

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZHATVANKILENCZEDIK KÖTET

(481., 482., 483. SZÁM)

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1917

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.

TARTALOM.

CDLXXXI. SZÁM.

	Lap
FERENCZ JÓZSEF KIRÁLYUNK EMLÉKEZETE. — Beöthy Zsolttól	1
FERENCZ JÓZSEF MAGYARORSZÁGON. (Itt tartózkodásai a koronázás előtt.) — Bellaagh Aladártól	16
A SEMLEGESSÉG A VILÁGHÁBORÚBAN. — Báró Wlassics Gyulától	39
AZ ANGOL IMPERIALISMUS ÉS A HÁBORÚ. — Balogh Artúrtól	92
SZERGIJ ATYA. — Elbeszélés. — Tolsztoj Leó után, oroszról Trócsányi Zoltántól	114
KÖLTEMÉNYEK: <i>Rozsvirágzások</i> . — Vargha Gyulától. — <i>Sevcsenkó Tárász költeményeiből. (Hogy' telik, múlik!... Az Araltónál. Alkonyolík.)</i> — Zempléni Árpádtól	129
JOGERŐ A KÖZIGAZGATÁSI ELJÁRÁSBAN. — Baumgarten Nándor könyve.) — Tomcsányi Móricztól	134
SZEMLE: <i>Thullóczy Lajos. (1857—1916.)</i> — d-től	144
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Közgazdasági teendőink a háború után. (Fellner Frigyes: Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme. — Földes Béla: A nemzetközi kereskedelem elméletéhez. — Hegedüs Lóránt: A magyarság jövője a háború után.)</i> — Fekete Miklóstól	
2. <i>A háború a philosophiában. (Haeckel, Ernst: Ewigkeit.)</i> — Pauler Ákostól	
3. <i>Háborús anthologia. (Gyulai Ágost: Háborús anthologia.)</i> — s-től	148

CDLXXXII. SZÁM.

	Lap
A SZENT KORONA. — Ferdinandy Gejzától	161
EMLÉKEIMBŐL I. FERENCZ JÓZSEF KIRÁLYUNKRÓL. — Báró Wlassics Gyulától	199
A HÁRMAS-SZÖVETSÉG AGÓNIAJA. — Fraknoi Vilmostól	280
CSŐDBE KERÜLT-E AZ IDEALISMUS? Prohászka Ottokártól	233
A FÖLDREFORM MAGYARORSZÁGON. — Sebess Dénestől	242
SZERGIJ ATYA. (II.) Elbeszélés. — Tolsztoj Leó után, oroszról Trócsányi Zoltántól	258

KÖLTEMÉNYEK <i>A szalontai temető.</i> — Lévay Józseftől. — <i>Idegen költőkből.</i> (Horatius: <i>Pindarus</i> , Heine: <i>Olyan vagy, mint a kis virág.</i>) — Simonyi Zsigmondtól	286
SZEMLE: 1. <i>Szobrászatunk az utóbbi hat év alatt.</i> — Alexander Bernáttól Sienkiewicz Henrik. (1846—1916.) — r. o.-tól	289
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Leonardo da Vinci Szépművészeti Muzeumunkban.</i> (Meller Simon: <i>Die Reiterdarstellungen Leonardos und die Budapester Bronze-Statuette.</i>) — D.-től 2. <i>Irodalmi tanulmányok.</i> (Herman Grimm: <i>Aufsätze zur Literatur.</i> — Paula Scheidweiler: <i>Der Roman der deutschen Romantik.</i> — Otto Kaus: <i>Dostojewski.</i>) — Rózsa Dezsőtől 3. <i>Asszonyi életművészet.</i> (özv. Báthory Nándorné: <i>Asszonyi életművészet.</i>) — d.-től	311

CDLXXXIII. SZÁM.

	Lap
ARANY. — Beöthy Zsolttól	321
ARANY LELKI ÉLETE. — Riedl Frigyesztől	327
ARANY BALLADA-KÖLTÉSZETÉRŐL. — Voinovich Gézától	341
IRODALMI HATÁSOK A TOLDI SZERELMÉBEN. — Weber Artúrtól	357
MACCHIAVELLI MŰVE A FEJEDELEMRŐL. — Réz Mihálytól	382
A HAZAI NÉMETSÉG. — Bleyer Jakabtól	428
SZERGIJ ATYA. (III.) — Elbeszélés. — Tolsztoj Leó után, oroszból Trócsányi Zoltántól	442
KÖLTEMÉNYEK: <i>Arany bölcsője.</i> Lévay Józseftől. — <i>Az Eddából: Völuspa.</i> — Fordította ifj. Szász Béla	449
SZEMLE: 1. <i>Madarász Victor.</i> (1830—1917.) C—s-től 2. <i>Tárlat.</i> (Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat téli kiállítása: a Ferenczy-család; Szinyei Merse Pál balatoni képei.) — D.-től	462
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A Kisfaludy-Társaság Arany-émlékfüzete.</i> (Négyesy László: <i>Arany.</i>) — -s-től 2. <i>Görgey ifjusága.</i> (id. Görgey István: <i>Görgey Arthur ifjusága és fejlődése a forradalomig.</i>) — v-től 3. <i>Az «Élet» novellás könyvei.</i> (Domonkos István: <i>Atyámfiai.</i> — Lampérth Géza: <i>Az én rózsáim.</i>) — r. r.-től	471

FERENCZ JÓZSEF KIRÁLYUNK EMLÉKEZETE.

Az egyetemen, 1916. december 9.

Királyunk meghalt. A gyász, mely reánk borul, nemcsak egy nagy veszteség fájdalmát jelenti, nemcsak annyit, hogy elvesztettünk valakit, kinek atyai kezében nemzetünk sorsával a mi sorsunk félszázad óta bizton nyugodott s a kit millió és millió magyar testvérünkkel együtt tiszteltünk és szerettünk. Gyásznak sajátos elfogódását elhúnyt urunk egyéniségéből meríti, abból, hogy király volt nemcsak jogi és politikai, hanem erkölcsi értelemben is. Meríti még uralkodásának hosszú tartamából, hogy atyai kezét atyáink és nagyatyáink érezték, hogy a mi kép királyról akár legöregebb kortársunk lelkében él, az mind az ő személyéhez van kötve, az ő képe. Maga szinte fogalommá lett, melynek változására, mulandóságára, időnek alája vettségére nem is gondoltunk. Mióta eszünket tudjuk, a király és Ferencz József egy volt ; a király és az elme bölcsessége egy volt ; a király és a szívnek csöndes, nemes jósága egy volt ; a király és a fáradhatatlan kötelességérzet, a tántoríthatatlan igazságosság meg a végetlen türelem egy volt ; a király és a lelkiismeret, az életvezetésnek legfelső erkölcsi példája egy volt. Ezek a kapcsolatos fogalmak most már csak reményeink egében keresik egymást s bízunk régi istenünkben és új királyunkban, hogy újra meg is fogják találni.

Boldogult királyunk hatvannyolez esztendő's uralma nem is egy uralkodásnak, hanem egy egész kornak emlékét hagyta lelkünkben s fogja fölébreszteni utódaink lelkében. A nemzeti újjászületés és a nemzeti munka kora volt ez, félszázad óta oly zavartalan, oly czéltudatos, oly sikeres nemzeti munkáé, a melyet történetünk utolsó négy századában ilyen békén, ilyen hosszan és ilyen ótalom alatt sohasem végezhattünk. Ez az egész kor magán viseli elköltözött uralkodónk személyiségének

hatását és bélyegét, legjellemzőbb és legmélyebb vonásaiban. Azét a nemes műveltségét, mely a világot vezető eszmék fejlődésével, haladásával lépést tartott; azét az igaz emberiségét is, mely az emberi életet és a munkát egy értelműnek tartotta és tanúsította; de azét a bölcsességét és igazságérzetét is, mely serdülő idejének szép emlékeivel s férfikorának keserű tapasztalataival fejedelmi szívébe fogadta s szívében mind halálaig meg is tartotta nemzetünket.

A mi nekünk itt, e falak között, elsősorban tolu szemünk elé: annak az óriási fejlődésnek szinte áttekinthetetlen képe, melyet művelődésünk Ferencz József királyunk korában mutat. E fejlődésnek élén egyetemünk, most már egyetemeink. Mikor boldogult királyunk 1865 június 9-ikén, szívében már a kiegyezés vágyával, sőt határozatával, a nemzet szívét keresve köztünk időzött s egyetemünket meglátogatta: ez volt talán a legelső alkalom, mikor a nemzet megváltását már bizton váró ifjúság lelkesedésében közvetlenül a nemzet lelke, a nemzet jóselke köszöntötte. Ez a találkozás emlékezetes marad mindabban és mindarra nézve, a mi utána történt. Mintha innen kezdve egész közfejlődésünket, ebben művelődési munkánkat és haladásunkat az ifjúságnak bízó és munkás lelke hatotta volna át. Milyen hihetetlen fejlődés egy félszázad alatt csak egyetemi életünk körében, mily gazdag élet zsendülése! Főiskolánk, jóllehet ma már a Magyar-birodalom területén négy testvéregyetemmel osztozik munkájában, tanárai és tanulói számának, a félszázad előttihez képest, ötszörösénél nagyobb gyarapodását mutatja. És csak ez alatt az utolsó félszázad alatt lett igazán tetté mindakét ige, melyet az 1843/4. II. és az 1848. IX. törvényzikk hirdet: tanításunk magyarságának és szabadságának igéi. Eredményükül rámutathatunk korábban alig sejtett terjedelmére és elmélyülésére, egész közművelődésünket átható erejére annak a tudományos munkának, melyet egyetemünk ápol, vezet és terjeszt. Megszagगतott ruhánkban kérkedés nem juthat eszünkbe: hiszen mi csak napszámosok vagyunk, a kor lelke dolgozik bennünk, melynek fenséges megértőjét, támogatóját, példáját gyászoljuk királyunkban. Mikor Pázmány Péternek, egyetemünk nagy alapítójának emlékét, szobrot emelgetvén neki, felidézte, önérzettel állhatott eléje és mondhatta

neki : íme végre általam azzá lett egyetemed, a minek szántad : magyarrá és virágzóvá.

Ez a szellem árad szét főiskolánkból és testvérintézeteiből s hatja át nemzetünknek mind szélesebb és szélesebb rétegeit. Nemcsak közvetlenül hat, hanem tudományos életünknek alig megszámlálható intézményei : tanító helyei, gyűjteményei, egyesületei által. Tudományos élet! Ez is új magyar szó, annak a kornak alkotása, melyre pillantásunk esik e szomorú órában. Korábban is voltak tudósaink, volt egy-két tudományos intézetünk ; de tudományos életről szó nem lehetett. Tudományos életről, melyben egyfelől a nemzet szellemi ereje él és munkálkodik, és a mely másfelől eleven és elevenítő kapcsolatot tart a világ szellemi haladásával. Ki gondolt volna még akadémiánk alapításakor, sőt történetének első korszakában is annak lehetőségére, hogy a tudomány egyetemes fejlesztésében nem csak egyes tudósainknak elszigetelt igyekezetei által vehetünk majd részt, hanem tudományos munkásságunknak egész területén szolgálhatjuk ezt a fejlődést? Ki álmodhatott volna arról, hogy néhány rövid évtized alatt a magyar irodalom lesz egész közművelődésünk alapjává, a mint íme irodalmunknak és iskolánknak fejlődése azzá avatta? Irodalmunké, mert erejének teljes kivirágása átnyúlik ebbe a korba : az üstökös már elszárguldott az ég ívén, de Arany és Madách, Kemény és Jókai itt maradtak ; iskolánké, melynek Eötvös és Trefort vetnek új alapokat s tűznek a nemzeti lélek mélyéből új célokat. Szinte kételkedés fog el, hogy van-e mérték, van-e történeti példa, ilyen fejlődésre. Hát ha a magyar művészetre gondolunk, mely alig biztató kezdemények után oly hirtelen és oly gazdagon nyílt ki, mint a mesék csodavirága. Igaz, fejedelmi kéz is öntözte. Hogy fejlődésének arányai szemünkbe tűnjenek, elég arra gondolnunk, hogy Ferencz József trónraléptekor egyetlenegy, köztérre szánt emlékszoborunk volt készen : Ferenczi István Kisfaludy Károlya ; ma csak szellemi életünk nagyjainak emlékét magyar földön, magyar szívből és magyar kéztől száznál több emlékmű őrzi.

Valóban, a mint a modern angol históriának *Viktória-kora* első sorban művelődéstörténeti jelentésű : *Ferencz József korát* is maga, ez a csak röptében érintett művelődési fejlődés dicső emlékezetűvé szentelhetné történetünkben. Hogy pedig ez az

elterjedt és elmélyült szellemi fejlődés, ez a fogékonyság és munka, ez a törekvés és élvezet nem ernyesztő és lankasztó, hanem ép és egészséges volt ; hogy mozgalmasan fejlődő szellemi erőnk egyensúlyban maradt a physikaival, a tudományos az akaratival, a művészi az erkölcsivel ; hogy az új légkör nem zárta el szemeink elől történetünk távlatait s ébren tartotta bennünk legrégebb eszményeinket is : — kell-e minderre fényesebb bizonyosság, mint nemzetünk hazaszeretetének és királyhűségének mai hősi helytállása a félvilággal szemben ?

Azonban gondoljuk meg, hogy tisztességtételünknek minden szavában méltónak kell maradnia ahhoz az Igazhoz, ahhoz a mindenek előtt Igazhoz, kinek koporsója zártát gyászoljuk. A mi kérdésünk, a mely a gyásznak ez órájában feleletre vár, nemcsak és nem is első helyt a történetirőé : mi történt alatta? hanem a mit a mi fájdalmunk és egész nemzetünk fájdalma, értést keresve, intéz hozzánk : mi történt általa? mi része volt neki abban, a mi történt? mit köszönünk neki? Erre kell könnyeinken kívül szavakkal is megfelelnünk. Művelődési életünknek az a nagy átalakulása a tudomány, az irodalom, a művészet és az iskolázás mezején : csak megújult és megerősödött nemzeti életünkéből és e nemzeti élet által fejlődhetett és fejlődött ki. Ennek szabadságában, mozgalmasságában, céltudatosságában fogantak meg gyökerei. A mi történeti magyar életünknek örök törvénye érvényesült itt is : a mi életünk minden értékes munkájának, nemcsak a katona hősiségének és az államférfi terveinek, hanem a tudós gondolatainak és a művész képzeletének ezeréves, halhatatlan sugallója : nemzeti érzésünk, sikerök föltétele : ennek az érzésnek szabad és teljes érvényesülése, a nemzeti élet. Ez a világosságunk, mely nélkül ezen a földön nincs igazi öröm, és nincs igazi munka. Csak félszázadja fölszabadult és félszázadja zavartalan nemzeti életünk levegőjében és levegője által érhetette meg közművelődésünk is azt a csodálatos terjedést, gazdagodást és mélyülést, melyet Ferencz József királyunk korában vett. Nemzeti életünknek ezt a feltámadását, szabadságát és fejlődését pedig, istennek kegyelme és a magunk hűsége mellett, neki : az ő kötelességérzetének, igazságszeretetének és bölcsességének köszönjük. Ime egyenes útja a mi legmélyebb hálánknak, mely lelkünket az ő, immár mindörökre elhagyott

trónja elé vezeti, s a mi legmélyebb gyászunké, mely koporsója elé hívja.

Azt a nagy változást, mely a mi magyar világunk rendjében és képében Ferencz József uralma alatt végbement, nem csupán a politikai élet változásainak közönségesen ismert adatai jelzik. Sőt ezeknél talán meglepőbb és megvilágítóbb magyarázatot nyújt az a belső fejlődés, melyet nemzetünk lelke mutat s a mely a közélet alakulataiban és motivumaiban kifejezésre jut. Csak a két végpontra vessünk egy futó tekintetet.

Boldogult királyunkat közel hetven évvel ezelőtt háború égzengése fogadta trónján s ugyanaz kísérte ma sírjába. Nemzetünk harcban állott vele s ő nemzetünkkel. Lángban égett az ország, lángban a városok, lángban a szívek. Nemzetünk új ifjúságának erejében és szenvedélyével kereste igazát; ő is az ifjúságnak hevével új erejének és ősi csalálmoknak érvényét. Ő «birodalmának» védelmében vonta ki kardját, mi hazánkéban véreztünk. A küzdő eszmék és érzések kibékíthetetleneknek látszottak s tragikus katastróphához vezettek. Vér és könny szakított el egymástól s a mint előbb érdekeinket, utóbb emlékeinket éreztük kibékíthetetleneknek. És íme ma: vérünk és könnyünk érte foly. Mikor kimondta: «Mindent megfontoltam» s a nagy felfordulásban, világrenségben feltűntek előttünk egyenes, nyílt, igaz szemei s imádságra kulcsolt két keze: eltűnt szívünkéből minden kételkedés. Ki tünődne még, ki ne bízne, ki ne indulna, mikor ő «mindent megfontolt»? Az ő és hazánk nevében ontjuk vérünket; az ő és a monarchia érdekével egybeszővődve érezzük hazánk biztosságát; testvéri szívvel, egymásért és egymás oldalán harcolunk azokkal, kikkel oly sokáig farkasszemet néztünk; dicsőségünknek sok gyászában és szenvedésében két szeretet éltet: fenyegetett hazánk iránt és bánatos ősz királyunk iránt. Küzdő nemzeti lelkünk a lelkesülés hevétől szinte nem is érzi a kényszer súlyát. A *Vitam et sanguinem* korában, Mária Terézia királyné két nagy háborújában is így harcoltunk a félvilág ellen; de e harcok alatt a nemzeti érzés egészen beolvadtunk látszik a dynastikus hűségbe. Ez a kettő igazán áthatva egymást, a mint a magyar lélek mélyén nyugszanak, nem kerekedve egyik a másik fölé: négyszáz esztendő óta talán ma ragyog először. Íme nemzeti lelkünk változása a két szembeállított képben mérve

meg s szinte mérhetetlennek mutatkozva, a milyenre példát aligha fogunk találni a népek történetében. És ebben a változásban nem is mi változtunk, csak sorsunk változott, melyet ő tartott kezében. Hogy a változás véghez mehetett: csak az ő személyisége érteti meg velünk, az ő elméje és szíve, melylyel sorsunkat intézte és megfordította.

Ez a fordulat, mely a Kiegyezésben, hazánk alkotmányának a jogfolytonosság alapján történt visszaállításában s Ausztriával való viszonyának a Pragmatica Sanctióból folyó rendezésében fejeződött ki és állandósult: ez az ő hosszú korának legnagyobb mozzanata, uralkodó tartalma, igazi történeti jelentősége. Az különösen a mi külön történetünkre nézve, melyben a multat kiengeszteli, a jövőt biztosítja. Nekünk új életet jelent, a monarchiának új erőt, de határainkon túl is a nyugoti culturának új védelmet, az európai politikának új egyensúlyt. Ha már ebben a nagy fordulatban, mely nekünk nemcsak erőnket, nemcsak fejlődőképességünket, hanem a magunkban és az igazság erejében való hitünket is visszaadta, az ő személyisége döntött; ha a majdnem két évtizeden át folyt végzetes és keserű harc az ő fennkölt lelkében símult el: politikusra, történetíróra és lélek-búvárra egyaránt fontos lenne motivumai belső szövedékének felkutatása és megismerése. Mert a változás oly éles ellentétben látszik politikai és lélektani előzményeivel; az ellentét oly régi, oly elágazott, százados gyökerekből táplálkozik; a harc oly hosszú vonalon, oly nagy területen, oly sok ponton folyik; oly végtelen számú egyetemes és egyes, történeti és pillanatnyi érdek toluul bele: hogy ha joggal vesszük is föl a nagy elhatározás egy motivumát döntőnek, szinte kétségtelennek tarthatjuk, hogy ezt a döntő szót más, talán nehezebben kinyomozható és felismerhető motivumok is támogatták.

Döntő mindenesetre a csalódások között ért uralkodói lélek belátása volt. Vesztett háborúk bizonyították, hogy az a katonai erő, melyen a «birodalom» rendje nyugodott, sem nem elég szilárd, sem nem elég helytálló; csaták után országokat veszít. Az a nagyszerű rend, az a teljes nyugalom, az a hirtelen virágzás, melylyel a *Rückblick* és hatalmasai dicsekedtek, Potemkinvilágnak bizonyult. A magyarság passiv ellenállása megtörhetetlennek mutatkozott s a hamu alatt rejtekező szikrák fenyegetően

villantak elő. A világpolitikának félelmesen sötét felhői tornyosultak a láthatáron és itt benn az összetartó kötelek málladoztak. A központosításnak minden kísérlete, úgy a korábbi, kényuralmi, mint a későbbi közalkotmányos tervezetések dugába dültek s azok az erők, melyekkel uralkodónk nagy ősanysza száz ellenséggel szemben megvédelmezte trónját, egymást kötötték le. Új erőt, új életet csak új politika, új rend adhatott. Deák Ferencz feliratai annak idején visszautasítottak; de az új viszonyok világításában mind világosabbá lett, hogy gondolatainak sziklatömbjeiből nemcsak a magyar közélet alapjai, hanem a monarchia bástyái is emelkedhetnek. Mindezekből királyunk belátása szerint elvégeztetett megváltásunk. Belátása szerint, melyben lelki valójának jellemző vonásai jelentkeznek: mindig nyugodt és világos megfontolása, mindig éber kötelességérzete, semmi által meg nem háborítható, tiszta és szent vonzalma mindazok iránt, kiknek sorsát a gondviselés az ő kezébe tette le s ebben gyökerező igazságszeretete. Tudjuk, hogy azt a vonalmat mi sem homályosíthatta el soha. Kormányainak sikertelen kísérletei idején nem ritka mozgalmak, tüntetések, forrongások fejedelmi szívét nem sértették, haragra nem lobbantották, megtorlásra nem ingerelték; de nem ritkán nézeteivel, sőt meggyőződésével való új számvetésre indították. Sokat olvassunk fejedelmi önérzetről; de benne volt egy ritkább és magasabb fejedelmi erény: a fejedelmi önmegtágadás.

Azonban királyi szívének ehhez a keserű csalódásoktól és szomorú tapasztalatoktól érlelt, igazságszeretetében és kötelességérzetében gyökerező belátásához kétségtelenül járultak más lélektani motívumok, míg határozattá, történeti szóvá erősödött. Az átalakulás nemcsak Magyarország és Ausztria jövő sorsáról határozott, de legközelebről érintette a dynastia jövőjét is, mindenekelőtt egyetlen fiának és örökösének jövőjét. Az igazság erős, de a hagyományok és az atyai szeretet is erősek. Nem lehet, nem kell-e ezen a ponton egy szívben keresnünk a támogatást, mely az övével, házáért, gyermekökért együtt dobogott s hite táplálta, erősítette az ő bizalmát is? A királynénak, a mi második szent Erzsébetünknek magyarrá lett szíve fejedelmi férjének szívét is segítségünkre hitta s a belátott igazságén kívül a szeretet szava is megszólalt mellettünk. Úgyszólván maga királyunk tett bizony-

ságot róla egy nyilatkozatával legmélyebb gyászában: «A magyar nemzet nem is tudja, mit vesztett a királynéban!» Valósággal, ha sorsunk döntő órájában boldogult királyunk szívét, melybe annyi csalódás után a fölismert igazság és a hű szeretet új hitet ültet, magunk elé képzeljük: az *Ember tragédiája* juthat eszünkbe. A királyok is az ember tragédiájának útját járják, mely csalódásból kiábrándulásba vezet. Az a szín azonban, melyet ezen az örökemlékezetű napon a bécsi várak dolgozószobája mutat, már túl van a Madách színein, már az ő megoldásának fényében mutatja az emberi sorsot: a küzdő fölemeli kalapácsát, hogy a maga és milliók új sorsát kovácsolja vele; de az Úr intése szerint már a gondviselés hitével és a hű női szeretet támogatásával bízván bízik. És osztályrészeül adatik nemcsak a küzdés mámore, hanem a siker öröme is.

De talán mutathatunk még egy szálát, mely a végzetes határozaton tűnődő lelkét felénk vezethette. Ifjúkori emlékeket, melyekben először hallhatta, hogy boldogságát és dicsőségét várja tőle egy, dicsőségre hivatott, de a boldogságtól elszokott nemzet; először érezhette egy lelkes és szabad nép kitörő szeretetének forró hullámaival; először jelenhetett meg fiatal képzetében egy uralkodás képe, mely erejét és nagyságát a nép szeretetéből meríti. Ezek az emlékek Magyarországra vezették. Az egész nemzet régen hasztalan táplált remények betöltének örömeivel értette meg Kossuth *Hirlapjából* 1843-ban, hogy koronájának kis örököse testvéreivel és nevelőjével Dunántúl utazgatván, a sümegi vár romjai között találkozott az ősz Kisfaludy Sándorral s vele és többekkel «magyarul, ékes anyai nyelvünkön folytonosan beszélgetett». A szürke balatoni omladékot erre a kis tudósításra képzetében minden magyar szem tele látta virággal. De kétségkívül legboldogabb volt a kis főherceg derék magyar tanítója, a zalavármegyei Nemeskéri Kiss Pál, ki osztrák nevelőtársával már megkezdte a hosszú harcot egy nagyra született elméért és egy nemesen fogékony szívért, jövődő urunkért. A fiatal főherceg négy év múlva, 1847-ben kapta a megbízást első nyilvános föllépésére, István nádor beiktatására Pest vármegye főispáni székébe. Egy kis beszédet mondott ez alkalommal, melynél nagyobb visszhangot fejedelmi szó századok óta nem keltett magyar szívekben. Azt mondotta,

hogy íme oly perczen lép «a szeretett honnak, Magyarországnak földére, midőn ez egy boldog korszak küszöbén áll», s magát is boldognak vallotta, hogy «a magyar nemzethez való élénk ragaszkodásának nyilvános jelét adhatta». Csak, ha az 1843-iki országgyűlés heves és hosszú tárgyalásaira gondolunk, melyekben a főhercegeknek magyar nyelvre oktatását követelték s a melyeknek nyoma a szentesített II. törvényezikkből eltűnt, — nem, csak ha az utolsó három század egész történetére gondolunk: csak akkor érthetjük az ünneplő elragadtatást, melyet Ferencz József főherceg a magyar ellenzéknek legzajosabb termében, de túl ezen, hazaszerte keltett. E nemzeti elragadtatás hullámai eljutottak a tudomány csarnokaiba is. Hetek multán rajongva nyilatkozott meg az Akadémiában Toldy Ferencz ajakán a kor túlzó phraseológiájával, de igaz érzésével: «Mély megindulásunkban gyermekekké válva, a szív remegett, a szemekre öröm harmatja szállt s ezer meg ezer ajak kéjzsivaja kimondá, mikép e nemzet végtelenül tud szeretni s hogy sorsának intézői meglelték hatalmuk kulcsát. E nap esemény a haza ezer éves életében; e nap sikertelen sóhajtások, ezernyi ezer hazafiúi könnyek legszebb jutalma; e nap egy új, szerencsésebb időszak záloga; új jegyváltás király és nemzet között.» Még nem volt az; de a messze jövő jegyváltásnak előrevetett képe. Az ünnepelt királyi ifjú szemei a jövőbe láttak: félreértéseken és viszályon, könnyek fátyolán és vér gőzén túl, de el fog érkezni ránk a boldog korszak s el fog érkezni általa, ki először szólott felőle. Uralkodásra hitt nagy szíveknek első szerelme: nemzetök szívének, népok szeretetének első megnyilatkozása irántok, az első győzelem, az első hódítás, melyet maguk aratnak. Mennél nemesebbek, mennél nagyobbra hivatottak, annál inkább az: a legmagasztosabb önérzetet, a legfenségesebb életérzést dobantja meg szívökben. Az élet elaltathatja, elnyomhatja emlékét; de egy-egy fordulatával föl is ébresztheti. Mindaz, a mi Ferencz József királyunk bölcs belátását felénk vezette, családi szeretetét szószólónkká avatta, földidezhette ezt az ifjúkori emléket is, melynek fonala beleszövődik történetébe és történetünkbe. Mikor abban a nagy órában a bécsi Burgban Deák Ferenczcel tanácsot ült, ki tudja: nem hangzott-e el hozzá a száz és száz termen, hegyeken és vizeken, szenvedéseken és csalódásokon át nemes Pest-Pilis és Solt

vármegye karainak és rendjeinek ünneplő riadása s vele egy egész nemzet újjongó örömeinek időben és térben távoli zsongása.

A lelkesedésnek ez az egykori tüze akkor áthévitette annak a lelkét is, kit a végzet rövid idő múlva legnagyobb ellenfeléül állított vele szembe: Kossuthét. Nagy ellenfelet mondtam az ő tisztességének emez órájában; de hisz a nagyok nagyságát legbiztosabban ellenfeleiken mérhetjük. Kossuth nemcsak a nyugodt fejlődés távlatában, hanem a már-már fenyegető viharfelhők alatt is, 1848 tavaszán, még benne látta az új, szabad nemzeti élet biztató reményét. Márczius 3-iki híres beszédében foglaltatik ez a mondás: «A mult kor emberei egy-két nap alatt sírba szállnak; de a Habsburg-ház nagyreményű ivadékára, Ferencz József főherczegre, ki föllépésekor a nemzet szívét magáévé tette, egy fényes trónus öröksége vár, mely erejét a szabadságból meríti.» A végzet lecsapott, s úgy látszott, minden romban. De épen e szomorú napokban a jós lélek megszólalt az új Magyarország másik két alkotójában, Széchenyiben és Deákban is. A döblingi remete ugyanakkor, mikor keserű könyvében legmaróbb ironiájával, «skorpiókkal» ostorozta a zsarnok és álhok «rendszerét» és embereit, mindig kimélettel, sőt hazafiúi reménnyel szólt az ifjú császárról; a száműzetéséből visszatért Andrásynak pedig egyenesen megjövendölte a kiegyezést. Újra «a csillagokban olvasott», csakhogy most szebb jövődőt, mint egykor. Hát Deák *Husvéti cikke*, bár nem a képzelet heve, hanem tanulmány és bölcsesség sugallták, nem csakhamar valóra vált jövőmondás-e? Történetünk egész folyamán, minden viszálykodásunk között mindig az uralkodó lelkében táltuk meg a békességet és egyességet; most is ott fogjuk. Mikor azután a titkos bécsi út végén szemtől-szembe került vele, bizalma csak megerősödött, mert «szívét és eszét» helyén találta.

És általa el is jutottunk megváltatásunk órájára, a mint prófétáink megjövendölték. «Egy ezredévi szenvedés kért életet», méltó életet. Urunknak fennkölt lelke áttörte magát éjtszakán, ködön, lidércz-esillanásokon keresztül a teljes világosságig. Kibontakozásról és erőforrásról, jogalapról és jogfolytonosságról volt szó; de minderről csak úgy lehetett, ha újra megértette azt a nemzeti gondolatot, melytől már valamikor, legelső magyar beszédében Magyarország boldog jövődjét várta. Akkor nem

juthattunk át küszöbén; most ő vezetett bennünket vissza hozzá. Uralkodásának, történeti nagyságának alapköve ugyanaz lett, a mi a mi három százados sanyargásunknak záróköve: a Kiegyezés. Hét évtizeden át a tanácsadóknak, hadvezéreknek, udvari népeknek seregei vették körül, egymásután új és új nemzedékek, és történetében, élete irányzásában, hatalma viselésében bizonyára mindnyájának volt kisebb vagy nagyobb része. De ha ma visszatekintünk, vagy unokáink bármikor vissza fognak tekinteni rá a történeti emlékezés kaleidoskopjában, bizonyára mindig csak Erzsébet királyné, Deák és Andrássy társaságában fogjuk látni. Velök együtt alkotta meg az új Magyarországot, velök együtt marad ennek a szívében. Még pedig megalkotta nemcsak fejedelmi elhatározásával, hanem hosszú és gondos és fáradhatatlan munkával, melyben neki magának ép úgy része volt, mint a Kiegyezés nagy tervezői bármelyikének. Nemcsak jogunk elismerését, függetlenségünk biztosítását, jövőnk alapját nyertük benne, hanem súlyos bonyodalnak útvesztőjében érettünk dolgozó elméjének drága munkáját is.

Nem első egyezkedésünk volt ez, melyet Habsburg- királyainkkal szomorú napok, keserű visszavonások és nehéz küzdelmek után kötöttünk. Ha ma tekintünk vissza ezekre az egységekre, a bécsi, nikolsburgi, linzi, szatmári békére: valamenynyit vagy igen rövid életűnek látjuk, vagy ha egyikök hosszabb nyugalmat hozott, nemzeti fejlődés helyett nemzeti hanyatlás következett belőle. És ime a mi kiegyezésünk félszázadja él; a lelkekben mind mélyebb gyökereket ver; nyomában soha nem álmódott tevényt fakad: a nemzeti erőnek számban, műveltségben, vagyonban nem sejtett gazdagodása; és végül a mi viharos napjainkban, a magyarság világtörténeti hivatásának és súlyának fényes föltámadása. Mi hát a különbség a régi békék és a mi békénk között? Amazok többnyire kikényszerítettek voltak vagy az uralkodótól vagy a nemzettől, nem az érdekek közösségének felismerésén alapulók s az erőknek közös célokra irányulását biztosítók. Azért állandóságuk is csak addig és annyiban lehetett, a meddig az erőviszonyok meg nem változtak s az egyik félnek a másikat féken tartó ereje meg nem fogyatkozott. Inkább csak fegyverszünetek voltak, melyeknek fejleményei rendszeren új esalódásokat hoztak fejünkre. Nem-

zeti életünk folytonosságára nézve, az új meg új erőgyűjtésen és az önérzet táplálásán kívül, jelentőségek, hogy a végzetes, kiszámíthatatlan következésű katastróphákat kikerülni igyekeztek. Szabadságharcunk dicsőségére ilyen katastrópha éjjel borult s ebbe hozott új világosságot, új erőt, új életet a Kiegyezés. Nem győző és legyőzött kötötték ; egyik oldalon sem kényszerűség, hanem szabadság dictálta ; egy szent találkozás örömeivel mindegyik fél a maga javát látta benne, egy új nyilatkozatást, melyből béke, virágzás és áldás támad.

Így állottunk akkor szemben, mi és fejedelmünk, igaz szívvel keresve egymást és egymás által a jövőt. Rudolf sötét kétszínűsége, II. Ferdinánd makacs fanatismusa, a velök kötött egyességeknek csak felbomlásához járulhattak. Itt jutok újra nagy királyunk személyiségéhez, melynek alapvonása, azt hiszem, az igazszívűség volt. Ehhez a fejedelmi méltóságában oly emberien fogékony, megfontoló tartózkodásában oly nyílt, erős jogérzetében oly önmegtagadó, fenségében oly igaz emberhez, kitől mindig távol volt minden rejtekező, hátsó gondolat, minden reservatio mentalis. Hogy épen ő kötötte, ő hitta életre s ő vitte át az életbe a nagy alkut : az nemzetünk sorsára és jövőjére nézve talán nem kevésbé fontos, mint maga a Kiegyezés. Történetünket lelke magyarázza, a mint lelkét meg történetünk. A mit fejedelmi fölemelkedéssel alkotott, abban egyenes lélekkel és föltétlenül bízott, mellette híven és féltékeny őrizettel tartott s ennek útján haladt maga is a nemzeti élet érzés- és gondolatvilágának teljes megértése és érvényesülése felé. Nem erről a megértésről adott-e mindennél szólóbb bizonyosságot azzal a nyilatkozatával, melyet nem is épen nyugodt napokban, egy évtizedje tett leghívebb híveinek egyike előtt : «Magyar emberben sohasem csalatkoztam». Ez a nagy fejedelmi lélek nemcsak biztosítója, hanem éltető lelke volt kora minden irányú magyar fejlődésének.

Nemzetünk is megérte hosszú tragédiája után nagy lelki katharsisát. Az ő hite is fölébredt ; idők folytán egyre szilárdult. Ennek a belső fejlődésnek nem könnyű lélektanához az eligazító és megvilágító mozzanatot, úgy gondolom, Deák Ferenczben kell keresnünk. Az ő jellemébe és elméjébe vetett hitünkben gyökerezett a Kiegyezésben való hitünk, mely azután, a mint a

bekövetkezett fejlődés igazolta, mind jobban megerősödött. De, ha csak a koronázás hangulatára emlékszünk vissza, elmondhatjuk, hogy mi is olyan bízó és hívő szívvel kötöttük, mint fejedelmünk. Az újra ébredt nemzeti közlélekben egyre nagyobb helyet foglalt el a szabadság öröme, melylyel fejlődő erőnket újra a magunk javára, a magunk céljaira fordíthattuk és hogy mind-ebben királyunkat szolgálhattuk. Még reformkorunk egykori lelkes munkájának irányába is visszakerülhettünk; a liberalis, demokratikus haladás útjára, a jogfolytonossággal a szellemi folytonosság fonálát is fölvehettük s az erők fölszabadítását folytathattuk a köz-, a nemzeti erő érdekében.

Az eleven, forrongó magyar nemzeti lélek új mozgalmaiban és irányzataiban történeti érdekű változások is mutatkoztak. Közülök csak egyre legyen szabad néhány szóval rámutatnom. Mióta Széchenyi a fölébresztett nemzet szemét a jövőre irányozta: mind inkább és inkább a jövőben, csak a jövőben éltünk. A mult költői cultusa, az ifjú Vörösmarty epikus világa foszladozóban volt s inkább csak a jövőre vonatkozó tanulságokért kerestük föl. Kossuthal és Petőfivel a nemzet lelke egészen a jövőbe, az álmodott jövőnek eszméibe és képeibe merült. Szabadságharcunk tragikus katastróphája mintha ezt a jövőt is összetörte volna; egyszerre elhomályosodott előttünk, csak «a remény nélkül valónak reménye» csillantotta meg egy-egy sugarát, magunkba mélyedtünk s az őszülő Aranynyal újra multunkon borongtunk. A Kiegyezés, királyunknak irányzó lelke visszaadta nemzetünk lelkének ezt a megszakadt, drága kapcsolatát jövőjével, jövőjének képével. Általa ujólag a miénk lett, elfogalhatta lelkünket, bízunk és hittünk benne, dolgoztunk érte és immár mennyit megértünk abból, a mit valaha álmodtunk felőle.

Épen igazszívűsége, igazságkeresése, alkotásába vetett hite, féltő ragaszkodása hozzá: ha a kiegyezés óta futottak is át egünkön felbők: mögülök előbb-utóbb ezeknek a sugara villant elő. Megértük általa, az ő hű tekintete alatt férfi-korunkban, hogy eszünknek és kezünknek legszerényebb munkája is megsokszorozódott értékében, mert hazánkunk is szolgált; értünk egy nemzeti fejlődést, melynek gyorsasága, terjedelme és arányai alig találják párjukat világszerte. És megértük immár ősz fejjel,

hogy mindez megállotta nagy próbáját is. Megértük, hogy ma trombiták zúgják, ágyúk dörgik, diadalmas zászlók lobogtatják, hogy: Magyarország önállása a monarchiára is nem erőmegozslást, hanem erő-egyesülést jelent, nem sorvadást, hanem új és legyőzhetetlen életerőt. Ez életerő diadalmas előretörésének képei közt hunyta le nagy királyunk agg szemeit. Ha igaz a keleti mondás, hogy utolsó perczeink alatt megszólal szívünkben életünk ítélete: őt csak fölemelhette a gondolat, hogy fiaink hősiségében az ő bölcsessége és igazságossága győzött.

Ennek a gondolatnak fénye és gyásza színezi ma a mi érzéseinket is, melyeket győzelmeink hírei ébresztenek. Mert az a mély hódolat, melylyel ennek a nemzetnek minden fia az ő föl-kent személyére tekintett, a múlt idők kohójában mindjobban átmelegedett s hálás és ragaszkodó szeretetté hevült. Ezredéves ünnepünkön megújult már körülötte «a régi szívnek lángolása, a régi szónak harsogása» is, melynek emléke a pesti vármegyeháza tanácsterméből kísérté. Ez a szeretet ő neki készen nyújtott abból a virágából is, melyből csak népünk szívének legkedvesebb királyaink szakíthattak. A magyar nép szívének legbelső, képzeletének és érzésének költői világába foglalta Ferencz József alakját. Katona-dalaink tele vannak nevével, reá vonatkozásokkal. Vidám mosolyukkal őt keresik föl, bajaikat neki panaszozzák, lelkesedésükkel őt övezik, áhitatukkal feléje tekintenek. Alakja két igaz és jellemző vonásával érkezett a naiv képzeletbe: keménységével, melyet a sors meg nem törhetett, és jó-ságával, melyet a csalódások el nem nyomhattak. Ehhez a két vonáshoz képest két alakban is látják: a regrutáéban, ki a többivel egy nyomorúság kenyerét eszi, azután minden katonájának szerető, gondviselő édes atyjáéban. A tiszta szívvel fogadkozó, áldozatkész áhitat, melylyel erre az ősz atyjokra néznek, csak olyan meleg fényességet áraszt rá, mint a tréfálkozó nóták; hisz ezek mind a közelség, a szív közelségének érzéséből fakadnak, s ennél lehet-e fejedelemnek igazibb dicsősége és őszintébb tisztességtétele?

Úgy érzem, hogy a magyar népléleknek ezekben az egy-ügyű hangjaiban a legmélyebb és legigazibb zsolozsmák zengik körül boldogult királyunk koporsóját. Épen azok az érzések, melyekkel mindnyájunknak, nagyoknak és kicsinyeknek gyá-

sza át meg át van szőve. Gyász az emberért, ki végesvégig osztályosa volt a mi kegyetlen emberi sorsunknak és példája a tűrés hősiségének ; gyász az uralkodóért, ki inkább a jövőnek, mint a múltnak élt, inkább nekünk mint magának s bölcsességében és jóságában gondviselő atyánk volt. Bezárója nemzeti életünk végzetes visszavonásoktól borús századainak s alapvetője az egyetértés közös erejével munkált virágzó jövődönnek. E jövő munkása az ő kezétől fölvirágzott s az ő emlékétől áttelkesített főiskolánk is, melynek polgárai ma tisztességtételére összegyülekeztünk. Azt a koszorút hoztuk, mely földi életnek legfenségebb jutalma s a halhatatlanságnak legmagasztosabb záloga : a nemzeti hála koszorúját. Megilleti őt. Hajtsuk meg fejünket eltűnő árnyéka előtt és emeljük fel szívünket nagy emlékéhez.

BEÖTHY ZSOLT.

I. FERENCZ JÓZSEF MAGYARORSZÁGON.

(Itt tartózkodásai a koronázás előtt.)

I. Ferencz József királyunk kora ifjúsága óta ismerte hazánk földjét és népét. Megkoronáztatása előtt húsznál többször fordult meg hazánkban, megismerkedve viszonyaival, nagyjaival, népével. Ez a kölcsönös megismerés készítette elő a kiegyezést.

Először 1843 szeptemberében járt hazánkban, tizenhárom esztendő korában, két öcsese, Miksa, a későbbi mexicói császár és Károly Lajos társaságában, a Dunántúl.

A fiatal főhercegeknek erről az utazásáról a *Nemzeti Ujság*-nak, melynek Kovacsóczy Mihály volt szerkesztője, 1843 szeptember 30-iki számában ez a tudósítás jelent meg: «Folyó hó 13-án érkeztek ő cs. k. föntségük . . . ischli útjokból hazánk határához . . . Egy küldöttség által fogadtatván honunk határán, Ferencz József ő főhercegsége a tisztelkedő beszédre a legszebb magyarsággal felelt. Még azon nap estvéjén Keszthelyre érkeztek ő föntségük a Balaton varázstája szépségét élvezendő . . . másnap, Tapolczán keresztül, magyar nyelvtanítójukat, Kiss Pál¹ nagyvárad kanonokot, ki elejökbe jött,

¹ Mikor a hazafias Nemeskéri Kiss — tudós, író s a Magyar Akadémia tagja — Ferencz József főhercegnek és öcseseinek magyar nyelvtanítójává lett, Ferencz József főherceg már tudott magyarul. Őt esztendő korában magyar dajkát adtak melléje, kinek *Aerél* Mari volt neve, s kinek megvan az a levele, melyben hálálkodik Döbrentei Gábornak, hogy az udvarhoz juttatta. Döbrentei reá is írta ezt a jegyzetet: «Az én ajánlásomra jutott gróf Teleki Lászlóné által Ferencz József főherceg mellé magyar nyelvhez szoktatás végett.» (Lásd Gálos Rezsőnek Döbrentei jegyzeteiről szóló közleményét a *Magyar Figyelő* 1914. évf. decz. 16. sz. a 451—2. l.) Magyar játszótsárai Erdődy Ferencz és öcsese, Tamás (Kajetánnak fiai) és Széchenyi Dénes (Lajosnak, «a legnagyobb magyar» bátyjának fia) ifjú grófok voltak. Tíz éves volt, mikor Kiss tanítani kezdte. Galsai Kovách Ernő, 1848/9-iki

magukhoz vévén... esti hat órakor Sümegre érkeztek...» A *Világ* szeptember 23-iki számában ezt olvassuk: «Örömmel hallók, az ősi várromok megtekintése közben, ő fenségüktől az ősz magyar regéket s a vidékbeli Csobáncz, Rezi s Tátika régi omladékainak történetrajzait emlegettetni. Kedves vala hallani jól s minden erőlködés nélkül folyni ajkaikról a magyar szót.» Kossuth *Pesti Hírlapja* szeptember 24. azt írja Sümegről: «Mérey hazánk koszorús dalnokát, a mindig ifjonta hó lelkű Kisfaludy Sándort bemutatván, kedves volt látni, miként Ferencz József főherczeg úgy vele, mint más többekkel, magyarul. még pedig édes anyai nyelvünk különös sajátságainak tökéletes értelmével és tiszta s szabályszerű kiejtésével folytonosan (t. i. folyékonyan) beszélgetett; nyelvünket Miksa s Károly Lajos főherczegek is jól értik...»

Ekkor volt Ferencz József először hazánkban. Másodszor 1846 június 4-ikétől 7-éig, mikor atyjával, Ferencz Károly főherczeggel és Frigyes Vilmos Lajos Sándor porosz királyi herczeggel volt itt, hogy a Fertő-tavának tájékán a porosz királyi herczeggel vízimadarakra vadászszerűk és vele egy darab Magyarországot megismertessen (lásd Balajthy Vendel naplóját, a *Budapesti Hírlap* 1882. évfolyamának aug. 3. és 10. számában); harmadszor meg akkor, mikor 1847 október 16-án, V. Ferdinánd király megbízásából, István főherczeget Pestmegye főispáni hivatalába bejuttatta.

Bejuttató beszédében egyebek között így szólt: «E díszes tiszt alkalmat nyújtott nekem e szeretett Magyarországra oly

honvédőrnagy, ki abban az időben a magyar testőrség tagja volt, Bécsben lakott és ki földije s ismerőse volt a Zala-megyében, Szentgróton született Kissnek, ezt írja: «Gyakran elmentem Kiss Pálhoz, a ki szelid lelkű, jóságos ember volt és nagy buzgalommal arra törekedett, hogy az ifjú főherczeget (t. i. Ferencz Józsefet) a magyar nemzet iránt szeretetre oktassa. És az ifjú főherczeg szíve fogékony volt a tanításokra. Sokszor beszélt nekem nagy örömmel Kiss, hogy mennyire sikerült neki Ferencz Józseffel megszerettetni a magyarokat és nem egyszer mondotta: Bizony, boldog lesz Magyarország, ha Ferencz József trónra jut és a magyarok föl-kent királya lesz.» (Naplótörödékek, megj. a *Budapesti Napló* 1897. évf. 62. számában.) Kissnek 1847 október 31-én, váratlanul bekövetkezett halála után Hoványi Ferencz, ki szintén hazafias kath. pap, tudós és író volt, lett a fiatal Ferencz József magyar tanítójává.

perczben lépni, midőn ez, mint fölséges urunk atyai szíve óhajtja, egy boldog korszak küszöbén áll... tanuja lehetek azon közszeretetek, melyet fönséged dicsőült atyjától öröklött, s ön-maga fényes tulajdonaival még inkább szilárdított, de tanuja azon közbizalomnak is, melyet fönséged magas erényeivel és hazafiúi buzgó törekvéseivel magának már is kivívott, mik által biztosítva látom nemcsak e nemes vármegye, hanem a szeretett honnak is boldog jövődjét... ünnepelni fogom mindig e napot, melyen fönséged iránti hő szeretetemnek és a magyar nemzetehzi élénk ragaszkodásomnak nyilvános jelét adhatám.»

Ferencz József főherczeg a következő szavakkal vett búcsút a rendektől: «Nem távozhatom a nélkül, hogy uraságtoknak irántam mutatott rokonszenvét és ragaszkodását meg neköszönjem. Legyenek meggyőződve, hogy nekem mindig édes örömet okozand ezen első hivatalos működésemre való visszaemlékezés. Éljenek boldogul!»

Erre a napra gondolt Kossuth, mikor 1848 márczius 3-iki, korszakalkotó beszédében ezeket mondotta: «A mult kor embe-rei egy-két nap után sirba szállanak, de a Habsburg-ház nagyreményű ivadékára, Ferencz József főherczegre, ki első fellépésekor e nemzet szeretetét magáévé tette, egy fényes trónus öröksége vár, mely erejét a szabadságból meríti, s melyet ősz fényében megőrizni a bécsi politika szerencsétlen mechanismusával bajosan lehet.»

Megemlékezik Ferencz József főherczegnek beszédéről Horváth Mihály is, ki — *Huszonötév* stb. című munkája II. köt. 427. l. (az 1. kiad. sz.) — így szól: «Az ifjú főherczeg tiszta ki-ejtéssel beszélvén a magyar nyelvet, beigtató beszédével nagy lelkesedésre ragadta a közönséget.»

Negyedszer akkor járt hazánkban Ferencz József, mikor V. Ferdinánd királyunk az 1847-iki nevezetes országgyűlést, mely utolsó rendi s utolsó pozsonyi országgyűlésünk volt, 1847 november 12-én, Pozsonyban, a primási palota nagytermében, megnyitotta.

A király magyar megnyitó beszéde lelkesedést keltett, mert a mohácsi vész utáni időben ekkor történt először, hogy osztrák-házbeli király magyar nyelven szólott az ország rendei-

hez. Ennek a nevezetes történelmi eseménynek tanuja volt Ferencz József főherceg, és aznap még egy másik nevezetes történelmi eseménynek is, István főherceg nádorrá való választásának. Tudta, hogy ez a magyarrá lett főherceg, ki unokabátyja volt, nagy népszerűségnek örvend hazánkban; és tudta bizonyára azt is, hogy Kossuth, kinek minden szavára s cselekedetére vigyáztak Bécsben, az országgyűlés első kerületi ülésén, november 10-én, a jelen voltak folytonos helyeslése közt, így szólt: «Pestmegye rendei István főherczeget kívánják nádorul. Nem tagadhatom, hogy azon hő érzelmekben, melyek Pestmegye rendeinek kebeléhez ezen buzgó óhajtaést csatolák, része van azon kapocsnak is, mely a boldogult öreg nádort Pestmegye rendeivel egybefűzé. Ő oly főispána volt megyénknek, ki, törvényes jogainak szeplőtlen megőrzése mellett, sohasem nyult be sértő kézzel a rendek jogainak szövegébe... A hazának oly nádorra van szüksége, ki, születésénél fogva, minden pártzenvedélyeken fölülállva, nem pártoknak, hanem a nemzet nádora legyen, s legyen meg benne egyszersmind azon biztosíték, hogy ezen állásából a nemzet alkotmányát védelmezve épen az által, mivel a trónhoz oly közel áll, ismertesse meg, hogy a magyarnak alkotmányát s szabadságát védelmezni, annyit tesz, mint a trón legnagyobb támaszának lenni!... István nemcsak főherceg, hanem édes gyermeke is e hazának; bölcsőjében ugyanaz a levegő környezte, melyből nemzetünknek jelen sarjadéka a szabadság és haladás szent ösztönét kebelébe szíva!...» Ferencz József főherceg látta, hogy az ország rendei lelkesedéssel és közös akarattal bízzák rokonára, az uralkodó-ház magyar nevelésű s magyar érzésű tagjára, az ország első s legfontosabb politikai tisztségét.

November 13-án István nádor bemutatta az ország rendeit a királynak. Ezen a bemutatáson jelen volt Ferencz József is.

Másnap a primási palotában a királyi lakomán Szentkirályi, Pestmegye egyik követe (a másik Kossuth volt), Ferencz József főherczegre mondott felköszöntőt, melyben a magyar nemzet hajnalcsillagának mondta.

15-én, elegendes országos ülésen hallotta Ferencz József a nádor székfoglaló beszédét, melyben — egyebek közt — ezeket mondta a szavazás nélkül, felkiáltással és egyhangúlag meg-

választott nádor: «Ezen komoly pillanatban, mikor először ülök nádori székekben, őszintén megvallom, elfogultság vegyül azon tiszta örömezzetűhöz, mely keblemet eltölti, midőn, az ország nádorává kikiáltatván, egy *ily nemzet* bizodalalmát látom bennem egyesülni . . . Hiszem, hogy egy egész nemzet *oly* bizodalma, minő irántam három nap előtt nyilvánult, elég erős lesz ingadozás nélkül bevárni az időt, mikor *tenni* foghatom azt, mit most csak ígérhetnék . . . Dolgozzunk, bizodalommal egymás iránt s egy értelemben, a trón s haza elválaszthatlan javára ; hogy így, ha a magyarok Istene megsegít, a késő utókor is elmondhassa poraink fölött : kimultak — de tetteikben élnek!»

Jelen volt a királyné, Ferencz Károly és Ferencz József főherczeg 1848 április 11-én, azon a történelmi nevezetességű országos ülésen, melyen V. Ferdinánd a korszakalkotó 1848-iki törvényeket szentesítette. Ekkor volt Ferencz József ötödször Magyarországon.

Mikor hatodszor jó hazánkba, már akkor császár. 1849 június 28-án a Győr várát vívó császári hadsereg táborában tartózkodik és a császári hadsereggel bevonul Győrbe, melyet Haynau 66,000 emberrel és 290 ágyúval támadott, Pöltenberg tábornokunk pedig 12,000 emberből és 18 ágyúból álló hadtestével védett.

Hetedszer akkor fordul meg hazánk földén, mikor — 1849 augusztus 5-én — részt vesz a szőregi ütközetben.

Nyolczadszor 1852 június 5-én jött hazánkba, s Budapestről kiindulva, két hónál hosszabb ideig tartó körutat tett országunkban. Pesten háromszor is fölkereste a Nemzeti Színház előadását, megnézte a Gellért-hegyen épülő várat s részt vett az úrnapi körmenetben. A *Pesti Napló* jún. 11-ikén azt írja a *Bécsi levélben*: «A pesti lapok tán még soha oly kapósak nem voltak itten, mint jelenleg. Előbb orrfintorgatva szokták lenézni azokat, e vagy ama kávéházban, hol a kávék azokat csak amúgy ráadásul méltóztatik járni, s csak itt-ott lehetett elvétve egy magyar embert látni, ki a *Pesti Naplót*, vagy a *Magyar Hírlapot* kezébe fogta, s azt valami félreeső kuczkóban hazafíú buzgalommal betűzgeté: most egészen megváltozott a dolog . . . még azok sem eresztik ki a *Pesti Naplót* kezeikből, kik magyarul nem tudnak, azok meg, kik tudnak, a sorokból

már mindenfélét kiolvastak, még mielőtt olvasni kezdettek volna . . . Nem hinné az ember, mennyit változott a főváros külszíne a császár távozása után . . . Igen jó benyomást okozott az itteni magyarok közt az is, hogy ő felsége több magyar főcsaládbeli ifjút, többek közt az ifjú Hunyadi is, magas személye mellé rendel kísérelkül magyarországi körútjában. A Várszínházban tegnap Grillparzer *Urának hű szolgáját* adták. A darab Katona travestált *Bánk bánja*, melyben nem egyéb magyar, mint az öltözet; minek, nem tudom, a szerző, vagy Laube úrnak (t. i. a bécsi Várszínház akkori igazgatójának) ollója-e az oka? De mindenesetre elismerést érdemel, hogy oly időben adatik, midőn ő felsége honunkban mulat, s nem egy hű szolgát fog találni szeretett népe között! . . . Nagyon rebesgetik, hogy a jövő saisonban Doppler *Ilkáját* vagy Erkel *Hunyadi Lászlóját* fogják az udvari dalszínházban előadni, s hogy ennek nem szolgálанд akadályul, hogy mindkét daljáték Pesten — tetszik. Legalább ez bizonyosan nem, ha más nem.»

A császár ekkor beutazta az országot részint vasúton, részint hintón. Ekkor bontották ki ismét a házak és diadalkapuk díszítésére a 49 óta eltiltott s rejtett nemzeti színű lobogókat. Czegléd, Nagykőrös, Kecskemét voltak útjának első állomásai, majd a Tiszán Szentésre ment s Orosházán át Mezőhegyesre, majd Temesvárra, hol a görög-keleti székesegyházban Rajasich karlóczai patriarcha fogadta, s hol ő tette le a Temesvárt a magyar seregek ellenében védelmezők emlékére emelt oszlop alapkövét. Járt ekkor Aradon, Debreczenben és Egerben, s június 11-én kezdett útjából 23-án tért vissza Budára.

Itt fogadta 24-én magánkihallgatáson Bismarckot, a porosz király rendkívüli követét, a kinek neve akkor még csak Poroszországban volt ismeretes s ki ez útjának benyomásait maga írta meg feleségének, leveleiben. (Hangay: *Bismarck első utazása magyar földön*. Az *Erdély* 1914. évf. 2. számában.)

A fiatal császár június 26-án Martonvásáron és Velenczén át Székesfejérvárra ment, hol Farkas Imre püspök, a jeles magyar főpap, üdvözölte. A *Pesti Naplónak* Székesfejérvárról ezt írták: «Mi mindnyájan azon reményben vagyunk, hogy teljesülend prépost ő nagyságának diadalkapuján alkalmazott fel-

írása: «Kegyelmeivel földeríti a nemzeti haladás és dicsőség szép hajnalát» (l. a június 30. sz.).

27-én, Pákozdon és Lángon át, Kálózra ment. Itt fölkereste Zichy Ödön sírját, kit Görgei szabadságharcunk elején haditörvényszék elé állíttatott és ki is végeztetett. Majd Simontornyán át Szegszárdra ment, innen Pécsre.

Kaposváron át 29-én, déltájban, Zala-megye határához érkezett, hol Bogyai Lajos, a megye főnöke, vezetésével számos küldöttség jelent meg. Szószólójuk Oszterhuber földbirtokos, Deák Ferencz rokona volt.

30-án Veszprémben van. Megtekintette a zirczi apátságot és a pannonhalmi főapátságot.

Július 2-án Komáromban megszemléli a várat, melyet szabadságharcunk idejében Török Ignác, a *magyar Vauban* és az aradi tizenhárom egyike, erősített meg. Ugyanaznap gőzhajón Esztergomba ért, hol megtekintette az épülő-félben levő főszékesegyházat. Késő este érkezett vissza Budára.

4-én délelőtt megnézi s megcsókolja Szent Istvánnak a budai várkapornában őrzött szent jobbját.

7-én Selmecezen leszáll a bányákba, 8-án Körmöczre érkezik. 9-én este Bécsbe rándult, a szász királyné fogadására; de 10-én délben már ismét Budán volt. Ekkor jött kilenczedszer hazánkba s harmadszor fővárosunkba.

11-én, vasárnap, jelen volt a Hentzi Henrik tábornok és a vele elesett katonák emlékére, Buda várának Szent György-terén (a hol Hunyadi Lászlót lefejezték) állított szobor leleplezésén. Szent György-tere, melyet a szobor leleplezésekor Hentzi nevééről neveztek el, 1867-ben visszakapta régi nevét. A szobrot, Buda vára bevételenek ötvenedik évfordulójakor, 1899-ben, a király parancsára, a lipótmezei közös hadapródiskola épületének udvarára helyezték át.

14-én Kalocsát és Mohácsot kereste fel, 15-én akkor a katonai határőrvidéken levő Péterváradot, 16-án szintén a katonai határőrvidéken levő Zimonyban van, hol Nándor-Fejérvárról Karagyorgyevics Sándor, Szerbia fejedelme, a jelenlegi Péter szerb király atyja huszonnégy és Kursid nándor-fejérvári pasa tíz személyből álló kísérettel jelent meg üdvözlétére. (*Magyar Hirlap*, jul. 21.)

Az ifjú császár azt válaszolta, «igen örvend, hogy a fejedellemmel megismerkedett, annyival inkább, mert előtte a fejedelem szolgálatai tudva vannak, melyeket az eseménydús években a császári háznak tőn, és óhajtja, hogy a fennálló barátságos viszony mindig fenntartassék.» (u. o.)

Karagyorgyevics Sándor kíséretében volt Knicsanin István szerb tábornok is, ki a pártütő magyarországi ráczoknak segítségére jött rabló csapataival.

Zimonyból, gőzhajón, szintén a katonai határőrvidéken levő Pancsovára ment.

Pancsováról Fejértemplomba, majd Orsován (akkor még ott volt elásva a magyar szent korona, melyet csak egy esztendő múlva találtak meg), Mehádián és Karánsebesen át Lugosra.

20-án délután a kosesdi hegyen lépte át az osztrák kényuralom idejében, az 1848-iki törvények ellenére, Magyarországtól elválasztott és «nagyfejedelemség»-nek elnevezett Erdély határát. A határvonalon herczeg Schwarzenberg Károly altábornagy, ki a császári hadsereg XII. (erdélyi) hadtestének parancsnoka s egyszersmind Erdély polgári s katonai kormányzója volt, fogadta. Báró Saguna András nagyszebeni gör. kel. püspök «a román nemzet nevében» beszédet intézett hozzá.

22-én este Gyulafejérvárra ér, melyet ez időben a magyar ujságok is Károly-Fejérvárnak írtak, III. Károly után, a ki falait megerősíttette.

Nagyszebenben fogadta Stirbey herczegnek (családi neve Bibescu Demeter), kit a török császár 1849-ben nevezett ki Oláhország fejedelmének, üdvözlését.

Sepsiszentgyörgyön, Csikszeredán és Udvarhelyen át, Segesvárra ment.

Marosvásárhelyt, mint a *Magyar Hírlap* aug. 15-iki számában olvassuk, a reformátusok tanintézete által *Szívhangok* cím alatt üdvözlő versek nyomattak ki latin, magyar és német költeményfüzérben, melyeket a jeles matematikus és nyugalmazott tanár Bolyai Farkas (t. i. az idősb, ki 1775-ben született és 1856-ban halt meg) írt . . . «Említést érdemlő s méltó, hogy tudja, láthassa a magyar olvasó világ, miszerint egy hetven éven felül levő tisztes férfiú kezeiben még ifjú tűzzel zeng Apollo lantja.»

Aug. 2-án, délelőtt érkezett dicsőséges Mátyás királyunk

születésének helyére, Kolozsvárra, a hol a Bánffy grófok palotájában, melyben akkor a katonai parancsnokság volt elhelyezve, szállt meg. Régóta nem volt uralkodó fejedelem Erdélyben. Harminczöt esztendővel azelőtt, 1817-ben, látta vendégül Kolozsvár Ferencz császárt és királyt.¹ Vele volt felesége, Carolina Augusta, ki ekkor mondotta ezeket az országszerte nagy örömet keltett és szálló-igévé vált szavakat : «Idegen nyelveket tudni, szép ; a hazait tudni : kötelesség.»²

4-én Nagybányára, innen Máramaroszigetre, Munkácsra s Ungvárra megy. Majd Eperjesen és Branyiszkon át Lőcsére utazik, innen, Liptószentmiklóson át Turócszentmártonba, azután Nagyszombatba, Pozsonyba — hová eljött, fogadására, Ernő főherczeg és az ország biboros primása is — és innen 14-én visszatért Bécsbe.

A fejedelem e körútjának idejében még nem oszlottak szét a múlt árnyai, hanem meg-megjelentek. Nemcsak a Hentzi-szobor leleplezésén volt jelen ; Váczott a felség (júl. 6.) fölkeresi Götz osztrák tábornok sirját, Segesvártt a Skariatin

¹ Osztrákházbeli fejedelmeink közül II. József az első, ki Erdélyben volt. 1786-ban utazott ott.

² Németül mondta. Először Kazinczy jegyezte föl, ki Dessewffynek (Széphalomról, 1817 október 17-én kelt levelében) ezt írja : «Erdélyben a császárnét imádják. Báró Bruckenthalné megjelent nála, s bemutatván rettentés magasságra felszökelt leányait, azon kérdésére ennek a nagylelkű fejedelemasszonynak, hogy mely nyelvet szólnak legjobban leányai, úgy felele a dőlyfös és képzelt bölcseségű asszony : «Die deutsche ; denn es wäre Schande, die Sprache des Regenten(!) nicht vor allen übrigen zu wissen.» A császárné ezt felelte : «Es ist schön, wenn wir fremde Sprachen mitsprechen, doch ist es Pflicht, unsere eigene am besten zu sprechen.» Bruckenthalné elholt, mert sokan valának jelen ; de Erdély azt mondja gonoszul örülve (t. i. a német «schadenfro» kifejezést magyarosítja így), hogy a császárné megdicsérte Bruckenthalné a feddésel, mert hiszen a Bruckenthal-leányok szász leányok.» Toldy azt állítja, hogy gróf Bánffy György, Erdély kormányzója feleségének, ki egy németül nem tudó fiatal erdélyi grófnét mutatott be neki, mondta azokat a szavakat és így idézi : «Idegen nyelvet tanulni, nem kötelesség ; a hazai nyelvet nem tudni, szégyen.» (L. Reform, 1873. évf. 60. sz.) Szórol-szóra ez a jellegje Kisfaludy Aurora című irodalmi zsebkönyve első, 1822. évfolyamának, melyet Kisfaludy a hazaszerte nagy kedveltségnek örvendő császári és királynénak ajánlott és melyben arcképét is kiadta. — Kölcssey, *Paralnesis*-ében, így mondja : «Idegen nyelveket tudni, szép ; a hazait pedig lehetőségig művelni, kötelesség.»

enlékére emelt oszlopot avatja föl (*Magyar Hirlap*, aug. 11.). Mindez az «egységes Austria» régi álláspontjának kifejezése volt. Később, második körútján, minden ilyen el volt kerülve. Most még nem szüntek meg a törvénytelen haditörvényszékek sem, az 1848/9-iki szabadságharczban fegyverrel és nem fegyverrel résztvett hazafiak ellen ítéleteket hozni s ezeket az ítéleteket az ujságokban közhírré tenni.¹

Nem-politikai okok miatt elítéltek neveit is közlik abban az időben az ujságok. Sokan voltak, kiket fegyverviselés vagy fegyvernek házokban való rejtegetése miatt ítélték el a haditörvényszékek. A szabadságharcz idejében az országban egyáltalában nem voltak lopások, gyujtogatások, rablások és rablógyilkosságok, de igen sűrűn fordultak elő a szabadságharcz utáni időben. Voltak, a kik csak azért alkottak bandákat, hogy a császári hadseregbe való besoroztatásukat elkerüljék. Ezek a «szegény legények», hogy megélhessenek, hozzányultak ugyan a máséhoz, de leginkább az olyanokéhoz, kiket a haza árulóinak vagy ellenségeinek tartottak. A katonaság, rendőrség és csendőrség intézkedett, hogy a fejedelem körutazása zavartalan legyen. A fejedelem Magyarországra való utazásának hírére sokan jöttek az ország mindenféle részéből és külföldről is Budapestre. A *Magyar Hirlap* jún. 17-iki számában olvassuk: «Május 25-ikétől június 6-ikáig 27,000-re ment az ideutazott idegenek száma, bele nem tudva azokat, kik közel-, Pest környékeiről jöven, útleveleiknek pusztá előmutatása után is bebocsáttattak.

¹ Az akkor elítéltek közül a legnevezetesebbek ezek voltak: Berde Mózes, Berzenczey László, Csiky Sándor, Csáky László gróf, Dósa Elek, Duschek Ferencz (a második magyar ministeriumban pénzügyminister), Esterházy Mihály gróf, Horváth Károly (Pest városának főjegyzője), Könyves Tóth Mihály (debreczeni ref. lelkész), Mán József, Markovics Antal (csanád-megyei első alispán), Mátyás József (Körmöcz városának főjegyzője s országgyűlési képviselője), báró Mednyánszky Caesar (zohori helyettes plébános, ki plébániáját elhagyta s Görgei hadtestéhez ment, hol fő tábori lelkész), Mihályi Gábor (a szabadságharcz idejében magyar kormánybiztos, Mihályi Péter országgyűlési képviselő s Mihályi Victor gör. kath. érsek atyja), Noszlopy Antal, Noszlopy Gáspár, Oroszhegyi Szabó József, Pulszky Ferencz, Putnik Béla (Zombor városának polgármestere s nemzetőrségi őrnagy), Rónay Jácint, Schwendtner Mihály (r. kath. segédlelkész), Simon Ferencz (szintén az), Teleki Sándor gróf és Vay Miklós báró.

A két főváros közti forgalom élénkségét bizonyítja, hogy június 6-án 60,000-re ment a Lánchídon átkelők száma. Bizonyára eddig a legnagyobb forgalom» (t. i. a Lánchíd megnyitása óta).

Ez úttal egy [regényes kaland is volt kapcsolatban. Noszlopy Gáspár — ki a szabadságharc idejében, a honvédelmi bizottmány megbízásából, Baranya-Tolnamegye kormánybiztosa volt; kit az osztrák önkényuralom, még mielőtt elfoghatta volna, a magyar kormánynak tett szolgálataiért, kötéllal való kivégeztetésre ítélt (l. a *Magyar Hírlap* 1852. évf. máj. 7. sz.), és azután elfogván, az Újépületbe záratott, de ki innen megmenekült és a hazában bujdosott — az Alföldön egy lovascsapatot kezdett szervezni, melylyel az ifjú császárt körútjában el akarta fogni s biztos helyen fogva tartani mindaddig, míg az alkotmány visszaállításába bele nem egyezik. Újra elfogták, újra az Újépületbe zárták és 1853 márczius 3-án bitófán kivégezték a nagytehetségű s jobb sorsra érdemes fiatal, alig harminczéves férfit (Vasvári Ferencz: *A Noszlopy-féle összeesküvés. Hazánk*, V. köt. 277. lap és Reiszig Ede: *Somogy megye története. Somogy vármegye* 528—32. l. a. *M.-o. vármegyei s városai* vállalatban). Hült teteme a kerepesi-úti temetőben nyugszik, abban a sírban, melyben Abancourt, Csernyus, Giron, Jubál, Kolossy, Sárközy, Streit és Szacsvay nemzeti vértanuk holttetemei porlanak.

A fejedelem — körútjának idejében — nemcsak a nempolitikai, hanem a politikai okok miatt elítéltek közül is némelyeknek enyhítette s némelyeknek elengedte «büntetés»-ét.

A hivatalos ünnepélyeket, banderiumokat a bécsi sajtó igyekezett az ország önkéntes hódolatának tüntetni fel. Sugalmazott czikkében az *Oesterreichische Correspondenz* azt írja: «A Magyarországon nagy számmal történt megkegyelmezések és büntetés-elengedések újra bizonyítják, hogy a legmagasabb kegyelem örömmel ragad meg minden alkalmat, fátyolt vonhatni a multra s hogy minden szívet, minden lelket a viszonyok új alakulása irányában a megnyugvás egyenlő érzetében egyesítsen. Ezen császári utazás Austria új történetének mindig legszebb emlékeihez fog számíttatni. Ez alkalommal hatalmasan kitűnt derék jellege azon népességnek, mely lelkiismeretlen csábítóktól tévútra vezetett, de tartósan meg nem mérgeztetett és a tróntól el

nem idegeníttethetett . . . Igazunk volt, midőn ezen utazás kezdetén azon reményünket fejezők ki, hogy Magyarországon az egységnek szép ünnepe fog ünnepeltetni. Ezen ünnepély mindenütt véghez ment, hol a fejedelem mutatkozék. Ebben nagy, szép és a jövőre nézve tanulságos tény fekszik. Bizonyára okultak most azok, kik kétségbe valának esve az iránt, hogy Magyarország a közös Austriának megnyerethessék, valamint azok is, kik az ottani kedvetlen hangulat állandó tartósságára hűtlen számításokat állapítottak. Messze túl Austria határain megszöli határozatait azon dicső s szíves hódolat, melylyel ő felsége találkozik, s mint részrehajlatlan tudósításokból olvassuk, főleg Angliában hatalmas benyomást tőn ez, s hatalmasan előmozdítá ottan az Austria ellenségei által szorgalmasan terjesztett kedvezőtlen nézeteknek már eddig is észrevett átváltozását. Bebizonyult ez alkalommal a monarchiai elv ereje: (Fordította a *Magyar Hirlap* és közölte jún. 26-iki s utána a *Pesti Napló* jún. 28-iki számában.)

Az ily czikkeknak volt is némi hatásuk a külföldön.

A *Times* így szól: «Még nincs három éve, hogy befejeztett azon harcz, mely Magyarországnak az austriai birodalom államterületétől való elszakasztásával fenyegetett, s már e rövid idő elegendő vala a polgárháború nyomainak s a politikai haragtartás nyomainak elenyésztetésére. A nép szívében csakhamar visszafoglalta régi helyét a magyarok ősi hűsége s loyaltása a császári uralkodóház iránt, s minden tudósítás egyhangulag adja azon — mint hiszszük is, tökéletesen igaz — biztosítást, hogy Ferencz József, az ifjú császár, mind a városi, mind a falusi népesség által, minden általa meglátogatott vidékeken legnagyobb lelkesedéssel fogadtatott . . . Valószínűnek látszik, hogy azon kormány, mely a polgárháború borzalmi közt vette kezdetét, szemtanuja lesz az uralkodó s nép közötti ragaszkodás kötelekei megszilárdulásának, mialatt az ország helyzetére s jólétére nézve is új korszak nyílik meg . . . Nem szükség régi intézeteket állítani vissza, melyek az alattok élő népet a többi Európa mögött messze hátrahagyták, hanem egy új kormányrendszert kell Magyarországba behozni, tekintettel azon nép jogaira, mely még mindig féltékeny önállóságára, s tartós szolgaságra nem alkalmas. Ha sikerül e nagy vállalat, úgy Magyarország nemcsak vissza van

vezetve alattvalói hűségére, hanem Austria hatalmas segédforrásai is lényegesen gyarapulva leendenek. Mai időben oly országterület birtoka, mely még nincs egészen kifejlőve, s oly folyó által van átszelve, minő a Duna, oly előny, melylyel más Európai állam nem dicsekedhetik. Magyarország állapota olyan volt, milyenné válnia kelle hibás törvények és hibás kormányzat alatt, de sem népében, sem földjében nem fekszik oly akadály, mely a gyors haladást s a jólét emelkedését hátráltathatná. Utoljára még valószínűvé válik, hogy az 1848/9-iki izgalmak azon népre nézve jótékony hatással voltak.» (A *Pesti Napló* júl. 10. sz.)

A *Constitutionnel* így írt: «Ez utazás eredménye minden várakozást felülmul, és látva a császárt olajággal kezében, behegednek a polgárháború sebei... Minden új korszakot jósol e nép történetében, mely Mária Tereziától Napoleon császárig pénzzel és vérrel oly sok bizonyítványát adá az austriai császári házhoz ragaszkodásának.» (Közölte a *Magyar Hirlap* aug. 1. száma.)

A magyar sajtó, melyre a szabadságharcz után békót vertek, nem mondhatta el nyíltan véleményét a körutazásról: vagy azt kellett róla írnia, mit a bécsi kormány akart, vagy hallgatnia kellett róla.

Némely osztrák lap felpanaszolja, hogy a külföldön kisebbiteni törekeshnek az eredményt. Az *Oesterreichische Correspondenz* írja: «Minél elvitázhatlanabb s szembetűnőbbek a császári körút nagyszerű hatásai Magyar- és Erdélyországban, annál inkább ügyekszik az absolute Austria-ellenes sajtó külföldön a nyert nagy sikert kisebbitni... Értjük e törekvést. Mert minden legyőzött párt ügyekszik a nép békés és nyugodt magaviseletét a maga részére magyarázni s passiv ellenállásnak bélyegezni... állítják, hogy a nép örömrivaja, az ünnepélyek fénye, a tömeg összezőnlése, mind csak csalóka fény — a magyar mindamellert Austria-nak legelkeseredettebb ellensége marad.» (Közli a *Magyar Hirlap* aug. 6. sz.) Ezeket állította — többek közt — a frankfurti *Post-Zeitung* pesti levelezője,¹ kit a *Magyar Hirlap*, június 13. számában czáfolgatott ugyan, de az igazság az volt, hogy e körutazás nem érte el célját.

¹ Meg ezt is: «Több országnagy elhagyá Pestet, hogy a hódolást kikerülje» (idézi a *Magyar Hirlap* jún. 13. sz.).

Tizedszer akkor volt ő felsége hazánkban, mikor 1856-ban a biboros primás meghívására eljött az esztergomi főszékesegyház felavató ünnepére. Liszt Ferencz maga vezérelte *Esztergomi mise* zeneművének előadását.

Tizenegyedszer jött honunkba, mikor 1857-ben ismét körutazást tett. Ez a körutazása május 4-én vette kezdetét és szeptember 5-én ért véget. Minthogy kétszer szakította félbe Bécsbe való utazásával, a honnan mind a kétszer visszatért körutazásának folytatására, e körutazás alatt háromszor jött hazánkba.

Május 4-én ifjú nejével együtt érkezett gőzhajón Budapestre. Ezúttal negyedszer volt az ország fővárosában, az ifjú császárné pedig először lépett hazánk földjére, mikor Komáromban a fejedelmi pár, Bécsből jövet, először szállt partra (azt a helyet, a hol ez történt, sétatérre alakították át).

A *Pesti Napló* (ekkor Pompéry János volt szerkesztője) ez évi május 5-iki számában ezt írta: «Ő felsége oldalánál találja . . . a főváros azon magas hölgyet is, ki magában kettős felséget egyesít: a trón földi s a szépség égi majestását. A lovagias magyar nép örömmel szemléli e kettős felséget, örömmel találja a fejedelem mellett a jósnak és a szeretetnek ily képviselőjét, ki a nőnek a családot boldogító hivatása mellett még azon szép küldetéssel is bír, hogy, mint a nap éltető melege, áldásként jelenék meg a nép között, és ki azon édes kiváltságokkal bír, hogy milliók ajka anyának nevezze.»

Erzsébet ő felsége el volt ragadtatva a dunai út szépségeitől.

Budapesten már tudták, hogy a fejedelem előtte való nap, május 3-án megerősítette a Magyar Tudományos Akadémia alapszabályait, s óriási népsokaság várta a Duna két partján a fejedelmi párt, melynek hajója a Duna pesti partján kötött ki.

A budai királyi palotában Scitovszky bibornok intézett a fejedelmi párhoz magyar nyelven beszédet, melyre a fejedelem, magyar nyelven, ezt felelte: «Örvendek, hogy ezúttal ismét ide jöhettek a császárnénak e szép hazát megmutatni, s személyesen is meggyőződni szeretett Magyarországom állapota s szükségéi felől. Folytonos ügyekezésem, e honnak, mint egész birodalmannak, közjólétét előmozdítani s ez által hű alattvalóim közmegelegedését is biztosítani.»

6-án a magyar képzőművészeknek a fővárosban élő jelesei

a császárnénak pompás albumot nyújtottak át. Este megjelent a császár és neje a Nemzeti Színházban a tiszteletökre rendezett díszelőadáson. Az erre az alkalomra készült *Erzsébet* című 3 felvonásos dalművet adták, melynek szövegét Czanyuga József, zenéjét pedig Erkel Ferencz, Doppler Ferencz és Doppler Károly írta. A császár Erkelnek és Doppler Ferencznek egy-egy értékes gyémántgyűrűt, melyre a császár nevének két kezdőbetűje volt vésvé, s Doppler Károlynak és Czanyugának 50—50 aranyat juttatott kezébe.

7-én Óbudán megnézi a császár és a császárné a hajógyárat és két gőzhajónak vízrebocsájtását. E gőzhajók egyikének — nem a császár anyjának, hanem elsőszülöttének tiszteletére — *Zsófia* s másikának — a császár másodsülöttének tiszteletére — *Gizella* nevet adtak.

8-án, Budán, a királyi palotában kelt a császárnak az osztrák igazságügyministerhez intézett az a — természetesen német — «kézirat»-a, melyben, egyebek közt, ezek a szavak foglaltattak: «Hogy egy szomorú multnak politikai tévedésére, s különösen az 1848 óta birodalmam különböző részeiben a fennálló államrend ellen történt fondorlatokra örökre feledés fátyolát borítsam: kegyelemből azon polgári osztálybeli alattvalóimnak, kik birodalmamnak a lombard-velencein kívüli más országaihoz tartoznak, s kik felségárulás, felkelés vagy lázadás büntényei miatt már elítéltettek s a belföldön még fogságban vannak, ezen bűnökre vonatkozó minden további büntetést elengedek.» A *Budapesti Hírlap* május 9. és a *Pesti Napló* május 10. számában azt írta erről: «E kegyelmi tény fátyolt vet a multa. Szép, boldogító kiváltsága az a fejedelemnek, hogy a körülmények hatalma által előidézett bánatot megenyhítheti, hogy szavával fölemelheti a csüggedést, reményt teljesíthet, örömet áraszthat, hogy kegyelmet oszthat.»

9-én kelt, Albrecht főherceghez intézett kéziratában ezt mondta a császár: «Akaratom, hogy boldogult nagybátyám, József főherceg maradandó emlékére, Pesten állósobor alakjában egy emlék állíttassék.» Azt is mondta abban a kéziratában, hogy a szobor költségeihez hozzá akar járulni, akként, hogy az adakozásokból egybegyűlt összeget, ha a szobor felállítására nem lenne elégséges, magánpénztárából kiegészíti.

Már koronázott király, mikor a szobrot, melynek közadakozásokból való föllállítását József nádornak 1847 január 13-án bekövetkezett halálakor határozta el a nemzet, 1869 április 25-én, jelenlétében leleplezik.

Ugyanebben a kéziratában 50,000 forintot adományoz a Magyar Nemzeti Múzeumnak.

10-én délelőtt a császárné a budai kisdedóvó-intézetet kereste föl, 14-én a Rókus-kórházat.

23-án körútra indult az országban a fejedelmi pár, először Jászberénybe, hol ő felsége megengedte, hogy a jászok és kúnok, ha egy hüvelykkel alacsonyabbak is a rendesen megkívánt mértéknél, ezentúl csupán a huszárezredekbe soroztassanak be. Ez nagy lelkesedést keltett a Jászságon. Ezúttal a fejedelem általában nagyobb lelkesedéssel találkozott, s a viszony a nemzet és uralkodója közt tagadhatatlanul bensőbbé vált, a miben része volt Erzsébet ő felsége hódító egyéniségének. Ez úton legnagyobbbészrt őt tisztelték meg ajándékokkal: Szegeden ezüst bográcsal, Nagyváradon imazsámolyra való szőnyeggel, Hajdú-megyében magyar paripával.

A fejedelmi pár körútja Debreczenben félbeszakadt. 29-én meghalt a budai palotában elsőszülöttjük, Zsófia főhercegnő, a kit aztán Bécsbe vittek eltemetni a kapuczinusok sírboltjába. (Tizenegy év multán Budán született utolsó szülöttük, Mária Valéria.)

A császárné nem tért vissza az út folytatására ; a fejedelem maga folytatta azt a Dunántúl, meglátogatva Vas és Veszprém megyét, Székesfehérvárt, majd rövid laxenburgi pihenő után Pozsonyt (aug. 23—25.), az Ipolyságot,¹ időzve Balassagyarmat, Losonc, Lőcse városaiban, majd Kassán, Jászón és Miskolczon. Itt ekkor nyílt meg az új állandó színház, Vörösmarty *Marót bán*-jával, melyben a bán és hitvese szerepében Egressy és Jókainé is felléptek — mindketten Borsod szülöttei.

Szept. 4-én Egerben volt, Bartakovics püspök vendége.

5-én déli 1 órakor Gödöllőre érkezett, hol megpihent Sina Simon báró kastélyában, melyet Grassalkovich Antal herceg építtetett és melyben, 106 évvel azelőtt, 1751 augusztusában, vendégül látta Mária Terézia királynénkat, ki egy éjjelt is töltött benne. (Abban az ágyban, melyben aludt, 98 év mulva,

Kossuth, Magyarország kormányzója is aludt, mikor 1849 áprilisában, a diadalmas tavaszi hadjárat után, egynéhány napig Gödöllőn tartózkodott és ott, a kastélyban, a magyar hadvezérekkel tanácskozmányt tartott. A történelmi nevezetességű kastélyt, a gödöllői uradalommal együtt, a magyar állam 1867-ben megvette s a nemzet nevében, koronázási ajándéku királyunknak adta.)

Ezzel a körút véget ért.

A fejedelem ez útjában is több politikai büntetést enyhített s eltörölt.

Csak a két legnevezetesebb politikai «elitelt»-et említjük meg.

Albrecht főherceghez, az ország kormányzójához, 1857 június 27-én intézett kéziratával — mint a *Pesti Napló* az évi júl. 2. számában, a *Budapesti Hírlap* után, közli — «a felségárulás miatt halálra ítélt gróf Andrássy Gyulának a büntetlen visszatérést az austriai államokba, s elkobzott vagyonának visszaadását legkegyelmesebben megengedni méltóztatott.»

Budán, 1857 május 23-án kelt határozatával megengedi a hazájába való visszatérést Gorove Istvánnak is, ki 1867-ben magyar földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi s 1870-ben közlekedésügyi ministerré lett.

Az ország lakossága viszont a császári párnak kedveskedett ajándékokkal: a versírók verssel.¹

Az egyetem a könyvtárában levő Nádor-codexet (melyet József nádor ötvenéves nádorságának emlékére neveztek el így s mely 1508-ból magyar kéziratoss vallási oktatásokat, elmélkedéseket, Krisztus szenvedéséről szóló szentírási fejezeteket, legendákat, imádságokat és hangjegyes énekeket foglal magában és mely a legrégebb hangjegyes magyar szöveg) Toldy bevezetésével és jegyzeteivel kinyomatta s egy küldöttségével a császárnak átnyújtatta, ki ezt és az ugyanettől a küldöttségtől «ugyanekkor átnyújtott három ünnepi versezetet (német, magyar és

¹ Sujánszky Antalé a *Kath. Néplap* 1857. évf. 18. számában jelent meg. A kegyesrendiek pesti rendháza pedig «egy üdvözlő versfüzetet bocsátott közre, mely a rend három tagjától: Jallošics Endre, Ruth János és Kricska Józseftől magyar, német és latin nyelven tartalmaz meleg kebelletl írt ódákat» (mondja a *Budapesti Hírlap* május 7. száma.)

deák nyelven) látható tetszéssel kegyteljesen fogadni méltóztatott» (mondja a *Budapesti Hírlap* máj. 14. sz.).

A Szent István-társulat a császári pár számára s tiszteletere nagy költséggel és nagy műízléssel dísz-albumot készített, melynek kiállítása — a *Pesti Napló* jún. 10. sz. szerint — hazai nyomdászatunk történetében epochát képez és becsületere válik Kozma Vazul budapesti nyomdájának... mind a nyomtatás technikai ügyességénél, mind a nyomás tisztaságánál fogva vetélkedik a bécsi államnyomda hasonló nyomtatványaiával.» E dísz-album tartalma: egy régi eredeti magyar codex régi betűkkel, ennek szövege a mai írásmód szerint, nyelvészeti jegyzetekkel Toldy Ferencztől és magyarországi Szent Erzsébet élete.

Rózsavölgyi és társa zeneműkereskedők — l. a *Pesti Napló* jún. 17. sz. — egy Erzsébet-albumot adtak ki. A benne foglalt zene-műveket jeles magyar zeneszerzők írták. Közülök legnevezetesebbek: Ábrányi Kornél, Bartay Ede, Brand Mihály (ki nemsokára Mosonyi-ra magyarosította nevét), Doppler Ferencz, Huber Károly (Hubay Jenő hegedűművésziünk atyja), Székely Inre s Thern Károly.

A császár meg volt elégedve a fogadtatással, melyben az ország lakossága részesítette.

Laxenburgban június 3-án kelt és «Magyarország lakosaihoz» című iratot küldött Albrecht főhercegnek, melyben — egyebek közt — ezek a szavak foglaltatnak: «A szenvedett súlyos veszteség fölötti gyász félbeszakítá a legörvendetesebb benyomások közt kezdett körutamat, melynek folyama alatt a fővárosok s az ország lakói a szeretet és ragaszkodás oly kitünő jeleivel járultak elének. Ők egyúttal fájdalmunk tanui is lőnek; s mi sohasem fogjuk azon részvétet elfeledni, melylyel mély bánatunkat oszták. Jelentse ki nékiek ezért az én és a császárné legmelegebb köszönetét.» (*Pesti Napló* jún. 3. sz.)

Mikor körutazását befejezte, szintén Laxenburgban, szeptember 9-én kelt és ugyancsak Albrecht főherceghez intézett kéziratában így szól: «Magyar királyságom legnagyobb részén át legközelebb bevégzett körutam alkalmával mindenütt és minden ott lakó néptörzsek (így!) részéről a hű ragaszkodás legélénkebb nyilatkozatait s a loyális hódolat és őszinte enge-

delmesség számtalan, gyakran fényes, de mindig a legjobb indulatból eredt bizonyítványait vettem stb.» (L. a *Pesti Napló* szept. 12. sz.)

Ugyanabban a kéziratában azonban azt is mondja, hogy el van határozva, «azon alapelveket, melyek engem bírodalmam kormányzásában ekkorig vezettek, szeghetetlenül fönn tartani... e mellett azonban szorgos gondom mindenkor oda is lesz irányozva, hogy a különböző *néptörzsek* nemzeti saját-ságaikban folyvást fönn tartassanak és nyelvek ápolásánál illő tekintetben részesíttessenek.»

A nemzet és uralkodója még nem értették meg egymást, de a kölcsönös jóakarát már nem hiányzott.

Tíz esztendőnek kellett még lefolynia s az 1859-iki s 1866-iki eseményeknek bekövetkezniök, hogy lehetővé váljék, mit ezzel a két körüttal elérni nem lehetett: a fejedelem és a nemzet között való teljes megbékélés és egyetértés.

Leszámítva 1857. őszén a parendorfí hadgyakorlaton s 1865 tavaszán a pozsonyi lóversenyen való megjelenését, hosszabb időt ő felsége csak 1865 nyarán töltött ismét Budapesten, hova akkor az Orsz. Gazdasági Egylet hívta meg, melynek kiállításán Eötvössel, Deákkal, Klauzál- és Somsich-csal találkozott.

Másnap, jún. 7-én délelőtt tisztelkedett a M. T. Akadémia küldöttsége, melyet Dessewffy Emil és Eötvös vezetett és melynek tagjai között volt Deák, Lonovics József, Lónyai Menyhért és Mikó Imre gróf, ki, az előbbivel együtt, az 1867-iki magyar ministerium tagjává lett; és tisztelkedett, többek közt, a Magyar Földhitelintézet küldöttsége is, melynek tagjai közt volt Csengery Antal és Horváth Boldizsár.

8-án udvari ebédre gróf Andrassy Gyula, Deák, gróf Károlyi István, báró Kemény Zsigmond, gróf Mikó Imre és báró Wenckheim Béla voltak hivatalosak. Mintegy háromezer fáklyavivőből álló fáklyásmenet vonult a királyi palota elé.

Ekkor volt ő felsége tizenhatodszor hazánkban.

Somsich Pál, a *Pesti Napló* jún. 11-iki számában megjelent vezércikkében ezt írta: «Ezen fejedelmi látogatás után a megoldandó kérdések nehézségei felett keserűség és szenvedély nélkül szólhatunk, értekezhetünk, vitatkozhatunk!...

Fennállnak kétség kívül ezután is még mindazon objectiv nehézségek, melyek részint helyzetünkkel vannak szükségképen összekapcsolva, részint a lefolyt 16 év bűnei, hibái s tévedéseiből erednek; de ki van véve a kérdésnek fullánkja, mert a fejedelemnek bizodalmas közeledése bizodalmat kellett... Nagy és fontos tehát e fejedelmi látogatásnak eredménye.»

Ugyanez évben még egyszer Budapestre jött, hogy megnyissa az 1865—8-iki nevezetes országgyűlést, mely a nemzet és a fejedelem közt a megegyezést lehetővé tette.

Deczember 12-én érkezett Budapestre. A pályaudvaron a pesti polgármester intézett hozzá beszédet, melyre ezt válaszolta: «Bizalommal jöttem, bizalmat várok.» A Lánchídon Budára hajtatott, hol, a hídfőnél, a budai polgármester köszöntő beszédére ekképen felelt: «Buda őseim laka, azért mindig kedves előttem s örömmel időzöm falai között.»

A *Pesti Napló* decz. 14. számában ezt írja: «Valamennyi bécsi lap országgyűlési tudósítója megérkezett, a *Times* bécsi levelezője is itt van. Mint mondják, az angol kormány megbízásából Morien úr az egész országgyűlés alatt Pesten lesz, a bécsi francia követség szintén képviselve lesz egy segédje által.»

14-én történt az országgyűlés megnyitása. A *Pesti Napló* decz. 16. számában Kemény Zsigmond azt írta: «Deczember 14-ike hordereje — mint reméljük — nemcsak abban fog állani, hogy benn a kibékülési hajlamot erősebbé, tartalmasabbá tevő, hanem abban is, hogy kijelölje az alapot, melyen a kibékülés valósággal eszközölhető. A jogvesztés szerencsétlen elmélete nem fog többé ijesztő rémként kísértetni, s nem fogja egy büszke s alkotmányát hűn szerető nemzet dynasticus érzelmét megzavarni. Az octroyozás helyett a birodalom hatalmi állásának elutasíthatlan követelményeit azon szabad alku állapítja meg, mely I. Lipót alatt a fiörökösödést rendezte, s mely III. Károly uralkodását a «pragmatica sanctio» kétoldalú szerződése által dicsővé tette. Deczember 14-ikét Austria ellenségei s barátai egyaránt fogják fontosnak tartani; s az egyik félnek megdöbbenése, a másíknak felbátorodása arról teendő tanuságot, hogy csakugyan sikerülni fog, egy viszontagságos időszak után, a

birodalmat a nehézségek legaggasztóbb fordulatain, Magyarország támogatásával, szerencsésen vezetni keresztül.»

17-én megjelent ő felsége a Magyar Írók Segély-egyesületének javára rendezett hangversenyen, melyre gróf Károlyi György hívta meg, s az egyesület tőkájének gyarapítására 1000 forintot ajánlkozott.

20-án, Budán kelt kéziratában így búcsúzott a felség: «Midőn kedvelt Magyarországom fővárosából távozom, ezúttal is bensőleg indítatva érzem magam kifejezni legélénkebb elismerésemet, melyet a hű ragaszkodás szívélyes tanuságai s a testvérvárosok összes lakosainak készséges közreműködése által fenntartott rend bennem fölkeltek.»

1866 január 29-én jött újra az ország fővárosába, ekkor vele volt a császárné is. A pályudvaron az előkelőségek közt ott volt Deák is, még pedig díszmagyarban, a mibe csak ritkán öltözött (*Vasárnapi Ujság* febr. 4. sz.). A császár magyar lovas-tábornoki egyenruhában volt, a császárné magyar divatú öltözetet viselt.

Este a császári pár megtekintette a kivilágított várost. A szépen kivilágított épületek közt kitűnt a Vigadó épülete, melyen a korona képe volt látható, alatta ezzel a felirattal: «In hoc signo vinces!»

31-én a császárné maga köré gyűjtötte az ország előkelő hölgyeinek egy részét a budai királyi palotában. A császárné magyar ruhában volt, abban voltak a meghívott hölgyek is, kiket báró Sennyeyi Pálné mutatott be neki. Számuk 80-nál többre ment. Mindegyikhez intézett néhány nyájas szót; leg-hosszasabban gróf Andrássy Gyuláné, Bohus-Szögyény Antónia s báró Eötvös Józsefnével beszélgetett. Valamennyiükkel magyar nyelven.

Február 1-én délben fogadta a fejedelmi pár a budai királyi palotában az országgyűlés mindkét házának tisztelgő küldöttségét. A császárné a trón mellett állva fogadta a küldöttséget és a meghatottság hangján, tiszta magyarsággal mondta el válaszáat. Nagy lelkesedést keltett kivált azokkal a szavaival, melyekkel a Mindenható áldását kérte a nemzet képviselőinek fontos működésére (l. u. o.).

Ezért mondta Toldy: «Ime most már, nem mint azelőtt,

csak a szűk házi, sőt nagyobbbrészt csak a gyermekszobai falak közt, hanem az élet minden térein is zeng nemzeti nyelvünk! És hogyné fogna ezentúl is, midőn, a reménytelenség és csüggedés évei után, megértük ismét — s három század óta először! — hogy e nyelv bájosan és büszkén zeng a magyarok királynéja ajkairól! midőn megértük, hogy az nem csupán országos cselekvények alkalmával, hivatalos közegként érvénykedik; hogy az nem többé tüntetés eszköze, s hozzá nem pusztá kegyből szállanak alá, hanem hogy befogadtatott a Hofburg legbelső terméibe is, hol, családi csendes elvonultságban, az annyi császárok és királyok unokája magyar költők műveit olvassa nevének: a magyar király a magyar királynénak! és hol körülöttük az annyi népek leendő ura gyermeki enyelgéseit az egykor sokat szenvedett és túrt nép hangjain úzi... A trón példája nem maradhat követés nélkül nagyjainknál!» (L. a Kiszfaludy-Társaság 1866 febr. 6-án tartott XVI. közülésének elnöki megny. besz.)

A fejedelmi pár ezúttal egy hónapnál hosszabb ideig időzött a magyar fővárosban.

A császár ekkor tizennyolczadszor, a császárné harmadszor volt hazánkban.

A császárné ebben az esztendőben még kétszer jött a magyar fővárosba. Július 9-én gyermekeivel. Július 30-án, gyermekeit Budán hagyva, Bécsbe ment, de augusztus 19-én visszajött. Szent István-napján a budai királyi palota erkélyéről nézte végig gyermekeivel és a szász trónörökösével az ünnepi körmenetet.

A császárné gyermekeivel a nyár egy részét a budai hegyek közt töltötte, hol a Kochmeister-féle nyaralóban lakott.

Gyakran fölkereste, hogy megvigasztalja, azokat az 1866-iki olasz és porosz háborúban megsebesült katonákat, kiket fővárosunkban ápoltak. (L. *Egy mozgalmas nyár Budapesten*. Írta Elbeczky Elemér. Megj. a *Budapesti Hírlap* 1916 aug. 23. sz.)

1867 márczius 12-én a császár tizenkilenczedszer jó hazánkba, Budapestre.

A fejedelem 1867 február 17-iki leiratában kimondta az alkotmány visszaállítását, kinevezte gróf Andrássy Gyulát miniszterelnökké s megbízta a ministerium megalakításával. Andrássy Gyula s Festetics György, a fejedelem oldala mellé ren-

delt minister, Bécsben tette le az esküt a fejedelem kezébe, a többiek márczius 14-én a budai királyi palotában. Az eskü után a király az országgyűlés mindkét házának küldöttségét fogadta, melynek Bartakovics egri érsek volt szószólója.

Két napi bécsi időzés után 25-én huszadszor tér vissza hazánkba ő felsége. Ekkor több napon át vadászott Gödöllőn. Rövid megszakítással május 17-ig tartózkodik magyar fővárosában, hová jún. 1-én ismét visszatér — a koronázásra.

BELLAAGH ALADÁR.

A SEMLEGESSÉG A VILÁGHÁBORÚBAN.

I.

A most folyó nagy világháború forgószele egy szót sem kapott fel oly gyakran, mint a semlegességet, és bármely pusztítást visz is véghez ez a szörnyű orkán a nemzetközi jog területén, nincs jogi fogalom, melyen kiméletlenebbül száguldott volna keresztül a háború izzó szenvedélye, mint a hűvösnek, a nagy hullámverésektől elszigeteltnek szánt semlegesség.

Mikor a háború elején Olaszországnak és Romániának szerződészerűleg kötelességök volt a központi hatalmak mellé állani, akkor a «*præconcepta malitia*»-val elhatározott árulásukat egyelőre a semlegesség takarójával fedték. Naponként felmerült az a kérdés, semleges marad-e Olaszország, Románia. A háború elején nagy szemforgatások között panasozta az entente-sajtó Belgium semlegességének megsértését. Sőt Anglia Belgium semlegességének megsértése ürügye miatt támadott a Német-birodalom ellen. Volt-e joga Németországnak Belgium semlegességét tekintetbe nem venni, volt-e alap arra, hogy a semlegesített államnak a semlegességhez való joga megszűntnek volt tekinthető? Mit követett el az entente a semleges Görögországgal? A semleges államok leghatalmasabbja, az Északamerikai Unio, tekinthető-e igazán semleges államnak, midőn csaknem minden gyárát átalakította lőszer-, és egyéb hadi eszközök gyárává és ezeket csak az entente-hatalmaknak szállította, ellenben a központi hatalmaknak még élelmiszereket sem küld. Semleges állam hajói, a semleges állam területe, a semleges állam polgárai mily jogokat élveznek és mily kötelességeik vannak? Ennyi és sok más vonatkozásban napirenden voltak a semlegesség kérdései s ma is az előtérben áll a kérdés a maga teljes jogi és politikai tartalmával.

A közhit azt tartja, hogy a nagy világháború a nemzetközi jog minden tételét megrázkódtatta, de egy sem szenvedett annyit,

mint a «semlegesség». Ne felejtsük, hogy az összes nagyhatalmak, Amerikát kivéve, a világháborúban mint hadviselő felek vettek részt. A semlegesek jogainak nem volt semleges nagyhatalmi védőjük. A kis semleges államokban nem volt meg az az erő, hogy jogaik védelme céljából komoly együttes lépést tettek volna. Az Északamerikai Unió, azt lehet mondani, hogy a semlegesség technikai alakszerűségének, az egyezmények betűinek védelme alatt ugyan, de csak «úgynevezett» semleges állam volt. Lényegében segítőtársa volt az egyik hadviselő félnek. Könnyű volt így az entente-hatalmaknak lábbal taposni a semleges államok jogkörét. Különösen Anglia, a «kis nemzetek védője», a legnagyobb recordokat érte el a semleges államok jogkörének sértésében. De azért minden egyes nagyobb sértő eseménynél mindig állam sajtója a nemzetközi jog védpajzsát keresi. Még Angliában is, mely a maga által javaslatba hozott nemzetközi jogi elveket is cserbenhagyja, szünet nélkül a nemzetközi jog tételeire hivatkoznak.

Grey egy alkalommal, midőn a semleges államok utaltak arra, hogy az angolok által kihirdetett tengerzár minő károkat okoz a semleges kereskedelemnek, egy beszédjében azt fejtegette, hogy ha a semlegesek Angliának azt a jogát, hogy az ellenség kereskedelmét a semleges államok segítségével megbéníthassa, megtagadják, akkor ezzel a megtagadással egész határozottan azt nyilatkoztatják ki, hogy földadják semlegességüket.

Az angol felső-házban hangzott el olyan magyarázat is, hogy a nemzetközi jogtétel, tehát a semlegesség jogait védő szabály is csak akkor érvényesüljön, ha ebből Angliának haszna van. Ez a hang nem a jog, ez a hatalom szava. A tengeri uralmat monopolizáló Anglia önkényének kifakadása. Ez nem volt ugyan meggondolt diplomatai kijelentés — de az igazsághoz közel járt. Anglia szerződik legtöbbet. A nemzetközi szerződések özöne borítja el. De a milyen könnyen köti, oly könnyen meg is tagadja a szerződések lekötő erejét.

A kik a nemzetközi jog történetét ismerik, tudják, hogy a semlegesség jogi tartalmának fejlesztésére a legtöbb okot éppen Anglia magatartása adta, mely egészen másképp értelmezte a semlegesség jogát és kötelességeit, ha ő volt hadviselő fél és másként, ha mások viseltek háborút és ő akarta kihasználni a sem-

leges államoknak biztosított közlekedési, kereskedelmi, világforgalmi jogot. Ha látjuk azt a sok sértést, mely a semleges államoknak a világháborúban kijutott, valóban nem csodálkozhatunk, ha fölmerül a kérdés, hogy vannak-e a semlegességnek egyáltalában jogai és kötelességei? Vajon a semlegesség nem csak negatív állapot-e, mely távol áll a jogfogalomtól? Mindenesetre a művelt közönséget, ha valaha, úgy ma érdekelni fogja a kérdés megvilágítása. A háborúnak van alkalmi oktató ereje, mert ha béke idejében akármit írnak a legjelesebb elmék is a semlegességről, a nagy művelt közönség figyelmet se vet rá. Ma azonban, midőn vérbe és húsba vág, ma nemcsak a szaköröket, hanem a társadalom szélesebb köreit is érdekli, vajon a semlegesség ma is csak azt jelenti-e, a mit jelentett az ókorban és a középkorban: mert amnyi bizonyos, hogy évszázadokig nem volt a semlegesség egyéb, mint negatív állapot, melynek semmi jogkövetkezménye nem volt. Abból, hogy egy állam nem vett részt a háborúban, nem származott sem jog, sem kötelesség.

II.

Ennek a tanulmánynak nem az a célja, hogy a semlegeségre vonatkozó minden jogtételt fejtegessen. Célom inkább az, hogy általános képet nyujtsak a semlegesség jogállapotáról a világháborúban és igyekezni fogok a jelenlegi jogállapot reformirányaira is reámutatni.

A mai nemzetközi jog a semlegesség állapotát a jogok és kötelességek tartalmával ruhazza föl. Valamint a háborút a hadviselők között mint jogviszonyt iparkodik szabályokkal körülbástyázni, épen úgy jogviszonyt akar alkotni a hadviselő felek és a semleges államok között is. Jogviszonyt, melyben a semleges államok lehetőleg oly helyzetbe jussanak, hogy a háború csakis a hadviselő felekre szorítkozzék, hogy reájuk nézve a háború «res inter alios gesta» jellegét hordja. Jogviszonyt, melynek vezérelve az, hogy a semleges állam az ellenségeskedésben részt ne vegyen, de viszont a hadviselő állam hagyja az ellenségeskedésektől érintetlenül a semleges államot. A mai jogi felfogás oda fejtett, hogy a semlegességnek régente divatban volt fokozatait sem hajlandó elismerni. Ha valamely semleges állam a hábo-

rúban bármilyen módon részt vesz: akkor már elveszti a semlegességéből folyó jogait. A mai nemzetközi jog megköveteli a semleges államoktól, hogy minden háborús cselekedettől tartózkodjanak. Megállapítja a semleges államok kötelelességeit, de megállapítja jogait is, melyeket a hadviselő felek és a semleges államok egymás között is tiszteletben tartani kötelesek. Tökéletes és tökéletlen semlegességet a mai jog nem ismer. Elismeri azonban a fegyveres semlegesség létjogosultságát. A fegyveres semlegesség határának túllépése azonban az, ha a semleges állam már nem területének védelmére szorítkozik, hanem bármely irányban támadólag lép fel. Óvatosságra int a mai nemzetközi jog a «jóakarátú semlegesség» fogalmi körének megállapításánál, mert ez hamar átcsaphat az ellenségeskedésbe. A meddig a jóakarátú a diplomatiái tárgyalások keretében nyilvánul: addig a «neutralité bienveillante» elismerendő, sőt a közvetítést a mai nemzetközi jog egyenesen minden semleges állam jogává teszi. A most dúló világháborúban, sajnos, többször hallhattuk, hogy Anglia a közvetítést nemcsak visszautasította, hanem több alkalommal kijelentette, hogy azt a semleges államot, mely az akkori viszonyok között közvetíteni akarna, ellenségének tekinti. Rokonszenvét, vagy ellenszenvét tanúsíthat, de tényekben nyilvánuló pártállást a semleges állam nem foglalhat. Általában a «quod uni justum alteri æquum» elvét kell szem előtt tartani. Ha az egyiknek valami kedvezményt ad, akkor ugyanezt kell nyújtani a másiknak is.

A teljes közöny, a teljes részrehajlatlanság lehetetlen követelmény volna. Nemzetek rokonszenveit nem lehet elfojtani. Az egyéni legbelsőbb szabadság körébe vág az, a ki a rokonszenveket is büntető eszközökkel akarná kiirtani. Ezért a semleges állam nem sérti meg a semlegességi kötelelességet, ha rokonszenvét az egyik hadviselő fél iránt ki is fejezi. Csak a rokonszenv kifejezésével óvatosan kell bánni. Midőn a rokonszenv kifejezése már nyílt izgatás, mikor valóságos sajtóharc indul, mely hatni úgy kíván a semleges állam közvéleményére, hogy az egyik hadviselő fél ellen izgasson és különösen, ha ennek a sajtócampagne-nak vezetője az egyik hadviselő fél diplomatiája, akkor a semleges államnak kormányzati kötelelessége, a rendelkezésre álló eszközökkel a kellő határok közé szorítani az izgatást. A mai jogállapot szerint azonban még az izgatás, a nép-

gyűléseken való rokonszenv nyilvánítása nem sérti meg a semlegesség jogi kötelességeit.

III.

A most dúló világháborúban az entente hatalmak mindent elkövettek, hogy a semleges hatalmakat a központi hatalmak ellen hangolják. Anglia elsősorban Amerikára vetette figyelmét. A háború kitörése után első gondolata volt a német kábelt elválni, hogy hiteles hírek a központi hatalmak részéről ne érkezzenek. Amerika nagy közönsége, kivéve a németeket, ireket, magyarokat, az entente-hatalmakkal rokonszenvezett. Sőt ez a rokonszenv némely körökben átcsapott a németgyűlölet szenvedélyébe. Csak az amerikai gyapottermelők voltak kezdetben elégedetlenek az angol hadviseléssel, mert ez elzárta előlük az európai continenst és a déli államokat csaknem a tönk szélére kergette.

Anglia nagy ravaszsággal és ügyességgel becsempészte az amerikai sajtóba azt a jelszót, hogy Németország a Monroe doctrinát akarja lerombolni, mert a német hatalom Canadát és Délamerikát akarja hatalmába ejteni, Németország egyáltalában el akarja nyomni a szabadságot, el akarja fojtani a kis nemzeteket, míg Anglia, a kis nemzetek védője, oly nemes volt, hogy csak Belgium semlegességének megsértése miatt emelt fegyvert. Különösen a Morgan-sajtó volt nagy tevékenységben. John Pierpont Morgan nagy üzleti speculációkba bocsátkozott Angliában, biztos reménnyel Anglia győzelmében. Természetes, hogy a Morgan sajtója mindent elkövetett a németek ellen táplált gyűlölet fokozására. A magyarokra nem terjesztették ki gyűlöletüket. Sőt folyton azzal ámították közönségüket, hogy a magyarok külön békét kötnek stb.

Amerika nemcsak a rokonszenv megnyilatkozásánál maradt, hanem, mint általánosan ismeretes, azt a nemzetközileg biztosított jogot, hogy a semleges állam polgárai hadiszereket szállíthatnak a hadviselő félnek, oly nagy mérvben engedte érvényesülni, hogy teljesen jogosult volt a Német-birodalom és Ausztria-Magyarország részéről a diplomatiiai figyelmeztetés, hogy ez az eljárás, bár a nemzetközi jogtétel betűivel fedhető, de a semlegesség igazi szellemével ellentétben álló viselkedés.

Maga a londoni *Nation* elismeri egyik cikkében, hogy Amerika valóban csak technikai értelemben volt semleges. Lényegileg az entente-hatalmak front-mögötti küzdőtársa volt. Amerika pénzpiaczatát is Angliának rendelkezésére bocsátotta. Megengedte, hogy minden hadiszerben Amerikában fedezhesse szükségletét. Maga ez a jó angol érzelmű lap azt mondja, hogy a háború meghosszabbítása csakis Amerikának köszönhető. Amerika igazi rokonszenve — folytatja a *Nation* — leginkább abban nyilvánult, hogy Angliának a tengeri jogon a világháború alatt tett minden újítását és a semleges államokon elkövetett jogcsorbításokat Washingtonban nyugodtan vették és legfőleg akadémius érvekkel szólaltak fel.

Volt ugyan eset, midőn Amerika nem cselekedett úgy, mint Anglia követelte. De ekkor nagyon is érezhettük, hogy annak oka nem a középeurópai államok iránt tanusított előzékenység, hanem csak az volt, hogy nem akart olyanra vállalkozni, mi mint «*præcedens eset*» egyszer Amerika érdekeit veszélyeztetné.

Általában a most dúló világháborúban a semleges államok rokonszenve nem kísért minket. Ismeretes Románia és Italia magatartása még árulásuk előtt. A kormányhoz közel álló legtöbb lap is mindkét országban entente-barát volt. Dániában sem tudták elfelejteni Schleswig-Holsteint és nem egy dán publicista ajkáról hallottam budapesti látogatásuk alkalmával, hogy a nagy közvélemény ott is entente-barát. Dániában a felsőbb rétegek csaknem kivétel nélkül az entente-hoz szítnak. Svédországban már tekintélyes hangok adtak kifejezést rokonszenvüknek a központi hatalmak iránt. Sven-Hedin határozott német-barát, de az előkelő kereskedelmi körök már csak a nagy üzleti összeköttetésnél fogva is, határozottan Angliával rokonszenveznek.

Lindman Arvid admirális és volt miniszterelnök egy nyilatkozatát olvastam, ki a svéd hangulatra nézve így nyilatkozott: A nagy többség — úgymond — németbarát. A politikai pártok között csakis a szociáldemokraták rokonszenveznek az entente-tal. Svédországban vannak úgynevezett activisták, — mondja Lindman — kik Németország mellett akartak a háborúba avatkozni. Ezek azonban rajongók, költők, írók és pedig olyanok, kiknek nincs

nagy visszhangjuk. Ezeknek a parlamentben nincs képviselőjük. De különben is a nem egészen komolyan veendő *activista* program megvalósulás esetén is azt eredményezhetné, hogy Dánia nem tartana Svédországgal. Hollandiában a felsőbb körök inkább a központi hatalmakkal rokonszenveznek, de a nagy közönség, különösen a belga menekültek átözönlése idejében, Németország ellen hangolódott. Hollandia legföltékenyebben őrködik a semlegesség szigorú megtartásán. Mind Svédország, mind Hollandia az angol tengerzár és az angol önkényes dugarú-lista miatt rendkívül sok zaklatást szenvedtek, sőt postaforgalmuk is gyakran hosszú időkig szünetelt. Nem egy esetben kénytelen-ségből iparkodtak hozzásimulni oly eljárási szabályokhoz, a melyeket Anglia a nemzetközi jog ellenére követelt. Anglia a fekete listákkal agyongyötörte az összes semleges államokat, meghatározta az útirányokat, követelte a holland, svéd és dán hajóktól, hogy, midőn szállítmányukat kirakják, mit és hova szállítsanak — mert különben angol szénre ne számítsanak.

Bármennyire kívánatos a nemzetközi jog semlegességi fejezetének alapos kiigazítása, a rokonszenv nyilatkozását nem lehet a semlegességi köteletség megsértésének nyilvánítani. A semleges államoknak háború-viselés idején nagy nemzetközi értékük van. Minél több állam marad semleges: annál könnyebben viselhetők el a háború kínjai, ha pedig már az erőteljesebb rokonszenvi nyilvánulások is összetörnék a semlegesség fogalmát, akkor oly közönyt és részrehajlatlanságot követelnénk, a mely az emberi természettel ellenkezik.

IV.

A mai nemzetközi jog a semlegesség szempontjából különbséget tesz a hivatalos állam és az állam polgárai között. A hivatalos államot sok ténytől eltiltja, Eltiltja például segédesapatok, pénzeszközök nyújtásától. Nem engedi meg, hogy fegyvert, lőszert stb. az állam szállítson, hadi hajókat eladjon a hadviselő félnek. Ezek a tilalmak az állam polgárait általában ki nem terjednek. Kötelessége azonban a semleges államnak őrködni polgárainak ezen jogköre fölött, mert ezzel a legnagyobb visszaélések történhetnek. A mai nemzetközi jog csaknem egyhangú követelménye az, hogy

minden állam lehetőleg iparkodjék nemzeti törvényhozásában meghatározni azokat a kötelességeket, a melyeket az állam polgárai épen a semlegesség érdekében teljesíteni tartoznak. Ezt sok állam meg is tette. Több állam a háború kitörése alkalmával szokott u. n. semlegességi nyilatkozatot tenni, melyben mintegy programját adja azoknak a jogoknak és kötelességeknek, melyeket mint semleges állam gyakorolni óhajt és saját alattvalóinak is bizonyos korlátokat szabhat. Igen természetes, hogy ezek a kijelentések nem változtathatják meg a semleges állam jog- és kötelességkörének lényegét. Semlegességi nyilatkozat különben épen nem szükséges. A mely állam a háború alatt sűrűen nyilatkoztatja ki semlegességet, inkább gyanút kelt. Bukarestben a háború alatt csaknem hetenkint megjelent egy-egy hír a semlegesség ünnepélyes kijelentéséről. A semlegesség jogállapota nem függ a nyilatkozat megtételétől vagy elmaradásától. A semlegesség jogállapota beáll, mihelyt a háború kitört. A mai nemzetközi jog megköveteli, hogy a hadviselő felek a semleges államokat minden ellenségeskedéstől megkíméljék. Általános elv az, hogy hadi műveletekre nem szabad sem szárazföldön, sem vizen a semleges területet felhasználni. Mindez azonban csak hosszabb jogfejlődés eredménye, hisz régebben még a semlegesség szavát sem ismerték. Grotius «*medii in bello*» nevezi azokat az államokat, a melyek más államok harcaiba nem elegendtek, más államok háborúitól távol állottak. Binkershoek is a «*non hostes*» kifejezést használja. Az ó- és középkorban nem sokat használt, ha egy állam kijelentette, hogy a háborúban résztvevni nem kíván. Geffcken, de mások is, a semlegesség történelmi fejlődéséről írva, megjegyzik, hogy a háborúban álló két ellenfél a többieket tetszése szerint vagy barátoknak vagy ellenségnek tekintette. Igen természetesnek tartották, hogy annak az államnak, a mely nem kívánt a háborúba avatkozni, a területére bevonulnak, ott katonai műveleteket teljesítenek, requirálnak stb. De viszont a háborúba beavatkozni nem kívánó államnak sem voltak kötelességei. Ő és alattvalói is tehettek, a mit épen jónak láttak. Segélyeket gyűjthettek az egyik fél számára, a másiknak árthattak stb. Nem származott a szándékolt és kijelentett be nem avatkozásból sem jog, sem kötelesség. Mint említettem, mind Grotius, mind

Binkershøek is csak homályosan tapogatództak. Erre vall Grótiusnak az az állítása, hogy a háborúban részt nem vevőket a passiv magatartás csak azon hadviselő féllel szemben kötelezi, a mely fél igazságtalan ügyért harcol. Binkershøek, ki a nemzetközi jog történelmében a positiv iskolát képviseli a Grotius észjogi iskolájával szemben és inkább a gyakorlati iránynak hódol, ezt az összefüggést nem ismeri el. A háborús élet keserű tapasztalatai azonban előtérbe állították a semlegesség jogi gondolatát. Mind többször előfordult, hogy a hadviselő fél semleges területre vezette seregeit és itt az ellenfél seregei üldözték. A semleges államok gazdasági élete sokat szenvedett a hadviselő felek zsarnokoskodásától. Szenvedtek a szárazföldi háborúkban, de főleg érezték a kisebb tengeri államok a nagy hadviselő tengeri államok zsarnokoskodását, melyek megbénították a semleges államok kereskedelmét. Ezért a XVIII. században már a semlegesek jogairól nagyobb nyomatékkal kezdtek beszélni. Olvassuk csak Vattel iratait, meggyőződhetünk, minő haladás ez a Grotius idejéhez mérten, hol még e szó sem fordult elő: «neutralitás». Az események súlya eleven erővel toltá előtérbe a semlegesség jogi kialakulását. A tudomány is kezd behatóbban foglalkozni a semleges népek jogaival. Különösen a semleges államok tengeri kereskedelmének nagymérvű veszélyeztetése tette szükségessé a gondoskodást. Mi volt a fejlődés menete? Válaszoljunk rövid vázlatban erre a kérdésre, mert a történelmi rész föllevenítése szükséges alap további fejtegetéseink átértéséhez.

A «Consolato del Mare» Európának úgyszólván általános joga volt a XV. és XVI. században.

A «Consolato del Mare», a tengeri szokásjog legrégebbi codexe, még a XIII. században keletkezett. Az olasz városállamok folyton háborúskodtak. Az igazi csatatér a tenger volt. Itt árthattak egymásnak legtöbbet, mert a tengeri kereskedelem volt gazdasági életük éltető eleme. A háborúk hátterében rendszerint tisztán kereskedelmi érdekek voltak. A szállított javak lehető megvédelmezése volt a főérdek. A hadviselő fél saját lobogója alatt nem védhette meg javait. Ezért semleges lobogók alatt szállították javaikat. A hadviselő felek semleges hajókra vitték javaikat. Ennek természetes következménye volt, hogy a semleges hajókra vetette magát a hadviselő fél,

mert az ellenséges javakat ott vélte feltalálni. Ezzel a néhány tétellel felvilágosított helyzetből fejlődött ki azután a zsákmányjogi elmélet, mely még ma is tökéletlen és még messze van a teljes kifejlődéstől.

A «Consolato del Mare» szerint az ellenséges árú semleges lobogó alatt is ellenséges marad. De az ellenséges lobogó nem változtatja át a semleges árút ellenségessé. (Le pavillon ne couvre pas la marchandise, le pavillon ne confisque pas la marchandise.)

Ezen a tételen módosított az 1681. francia ordonnance, mert Franciaországot általában az az elv vezette, hogy a semleges hajón levő ellenséges árú, és az ellenséges hajón levő semleges árú is elkobzandó (robe d'ennemi confisque celle d'ami). Ezt az elvet megerősítették a későbbi ordonnanceok is (1692—1704). Anglia a «Consolato del Mare» szabályait követte. Ebből következett, hogy a semleges hajókon levő minden ellenséges árú elkobozható volt. Ez az intézkedés tehát annyiban megegyezett a «Consolato del Mare» rendelkezésével, hogy az ellenséges árút a semleges hajón elkobozta, de annyiban különbözött, hogy az ellenséges hajón is elkobozta a semleges árút.

A XVII. század végétől kezdve csaknem egész Európa követte azt az elvet, «navire libre marchandise libre, navire ennemi, marchandise ennemi». Az akkor már a tengeren uralkodó Anglia, miután megsemmisítette a spanyol flottát, a francia uralom pedig a XVIII. században elvesztette vezető szerepét, Svédország a pultavai csata után szintén háttérbe szorult, elszigetelte magát az általánosan elfogadott elvtől és továbbra is a «Consolato del Mare» álláspontján maradt. Nem adnék hű képet azonban az akkori állapotokról, ha elhallgatnám, hogy Anglia sem zárkózott el mereven, a Consolato del Mare mögé a külön szerződések kötése elől, ha érdekei úgy kívánták. Ezekben a szerződésekben letért a «Consolato del Mare» alapelveinek útjáról.

Az 1713-iki angol-francia kereskedelmi szerződés szerint (márczius 31, április 11) a lobogó volt irányadó: Les vaisseaux libres rendront les marchandises libres. (XVII. cikk.) A fegyveres semlegesség is később erre az álláspontra helyezkedett. Megemlítem még, hogy a ma érvényes jogtétel, hogy a semleges

árú ellenséges hajón is szabad, határozott kifejezésre jutott az 1778. február 1-én kötött francia-amerikai szerződésben is. Ezt az elvet a XVIII. századi törvényhozás egy része, mint például a porosz Landrecht (I. 9. 213., 214. §-ai), fölkarolta.

A zaklatásnak azonban még így is tág tere nyílt, mert a nagy tengeri hatalmak teljes önkénnyel terjesztették ki a «hadi dugárú» fogalmát. Ezért a kisebb tengeri államok törekedtek arra, hogy a hadi dugárúkra vonatkozó külön szerződéseket köthessenek. A hét éves háborúban a semleges kereskedelem a folytonos önkénykedések folytán csaknem teljesen megbénult. A nagy tengeri hatalmakkal szemben a kisebb államok azzal a követeléssel léptek fel, hogy a semleges lobogó fedje az ellenséges árút is. A panaszok mindig sűrűbbekké váltak. A nemzetközi jogérzet szava mindinkább hangosabbá vált. Végre a nevezetes 1780-iki fegyveres semlegesség, melynek élé Anglia ellen volt irányozva, valóságos fordulópont a semlegesség jogának kialakulásában. Anglia oly zsarnokoskodást tanúsított az észak-amerikai gyarmatok ellen viselt háborúban a semleges kereskedelmen, hogy ez ellen az erélyesebb fellépés elkerülhetlenné vált. Hogy II. Katalin cárnőnek van-e ennek létrehozásában legnagyobb érdeme, vagy hogy az eszme a XVI. Lajos miniszterétől, Vergennes gróftól származik-e (*La diplomatie française et la ligue de neutres*), ez valóban másodrendű kérdés, a dolog lényege az, hogy egész sora az államoknak («fegyveres neutralitás») egyértelműen foglalt állást Angliával szemben. Katalin cárnő kiadta 1780 február 28-án nyilatkozatát a fegyveres semlegességről. Ezen nyilatkozat szerint a semleges tulajdon ellenséges lobogó alatt is szabad. Természetesen a dugárúra ez nem vonatkozik. A semleges államoknak joguk van a szabad hajózáshoz kikötőkből kikötőkbe és a hadviselő államok tengerpartjain is. Kimondta e nyilatkozat azt is, hogy a tengerzár csak akkor kötelezi a semleges államokat, ha az tényleges. A hadi dugárúra nézve is nevezetes kijelentés az, hogy a kén és salétrom befoglalásával csak azok a tárgyak lehetnek dugárúk, melyek közvetlenül és kizárólag hadi célokra szolgálnak. Kimondja e nyilatkozat határozottan, hogy a hadi dugárú fogalmára nézve irányadó Oroszországnak Angliával 1766 június 20-án kötött szerződése (X., XI. cikk), mely minden

hadviselő félre kiterjesztendő. A declaratiót II. Katalin czárnő elküldte a londoni, a versaillesi és madridi udvarokhoz. Ezen declaratio alapján keletkezett az «első fegyveres semlegesség» szövetsége (Oroszország, Dánia, Svédország, Németalföld, Poroszország, Ausztria, Portugal, a kis Szicília). Ezt Franciaország és Spanyolország is helyeselték. Ez a nagy lépés lökést adott ugyan a semleges államok védelmének, de az 1783-iki versaillesi béke a fegyveres semlegesség szövetségének véget vetett és így maradandó hatása ép úgy nem volt, mint nem volt a második fegyveres semlegességnek (1800), melyet Oroszország, Dánia és Svédország hoztak létre, s melyhez Poroszország is hozzájárult az Oroszországgal kötött conventióban. A mozgalom fejlődését megakasztotta a francia forradalom és különösen Napoleonnak a nemzetközi jogot lábbal taposó magatartása. Az angolok által foganatosított tengerzár az Elbe torkolatától Brestig (1806 május) és a Napoleon által keresztülvitt úgynevezett szárazföldi tengerzár, melylyel Anglia összes tengerpartja zár alá helyeztetett, mutatják ennek a kornak a képét.

Ha még megemlítem a Schweiz és az Északamerikai Unió nagy érdemeit (különösen az 1793 április 22-iki washingtoni semlegességi proclamatio), melyek a semlegességi jogok szilárdabbá tétele érdekében nagyjelentőségűek, és még kiemelem Monroë-nak kísérletét (1823) a semleges jogok és kötelességek szabályozása érdekében, akkor elmondhatjuk, hogy az 1856 április 16-iki párizsi declaratióig semmi nevezetesebb esemény nem történt. A bécsi congressuson ezzel a kérdéssel nem foglalkozhattak. Anglia ezt megakadályozta. A párizsi declaratio két alapelvet mondott ki: 1. a semleges lobogó födi az ellenséges árút, kivéve a hadi dugárút; 2. a semleges árú, kivéve a hadi dugárút, ellenséges lobogó alatt sem kobozható el.

Összehasonlítás kedvéért már itt kiemelem, hogy a ma érvényesnek tekinthető jogtétel az, hogy semleges árú semleges lobogó alatt — ha csak nem hadi dugárú — el nem vehető, de nem vehető el az ellenséges árú sem semleges lobogó alatt és semleges árú ellenséges lobogó alatt sem.

A párizsi declaratio, mely Anglia és Franciaország meg egyezésének eredménye, mint ebből a két tételből látjuk, biztosítja a magánvagyon szabadságát a tengeri háborúban is,

a mennyiben az nem dugárú és nem ellenséges árú ellenséges lobogó alatt.

Megenrlitem még, hogy a párizsi *declaratio* szüntette meg a kalózkodást és kimondta, hogy a tengerzárnak ténylegesnek (*effectiv*) kell lenni, azaz a tengerzár csak úgy érvényes, ha ezt hadihajók tényleg létesítik. Ezt felejtette el teljesen Anglia a mai háborúban. Anglia az északi tengert harezternek jelentette ki a nélkül, hogy a párizsi *declaratio* szerint a tengerzár tényleges lett volna. A párizsi *declaratio*hoz a legtöbb állam hozzájárult és azok az államok is követték, a melyek megtagadták az aláírást (Északamerika, Spanyolország). Élénken érezték azonban mindinkább annak szükségét, hogy a semlegesség jogai és kötelességei rendszeresebb szabályozás nélkül nem maradhatnak. Az 1897-iki hágai *conferentia* ki is mondta, hogy a semlegesség szabályozása elkerülhetlenül szükséges. Az «*institut du droit international*» közöl is egy munkálatot (1906. *Annuaire XXI.*), mely azonban teljesnek épen nem tekinthető. Az 1907-iki hágai *conferentia* már tüzetesebben foglalkozott a kérdéssel és ennek eredménye volt két megállapodás (V., XII.) a semlegesek jogairól és kötelesegeiről a szárazföldi és a tengeri háborúban.

Nagy horderejűnek ígérkezett a londoni *conferentia*. Az 1907-iki hágai egyezmény, a nemzetközi zsákmánybíróság felállításáról intézkedve, utal arra, hogy ez a bíróság a nemzetközi jog szabályai szerint köteles eljárni. Ezek a szabályok azonban igen kétségesek és nem egyöntetűek. Ezért Anglia meghívta Londonba a többi hét nagyhatalmat és Spanyolországot s Hollandiát is tanácskozásra. A tanácskozás igen beható volt és tartott 1908 december 4-től 1909 február 26-ig. Ennek az eredménye volt a tengeri hadijogra vonatkozó nyilatkozat (*declaratio*), mely 9 fejezetben rendelkezéseket tartalmaz a hadi tengerzárrol, a hadi dugárúról, a semleges zsákmányok semlegesellenes támogatásáról, a megsemmisítésről, a lobogó-cseréről, az ellenséges jellegről, a kíséretrol, az átkutatás ellen támasztott ellenállásról és kártérítésről. Összesen 71 cikkből áll.

V.

Azt hiszem, hogy a további fejtegetések megvilágosításához szükséges, ha a jogtételek formai kötelezettségének kérdésére is ügyet vetek. Meg kell mindenekelőtt jegyezni a formai kötelezettség szempontjából azt, hogy a londoni declaratióknak a tengeri háborúra vonatkozó igen nevezetes szabályai a jelenlegi háborúban szorosban jogilag nem kötelezők, mert nem erősítették meg, sőt a Naval-prise Bill-t az angol felsőház 1911 december 12-én elvetette és így a nemzetközi zsákmánybírótság felállítása sem valósulhatott meg.

Anglia — tudomásom szerint — nem erősítette meg a semlegesek jogait és kötelességeit megállapító hágai egyezményt sem a tengeri háborúól. Törökország, Montenegró, Szerbia, Bulgária és Olaszország pedig tudtommal, mit Zittelmann munkájából meríték, a II. hágai conferentia egyezményei közül egyet sem erősített meg. Sokan abból azt következtetik, hogy az 1907-iki egyezmények a jelenlegi háborúban alakilag egyáltalában nem kötelező erejűek. Erre nézve felhozható, hogy részben nem erősítették meg, részben pedig oly hadviselő felek vesznek részt a háborúban, a melyek a conventiókban létrejött egyezmények egyikéhez sem járultak hozzá. Az bizonyos, hogy az egyezmények — kivéve az 1856-iki párizsi declaratiót és az 1864-iki genfi conventiót — kimondják, hogy csak akkor kötelezők, ha a háború azok között az államok között foly le, melyek az illető egyezményt elfogadták, illetőleg megerősítették, s azonnal megszűnik kötelező erejük, ha a szerződő államok között dúló háborúban olyan állam csatlakozik a hadviselő felek valamelyikéhez, mely állam az egyezményt alá nem írta. Anglia — mint néhány nyilatkozatból látszik — ezért még az általa aláírt és megerősített tengeri hadijogi egyezmények kötelező erejét sem ismeri el. A megerősítést megtagadó legtöbb állam legalább «in thesi» követi azért az egyezményekben foglalt tételeket. A háború megkezdésekor ki is jelentette ezt több állam. Így történt a londoni declaratióval is. Még Anglia is sűrűn hivatkozik a londoni declaratióra, de rendszerint csak akkor, ha érdekei védelméről van szó, ellenben szívesen tolja előtérbe szükség esetén az 1911 december 12-iki angol felsőházi vitát és ennek azt az eredményét,

hogy a «Navalprise bill»-t ott elvetették. A mi pedig az említett szerződési záradékot illeti, ezt nézetem szerint nem volna szabad úgy magyarázni, hogy esetleg egy jelentéktelen kis államnak a háborúba való bevonásával mentesíthetnék magukat a szerződést aláírt felek az egyezmény megtartásának kötelezettségétől. Ily megszorító magyarázat nem volna helyén. Renault «Rapport»-ja (Deuxième conférence de la paix 1907. I. kötet) jól világítja meg a záradék helyes értelmét. Ehhez a felfogáshoz csatlakozik dr. Buza László is figyelemreméltó tanulmányában. (*A háború és a nemzetközi jog.*) A cél az, hogy a szerződő állam ne jusson a másik hadviselő félnél kedvezőtlenebb helyzetbe. Oly értelmezés azonban, hogy a záradék kaput akar nyitni arra, hogy a szerződő felek kivonják magukat az egyezmény rendelkezései alól, ki van zárva. Így például, ha Franciaország vagy Anglia nem járult volna hozzá ahhoz az egyezményhez, mely a nyílt városok bombázását szabályozza, Oroszországgal szemben kötelezve vagyunk annak rendelkezéseihez alkalmazkodni, feltéve, hogy Oroszország az egyezmény által kötve van, mert ez nem juttatna minket az ellenségénél kedvezőtlenebb helyzetbe.

A jogforrások ezen áttekintése után megállapíthatjuk, hogy a semlegesség jogi fogalma tulajdonképpen a XIX. században fejlődött ki. Formai szilárdságuk sok kívánni valót hagy. Különösen nagy kár a semleges államok jogbiztonsága szempontjából, hogy a zsákmányjog szabályai oly ingadozóak. Mint említettem, a hatalmak a zsákmánybírószágra vonatkozó egyezményt sem erősítették meg. Zsákmányjogi anyagi szabályok, melyek általánosan elismertetnének, alig vannak. Az 1856-ik évi párizsi declaratio, melyet Anglia aláírt ugyan, de nem erősített meg, és a hágai második béke-értekezleten a zsákmányjog korlátozására nézve létrejött egyezmény sovány anyag. A ki ma szokásjogot keres, azt nem találhatja meg másutt, mint az egyes nemzetek zsákmánybíráskodásában, mert tudni való, hogy minden nemzet a zsákmányolt hajóval legközelebbi saját kikötőjébe köteles menni, és a nemzeti zsákmánybírószág dönt. A felelbiteli nemzetközi bíróság nem jött létre. Az egyes államok judicaturája ezen a téren eltérő. A zsákmányjogi eljárási szabályokat egyes nemzetek megalkották. Ez azonban nem nemzetközi jog, ha megegyezé-

sen nem nyugszik. Angliáról tudjuk, hogy azzal az igénynyel lép fel, hogy az ő zsákmánybírósi ítéleteiből összeállítható jogszabályok, különösen Lord Stowel (előbb William Scott) nagy befolyásával létrejött szabályok nemzetközi jogot alkotnak. Ez az igazi angol tengeri imperializmus. Azt is helyes szélesebb köröknek is tudni, hogy Anglia másként fogja fel a nemzetközi jogot, mint a continens jogászai. A nemzetközi jog az angol beállítás szerint a nem írott jognak, a common law-nak egy része. A koronának van tulajdonképpen — angol felfogás szerint — joga a zsákmány lefoglalására. Ezt a jogot azonban lehet korlátozni, úgy, hogy «order in council» adatik ki, mit a mostani világháborúban sűrűen igénybe vettek, sőt az egész londoni declaratiót ily «order»-ekkel átalakították. A korona-jogot természetesen államszerződésekkel vagy törvényekkel is korlátozhatják. Azt a szokásjogot, a mely az angol bíróságok (admiralitási bíróságok) judicaturájában kifejlődik, az angol jogász már most nemcsak common law-nak, hanem nemzetközi jognak is tekinti. Ezen az alapon állva azután Anglia egészen természetesnek tekinti, ha a saját jogának megtartását más államoktól is követeli. Más államok pedig nem hajlandók ennek a felfogásnak hódolni és ezért a zsákmányjogi kérdések nemzetközi szabályozása a jövő jogbiztonságának első feltétele. Itt mufassa ki Anglia, hogy igazi védője a kisebb tengeri hatalmaknak és ne saját korlátlan tengeri zsarnokoskodását codificálja, mint eddig tette, mert valóban jól jellemezte egyik diplomatánk a mai tengeri jogot, midőn úgy jellemezte, hogy az nem más, mint «Anglia codificált önkénye».

VI.

Egy perczig sem téveszt meg engem az, hogy a nemzetközi hadijog szabályait ennek a háborúnak a folyamán oly gyakran sértik meg. A meddig minden lényeges sértésre fölzudul a népek lelkiismerete és a meddig minden sértésnél a sértő fél igyekszik a nemzetközi jog szabályaira hivatkozással fedezni kifogásolt tényeit: addig a nemzetközi hadijog nemcsak hogy elbukva nem kerül ki a mai nagy világháborúból, hanem föléledve, megújulva, életképes reformok és a nemzetközi jog érvényesülését mindig hatályosabban biztosító belső erő és külső eszközök fog-

ják az emberiség cultur és érdekközösségén nyugvó jogközösség — a nemzetközi jog — renaissance-át megteremteni.

Minden nagy háború után a hadi nemzetközi jog szükség-szerűsége csak hatályosabban domborodott ki. A hadi nemzetközi jog haladásának lépcsői a háborúk voltak. A nagy hollandi mester de Groot (Hugo Grotius) is a harminczéves háború viharai között írta meg a nemzetközi jog nagy alapvető munkáját *De jure belli ac pacis* stb. 1625.). A krimi háború adott alkalmat az 1856-iki párizsi declaratióra. Az olasz-francia-osztrák háború az 1864-iki genfi conventióra. Az 1870 – 71-iki francia-német háború a brüsseli conferentiára. Az orosz-japán háború a II. hágai conferentiának bő anyagot szállított.

Túlzók azok, kik azt állítják, hogy a nemzetközi jog ebben a világháborúban általában esődöt mondott. Ezek mindenek előtt megfelelnek a békés nemzetközi jogról; mert ha a hadviselő felek között a békés nemzetközi jog háború alatt szünetel is, a semleges államok között a békés nemzetközi jog legnagyobb része (kiadatási szerződés, stb. stb.) sértetlenül fennáll. Ha valaki úgy okoskodik, hogy a nemzetközi jog azért nem érvényesülhet mint jogszabály, mert nincs kikényszerítő (coërcitiv) erő, mely a sértést megtorolja, erre azt válaszolom, hogy ha államok fölötti államról ábrándoznak, ez egyáltalában ellenkezik a nemzetközi jog természetével. A nemzetközi jogot a souverain államok egyező akarattal alkotják. Souverain államok önmagukat kötik le, önmagukat kötelezik. A nemzetközi jogszabályok tehát kötelező erejüket nem az államok fölött álló felsőbb souverain államhatalomtól, hanem a független államoknak önmagukat souverain hatalmukkal megkötő akaratában bírják. A nemzetközi jog lényege, helyesen mondja Liszt, a szerződés. Mint szerződés válik positiv joggá. A fejlődési menet irányát abban látom, hogy mindegyik souverain szerződő állam saját positiv jogaként érvényesíti a kölcsönös lekötöttségen nyugvó jogszabályt.

A kikényszerítő erő a szerződő államok együttes elhatározásából megállapított parancsban vagy tilalomban, tehát a valamennyi érdekében biztosítandó jogközösségben rejlik. Innen száll ki a nemzetközi jog jogi jellege. A jogközösségben álló államok kölcsönös ellenőrzése az örökös hatalmi tényező. Ez annál inkább izmosodik, minél inkább meggyökeresedik a nemzetek cultur

öntudatában és jogérzetében a vállalt kötelezettség teljesítésének érzete, minél inkább a nemzeti becsület kérdésévé válik a nemzetközi kötelezettség teljesítése. A művelt népek társadalmi értékbecsüjétől függ az igazi erő, mely a nemzetközi jogszabály mögött áll. Hiába van legszigorúbb sanctióval ellátott jogszabály, ennek értéke präcariussá válik, ha a társadalmi érték-ítélete a jogszabály áthágását helyesléssel kíséri, míg a jogszabály át nem hágását megvetéssel sujtja. Hiába hoztak halálbüntetéseket a párviadalra, a párbajozótól megköveteli a bizonyos körben uralkodó társadalmi felfogás, hogy sértse meg a törvényt. Ha már most a nemzetek életében folyton mélyebben és mélyebben hatja át a közfelfogást, hogy a közösen vállalt nemzetközi jogszabályok megtartása a nemzeti tisztesség, a nemzetközi társadalmi képesség kérdése, mert a ki ellene vét, a nemzetközi becsstelenség lejtőjére lép: akkor mindig nagyobb és nagyobb lesz a kikéneyszerítő erő, mely a nemzetközi jogtételek hatályosságát biztosítja. A coërcitiv erőnek ezt a benső tartalmát mindig tökéletesebb külső eszközök is támogatják. A nemzetközi sértések kötelező birói megtorlásának hatályos biztosítása elsörendű külső eszköz. Ily eszközök a birói mérlegelés tárgyává nem tehető bizonyos összeütközésekben az állandó nemzetközi közvetítő intézmények. Normalis háborúban hatalmas külső eszköz a háborúban részt nem vevő semleges hatalmak ereje is, mert a küzdő felek hátterében ott őrködnek a semleges hatalmak azzal a fenyegetéssel, hogy a nemzetközi jog sértéseit fegyveres beavatkozással torolják meg. Világháborúban, midőn minden nagyhatalom harcban áll, a semleges hatalmak őrködő ereje természetesen legyöngül és — mint e tanulmány során még kifejtem — ennek nagy része van abban, hogy e világháborúban a hadviselő felek merészebben bánnak el a nemzetközi joggal, mint ha két-három nagyhatalom a semlegesek között állana. Igen érdekes tanulmányban elmélkedik egyik tehetséges fiatal jogi írónk, Darvay Dénes (*A világháború és a nemzetközi hadi jog*), arról, hogy a mostani nagy világháborúban a nemzetközi hadiszabályok mint szoros értelemben vett jogszabályok érvényesülhettek-e, vagy nem, de ő, a ki igyekszik rámutatni arra, hogy a világháborúban mik voltak az akadályai a nemzetközi jogtételek érvényesülésének, elismeri, hogy mint a nemzetközi erkölcs és gyakorlati cselekvő-

ség szabályai a nemzetközi jog tételei érvényesültek, sőt arra az eredményre jut, hogy a jelzett szabályok passive mindig és minden irányban éreztették hatásukat, — activ irányban azonban az érvényesülés szűkebb körre szorítkozott.

Sokan szeretik a tökéletes jogszabályt emlegetni, midőn lekicsinyelni kívánják a nemzetközi jogot. Azt a tökéletes jogszabályt, melynek megtorlása — sértés esetén — azonnal kényszeríthető, midőn az ítélet mögött ott áll a végrehajtó is. Az állam belső jogával keresik folytonosan a hasonlóságot, hol nem a két fél megállapodásától függő választott bíróság dönt, hanem bármely fél szenvedett vagy szenvedni vélt jogséremlével a bíró elé mehet és ez eldönti a vitás ügyet és a végrehajtás is biztosítva van. A nemzetközi jogban eddig a kötelező bíraskodás intézménye hiányzik — ezt a jogi biztosítást ki kell illő módon építeni. Erről alább bővebben lesz szó. Ne feledjük, hogy az államok belső joga is sok fejlődési szak után jutott a mai állapotig. A nemzetközi jog még a kezdet kezdetén van. A kik a nemzetközi jog jogi jellegét azért tagadják meg, mert a jogsérelem megtorlása ma még ki nem kényszeríthető, azok a belföldi jogéletben is találhatnak jogszabályokat, melyek ki nem kényszeríthetők. A magánjog területén is akad ily jogszabály. Az államjog területén pedig sok jogszabály van, a mely ki nem kényszeríthető. (A magyar közjog szerint például köteles a király az országgyűlést oly időben összehívni, hogy az új országgyűlés a réginek berekesztésétől számított három hónapon belül összeüljön. A király tartozik magát hat hónapon belül megkoronáztatni stb.) Ki tagadná azt, hogy ezek jogszabályok? Jogszabályok, melyeknek teljesítése békés eszközökkel ki nem kényszeríthető. Ellenben az alkotmányos nemzetek társadalmi értékbecsűje és az ezzel járó jogi következmények hatályosan biztosítják a legtöbbször az úgynevezett sanctio nélküli államjogi szabályok megtartását. Így alakulhat ki a társadalmi értékbecsű a nemzetközi jogszabályra nézve is. De különben is a nemzetközi jogszabály se nem belföldi magánjog, se nem belföldi közjog — hanem ezektől különböző más joganyag. Miért kell mindenáron parificalni és miért kell minden áron tökélyt keresni a fejlődés legelején álló jogi rendszerben. Várjuk csak a fejlődés további folyamatát, majd ha a kötelező bíróságok, a kötelező állandó

közvetítő intézmények sikerrel működnek, — átalakul a köz-tudat és a köztudatból táplálkozó jogtisztelet is.

Egyet megállapíthatónak vélek, hogy sohasem hivatkoztak többet a nemzetközi jog tételeire, mint ebben a világháborúban. Ép úgy az entente, mint mi is. Ott, a hol tudatos volt a szabályok megsértése: a retorsio volt a mentség. A retorsio is nemzetközi jogszabály. Semmi kétség, hogy a nemzetközi hadijog tételei mint jogszabályok kevésbé érvényesülhetnek a nagy világháborúban, hol az összes nagyhatalmak harcban állanak, mint akkor, midőn nagy katonai hatalmak semlegesek és ezek hatalmi ereje áll a jog fölött való őrködés háttérében. A nagy világháborúban, mint a mai, midőn a nagy katonai hatalmak maguk is hadviselő felek, a nemzetközi jog alapját tevő azon egyetemes kikényszerítő erő, mely épen e nagy hatalmak egyező elhatározásán és akaratan nyugszik, legyöngült. Sehol sem lehetett ennek a legyöngülésnek hatását inkább érezni, mint a semleges államokkal való bánásmódban. Mikor csak két nagyhatalom harcol egymással, a többi nagyhatalom erélyes őrködése erősen működik. A jelen világháborúban a semleges államok között csak egy nagyhatalom volt, az Észak-Amerikai Unio. Amerikának nagy feladata lehetett volna, ha el nem ragadja a nyereszkedési szellem. Ennél az anyagi nyereségnél hatalmasabb erkölcsi erő birtokába jutott volna, ha a semlegesek jogainak igazi védőjéül viseli magát. Nagy reményeket kötöttünk mindnyájan Amerika szerepléséhez. Amerika néplelkének igazi ismerői azt állítják, hogy politikai elhatározásaira nem kizárólag gazdasági és pénzügyi érdekek vannak befolyással. Hangulatok, vérmérsékleti hullámzások igen nagy szerepet játszanak és akkor nem döntők a gazdasági okok. Hengelmüller báró kiváló diplomatánk (*Zur Haltung Amerikas im jetzigen Weltkriege, Deutsche Revue*) utal erre. Bármiként legyen, mi azt vártuk, hogy az a föld, hol annyit beszélnek culturáról, civilizatióról, jogegyenlőségről, a világháborúban nagy munkát fog végezni a nemzetközi jog fejlődésének területén. Megvallom, midőn az 1915. február hó 28-iki amerikai jegyzéket olvastam, ezt magam is nagyon túlbecsültem. (*Pester Lloyd*, 1915 márcz. 13.) Lanmasch ezt a diplomatiiai művészet mesterművének mondta. Nem azért, mintha

talán tele volna diplomatai ügyességekkel. Nem, hanem csak azért, mert a jogtisztelet egyenes útjára szólította fel a hadviselő feleket. Az angol kiéheztetési terv volt napirenden — ez ellen is látszott harcolni az amerikai jegyzék. Meg lehetett e jegyzékből érteni, hogy a civilisatio és cultura minden érdekszálát fenyegető terv ellen jogosulttá válik a retorsio. Úgy gondoltuk, hogy mivel Anglia eljárása az összes semleges államok és első sorban Amerika érdekeit is veszélyezteti: Amerika a semleges államokkal egyetértve erélyesen fog őrt állani. Azt gondoltuk, hogy a nagy világháború keserveiben megtalálja az emberiség haladását munkáló igazi hivatásához méltó szerepet. Véget vet a régi angol módszernek, mely keresztülgázolt a tengeri jog minden szabályán, ha ez érdekében állott — és csak azt a szabályt ismeri el, mely az ő érdekét támogatja. Azt hittük, hogy oly férfiak, mint Elihu Roth, Choate, Burges, de mindenek előtt J. Brown Scoth érzetik befolyásukat a fehér-házban és Wilson megérti azt a nagy hivatást, melyet mint a legerősebb semleges hatalom betölthetett volna. Ebben azonban keserűen csalódtunk. Amerika akadémikus óvásokkal megelégedett. A «haszon» lett a jelszó. A nemes hevület, ha volt ilyen, ellenünk irányult. Azt írták a háború elején, hogy emberbaráti kötelesség Belgiumnak hadiszert küldeni, hogy megbosszulhassa a barbár német betörést. Anglia így zsarnoki tengeri hatalmát szabadon gyakorolhatta. Elzárta a német kikötőket. A semleges államok kereskedelmét mindenféle rendszabályokkal bénította. Önkényes dugarú-politikájával csaknem minden tárgyat dugarúnak minősített. Behozta a fekete lista intézményt és ezzel terrort gyakorolt a semleges államok kereskedőire is. 1914 november 16-án Asquith ünnepélyesen kijelentette az angol alsóházban, hogy főcélja megakadályozni az élelmiszerek szállítását a német birodalomba. Erre a kihívásra a német válasz a buvárhajó-harcz bejelentése volt a kereskedelmi hajók ellen. Amerika azonnal tiltakozott a buvárhajó-harcz modora ellen és követelte, hogy a német birodalom tartsa meg a tengeri hadi jog szabályait (figyelmeztetés, megállítás, a személyzet életének megóvása) — de másfelől erélyesebben kellett volna tiltakozni, illetve komolyan számon kérni a kiéheztetési politika

igazolását. Németország hajlandó volt a buvárhajók harcát beszüntetni, ha Anglia lemond kiéheztetési politikájáról. Amerika mégis a Lusitania esete után úgy viselkedett, hogy csaknem háborúra került a dolog a német birodalommal, pedig a német birodalom azt az ajánlatot is tette, hogy az amerikai személyszállítást teljesen biztosítja bizonyos hajókon, sőt négy ellenséges hajó is felhasználható erre a célra. Ezt Amerika visszautasította azzal az indokolással, hogy ha ezt elfogadná, elismerné a buvárhajó-harcz jogosultságát a többi hajók ellen. Az *Ancona*- és a *Sussex*-esetek után következtek az amerikai kormány deczemberi jegyzéke Ausztria-Magyarországhoz, az áprilisi jegyzék Berlinbe. Később, midőn némi megegyezés jött létre, ez csak a német birodalom loyaltásának köszönhető. A német birodalom Amerika részéről előzékeny bánásmódban alig részesült. Pártos volt ez teljesen. A semlegesség szürke tartalom nélküli technikáját kívánta csak megőrizni. A hadiszerszállítás kérdésében formailag igazolt állásponton állott Amerika — mert a hágai egyezmény nem kötelezi a semleges államot arra, hogy megakadályozza polgárait a hadi-eszközök szállításában. Ily helyzetben ebben a világháborúban a nemzetközi jog egyik főtámasza, az a coërcitiv erő, mely a háborúban részt nem vevő nagyhatalmak örökös erejében van, gyenge lábon állott.

Ezt éreztük szüntelenül. De ennek ellenére, mint azt más vonatkozásban már említettem is, leszegezni kívánom, hogy nem akadt egyetlen hadviselő fél sem, mely ne iparkodott volna tetteit nemzetközi jogtétellel fedni. Ne abban tetszelegjünk, hogy könnyelműen a nemzetközi jog elbukását hirdessük, hanem iparkodjunk tökéletesíteni a háború tapasztalatainak felhasználásával az eddigi jogszabályokat. Különösen a semlegesség jogterülete vár valóban nagy munkára.

A semlegesség jogállapotának biztosítása elsőrendű nagy érdek. A nagy háborúk katastrófájának romboló következményeit csak az képes némileg enyhíteni, ha tudunk biztosítókat találni, hogy az államok, a melyek nem akarnak a háborúban résztvenni, semlegesek is maradhassanak. Láttuk azt a terrort, melyet Romániával, Itáliával szemben az entente gyakorolt, hogy a semlegesség elhagyására kényszerítse őket. Láttuk a

Görögországgal való barbár elbánást. Portugália egyenes parancsra hagyott fel semlegességével. Minden eszközt ki kell meríteni, hogy a nemzetközi jog a semlegesség jogállapotát lehetőleg biztosítsa. Nem lehetetlen ez. Csak akarni kell. De akarni minden nemzetnek. Az eddigi biztosítékok mellett ily nagy háborúban kérdésessé válik, hogy kis nemzetek egyáltalában maradhatnak-e semlegesek. Wilson is mondta egyik beszédjében, hogy alighanem utoljára maradhatott még Amerika is ily hadi constellációk közt semleges. Helyesebben cselekedett volna, ha Amerika igazán a lényegben is semleges maradt volna, ha nem áldozza fel nagy világtörténeti szerepét a mammon imádásnak, ha a jog szellemét keresi és nem zárkózik a betű-magyarázat mögé. Akkor a kisebb semleges államok mögött ott állt volna a coërcitiv erő, mely megmentette volna attól a zsarnokoskodástól ezt a világháborút, melyet Anglia gyakorolt. Ha Wilson erélyesen gyakorolja a semleges állam nemzetközi jogait, akkor nem jut ahhoz az erőtlen felkiáltáshoz, hogy Amerika sem maradhat többé semleges. Ezt az előrelátott és kirajzolt helyzetet azért nem tudja Wilson a mai világháborúval bizonyítani, mert Amerika nem volt igazán semleges. Ez nem lehet iskolapélda arra, hogy minő a helyzet, ha a világháborúban egy semleges nagyhatalom valóban semleges, valóban pártatlan és egyenlő mértékkel mér. A mostani világháború arra iskolapélda, hogy minő a helyzet, ha egyetlen nagyhatalom marad semleges és az a semlegesség külsőségei között valóságos hadviselő féllé válik. Akkor lenne csak jogosult Amerika elé azt a képet varázsolni, hogy Amerika nem maradhat hasonló constellációk között semleges, ha Amerika erélyesen teljesítve kötelességét, nem lett volna pártos hadviselő fél és ennek ellenére sikertelenség erélyes, komoly eljárása eredménye.

Semmi kétség, hogy ma a semlegességre vonatkozó codificatio igen hiányos. Maguk a jogforrások formai kötelezettsége is, mint említettem, fogyatékos. Különben is csak néhány tétel az egész, a mely inkább az államok souverainitásának alaptételén nyugszik, és a rendelkezések nagyobb része inkább azt határozza meg, mire nincsenek kötelezve a semleges államok és személyek.

VII.

Ha a mai világháborút a semlegességre vonatkozó jogszabályok érvényesülése szempontjából vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy bizonyos jogszabályok teljesen érvényesültek — mások nem tudtak érvényesülni. A semleges államok is áthágták kötelességeiket, de súlyosabb vétségek terhelik a hadviselő feleket. Nem fogja a későbbi utókor sem pártos ítéletnek tartani azt, hogy a központi hatalmak kevésbé sértették meg a semleges államok iránt tartozó kötelességeiket, mint az entente-hatalmak.

Vizsgáljuk már most jogilag a lényegesebb kérdéseket.

A hágai egyezménynek első alaptétele az, hogy a semleges hatalmak területe sérthetetlen. Ebből következik, hogy a hadviselő feleknek semleges hatalom területén csapatokat vagy pedig lőszer- vagy élelmiszer-osztagokat keresztülvinni tilos. (1., 2. czikk.) Ezt a tételt sűrűn sértették meg a most dúló háborúban.

A német sereg is átvonult csapatával a semlegesített Belgium területén, sőt háborúba keveredtek Belgiummal. Előbb a berlini cabinet engedélyt kért az átvonulásra annak biztosítása mellett, hogy teljes kártérítést fog nyújtani. Belgium megtagadta, — sőt hadjáratba bocsátkozott a bevonuló német csapatokkal. Németország tudta, hogy Belgium ellensége, javaslatának megtételénél mégis a semlegesség föltételezéséből indult ki. Belgium mind előző, mind a bevonulás ellen tanúsított magatartásával a semlegességhez való jogát eljátszotta. Okmányokkal van bebizonyítva, hogy Belgium már előzetesen megegyezett az entente-hatalmakkal, hogy az angol és francia csapatokat területén áteresztí és maga is actióba lép. Az úgynevezett «bekerítő» politikának részese volt. Ily helyzetben megszűnt minden joga a semlegességhez. Németország joggal tekintette ellenségének és ezért itt Németország részéről nemzetközi vétségről nem lehet beszélni, mert végszükségben sértette meg Belgium biztosított semlegességét. A cselekmény jogtalanságát megszüntető körülményt állapítaná itt meg minden elfogulatlan bíró. Belgium tudtával előre elkészített ellenséges betöréssel szemben a német birodalom nem lett volna képes saját területét megvédeni. Ily helyzetben a formai jogsértés nem nemzetközi jogi vétség. Így nyilatkozik erről Kohler is (*Noth-*

wehr und Neutralität. Zeitschrift für Völkerrecht.) Azt a felfogást azonban már túlzottnak tartom, mely azt akarja bizonyítani, hogy Belgiumnak területisértetlensége sohasem volt biztosítva, csak függetlensége. Belgium nézetem szerint elvesztette Németországgal szemben azt a jogát, hogy semlegesítésének jogaira hivatkozzék. Belgiumnak, mint neutralisált államnak (1831 november 15., 1839 április 19.) kötelessége lett volna a békében is semleges politikát követni, és különösen megszegte semlegesített helyzetében vállalt kötelezettségét, mert előzetesen Angliával és Franciaországgal a háborúban való részvételre kötelezte magát. Ezt az eddig is közzétett okmányok egész sorozata igazolja. Hogy Anglia is csak ürügyül használta fel Belgium semlegességének megsértését a hadüzenetre, az ma már a háború okainak világánál teljesen kétségtelen. Bethmann nevezetes novemberi beszédje (1916.) a bizonyítékok megdöntetlen láncsorozatával támogatja ezt. Mindenki tudja már, mi volt Angliának háborús célja, és ez a cél volt oka az ő hadrakelésének, nem Belgium semlegességének megsértése.

Egészen más az eset Görögország és az entente-hatalmak között. Görögország egy részét megszállották angol és francia csapatok. Egyenesen hadi műveletek színhelyévé tették. Görögország kormánya tiltakozott semlegességének megsértése miatt és fenntartotta kártérítési igényeit. Görögország semleges kívánván maradni, eltúrte, hogy területét hadműveletekre használják. Eltúrte, hogy Görögország területén szikratáviró-állomást állítottak fel, a háború előtt kizárólag hadi célra szolgáló intézményeket használtak fel, sánczokat ástak, várszerű építéseket teljesítettek. A király kormánya, midőn mindezeket eltúrte és kijelentette, hogy a másik hadviselő félnek sem akar kevesebb kedvezményt nyújtani, mint az entetének, ez az eljárás a semlegesség pártatlan, becsületes felfogása. Görögországnak természetesen a nemzetközi jog szerint (5. cikk) nem lett volna szabad eltúrnie ezeket a sértéseket. De Görögország azzal a jogaival nem élhetett, hogy erőszakkal gátolja meg a sértéseket, mert ez hatalmi kérdés, és ha nincs ehhez elég ereje: akkor igen természetes, hogy nem is élhet vele. Nem élhet vele, ámbár a jogszabály kimondja (10. cikk), hogy azt nem lehet ellenséges cselekedetnek tekinteni, ha a semleges hatalom fegyverrel veri vissza a semlegessége ellen intézett támadást.

Világosan megállapítható az egyezmény 1—10. cikkéből az az összefoglaló tétel, hogy a hadviselő fél semmiféle ellenségeskedést semleges területen nem fejthet ki és a semleges állam nem köteles ezt eltűrni, sőt fegyveresen védekezhetik a támadás ellen.

E cikkekben ezenfelül világos kifejezésre jut, hogy a semleges állam területe katonai hadműveletek támaszpontja sem lehet, nem lehet sem gyűjtőhelye szétvert hadviselő csapatoknak, sem toborzási helye új csapatoknak.

De mit tett a háború későbbi folyamán Görögországgal az entente? Elrabolta flottáját, úgy bánt el vele, mint hódított gyarmatukkal. A semleges állam valóságos torzképe ez. A mit ellenséges állammal elfoglalt területén elkövetni lehet, azt csaknem mind elkövették a kis nemzetek védői a semleges Görögországgal. Kíéheztetés céljából bloquirották, a polgári háborút szították, a forradalmi bizottságokkal tárgyaltak, megfosztották az államot egész függetlenségétől, katonai erőszak alá vontak mindent, és ennek a rettenetes eljárásnak főintézője az az Anglia, mely hunoknak és barbároknak hirdette a németeket azért, hogy a semlegesítésnek kötelességeit lábbal tipró Belgiumon keresztülmentek a németek és a francitireurök ellenében alkalmazták a nemzetközi jog tételit. Volt-e valaha undorítóbb megsértése a semleges állam jogának, mint ez a kis nemzeteket védő barbarismus, melylyel Görögországot lánczra verték? És Amerika, a leghatalmasabb semleges állam, ebben a kérdésben hogyan viselkedett? A görögök az amerikai követhoz fordultak, hogy Amerika lépjen közbe a semlegesség nemzetközi védelmére. A követ, a hírneves nemzetközi jogász, látta közvetlenül a szörnyű pusztítást, midőn darabról-darabra török össze Görögország önállóságának jogait; látta, hogy négy nagyhatalom erejének rettentő túlhatalmával kényszerítik arra, hogy hagyjon fel semlegességével és velük harcsojjon — a hunok és barbárok ellen, és Amerika némán nézte azt a gyönyörűsleges, úgynevezett «kis nemzet-védelmet», mely inkább négy nagyhatalom hóhéri munkája volt.

Mikor e sorokat írom, a tragédia nagy hőse, Constantiu király, körülveve hiveitől, az ellenséges ágyúk, géppuskák torkában, flottájától megrabolva úgy viselkedett, mint lelkileg és jellemileg független királyi heros.

Ha a világháborút a semleges állam területi sérthetlensége szempontjából tovább vizsgálom, akkor megállapíthatom azt, hogy Helvétia és Románia sérthetlenségére ügyeltek a hadviselő felek. Nagyban és egészben nem vétettek a 4. cikk szabálya ellen sem, mely szerint a hadviselő felek javára semleges hatalom területén nem szabad harcra menő csapatokat alakítani vagy toborzó irodát felállítani. A semleges hatalom azonban azért nem felelős, ha egyesek a határon átkelnek a végből, hogy szolgálatukat a hadviselő felek valamelyikének felajánlják. Biztos adataink vannak arról, hogy Olaszországban még árulása előtt, tehát midőn semleges volt, Peppino Garibaldi önkénteseket toborzott.

A semleges állam köteles a hadviselő fél csapatait, melyek területére léptek, lefegyverezni és a harc színhelyétől lehetőleg távol tartani. Schweitz néhány francia osztagot le is fegyverzett és az ország belsejébe szállított. A francia repülőket is internálta, a kik területén voltak kénytelenek leszállni. Híven teljesítette az egyezmények parancsát.

Ha már a szárazföldi területi sérthetlenségről szólunk, igen logikusnak tartom ezekhez a fejtegetéseimhez fűzni a semleges vizek és kikötők sérthetlenségét biztosító jogtételeket s ezeken át végigtekinteni a most dúló világháborút. Ha a hágai conferentia XII. egyezményét tekintjük, akkor a következő tételeket látjuk.

A semleges hatalom parti vizein a hadviselő fél hadihajói semmi ellenséges cselekményt el nem követhetnek. Semleges kikötőket és vizeket hadi műveletek alapjává nem tehetnek. Nem állíthatnak fel szikratáviró állomásokat stb. Hajót itt le nem foglalhatnak, átkutatási jogot nem gyakorolhatnak. Zsákmánybírárságot semleges területen, vagy olyan hajón, mely semleges vizeken tartózkodik, fel nem állíthatnak, ha a semleges hatalom törvényhozása nem bocsát ki idején más rendelkezéseket. A hadviselő felek hadihajójának rendszerint a semleges hatalom kikötőiben, réveiben vagy parti vizein 24 óránál tovább időzniök nem szabad, és három hajónál több együtt nem lehet. A semleges kikötőkben, révekben és parti vizekben nem szabad katonai készleteiket és hajófelszerelésüket megújítani vagy gyarapítani, vagy legénységüket kiegészíteni. A semleges

kikötőkben és révekben csak annyi élelmiszert vehetnek fel, a mennyivel saját hazájuk kikötőit elérhetik. A zsákmányt semleges kikötőbe csak akkor szabad bevinni, ha a zsákmánnyal hajózni nem lehet, ha a tenger állapota kedvezőtlen, vagy ha a fűtőszer, vagy élelem hiányzik.

Ha ezeken a kivonatosan közölt szabályokon átfutunk, úgy látjuk, hogy ezeket részben megtartották, részben nem. Görögország iskolapéldája lesz-e jogszabályoknak megsértésére. Anglia már kezdetben, még a brutális ökológia gyakorlása előtt, Tenedost, Lemnost, később Szalonikit nem tekintette egyébként, mint saját területének. Ugyanezt tette a többi szövetséges. Olaszország elhelyezkedett Valónában, Durazóban. Az eddigi adatokból nyilván megállapítható, hogy Anglia vezet a sértésekben, mert a semleges vizeken is érezte tengeri egyeduralmi hatalmát, nem egyszer hadi műveleteket is gyakorolt ott. Ki ne hallott volna arról a borzalmas garázdálkodásról, mely Chile tengerein történt? Nem gátolta Angliát az sem, hogy spanyol vízterületen elmerítse a *Kaiser Wilhelm* és hányszor üldözött német buvárhajókat az északi népek semleges vízterületein. Angliának azon törekvéseit, hogy Amerikát reá bírja, hogy kikötőibe be ne bocsássa a buvárhajókat, kellő siker e sorok írásáig nem követte.

A washingtoni kormány rég fölismerte a buvárhajók nagy fontosságát és bizonyára nem a Német-birodalomra való tekintetből, hanem saját jól felfogott érdekében megtagadta Angliának azt a kérését, hogy a buvárhajókat saját vizeire ne bocsássa. Norvégia meghódolt Anglia kívánságának. Sőt kimondta nyilatkozatában, hogy a kereskedelmi buvárhajók is okosabban cselekednének, ha kerülnek Norvégia vizeit, mert nehéz a hadi és kereskedelmi buvárhajó megkülönböztetése. Indokolni azonban ezt az eljárást nem tudta. A hollandi válasz az amerikaihoz simult. Jogi álláspontja ebben a kérdésben az, hogy a meddig a buvárhajókról külön jogszabályok nem lesznek, más hadihajókra vonatkozó szabályok az érvényesek. Ezeket alkalmazza Hollandia a buvárhajókra is.

VIII.

A semleges államok magatartásának kérdése a buvárhajókkal szemben és viszont a buvárhajó-hareznak hatása a semleges államok kereskedelmi hajóira nézve szükségessé teszi, hogy közelebbről megvilágítsam a buvárhajó-harcz kérdésének nemzetközjogi állását és annak jogi szempontjait.

A német birodalmi kormány már 1915 február hó 4-én kelt közleményben és az ahhoz tartozó emlékiratban (*Zeitschrift für Völkerrecht* 1916) arra az álláspontra helyezkedett, hogy a tengeri háború szigorítására vonatkozó rendszabályokat megtorlásképpen alkalmazza, mert Anglia nem tartja meg a tengeri háború jogszabályait. Az Egyesült-Államok kormánya a Lusitania-eset alkalmából 1915. évi május 15-én kelt jegyzékében (*Zeitschrift für Völkerrecht*, 1916) arra figyelmezteti a német kormányt, hogy az ellenséges kereskedelem megsemmisítésére a buvárhajók nem használhatók fel a nélkül, hogy az ész, az igazság és emberiesség követelményei meg ne sértsenek.

Az 1915. évi július hó 23-iki amerikai jegyzék (*Zeitschrift für Völkerrecht*, 1916.), már kiemelve azt, hogy a német kormány elismeri eljárási módjának törvénytelenységét, mert megtorlásra hivatkozik — megállapítja, hogy az utolsó két hónap eseményei hebizonyítják, hogy a német tengerészlet lényegében a rendezett háborúviselés elismert szokásaival nincs ellentétben.

Tudjuk, hogy az Egyesült-Államok parti vizei előtt 1916-ban a német buvárhajók nagy eredménynyel működtek és Anglia folyton ösztökölte Amerikát a beavatkozásra, Amerika pedig nem avatkozott be. Ebből világosan következik, hogy a Német-birodalom engedett Amerika azon kívánságának, hogy a buvárhajók kapitányai utasíttassanak a kereskedelmi hajók feltartóztatására, átkutatására, zsákmányolására stb. vonatkozó szabályok megtartására és ezek ezt a lehetőséghez képest meg is tartották. Az, hogy a zsákmányolt hajót gyakran elsülyesztették, nem ütközik a nemzetközi jogszabályba, mert, ha lehetetlen a körülményekhez képest a hazai kikötőkbe való bevonás, akkor az elsülyesztés indokolt. Itt van az oka annak, hogy sem a francia, sem az angol erőszakos követeléseknek Amerika nem engedett, mert úgy találta, hogy a német buvár-

hajók a cirkálókra fennálló tengeri jogi szabályokhoz simulnak. Vizsgáljuk meg a kérdést jogi szempontból. Ha nemzetközi egyezmény tiltaná a buvárhajók alkalmazását a tengeri háborúban, akkor nincs kétség, hogy a használat jogsértés volna. Ily tiltó szabály azonban nincs. Az első hágai békeértekezlet foglalkozott ezzel a kérdéssel. (Meurer : *Die Haager Friedensconferenz* című munkájában (II.) körülményesen le van írva.)

Arra a kérdésre, hogy nem kell-e eltiltani a buvárhajók stb. és hasonló természetű más gépek építését, 1899 május hó 31-én a tengerészeti albizottság 3-dik ülésén csak véleménynyilvánítás szempontjából — arra az esetre, ha minden állam hozzájárulna az eltiltáshoz, a tilalomra szavaztak : a Német-birodalom, Dánia, Olaszország, Japán, Oroszország, Nagy-britannia. A tilalom ellen szavaztak Franciaország, a Török-birodalom, Hollandia, Svédország, Norvégia. Északamerika és Ausztria-Magyarország nem szavaztak, idecsatlakozott Sziam is.

A bizottság ismét foglalkozott ezzel a kérdéssel 1899. évi június hó 23-án. A szavazás eredménye ez : Feltétlenül az eltiltás mellett szavazott Görögország, Perzsia, Sziam és Bulgária. A megengedhetőség mellett, tehát nemmel szavazott : Észak-amerika, Ausztria-Magyarország, Dánia, Spanyolország, Franciaország, Portugália, Svédország és Norvégia, Hollandia és Törökország.

A tilalom mellett szavazott, de csak egyhangu eredményesetére, a Német-birodalom, Olaszország, Anglia, Japán és Románia. Sem Oroszország, sem Szerbia, sem Schweiz nem szavaztak.

A nemzetközi értekezleten tehát nem hoztak eltiltó szabályt.

Ha tehát nincs tiltó szabály, azt kell kutatni a jogásznak, hogy az írott jog hiányában van-e szokásjog. Erről nem lehet beszélni, mert tulajdonképen a buvárhajók — bár ezeknek is megvan már a története (Gonda Béla, *Magyar Adria könyvtár*, Friedrich Otto, *Das Unterseeboot im Kampf*) igazi háborús használatban mégis csak az amerikai polgárháború két esetét kivéve a jelenlegi háborúig nem voltak.

Ily helyzetben tehát nemzetközi jogszokásról nem lehet beszélni.

Ily jogi helyzetben az államok abban a meggyőződésben fogtak a buvárhajók építéséhez, hogy eltiltó írott szabály vagy

eltiltó szokásjog nem lévén, a buvárhajók használata szabad — habár külön jogi rendezése hiányzik is. Amerika — úgy látszik — nem a buvárhajók használata ellen van, csak azt a módot ítéli el, melylyel a Német-birodalom a buvárhajót igénybe vette. Ez a mód nem felel meg a zsákmányjogi szabályoknak és Amerika, legalább eleintén, úgy látta, hogy kereskedelmi hajók ellen nem is lehet a buvárhajókat úgy alkalmazni, hogy összeütközésbe ne jöjjenek a zsákmányjog szabályaival. Semmi kétség, hogy a buvárhajóknál nem lehet szó szerint megtartani a zsákmányjog szabályait. Hogyan is lehetne, mikor ezek a szabályok, melyeknek formai kötelezettsége különben is nagyon ingatag, nemzetek szerint különböző magyarázatban részesülnek. Ezek a szabályok oly időkből keletkeztek, midőn a buvárhajókra mint harci eszközökre nem is gondoltak. Igen helyesen válaszol erre a kérdésre Berinkey Dénes (*A tengeralattjárók és a nemzetközi jog. Jogállam*, novemberi szám): «A nemzetközi egyezmények szokásos kifejezése az, hogy «a mennyiben lehetséges» «a mennyiben tőlük függ». Csak ily korlátozásokkal lehet a tengeralattjárókra is a régi szabályozásokat alkalmazni». Én azonban nem tartom hibának, hogy a Német-birodalom az eljárás módjára nézve a megtorlás mentségére hivatkozott. Az eljárási mód kezdetben nélkülözte a hajók megállítására, átkutatására stb. vonatkozó szabályokhoz való alkalmazkodási készséget is. Sőt sok ellenséges és néhány semleges kereskedelmi hajót is minden figyelmeztetés nélkül sülyesztettek el. Hivatkozhatnék a Német-birodalom arra, hogy mivel nincsen jogilag szabályozva a buvárhajók kérdése, az alább idézett nyilvános közzétételben foglalt figyelmeztetés a konkrét figyelmeztetést pótolja, de leginkább hivatkozhatnék még arra, hogy Anglia a kereskedelmi hajókat felfegyvereztette és ezt nemcsak védelmi célokra használták, hanem a buvárhajó megkezdett figyelmeztető eljárásánál azonnal támadólag léptek fel, mely eljárással minden buvárhajó elpusztítható. Az nem jutott természetesen eszébe sem a német birodalmi kormánynak, hogy a megtorlással fedje a buvárhajók használatát. Ha nincs is a buvárhajók eljárására nézve külön jogszabály, de le kell szögezni azt a tételt, hogy nincs tilalom és így van használati szabadság. A megtorlás gondolatára azonban nézetem szerint szükség volt, mert maga a német kormány is ki-

élesített harcmodornak nevezte eljárását. Az 1915 február 4-iki német közzétételnek ez a rendelkezése: «Vom 18-ten Februar 1915 an wird jedes in diesem Kriegsgebiet angetroffene feindliche Kauffahrteischiff zerstört werden, ohne dass es immer möglich sein wird die dabei der Besatzung und den Passagieren drohenden Gefahren abzuwenden» és ugyancsak a semleges hajókra vonatkozó másik tétele: «Auch neutrale Schiffe laufen im Kriegsgebiet Gefahr, da es angesichts des von der Britischen Regierung am 31. Januar angeordneten Missbrauchs neutraler Flaggen und der Zufälligkeiten des Seekrieges nicht immer verwieden werden kann, dass die auf feindliche Schiffe berechneten Angriffe auch neutrale Schiffe treffen» vezették be azt az éles harcmodort. Ezt nézetem szerint csak a retorsio menti teljesen. Retorsio azon harcmodor ellen, melylyel Anglia, megsértve a tengeri hadijog csaknem minden szabályát, a nagy kiéheztetési gazdasági háborút vitte a központi hatalmak ellen. Retorsio Anglia hadidugárú politikája ellen. Ezért nézetem szerint szükség volt a retorsióra hivatkozni. Azt azonban csak helyeselni lehet, hogy a német birodalmi kormány Amerika jegyzékeire megnyugtató választ adott és a további harcmodorra nézve is a buvárhajók kapitányainak alkalmazkodást parancsolt lehetőleg a czirkálókra feinnálló jogszabályokhoz, mert el kell ugyan ismerni, hogy az új harczi eszköz szigorúan nem alkalmazkodhatik más régi harczi eszköz szabályaihoz, de ha az új harczi eszköz szabályozva nincs, akkor simulni kell az új harczi eszköznek azokhoz a korlátokhoz, melyeket a hadviselőfelek önmaguknak szabtak a buvárhajókhoz legközelebb álló hajóknál a megállításra, átkutatásra vonatkozólag.

Ha a buvárhajó-kérdést ily jogi világitásban látjuk, akkor nyilvánvaló, hogy Anglia a nemzetközi jog szelleme ellen vét, midőn a semleges államokat arra akarja rákényszeríteni, hogy a buvárhajókat kizárják a kikötőbe való befutás lehetőségéből stb.

IX.

De folytassuk tovább vizsgálódásunkat. Egy tétel sem nagyobb fontosságú, mint a 7. cikk, mely szerint a semleges hatalom nem köteles megakadályozni fegyvereknek, lőszereknek s általában a hadsereg vagy a hajóhad céljaira fel-

használható tárgyakkal kivitelét vagy átvitelét a hadviselő felek valamelyike számára. Mindenekelőtt kiemelem, hogy ebből nem az következik, hogy mindezt köteles eltűnni, hanem az, hogy mindezt meg is tilthatja. Sőt megtilthatja a semleges hatalom a hadviselő feleknek vagy korlátozhatja velük szemben a saját tulajdonában vagy társaságok vagy egyesek tulajdonában levő táviró és távbeszélő vonalaknak vagy drótnélküli táviró készülékeknek használatát. (8. cikk).

Következőleg megtilthatja vagy korlátozhatja minden semleges állam saját polgárainak a hadviselő felek részére való lőszer stb. szállítását, tehát a jelen világháborúban megtilthatta vagy korlátozhatta volna azt Amerika is.

Ez a kérdés az, a melyről már a háború alatt sok szó esett és még több fog elhangzani a háború befejezése után, majd ha az egész művelt világ a nemzetközi jog reformján dolgozik. Mikor a semlegességre vonatkozó jogszabályokat megállapították, senki se gondolt arra, — mint már említettem — hogy majd a nagy világháborúban akad semleges állam, mely egyenesen hadicélra átalakítja gyárait és egyenesen főszállítójává válik a harci eszközöknek. Komoly megfontolás tárgya lesz majd, hogy háború nagy érdekek fűződnek is a semleges államok és személyek kereskedelmének lehető zavartalan menetéhez, szabad-e a «semlegesség» fogalmi körébe vonni oly nagymérvű hadi-szer és minden egyéb hadi célra szolgáló anyag szállítását, minőt az Északamerikai Unió teljesített. Ha a háborúnak oly arányú eszközeit szállítják, a melyeknek hatása nélkül a háború egyenesen meg is szűnt volna? A semlegesség, ha ennek lényegét tekintjük, meg van sértve már akkor, ha a nem fegyveres részvétel jellege, tartalma olyan természetű, hogy az a háború folytatására vagy megszűnésére egyenesen döntő súlylyal bír. Itt már azon tételnek, hogy nem az állam a szállító, csak a polgárok, nincs a polgárok összeségéből álló állammal szemben az a mentő ereje, hogy a hivatalos államot akkor, midőn nem él a tiltás vagy a korlátozás jogával, igazán semlegesnek tekinthessük. Különösen tetézte a paritás szempontjából a visszásságot az, hogy Északamerika ugyanakkor, midőn Angliának és szövetségeseinek fegyvergyárává alakult: a másik hadviselő félnek még élelmiszereket és egyéb, nem-dugárú nyers anyagot sem

szállított. Az angol papirblockade ellen is csak formailag tiltakozott. Északamerika a jog betűi mögé húzódott. A mi külügyi hivatalunk igen emelkedett és tartalmas jegyzékei ellenben meggyőződésem szerint kiinduló pontjai lesznek a semlegesség nagy haladást jelző újabb jogfogalmi kialakulásának. Északamerika, ha akarta volna, már a jelenlegi jogszabályok mellett is korlátokat szabhatott volna a nagymennyiségű hadiszter szállításának, vagy bizonyos idő után el is tilthatta volna ezt. Mert ha egyebet nem, éreznie és határozottan felismernie kellett volna egy különben más tárgyú jogszabálynak (9. cikk: A semleges hatalomnak a hadviselő felekkel szemben egyformán kell alkalmaznia mindazokat a megszorító vagy tiltó rendelkezéseket, a melyeket a 7. a) 8. cikkben érintett irányban kiadott) visszautasíthatlan logikai következményét. Ez megparancsolja, hogy ha tiltó vagy korlátozó rendelkezést tesz az állam kormánya, úgy ezt a rendelkezést egyformán kell alkalmazni mind egyik hadviselő féllel szemben. Éreznie kellett volna, hogy az egyforma elbánás torzképe az, midőn az egyik hadviselő félnek az állam területéről oly mennyiségű lőszert és hadieszközt szállított, hogy valóban Amerika az entente arzenáljává vált, sőt ily módon, mint egyik jegyzékünk kifejezi, úgyszólván «militarizálódott» — a másik hadi félnek pedig még élelmiszer sem szállítható a tengeren sem Amerikából, sem más semleges államból. Éreznie kellett volna, hogy a hadviselő fél kiéheztetési politikáját a leghatározottabban támogatja. Helyesen tette külügyi hivatalunk, hogy kérdés tárgyává tette, vajon az az egyforma elbánási elv, mely a hágai egyezményben (9. cikk) a korlátozó és tiltó rendelkezésekre nézve világos kifejezésre jut, nincs-e a feje tetejére állítva és vajon a logika és az «interpretatio systematica» elvei szerint mondhatja-e Észak-Amerika, hogy nem vétett a semlegesség jogszabályainak szelleme ellen, midőn az «egyforma elbánás» elvét, mely a 9. cikkben más vonatkozásban ugyan, de nyílt kifejezésre jut, oly súlyosan megsérti. Amerikának módjában lett volna a tiltó vagy korlátozó rendelkezés. Amerika azonban arra hivatkozott, hogy törvényt kellene megváltoztatnia, törvény nélkül kiviteli tilalmat nem állíthat fel, ha pedig a háború alatt törvényt hozna, ezt méltán tarthatnák a semlegességgel ellentétes eljárásnak.

Ennek az érvelésnek hézagaira reámutatott az 1915 június 29-iki külügyministeri jegyzékünk. Reámutatott ez a jegyzék arra, hogy nem gát a nemzeti jog, mert Anglia mind a papir tengeri blockadeok, mind a hadi dugárúk önkényes kiterjesztésével oly sérelmet ejtett a nemzetközi jogon, hogy Amerika kormánya ha akarta volna, már ezeket a körülményeket is éppen saját nemzeti törvényeinek alapján felhasználhatta volna a tiltó vagy korlátozó rendszabály kibocsátására. Angliában bizonyára jól tudják, hogy az Északamerikai Unio semlegességét hová kell sorozni. Még ha elismerné is a modern nemzetközi jogi felfogás a semlegesség «fokait», még akkor is alig lehet Amerika magatartását a semlegességi fokok között elhelyezni. Ez lényegesen több, mint a «neutralité bienveillante». Grey angol minister éppen nem modern nemzetközi jogász. Ő ismeri, úgy látszik, jogilag is a sokféle semlegességet. Csak nemrég, midőn Portugáliának megizente a Német-birodalom a háborút, az angol parlamentben azzal védte Portugália rablási tényét a kikötőiben állomásozott német hajókon, hogy tulajdonképpen Portugália sohasem volt «tökéletesen semleges», hanem inkább szövet-séges. Mi inkább azt mondanók, hogy vasallus. Grey úr adós maradt annak tudományos megállapításával, hogy mi a tökéletes, a nem tökéletes, az igazi és nem igazi semlegesség.

Ha Grey úr nem szolgáltatott is sem irataiban, sem beszé-deiben hasznos anyagot a semlegességi jog tovább fejlesztéséhez, azok a diplomatiái iratváltások, melyeket ennek a kérdésnek alkalmából egyfelől Északamerika, másfelől a Német-biro-dalom és Ausztria-Magyarország külügyi hivatalai váltottak, a legbecsesebb anyagot fogják szolgáltatni a semlegesség fo-galmi körének kimunkálásához és én nem mondok le a remény-ről, hogy úgy Amerika, mint Anglia segíteni fog a semlegesség új jogfogalmának tisztázásában, mert rendíthetlen a hitem, hogy ha a háború paroxismusa megszűnik, a lehiggadt nemzet-közi megértés veszi át termékenyítő szerepét.

Távol állok attól a gondolattól, hogy a semlegesség jog-fogalmának oly kialakulását kívánám, a mely a semleges kereskedelmet megbénítja. Ellenkezőleg, a háború borzalmainak enyhítésére szolgál, ha a semleges államok a béke állapotának hatását minden irányban tudják éreztetni. Ezt a követelményt

nem szabad elejteni. Sőt még tovább kell fejleszteni, hogy a semleges kereskedelmet a háború a lehető legkevésbé zavarja. A semleges kereskedelmet nem szabad elzárni még a harcvonalak elől sem. Tisztelnünk kell a tengeren is a semleges lobogót és a semleges árút. Sőt nem szabad elvenni a semleges, az ellenséges árút sem, melyet semleges lobogó véd: és semleges árút akkor is tisztelni kell, ha ellenséges lobogó alatt halad. Ezeknek az általános elveknek, melyek hosszú fejlődés eredményei, a maguk fényében kell ragyogniok és a kivételek megállapításánál (dugárúk stb.) a leggondosabb mérlegeléssel kell eljárni. Az 1856-iki tengeri jogi deklarátiótól nincs visszatesésnek helye. Arról azonban nem szabad lemondani, hogy oly visszasságokat, a minőket a jelenlegi háború felmutatott, lehetőleg ki ne küszöböljünk. Azzal tisztában kell lennünk, hogy a hadviselő felekkel szemben az emberileg lehető egyforma elbánás a semlegesség benső tulajdonsága, hogy nem tarthatjuk semlegesnek azt az államot, melynek területe az egyik hadviselő fél arzenáljává alakul, a másik hadviselő félnek pedig kiéhezhető politikáját a legteljesebb mérvben támogatja.

X.

Anglia mindent elkövetett, a mi a gazdasági háború erejét Németország ellen fokozhatja. A VI. hágai egyezményt legkevésbé se vette figyelembe sem Anglia, sem szövetségesei. Nem elégedett meg azzal, hogy a kikötőkben tartózkodó ellenséges hajókat a háború kitérésekor mind lefoglalták és a parti halászhajókat is a XI. hágai egyezmény ellenére lefoglalták. A kikötőiben tartózkodó semleges hajókat is visszatartották és saját szolgálatra használták. Anglia szentet csak azzal a feltétellel adott, ha a semleges hajó az útirányra és a szállításra vonatkozó parancsát teljesíti. Elérte azt, hogy német tengeri kikötők teljesen el voltak zárva a semleges tengeri kereskedelemtől. Balfour, az admirális első lordja, egyik novemberi Guild hall-i beszédjében ki is jelentette, hogy az angolok és szövetségeseik a tengeren kétségkívül teljes hatalmi fölényüket megtartották. Több zsákmányt csak azért nem tudunk — úgy mond — ejteni, mert az ellenség kereskedelmi hajói nem mutatkozhatnak a

tengeren. Az ellenséges flottán csak azért nem tudunk győzelmet aratni, mert hadműveleti basisukat alig hagyják el. De azért korántsem vagyunk passivitásra kárhóztatva. Nehezebb feladataink vannak, mint a tengerpart pusztá védelme. A mi flottánk gondoskodik Európa különböző pontjain működő hadseregek összekötő vonalának biztosításáról. A flottánknak gondoskodni kell a tengerzár fenntartásáról, különben az ellenség segélyforrásai nem volnának eltorlaszolva.» Így beszélt Balfour, de többet is mondhatott volna. Elmondhatta volna, hogy Anglia a semleges lobogóval is állandóan visszaélt. A semleges államokra minden kigondolható terrort erőszakolt. Megsértette a területi semlegességet épűgy, mint a személyi semlegességet. Túltette magát azokon a szabályokon is, melyek a postaszállítás szabadságát biztosítják. Beszélhetett volna arról a rettenetes sértésről is, midőn az entente semleges területről a központi hatalmak diplomatáit egyszerűen kiűzte, sőt egyik diplomatát le is tartóztatta. Elmondhatta volna, hogy a semleges államok kereskedelmi szabadságát a legnagyobb mérvben korlátozta a «fekete listák» felállításával, mely miatt Amerika is kérdőre vonta. És ekkor talán ügyesebben tudta volna az angol álláspontot védeni, mint Grey, ki az amerikai jegyzékre válaszolva, azzal mentegetődzött, hogy Anglia a fekete listákban csak saját honpolgárait korlátozta. Ehhez pedig souverain joga van. Ámde ha ennek a korlátozásnak nem lett volna kihatása a semleges államok kereskedelmi szabadságának megsértésére, akkor Amerika Anglia iránt tanúsított túlságos jóakarata mellett bizonyára nem tiltakozik. Grey azonban elhallgatta, hogy a fekete lista czímén az angol hadihajók megállították a semleges kereskedelmi hajókat és ha csak német szemet találtak a hajón, mely semleges kikötőből semleges kikötőbe tartott, már lefoglalták a hajót egész tartalmával.

XI.

Ha az eddig ismert jogsértések területét tárgyunk szempontjából áttekintjük, megállapíthatni vélem, hogy a *semleges államok* kötelességeiket kevésbé szegték meg a hadviselő államokkal szemben, mint a hadviselő felek a semleges államok-

kal szemben. A semleges állam kötelességi köre inkább tartózkodásból, mint cselekvésből áll. A cselekvésnek csak néhány szabálya van. Ha történtek is a semleges államok részéről sértések, ezeket a legtöbbször kénytelenek voltak elkövetni. A hadviselő felek, mint a fentebb bővebben elemzett példák mutatják, a legtöbbször csak a semleges államok közreműködésével követhettek el bizonyos sértéseket, mert kénytelen volt a semleges állam eltűnni, vagy épen elősegíteni azt a szabálysértést, melyet a jogtétel szerint meg kellett volna akadályozni. A «nemo ultra posse» mentő körülménynyé lehet ugyan, de azért a jogba ütköző cselekmény még is elkövettetett. Volt a semlegesség teljes eljátszásának is esete. Minden souverain államnak szabadságában van semlegesnek maradni vagy a háborúba avatkozni. Állandóan semlegesített állam is souverain hatalom ugyan, de kötelessége a semleges magatartás. Biztosított jogát azonnal elveszti, ha a hadviselő felek valamelyikével a másik ellen ellenséges tényleket követ el. Így Belgium semlegességi kötelességének megszegésével maga játszotta el a semlegességhez való jogát. (La Belgique forme un État indépendant et perpétuellement neutre envers tous les autres États). Biztosított semlegesség mellett a biztosító hatalmak egy részével a Német-birodalom ellen összejátszva, meg akarták engedni a francia és angol sereg átvonulását a semlegesített állam területén. A legdurvább sértést követték el az ententehez tartozó biztosító hatalmak, mert ezeknek egyenes kötelességük Belgiumot semlegességi helyzetében megőrizni. Belgium pedig nemcsak egy úgynevezett semlegességi jogszabályt sértett meg, hanem a neutralisatio folytán nyert semlegességi jogát játszotta el, midőn Németországnak, mint semlegesített hatalom, már a békében előkészített politikájával ellenségévé vált. Megsértette tehát Belgium azokat a kötelességeket, melyeket az állandó semlegesítés reá ró (1831 nov. 15., 1839 április 19-iki szerződések). Nemcsak az a kötelessége a neutralisált államnak, hogy más háborút, mint területének védelmére szolgálót nem folytathat, de az is kötelessége, hogy semleges politikát kövessen a békében is. Belgium pedig 1906 óta az angol-francia bekerítő politika eszközévé vált. Az nem változtat a jogsértés lényegén,

hogy Anglia is Franciaország uszításának, a bekerítő politikának puszta eszközévé vált.

Azok a jogsértések, melyeket a hadviselő felek követtek el a semleges államokkal szemben, súlyos következményekkel jártak. Nemcsak a semlegesség követelményeit a semleges területre nézve szegték meg több irányban, hanem különösen megszték a semleges államok polgárainak nemzetközileg biztosított személyes és vagyoni jogait. Nem tagadható, hogy a német búvárhajóknak is áldozatul esett több semleges alattvaló. Ezekben az esetekben azonban a föntebb idézett általános figyelmeztetés megtörtént. Ha az elsülyesztett Lusitanián voltak is semleges állam alattvalói, a föntebb ismertetett 1915 február 4-iki német hirdetmény mentheti a német búvárhajó eljárását, mert a hirdetmény közzétette minden ellenséges kereskedelmi hajó elsülyesztésének figyelmeztetését a hadi területen. Menthető arra az esetre, ha bebizonyítható, hogy a Német-birodalomnak szabadságában állott ezt a rendelkezést kibocsátani. Vannak tekintélyes jogászok, kik azt állítják, hogy Anglia ledöntötte a zsákmányjog korlátait, tehát a Német-birodalomnak a búvárhajók külön jogi rendezése hiányában joga volt a kérdéses hirdetményt is közzétenni. Gyakoribb sérelmeket szenvedtek azonban a semleges államok polgárai javaik tekintetében. A semleges államok szárazföldi területein a javak — Görögországot mindig kivéve — kevésbbé szenvedtek, de már a tengeren óriási a veszteség. Természetesen a hadviselő felek veszteségeinek nagyságát távolról sem érte el. Grey a fekete listák tekintetében Amerikához intézett válaszában (1916) panaszkodik a rengeteg sok hajósülyesztés miatt. Ebben az évben, úgymond, csak június 1-től szeptember 30-ig 262 hajót sülyesztettek el ellenséges búvárhajók. Ebből 73 angol hajó volt, 125 a szövetségeseké, 66 pedig semleges országoké. Arról azonban nem beszél Grey, hogy a felelősség nem a német búvárhajókat illeti, melynek szigorított eljárása már csak «retorsio» volt. A felelősség Angliára nehezedik, mely felforgatta a zsákmányjogot és lehetetlen dugárú-politikájával megengedetté tette a legszigorúbb eszközök igénybevételét.

De ha számos jogsértés követtetett is el, a nemzetközi

jog számos tétele érvényesült is. A német birodalmi kormány a skandináv államokkal több elsúlyezett hajó kártalanítására nézve megindította a tárgyalást. A Német-birodalom a reá-kényszerített búvárhajó-harczmodorban is a lehetőség határáig elment a tengeri hadijog szabályaihoz való alkalmazkodásban, jóllehet új és nem tiltott harczi eszközökről lévén szó, szabadságában állhatott a régi szabályok félretétele is. De nem szabad annak a kérdésnek a mérlegelésénél, hogy a nemzetközi jogszabályok mily mérvben érvényesültek, figyelmen kívül hagyni a már ismertetett angol jogi felfogást, mely nemzetközi jognak tekinti a saját common law-jában kifejtett joggyakorlatot. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, — mit szintén kimutattam — hogy a jogforrások «formai» kötelező ereje laza. Ha meggondoljuk, hogy a londoni tengerjogi declaratio nincs megerősítve, sőt az angol felsőház a Naval prize Bill-t elvetette; hogy Anglia nem erősítette meg a «semlegesek jogairól és kötelességeiről a tengeri háborúban» létrejött hágai egyezményt; ha joggal vagy nem joggal, de mégis épen a hágai egyezmények szavai szerint lehet arra hivatkozni, hogy megszűnik az egyezmények kötelező ereje azonnal, hogvha a háborúba oly állam lép be, mely az egyezményt alá nem írta; ha meggondoljuk, hogy Anglia még a párisi declaratiót is csak aláírta, de meg nem erősítette; ha azt látjuk, hogy az anyagi zsákmányjog a legbizonytalanabb és ingadozóbb jogtételek területe; a zsákmánylási eljárás pedig részleteiben egyes államok szerint módosuló ellentétes szabályok foglalatá, mert a zsákmányrendtartás nem egyezményes, de inkább külön nemzeti jog: akkor annál a válasznál, mely arra a kérdésre akar feleletet adni, hogy miért volt annyi jogsérelem, az is fontos, hogy voltak-e formailag kötelező jogszabályok és általában minő természetűek ezek a jogforrások?

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt se, hogy itt nem békés társadalmi viszonyok szabályozásáról van szó, hanem arról, hogy az érdekek miatt összeütköző felek eljutottak az ultima ratióhoz. Ennél az erőszakos bánásmódnál kell a jognak korlátokat szabni. Ez a korlátozás csak együttes elhatározással lehetséges. A háború lényege mindig oly érdek-

összeütközéseknek erővel való eldöntése, mely érdeket nem tudtak más békés uton elintézni. És ezért én is több jogi íróval egyetértve azt hiszem, hogy a kik a háborúban csak jogviszonyt látnak és semmi egyebet, egyoldalúságban szenvednek. A jogszabályok ily erőszakos légkörben, hol az a cél, minél nagyobb károkat okozni az ellenfélnek, hol az erő kifejtés a döntő, jogszabályok sérthetlenségére nem számíthatunk. De ilyen a legbékésebb természetű társadalmi viszony szabályainál is ki van zárva. A nemzetközi hadijog feladata az, hogy korlátokat szabjon, az erőszak vad túlzásainak, hogy biztosítsa ott a humanizmust, az emberiség és méltányosság érzéseit, a melynek biztosítása mindegyik harczoló fél érdeke. De különösen egyik legfontosabb feladata az, hogy ha már el nem kerülhető az emberiség sorsában a háború, akkor a jog merítse ki minden erejét, keressen és állítson fel biztosítékokat, hogy erre az emberpusztításra csak a legvégső esetben kerüljön a sor. Oly végső esetben, midőn büntetlenül nemzeteket akarnak kiirtani, tehát mikor a nemzeti lét és a nemzeti becsület forog kockán. A jövő munkájában nagy feladat vár a nemzetközi hadijog területének minden zugában. A nagy világháború tapasztalatait le kell vonnunk és különösen ki kell javítani minden rendelkezést, melyen észrevehető, hogy bizonyos szempontokat egyáltalán figyelmen kívül hagyott. Egyik szempont a háború hosszú tartama. Ezt közhit szerint az általános védkötelezettség, a népek katonai nagy mérkőzése idején lehetetlennek tartották. A másik szempont, hogy a modern háború tulajdonképen a technikai eszközök háborúja. A harmadik szempont, hogyha az összes nagyhatalmak háborúba keverednek: akkor a hadi nemzetközi jognak az a természetes védelme, mit a semleges államok őrködő hatalmának súlya nyújt, letompult. E három fő szemponton kívül új útakra és új eszközökre már csak azért is szükség lesz, mert ha a nemzetközi fejlődés a béke-óvó-szövetség és így a kötelező nemzetközi bírászkodás, és más kötelező nemzetközi állandó közvetítő intézmények alapjára helyezkednék, akkor a nemzetközi tételes jog a legrészletesebb átdolgozást követeli. Különösen a flottakérdés, a tengeri hadijog, a gyarmati birtokok kérdései, a tenger szabadságának biztosítását célzó lehető

hatályos rendelkezések rendkívül kibővítik a területet. Nem szorul bizonyításra, hogy kötelező nemzetközi bírászkodás világosan formulázott és egyöntetű jogszabályok nélkül lehetetlen. És azon sem lehet kételkedni, hogy erre az esetre a jogvédelmet igénylő érdekek a mainál több jogtárgyat teremtenek, mert békeóvó szövetség és kötelező állandó közvetítő intézmények mellett lehetetlen, hogy a nemzetközi jog néma maradjon oly üzemekkel szemben, midőn egy szövetséges vagy neutralisált állam területén egy másik állam területi sérthetlensége ellen a legszélesebb mérvű izgatás, összeesküvés folyik, és különösen midőn ezt a területrabló háborút a hivatalos diplomátia rendezi. Helyezkedik-e a nemzetközi jog a békeszövetség és ettől elválaszthatlan kötelező bíróság (kötelező állandó közvetítő intézmények) alapjára, azt előre biztosan nem tudhatjuk. De minden jel arra mutat, hogy ez ellen a rettenetes pusztító vérengzés ellen, melybe a világ legműveltebb államai sodródtak, felzúdul az emberiség lelkiismerete. Felzúdult már most is. Kiáltja már most is és kiáltani fogja még erősebben a háború vérengzéseit lehetőleg megakadályozni tudó intézmények megalkotását. «Dieser Schrei wird so stark, so berechtigt sein, dass er zu einem Ärgerniss führen muss» — mondta Bethmann Holweg híres novemberi beszédjében (1916). — A kötelező bírászkodás intézménye és az állandó más nemzetközi közvetítő intézmények kétségtelenül hathatós tényezők. De csak akkor, ha — midőn majd békére térnek az államok — a nagy érdekösszeütközés kelevényei felfakadnak és nem maradnak ott a tüskék, melyek újra gyuladást idéznek elő. Beszélnek minden oldalról az államok békeóvó-szövetségéről. Wilson, Grey, Bethmann Holweg egyaránt szívesen üdvözölték a békeóvó-szövetségi eszmét és ennek nélkülözhetlen kellékét, a kötelező bíróság, kötelező közvetítő intézmények gondolatát. Wilson egyik választási beszédjében nagyon melegen szól a nemzetek társaságának megalapításáról. Az egész föld népeinek közre kell működni és senkinek sem szabad közönyvel semlegesnek maradni, ha arról lesz szó, hogy a világbékét oly okból kívánják megzavarni, melyet a világ véleménye jogosultnak el nem ismerhet. A világbékét csak akkor szabad megzavarni, ha az

emberiség alapjogai forognak koczán, de nem kieszelt okokból. Amerika azért van, hogy legalább egy kormányzatban az emberi alapjogok megtestesülve legyenek. Amerikának tehát kötelessége, mint a nagy népcsaládok tagjának, hogy egész szellemi és physikai erejét az emberi nagy alapjogok érdekében a mérlegbe vesse. Grey hangsúlyozza, hogy a háború után itt lesz a nagy békeóvó-szövetségnek az ideje! Miért nem azonnal — kérdi Bethmann Holweg? Anglia hallgat, mert minden valószínűség szerint arra számít, hogy az ő győzelmes békéjének állapotát helyezték nemzetközi biztosítékok alá. Bethmann Holweg nem félne, ha már most megállapítanák: kik voltak a bekerítők? Mily céljai voltak a bekerítő politikának? Ki akar más államoktól területeket szerezni? Anglia azonban csak a háború utáni időre tekint. Anglia visiója az, hogy az entente hatalmak és a neutralisok békeóvó-szövetsége erősítse majd meg a vágyva várt területi rablásokat. Majd ha hatalmukba kerítették Konstantinápolyt, Kisásziát, Triestet, Trientet, Galicziát, Bukovinát, Erdélyt, Horvát-Szlavonországot, Boszniát, Dalmatiát és Elsass-Lotharingiát. Ezek Anglia visiói szerint az állandó béke feltételei volnának. Egy új angol világrend, melyet a népek szövetsége támogat, ez a nemes angol idea. Annak a nemzetközi békebiztosítéknak, a mely az ő szeme előtt lebeg, egyáltalán sajtáságos különleges angol kívánságokra szabott jellege van. Az ő felfogása szerint a semlegeseknek a háború idején hallgatniok kell és az angol világuralom minden erőszakosságát a tengereken békésen eltűrni. A háború után pedig, a mikor Anglia bevverte a fejünket és akarata szerint igazgatja az egész világot, akkor csatlakozzanak a semlegesek az új angol világrend biztosítására. Angliában a szép eszmék vannak mindig előtérben a világpolitika cselekvő terén.

A legszebb eszméket veszik államférfiaik ajkukra: kis nemzetek védelme, lelkiismereti szabadság, vallásszabadság, de ugyanakkor másként cselekszenek. A «bekerítő politika» szülőföldje is Anglia volt. A marocói kérdés keverői is ők voltak, mely már akkor csaknem világháborúra vezetett. Választott bíróságokat, congressusokat folyton javaslatba hoznak, de gyakran a legkomolyabb dolgokat politikai játékszernek használják. Anglia híres leszerelési indítványja, melylyel az emberi

ség nagy megmentőjének hírnevét szerezte meg, mit akart elérni? Azt, hogy a Német-birodalmat lefegyverezze. Lehetetlené tegye tengerparti védelmét. Magának Angliának akkor háromszor nagyobb flottája volt, mint Németországnak, mely éppen akkor készült el a flottafejlesztés programjával. Ezt a fejlődést akarta megakadályozni. Midőn azonban a német megbízott, Marchall, a leszerelés ellen állást foglalt — és természetesen állásfoglalása igazi okait ő sem mondhatta el — kitört a sajtóháború a német militarizmus ellen, mely visszautasította Anglia ajánlatait. Anglia békeszeretét bizonyos tekintetben nem lehet kétségbe vonni, mert az ő rendszere eddig az volt, hogy a neki veszélyes nemzeteket egymásra uszította. Ő pedig legfeljebb pénzzel dolgozott, de egyúttal a semlegesek minden előnyét kihasználta. Így biztosította folyton csaknem korlátlan tengeri imperializmusát, melylyel most ebben a világháborúban is rettenetesen visszaélt. Azonban valószínűleg Anglia is tanult a világháborúból, mert a régi módszer csődöt mondott, Anglia is kénytelen volt a német birodalomnak annyiszor szemére hányt militaris államot megalkotni. Anglia is behozta az általános védkötelezettséget. Legelső családjai közül sok magvaszakadttá vált, mert tagadhatatlan hősiességgel teljesítették kötelességeiket. De a háborúk költségei is többre kerültek, mint a régi bérelt harczok idején. Majd ezentúl talán őszintébben venne már oly intézményeket, melyek segítségével vérontás nélkül lehetne a tengeri imperializmust biztosítani. A Német-birodalom képviselője pedig férfias nyíltsággal és ünnepies komolysággal jelentette ki, hogy a jog elvének kell jövére a népek szabad fejlődését biztosítani. Azt akarja a Német-birodalom, hogy oly aggressiv szövetségeket az alkotandó békeszövetség meg tudjon akadályozni, minő az «Einkreisung» szövetsége volt, mely tisztán területi hódításokra tört. A központi hatalmak ellenben csak védelmi háborút folytattak. Ki volt a békerontó? Kiket kellett volna megakadályozni a békeszövetségnek, ha ilyen akkor már létrejött volna? Helyesen mondta tehát Bethmann Hollweg, hogy Németország minden kísérletet, mely a békeszövetség helyes kialakulására vezethet, szívesen támogat. Elméletileg nem kíván ugyan foglalkozni a kötelező nemzetközi bíróság kérdésével, de a kérdés

gyakorlati megoldásában becsületesen közre kíván munkálkodni annál is inkább, mert reméli, hogy a nagy világháború oly politikai állapotokat teremt, a melyekben a joguralom minden kis és nagy nemzet szabad fejlődését biztosítja és a joguralom érvényesül nemcsak a szárazföldön, hanem a tengeren is.

Messze vezetne tárgyunk körétől, ha most annak részletes taglalásába bocsátkoznám, mi volt az oka annak, hogy a hágai értekezleten a kötelező bíraskodás eszméjét a német birodalom miért nem pártolta. Korántsem elvi álláspont, de akkor fennállott fontos politikai okok miatt volt kénytelen ellentmondani a még 1899-ben Oroszország által javaslatba hozott bíraskodási «obligatorium»-nak. Most már azonban semmi kétség, hogy a nagy háború után a kötelező bíraskodás eszméje más feltételek között kerül előtérbe. Ma már erkölcsi lehetetlenség volna oly intézmény elől kitérni, mely ha nem képes is a háborút megszüntetni, de emberi számítás szerint hatályos eszköz a háborúk lehető kikerülésére. Elengedhetlen feltétel azonban, hogy az entente államai mondjanak le azokról a hódítási törekvésekről, melyek végett a mostani katastróphába döntöttek a világnak csaknem minden lakott területét. Anglia pedig ne tiporja össze a tenger szabadságát, hanem azt inkább biztosítsa úgy, hogy minden culturnemzetnek szabad útja legyen a tenger. Ezen általános szempontokba kapcsolva gondolatmenetemet, megállapíthatom, hogy a semlegesség nemzetközi jogterülete mélyenjáró reformokat igényel. Reformokat, melyeket már az eddigi tapasztalatok alapján körvonalazhatunk. Igazán majd akkor tudjuk inductiv módszerrel felépíteni reform-munkánkat, ha majd az összes semleges államok közzéteszik bizonyítékokkal támogatva azokat az adatokat, melyekből ki fognak tűnni a semleges államok jogainak concret sérelmei és viszont tisztán láthatjuk azt is, minő semlegességi kötelezéseket szegtek meg a semleges államok és ezeknek a megszegését mily körülmények idézték elő. Ha majd a leghitelesebb concret adatok fognak bevilágítani abba a sötét háttérbe, melyből kitört az a terror, az a hallatlan önkény, melynek különösen a tengeri kereskedelemben a semleges államok ki voltak téve.

Hányszor csak a végszükség kényszerítette Hollandiát, Dániát, Svédországot — hogy Görögországról ne is szóljak —

bizonyos rendszabályok életbeléptetésére, melyek a semlegességi magatartással homlokegyenest ellenkeznek. Megközelítő képet azonban már az eddigi adatok is nyújtanak és adnak annyi fényugárt, mely a reform útjainak még homályos területén járhatóvá teszi előttünk az utat.

Igen természetes, hogy a semlegességi jogterület reformmunkáját, mindenekelőtt a főntebb megjelölt három főpontnak kell irányítaniok. Azon szempontoknak, melyeket, mint kifejtettem, a világháború tapasztalatai derítettek fel előttünk, a melyeket tehát a jelenlegi tételes jog megállapításánál vagy éppen nem, vagy nem kellőleg vettek figyelembe.

1. A jövő munkájában a legelső kellék, hogy a jogforrások formai kötelezettsége a mai züllött állapotában ne vesztegessen. A megkötött egyezmények megerősítése, azoknak az egyezséget kötött államok jogforrásai közé illesztése komolyan hajtassék végre. Ne fordulhasson elő oly eset, mint ma, hogy a londoni declaratio a jelenlegi háborúban a zsákmányjog szempontjából nem is kötelező, mert az államok nem erősítették meg. Anglia nem erősítette meg a semlegesek jogairól és kötelességeiről a tengeri háborúban szóló egyezményt, a «Naval-prize Bill» parlamenti (felsőház) visszautasításával a nemzetközi zsákmánybíróság felállítását meghiusította. A legnagyobb zűrzavar van a zsákmányolási eljárás területén, minden nemzetre saját külön joga az irányadó. Ne fordulhasson elő, hogy legyenek államok, mint ma vannak, melyek a hágai egyezményekből egyetlenegy sem erősítették meg. Anglia már az 1856-iki párisi declaratiót is csak aláírta, de nem erősítette meg. Lehetetlen békeóvó-szövetség és kötelező bíróság, kötelező állandó közvetítő intézmények mellett fenntartani Angliának azt a jogi felfogását, melylyel az angol common law és önkényét támogató bírói ítéletei mögé búvik és csak saját jogát ismeri el nemzetközi jognak. Egyöntetű nemzetközi jogszabályok nélkül egyenesen illusoriussá válik minden békeszövetség, békebíráskodás és állandó közvetítő intézmény. Békeóvó-szövetség és kötelező állandó nemzetközi intézmények mellett lehetetlen megengedni azt, hogy maga a jogforrás adjon alapot oly magyarázatra, mint ma Anglia magyarázza, hogy az 1907-iki hágai egyezmények a jelenlegi háborúban formailag egyáltalában nem bírnak kötelező erővel, mert részben nem erősítették meg, rész-

ben pedig oly hadviselőfelek vesznek részt a háborúban, a melyek az egyezmények egyikéhez sem járultak hozzá.

2. Nem szabad visszariadni attól a nehéz munkától sem, hogy e semlegesség fogalmi köre mélyreható átdolgozás tárgya legyen. A világháború bebizonyította, hogy a semleges államoknak ma döntő szerep jut a háború eredményére és tartamára is. Bebizonyítottnak vehetjük, hogy ha Amerika nem alakul át az entente-hatalmak arsenaljává, már régen vége lenne a nagy emberöklésnek. A midőn a nemzetközi jog a kereskedelem zavartalan menetét akarta biztosítani a semleges állam polgárai számára, bizonyára nem gondolt arra, hogy a semlegesség fogalmi köre fedje azt a helyzetet, midőn egyik hadviselőfélnek a semlegességi jog védelme alatt a semleges állam egész társadalma, kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági ereje valóságos militarizált társává válhatik, ellenben a másik hadviselő félnek a legsötétebb barbárkorszakba illő kiéheztetési politikája nyílt támogatásban részesül.

Lehetetlen, hogy ha a semleges állam társadalma hadiszere és hadieszköz-szállítása dönti el a háború sorsát és ettől függ, hogy milliók és milliók tovább ontsák vérüket, milliárd és milliárd értékek megsemmisüljenek, hogy az ilyen állam a semlegesség jogkörének sánczai mögül irtóháborút folytathasson az egyik hadviselő ellen.

Ezért nézetem szerint, ha még oly nehéz is in abstracto annak a határnak a megvonása, a hol a semleges állam polgárainak kereskedelmi szabadsága már valóságos militaris hatású közreműködés, ezt a kérdést és ennek megoldási törekvését nem szabad kikerülni és meg kell keresni a módot, mely lehetővé teszi, annak megállapítását, mikor kötelessége már az államnak, saját polgárait a hadiszerek és eszközök szállításától is eltiltani, vagy akár mennyiségben, akár határidő meghatározásában korlátozni. Erre, ha nem is bírósági eljárás, de a közvetítő intézmények igen alkalmasak. Csak a mostani világháború tárta ezt fel teljes világításban, hogy a modern háború a technikai eszközök, az ágyúk, a bombák, a gépek háborúja. Midőn a nemzetközi jogi értekezleteken csak facultativ joggá tették a semleges államok kormányainak a szállítások eltiltását és semmi korlátot sem állítottak, — valóban még más lefolyású háborúra gondoltak, olyanra, hol nem a technika a döntő.

3. Az államok souverainitásából folyik, hogy teljes szabadságuknak kell lenni arra nézve, hogy a hadviselő felek valamelyikéhez csatlakozni kívánnak-e, vagy sem. Ha egy souverain állam semleges óhajt maradni, akkor ebből a souverainitásából folyó akaratát a hadviselő államoknak tiszteletben kell tartani. A nemzetközi jognak különösen a békeóvó-szövetség és kötelező állandó nemzetközi intézményeken nyugvó nemzetközi jognak kötelessége lesz a leghatályosabb biztosítékokról gondoskodni, melyek lehetőleg érvényt tudnak szerezni a souverain állami akarat erejének. A semleges állam akkor lesz hadviselőféllé, a mikor akarja. De ha ilyen nem akar lenni és a hadviselő fél például úgy bánik el egy állammal, mint Görögországgal, a mikor tehát a semlegességi akarat össze van zúzva — ekkor a nemzetközi hadijognak kell arról gondoskodni, hogy ez mint legsúlyosabb nemzetközi vétség a legsúlyosabb következményekkel is járjon. Kell arról is gondoskodni, hogy ha semlegesített államot bármely állam már a béke idején is oly lépésekre törekszik birni, melytől a semlegesített államnak kötelessége tartózkodni, joga legyen a neutralisált államnak azonnal a békeóvószövetség valamely állandó közvetítő intézménye elé vinni az ügyét. Az intézkedések összességének pedig lehetőleg olyannak kell lenni, hogy ne legyen kizárva az, hogy súlyos nemzetközi vétség tényálladéka is megállapítható legyen. Ha a semlegesített állam a bejelentést elmulasztja, akkor ő is alanyává lesz a nemzetközi vétségnek.

4. Ezek az általános megjegyzések is bizonyítják, hogy a nemzetközi hadijog alapos átdolgozása a békeidő egyik nagy munkája lesz. Az egész munkának a biztosítékkeresés és megtalálás jegyében kell állania. Jogszabályokká azokat kell emelni, a melyek lehető megtartására számítani is lehet. Lehetetlen parancsokat és tilalmakat mellőzni kell. A békeóvó-szövetség garantialis tengelyét a kötelező bíraskodás és a kötelező közvetítő intézmények alkotják. Ezek működésének hatályos biztosítása is elengedhetlen. A bírói ítélet sanctioiról is gondoskodni kell. Nemcsak messzemenő kártérítések és nemzetközi vétségekre pénzbüntetések kiszabása válják lehetségessé — de épen ezek végréhajtása a nemzeti becsület védőpajzsa alá helyeztessék és ennek megsértése a nemzetközi szerződő-képesség

súlyos hátrányaival járjon. Oly ügyek, melyek jogkérdések és jogszabályok szerint eldönthetők, tartoznak a nemzetközi bíróság elé, oly ügyekben pedig, a melyek nem alkalmasak bírói döntésre, rendkívül alkalmas volna a továbbfejlesztett nemzetközi vizsgálóbizottság, melyet a hágai egyezmény már létesített, mely, ámbár nem hoz ítéletet és bár kisebb jelentőségű ügyekre szándékoztak alkalmazni, nagyobb ügyeknél is bevált. Példa erre a súlyos természetű hulli eset. Van más intézmény is, melynek eredményes szervezése alkalmas lehet. A «League to enforce peace» régi angol-amerikai mintái után az Unió volt elnöke, Taft egy beszédjében utalt arra, hogy most minden nemzetközi érdek összeütközése eldöntésére nem alkalmas a bírói eljárás, a bíróság kiegészítéséül szervezni kellene nemzetközi közvetítő hatóságot, a mely a diplomatiailag vagy bíróságilag el nem dönthető ügyekben véleményt mond és tanácsokat ad. Egy állam sem vesztené el jogát a háborúhoz, de kötelessége volna mindenik államnak, mielőtt a háborút megkezdí, ennek a nemzetközi hatóságnak a véleményét kikérni. A vélemény nem kötné a feleket, de kötelesek a véleményt igénybevenni. Természetesen így a legtöbb esetben a háború el is maradna. Lammasch, a hírneves nemzetközi jogtudós, melegen karolja fel ezt az eszmét, és fölemlíti, hogy Bryen még 1913-ban ajánlatot tevén minden hatalomnak, hogy ezen az alapon szerződést kössenek, 30 ily szerződés jött létre, melyek közül 16 meg is van erősítve. Tudjuk, hogy a Német-birodalom és Ausztria-Magyarország is elvben hozzájárult ily szerződés kötéséhez. Lammasch kiemeli, hogy ha minden állam a háború előtt ily nemzetközi közvetítő intézmény elé lenne köteles ügyét terjeszteni, a világ közvéleményének erkölcsi ereje is visszatarthatna államokat komoly ok nélküli háborúktól, mert egy állam jóhírveve mindinkább értékesebb alkatrésze az állam politikai tőkájének. Szükségesnek tartok természetesen oly rendelkezést is, hogy a nemzetközi bíróságok és állandó közvetítő intézmények a felek vagy a semleges államok bármelyikének kívánságára már a háború alatt is eljárhassanak.

5. Sokszor kijelentettem már, hogy nem tartozom azok közé, a kik azt hiszik, hogy módunkban van oly intézményeket

alkotni, melyek az örök békét teremtik meg, de kiírthatlan hittal tekintek az emberiség haladásának jövőjébe és remélem, hogy ha a «világpolgárság» eszméje megérdemlett elbukásban részesült is, a nemzetközi megértés gondolata, mely ebben a szörnyű paroxysmusban elhomályosult ugyan, épen nem veszett el. A háború hysteriája után győzedelmesen fog kibontakozni a nemzetközi megértés gondolata. Ennek a megértésnek éltető levegőjében minden nemzet nem sentimentalismusból, nem ideológiából, hanem a leggyakorlatibb érdekből törekedni fog oly intézményeket teremteni, melyek emberileg lehetővé teszik annak a szörnyű ember- és vagyonpusztításnak megakadályozását, melynek áldozatai sujtanak ma minden államot. Ennek a megértésnek levegőjében minden nemzet néplelkében fokról-fokra csak sűrűsödni fog az a gondolat, hogy a földön lakó művelt emberiség együttes érdekei együttes szabályozást is igényelnek és ezeket a szabályokat lehetőleg fel kell ruházni a «lex perfecta» minden kellékével. Nem állami souverainitások feláldozásáról van itt szó, hanem souverain államoknak komoly együttes akaratnyilvánításáról. Oly akaratnyilvánításról, melynek tiszteletben tartása és hatályossá tétele nemcsak az emberi méltóság visszautasíthatlan követelményeivel, de az emberi együttélés visszautasíthatlan érdekeinek kielégítésével van szoros kapcsolatban. Ezért, ha vannak is pessimisták, kik nem hisznek a nemzetközi jog jövőjében — és folyton arról tépelődnek, hogy jog-e a nemzetközi jog vagy nem — sokkal helyesebben cselekednének, ha minden erejüket arra fordítanák, hogy a közösen megállapított nemzetközi jogtételek föltétlen kötelező erejének tudatát a nemzetek közvéleményének alkotó elemévé segítsék tenni. Ha a nemzetközi jogtétel érvényesülése ma még nem kényszeríthető ki, ez nem arra ad felhatalmazást, hogy megvető gunynyal napirendre térjünk azon nagy vívmányok fölött, melyeket a nemzetközi jog a haladás útján már eddig is tett. Ellenkezőleg, parancsoló kötelességet jelent ez mindent elkövetni, hogy a haladás előtt még feltornyosuló akadályokat legyőzzük. Forgassuk csak kissé a jogtörténelem lapjait és látni fogjuk, hogy az államok belső joga is az emberi együtt-élés harczaiból keletkezett. Vérbosszú, magánbosszú, boszorkányperek, kínzó eszközök, stb. útján jutott a mai modern fejlődésig.

Akkor is küzdeni kellett az ósdi felfogással, mely azt hirdette, hogy hiába minden jogtétel — az ember nem veti magát alá más jogrendnek, mint az ősi erő jogának. Hol lennénk, ha az ily fölfogás győzött volna az emberségen. De hova kerülnénk, ha a nemzetközi jogot cserbenhagynók, azért, mert jogtételei ma még nem felelnek meg a római jogi «*lex perfecta*» követelményeinek. Ki fog fejlődni a nemzetek társadalmának folyton erősödő közvéleménye, mely szilárdan fogja vállain hordani a nemzetközi jog tilalmait és parancsait. Az utópia és az eszmény között nagy különbség van. Az utópia álmódosásokba terel — de eszmény nélkül nem tudunk jelentékeny gyakorlati eredményeket sem elérni. A megközelíthető eszményt nem szabad összetéveszteni az álmokképekkel. Fájdalom én sem tudok ma az örök békében hinni — de tudom hinni, sőt bizton remélem, hogy eljutunk odáig, hogy a békeóvás állandó intézményeit szaporíthatjuk és mélyíthetjük. Eljutunk odáig, hogy az államok között keletkező sok oly nagy összeütközés, melyet eddig csak háborúval, vagyonpusztítással és emberirtással gondoltak elintézhetőnek, a jog légkörében érvényesülő állandó intézmények segélyével elveszti a szenvedélyességnek, a gyűlöletnek, az elkeseredettségnek azt a jellegét, mely a nemzetközi társadalmakat egymás öldöklésére ösztönözte. Ha majd az állandó intézmények hasznos működését fogja az emberiség látni, ha tapasztalni fogja, hogy ezeknek a békés intézményeknek sikerül meggátolni az embervér ömlését és a vagyon rettenetes romlását oly összeütközésekben, melyekben régente csak a háború nyers erőszakát tartotta egyedüli döntő tényezőnek: akkor mély gyökeret fog verni minden művelt nemzet társadalmában az a néptudat, hogy téves volt az a néphit, mely csak sűrű vérontással tudta igazságát megtalálni. Az így fölemelkedett világnézet az együttesen megállapított nemzetközi jogrendet tiszteletben tartja és sértés esetében annak megtorló érvényesítése elé nem gördít akadályokat a souverainitás leple alatt akkor, midőn épen ezen souverainitása teljes tudatában kötötte le magát a békeóvás nemzetközi állandó intézmények tiszteletben tartására. Ennek az eszménynek szolgálatában kell állani mindenkinek a legnagyobb államférfiútól az utolsó polgárig. Félre kell tenni azt a fonák tetszelgést, hogy az állandó békeintézményekért csak az utópisták, a

professorok, a sentimentalisták lelkesedjenek, ellenben a komoly «gyakorlati államférfiak», csak mosolyogva térjenek fölöttük napirendre és csak a pusztító háborúk előidézésében lássák a diplomacia és a világpolitika bölcsességét. Nekik kell első sorban megvalósítani, hogy a világpolitika szertárához tartozzanak a békeóvó állandó intézmények. Nekik kell első sorban a néptudatot mélyíteni. Nekik kell előmozdítani annak kialakulását úgy, hogy a nemzetek társadalmának közvéleménye a becsület nyimbusával vegye körül a nemzetek saját elhatározásából vállalt szabályok tiszteletben-tartását és azok érvényesülési lehetőségét. Önerzetes és férfias példát adott Bethmann Holweg híres november 9-iki beszédjében :

«Mi sohasem csináltunk titkot ama kételyeinkből, hogy a háború nemzetközi szervezésekkel, mint például döntő bíróságokkal tartósan biztosítható. A probléma elméleti részével itt nem akarok foglalkozni. De gyakorlatilag most és a békében állást kell foglaljunk e kérdésre vonatkozóan. Ha a háború alatt és annak befejezése után, a mikor a világ teljes tudatára jut annak a borzasztó pusztításnak, a melyet a háború vérben és vagyonban okozott, akkor az egész emberiségen egy kiáltás fog végighangzani, hogy történjenek békés megállapodások és megegyezések, a melyek, a mennyire az emberi erőttől telik, megakadályozzák egy ily óriási katastropha visszatérítését. Ez a kiáltás oly erős, oly jogos lesz, hogy eredményre kell vezetnie. Németország minden kísérletet, a mely a gyakorlati megoldásra törekszik, becsületesen fog vizsgálni és közreműködni annak lehető megvalósításán, annyival is inkább, ha a háború, mint azt bizakodóan elvárjuk, oly politikai állapotokat fog létrehozni, a melyek az összes nemzetek, kicsinyek és nagyok, szabad fejlődését lehetővé teszik. E mellett a jog és a szabad fejlődés elvét nemcsak a száraz földre, hanem a tengerekre nézve is érvényre kell juttatni.»

Ez a hang visszhangot keltett a német birodalmi gyűlés minden pártjánál. Nem fog többé Németország az uton megállani ott, a hol ellenezni volt kénytelen a kötelező bíraskodást. Visszhangot a tudományban. A legelső német nemzetközi jogászok üdvözlik ezt mint ünnepélyes komoly bejelentését annak, hogy a hágai conferentiákon az 1907-ben abbahagyott munkát

újra fel kell venni. Zorn Fülöp tanár, a birodalmi cancellár szavairól szólva azt mondja, hogy a birodalmi cancellár rövid de nagy súlylyal bíró szavai a világ számára ünnepélyes biztossítékot képeznek, sőt a német politikának rendkívül fontos új utakat jelölnek ki. Új határkövet jelent az — úgymond — a német és a világtörténelemben. Éppen így nyilatkozott nemrég Lammasch is. Mindnyájan, kik ezen kérdések iránt érdeklődünk, nagy jelentőséget tulajdonítunk a birodalmi cancellár szavainak. Az új utak eltérést fognak jelenteni attól az állásponttól, melyet az akkor fennálló politikai viszonyok súlya alatt a Német-birodalom a második hágai conferentián a kötelező bíraskodás ügyében elfoglalt. Már az első hágai conferentián, melynek eredménye a hágai nemzetközi választott bíróság volt — Németország hivatalosan ettől is idegenkedett, de legyőzte az idegenkedést, sőt hathatósan közreműködött a nemzetközi választott bíróság részletes szervezeti munkájában. E bíróság már is több kérdésben szép eredményt ért el. Ma már nem lehet kétség, hogy a Német-birodalom a második hágai conferentián holtpontra jutott kötelező bíraskodást is német erélylyel, béke- és igazságszeretettel fogja előmozdítani, annál is inkább, mert előkelő és számottevő férfiak már régebben óva intették azokat a magukat kiválóan gyakorlati politikusoknak nevező német politikusokat, kik annak idején egyenesen nagy német győzelmül ünnepelték a kötelező bíraskodás holt pontra jutását. Bethmann Holweg áll ma a legelső sorban, a ki ünnepélyesen a legbecsületesebb közreműködést ajánlotta fel híres beszédjében és ezzel talán sok apró politikust el fog némítani, kik a «gyakorlati pose»-ban tetszelegve — a legnemesebb culturfeladatot, a nemzetközi megértés czélját és eszközeit, a gyermekszobába való játéknak tartották.

BÁRÓ WCLASSICS GYULA.

AZ ANGOL IMPERIALISMUS ÉS A HÁBORÚ.

I.

Az angol imperialismus méreteiben a legimposánsabb, eredményeiben a leghatalmasabb mindazok közt, melyeket a történelem felmutathat. Céljában, módszerében, eszközeiben nem hasonlítható sem a rómaiak, sem Napoleon imperialismusához. Ezek az utóbbiak világbirodalmi törekvések. Az angol imperialismus célja ellenben a gazdasági világuralom.

Róma és Napoleon politikai, katonai hódításokra törekedtek. Róma legalább is elsősorban; Napoleon, mondhatjuk, kizárólag. A gazdasági világuralmat, melyet Anglia célul tűzött ki, egyik sem követelte magának. A római civitasból imperium mundi lett, de ennek célja a humanitas. Hódításaival politikai hatalmát igyekszik növelni, a hódított területeket egészen magához kapcsolva s egyáltalán nem gondolva a leigázott népek egyéniségének meghagyására. Egész módszere katonai. Napoleon Európa legkülönbözőbb jellegű népeiből akarja összealkotni világbirodalmát, hogy ez óriási terület a civilizációnak új bölcsője legyen. Gazdasági világuralomra még kevésbé gondolt, mint a rómaiak.

Angliát ellenben már földrajzi fekvése a gazdasági világuralomra utalja abban a mértékben, a mint ennek feltételeit megszerzi magának. Politikai, tehát végső sorban katonai világbirodalomra csak oly nemzetek törekedhetnek, melyek közvetlen területszerzésre, a meghódított népeknek teljes magukhoz csatolására képesek, a mint ezt az egész Földközi-tengeri medenczére kiterjedő római birodalomnál, Napoleon imperiumánál, újabban az orosz birodalomnál látjuk. Angliának ezt a közvetlen terjeszkedésnek határt szabó szigetfekvése nem tette lehetővé. Ez a katonai imperium helyett a gazdaságira utalta. Területét csak gyarmatai útján növelhette. De az ipari

gyarmatosítás módszerét alkalmazta hova-tovább nemcsak gyarmataira, hanem, a mint ipara és világkereskedelme elérte nagy fejlettségét, a földkerekség minden pontjára, a hol csak lehetett, tehát Európára is. Hogy az egész, Anglián kívüli világ termelje a szigetországnak szükséges nyersanyagokat, de viszont ipari cikkeinek piacza, gyarmata legyen, ez az angol világalom alapgondolata. Saját termelését s mindazt, a mi a nemzeti termeléssel kapcsolatos, s egyben a gyarmatául tekintett világpiacot is erre alkalmassá tenni: volt mindig időkhöz és körülményekhez képest változó módszerekkel, eszközökkel, de egyforma szivóssággal célja ez imperialistikus politikának.

Az angol gazdasági világalom alapja a nagyipar, a világkereskedelem. Nagyipara csak a XIX. század óta van Angliának, de a világkereskedelemben mindig előljárt, mert azokat a nemzeteket, melyek kezdetben túlszárnyalták, vagy legalább veszedelmes versenytársak voltak, útjából csakhamar félretolta. A XVII. században világkereskedelmi fölénye már meg van állapítva. Az összes veszedelmes versenytársak: Németalföld, Spanyol- és Franciaország ártalmatlanná vannak téve. Vannak ugyan ezeknek is birtokaik az új-világban, de ezeknek jórésze csakhamar angol kézbe kerül. Az Amerika felfedezését követő három század az angol világkereskedelem kialakulásának korszaka. «Westward go es the star of empire». A XVIII. század vége azonban nagy meglepetést hoz. Az északamerikai gyarmatok elszakadnak. Az európai hatalmak, melyeknek tengerentúli birtokait addig sorra elszedegette Anglia, mind felhasználják az alkalmat. Franciaország, mely Kanada és India elvesztéséért akar bosszút állni, Spanyolország, Hollandia sorra felvonulnak. De nem sokat tudnak elérni sem Indiában, sem Gibraltárban, sem a csatornában, bár nagy volt a veszély, hogy London ismét meghallja az ellenség ágyúit, mint körülbelül száz évvel előbb, midőn a holland hajóhad a Themsébe nyomult. Európai ellenfeleit végül is mind legyőzi Anglia, de az amerikai fővezér, Cornwallis lord vereségén már nem tud változtatni s abbahagyja a küzdelmet.

Úgy látszott, Észak-Amerika elvesztése az angol világalom végét jelenti. Tényleg az első gyarmati hatalom

annyira hátraszorult, hogy Spanyolország, Portugália, Hollandia mind megelőzték. Az angol birtokokból csak Kanada maradt meg, egy körülbelül százezer lakost számláló, jelentéktelen telepítés, néhány sziget Nyugat-Indiában, néhány értéktelen állomás Nyugat-Afrikában és pár épen nem biztosított birtok Kelet-Indiában. A gyarmati hivatalt megszüntetik, nem szükséges többé. Ebből eléggé kitűnik, maguk az angolok hogyan fogták fel a gyarmatok elszakadását, mily végzetes jelentőséget tulajdonítottak annak viláгурalmi törekvéseikre.

Épen ellenkezőleg történt. Igazi viláгурalmuk kifejlődése a gyarmatok elvesztésétől kezdődik. Alig kellett hozzá három évtized és Anglia sokkal nagyobb gyarmathatalom lett, mint annak előtte. A napoleoni háborúkban az összes szárazföldi hatalmak elvéreztek, kimerültek és elszegényedtek. De Anglia nemcsak első gyarmathatalom lett a francia, hollandi, spanyol gyarmatok kézrekerítésével és újonnan alapított afrikai és ausztráliai gyarmataival, hanem épen a Napoleon elleni háborúk révén az első európai nagyhatalom is.

Az északamerikai gyarmatok elvesztése egyenesen az új s azóta folyton hatalmas lépésekkel előretörtető viláгурalom alapja lett azzal a mélyreható változással kapcsolatban, melyet az angol nemzeti termelésben létrehozott. A XVII. században Angliának még igen fejlett mezőgazdasága van, mely nemcsak saját szükségletét fedezi, hanem kivitelre is képesíti. A mezőgazdaság fejlődése még azután is soká párhuzamos az iparéval. Ez azonban már az északamerikai gyarmatok elvesztésének idejében lényegesen megváltozott. A mezőgazdaság teljesen háttérbe szorul. A mezők szántófölddéválásának processusa, mely a XVII. században megindult, most megfordítva megy végbe. Midőn Smith és Ricardo felállítják a tételt, hogy a nemzetek közti munkamegosztás alkalmazásával minden nemzet azt termelje, mire feltételei a legkedvezőbbek s a termékeket szabad kereskedelem útján cserélje ki egymással, — ennek átlátása már teljes mérvben megvolt Angliában az iparra való áttérésben, bár a szabad kereskedelem elvét törvényhozásuk csak jóval később valósította meg, midőn az ipari érdek az élelmiszerek olcsóságát már sürgetően követelte.

A mint az olcsó sicíliai, hispániai, afrikai búza, a latifun-

diumok már a második macedón háború óta tönkreteszik a római mezőgazdaságot, hasonlóképen a parasztbirtok pusztulása, a földművelő nép elűzése, a nagybirtokok, a bérleti rendszer, a városi telekjáradék emelkedése folytán a mezőgazdasági területek elhanyagolása, majd aztán a szabad kereskedelem teljesen lenyomják az angol mezőgazdaságot. Az ipar és kereskedelem fejlődése kedvéért a földművelést fel kellett áldozni. Az iparnak olcsó munkás, tehát első sorban olcsó élelem kell. Így a földművelést szükségképen halálra kellett itélni.

Szóval azzal már a XVIII. század végén teljesen tisztában van Anglia, hogy a nemzetek közötti munkafelosztásban csak az ipart választhatja, mert az iparba fektetett tőke a legnyereségesebb s munkásosztályának eltartását ekként az agrárországokra, melyek iparcikkeit megveszik, háríthatja. Tényleg ettől az időtől kezdődik az ipar erőteljes kifejlődése. A mind nagyobb arányokat öltő ipari termelésnek azonban piacok kellene. Már ekkor Európa nagyjában meghódított piac, de a napoleoni háborúk, melyek az egész világrészt állandó nyugtalanságban tartották, nem kedveztek az angol ipar és kereskedelem érdekeinek. Európán kívüli piacokat kellett tehát keresni. E törekvést nagyszerű siker koronázta. Észak-Amerika elvesztése tehát, mindent összevéve, a csakhamar kifejlődő és mind hatalmasabb arányokban növekedő gépiparral kapcsolatban, nem hogy megszüntette volna az angol világuralmat, hanem megalapította.

II.

Az angol világuralom számos tényező összehatásának, kedvező természeti körülményeknek, népe tehetsége és jellemének, a nemzeti termelés számára a világversenyben a legkedvezőbb helyzet elnyerésére irányuló következetes törekvésének, a politikai fejlődés és az államhatalmi tevékenység e czélra kedvező alakulásának eredménye.

Kedvező fekvése, kedvező tagoltságú területe, szénben való gazdagsága ép úgy lehetővé tették az imperialismust, mint népének az iparra, kereskedelemre, tőkegazdagságra rátermettsége, általában rendkívüli gazdasági érzéke. A gaz-

dasági érdek előtérbe nyomulását a fejlődésben sehol sem lehet úgy kimutatni, mint Angliában. A történelmi materialismus tanainak kifejtésére az ott nyert tapasztalatok adnak alapot. A XVII. század nagy küzdelmeit Spanyol- és Franciaországgal szemben nemcsak a katholicismus iránti gyűlölet magyarázza, hanem talán még inkább az, hogy ez időben Angliában már a polgárok nagy része hajózással, kereskedelemmel, gyarmatalapítással foglalkozik s ama két országban veszélyes versenytársakat lát. A fenyegetett gazdasági érdek egyesíti ez időben a wigh aristokrátiát és polgárságot. A mint száz év múlva a francia köztársaság terjeszkedése, Napoleon keleti tervei által felidézett gazdasági félelem állítják a középosztályt az ellenkező táborba. Még számtalan hasonló példát lehetne idézni.

Az imperialismust azonban alapjában véve az arra kedvező politikai fejlődés, a kül- és belpolitikának azt szolgáló iránya tette lehetővé. Anglia egész állami élete közvetlenül vagy közvetve az imperialismust szolgálta.

A most folyó háború okának megállapítása, előzményei fokozott mértékben irányították a figyelmet az angol külpolitikára s annak több száz éves irányában nagy szorgalommal igyekeznek kimutatni, hogy az angol külpolitika mindig az volt, a mivé a szárazföldi államok külpolitikája nagyobb mértékben csak a XIX. század folyamán vált, vagyis gazdasági külpolitika. Hogy célja mindig az volt: Angliának a világkereskedelemben veszélyes vetélytársát, az illető hatalom elszigetelése s vele szemben mennél erősebb szövetségek létrehozása útján, ártalmatlanná tenni.

Az angol külpolitikának e vezérmotívuma, ez iránya kétségtelen. Ez azonban nem új megállapítás. Már I. Napoleon látta. Marx pedig igen élesen rávilágít, mikor az angol kormányt az angol világkereskedelem végrehajtó-bizottságának nevezi. Mindenesetre tény, hogy a világkereskedelemben monopolistikus helyzet elérésére irányuló angol törekvéseknek külpolitikájuk majdnem minden esetben sikert tudott biztosítani.

Természetes azonban, hogy az imperialismus, mint a nemzeti termelés lehető legimposánsabb szervezésére s a világpiacainak elhódítására irányuló törekvés csak azokon a bel-

politikai alapokon fejlődhetett ki, melyek a nemzet számára a lehető legnagyobb és legsikeresebb gazdasági erő kifejtést lehetővé tették. Ha Angliának nincsen hét évszázada mindenkire egyformán kiterjedő szabadsága, nem lett volna világhatalma. Autokratikus állami szervezetekből kinőhetett egy-egy óriási birodalom. De világhatalommá egyik sem vált volna. Egészen vitán felül álló tehát, hogy az imperializmusnak legelső sorban a belpolitika adta meg a szükséges alapot. De érdemes ezt a kapcsolatot kissé közelebről szemügyre venni.

Az angol mintájú szabadságnak egyik legnagyobb csodálója, az alkotmányosság útjára jobbára még csak akkor lépő európai szárazföldi államokba való átültetésének leglelkesebb szószólója, Constant Benjamin érdekesen taglalja a szabadság és a kereskedelem kapcsolatát. Kétségtelen, hogy Anglia példája lebeg itt is szemel előtt.

Kereskedelem és szabadság, mondja, a legszorosabban összetartoznak. A háború régibb a kereskedelemnél, mert mindkettő csak két különböző mód ugyanazon cél elérésére: arra, hogy az óhajtott tárgyaknak birtokába jussunk. De a háború ellenállást támaszt és kockázatos, a kereskedelem szelidebb és biztosabb eszköz, hogy mást megnyerjünk a magunk érdekének. Ezért szükség, hogy a kereskedelem elfoglalja a háború helyét. Carthagonak el kellett esni a Rómával való küzdelemben. De ha a harc ma újulna ki, az egész emberiség kívánná győzelmét. (Carthago és Róma itt egyszerűen Londont és Párizst jelenti.) A kereskedelem által a tulajdon új sajátosságot nyer: a forgalmat. Ez pedig legyőzhetlen akadályt állít a hatalom elé. A kereskedelem, a hitel, a pénz a korlátlan hatalom legerősebb fékentartója. A kereskedelem hatásai szabaddá teszik az egyest. Kifejleszti az egyéni függetlenség kívánását, mert az egyesek szükségleteiket általa saját erejükkel elégíthetik ki. A hatalom beavatkozását ekként az egyes majdnem mindig felesleges háborgatásnak fogja tekinteni, mert megzavarja számításában; rosszabbul és drágábban intézi el azt, a mit az egyes maga elintézhetne. Ezért a modern kor polgárának célja szabad élet kifejtésének biztosítása, a hatalomtól ezt várja és szabadság alatt az ezt nyújtó intézmények összességét érti.

Sokkal részletesebben foglalkozik a kereskedelem és szabadság kapcsolatával Spencer és hogy kiváltképen szintén az angol fejlődést, viszonyokat tartja szem előtt, alig kell említenünk. Az angol tudományt, a közgazdaságit és a politikát egyaránt, a sajátos angol szempontok mindig nagy mértékben befolyásolták.

Spencer a fejlődés törvényéül a harcinos társadalomból az ipari társadalomba való átmenetet állítja fel. A szolgálatoknak — mondja — kölcsönös megegyezés alapján naponként való kicserélése feltételezi saját jogaink fenntartását és mások jogainak illő tekintetbevételét; kedvező a normális öntudat kifejlődésére és képessé tesz a jogtalan erőszakkal való szembezállásra. Már az a körülmény, hogy e szó: függetlenség, modern értelmében Angliában is csak a XVIII. század közepétől van használatban, a szárazföldön pedig sokkal kevésbé van megvalósítva, világosan mutatja az industrialismus kifejlődésével való kapcsolatát. Az egyesnek abból az igényéből, hogy ügyeit szabadon intézze, állanak elő az állammal szemben alapjogai. Az állam tartsa az egyes magántevékenységét kellő korlátok között; gondoskodjék arról, hogy fenntartassanak azon feltételek, melyek mellett mindenki a lehető legtökéletesebb életrésze lehessen, mely a polgártársak hasonlóan tökéletes életével összeegyeztethető. De ezen túl az ipari társadalomban a hatalom nem mehet. Mennél kevésbé nyúl az egyes életébe, annál jobb. Nem lehet más célja, mint az egyes szabad életkifejtésének védelme. Az állami hatáskörnek ezt a szűkre szabott felfogását nevezte Lasalle «Nachtwächteridee»-nek. Constant és Spencer az angol szabadság-fogalomnak tipikus kifejezői.

Az angol szabadságot sok mindenből igyekeztek levezetni. Szigetfekvéséből, a kőszénből, a munkásokból. Szigetfekvése feleslegessé tette a hadsereget, ez tehát nem lehetett a hatalom biztosítója, a szabadság elnyomója. A nagyipar, tehát a munkások nagy száma mellett nem lehet szabadság nélkül kormányozni. Mindezek azonban az angol szabadság okát nem adják. A szárazföld legnagyobb részében akkor sem volt szabadság, mikor még nem voltak nagyobb hadseregek, melyekre a hatalom támaszkodhatott volna. Nagyipara, nagy munkás-társadalma Angliának csak a múlt század közepe tája óta van, de szabadsága

sokkal régibb keletű, bár a politikai szabadság kiterjesztésére a munkásságban egy új nagy társadalmi osztály előállása mérvadóan közrehatott. A Magna Charta egyik cikkének tanúsága szerint már abban az időben, tehát a XIII. század elején, az angolok külkereskedelemmel meglehetősen foglalkoztak. De ezen szabadságlevél kiadását ép oly kevésbé lehet már akkor meglevő kereskedői hajlamaikból megmagyarázni, a mint a szabadság fokozatos kiépítését a későbbi századok folyamán se lehet kizárólag a kereskedelem és utóbb az ipar fokozatos fejlődésére visszavezetni. A kölcsönhatás azonban kétségtelen, mert egyfelől a szabadság, önrendelkezés elismerése adta meg az alapot az egyéni tevékenység kifejtésére, másfelől az egyéni gazdasági tevékenység által ébrentartott szabadságvágy ennek mind szélesebb kiterjesztése kívánására vezetett.

A dolog tehát úgy áll, hogy a Magna Charta épen úgy rakta le a gazdasági fejlődés alapját az egyéni szabadság és tulajdon elismerésével, mint azzal, hogy biztosította a kereskedelmet az önkényesen kirótt adókkal és vámokkal szemben, szabályozta a mértékrendszert és megengedte a külföldiek kereskedését. De épen úgy szolgálta az egyéni gazdasági tevékenységet azzal, hogy minden új adóhoz az ország beleegyezését követelte.

És a mint az angol szabadság ezen első írásos biztosítéka a gazdasági fejlődésnek is mellőzhetlen alapját rakta le, úgy tette lehetővé a szabadságnak a következő századok folyamán kiépítése a parlamenti kormányrendszerig és az általánost megközelítő választójogig az óriási ipari és kereskedelmi fejlettséget, melylyel aztán az imperialismus hódításait végezhetette.

Gazdasági tevékenység, kereskedelem, liberális haladás, szabadság kétségkívül a legszorosabban összetartoznak, kölcsönösen szolgálják egymást. Az angol szabadságszeretetre, mely a Stuartok elűzéséhez vezet, mindenesetre nagy befolyása volt a XVII. századtól mind erősebben fellendülő tengerentúli kereskedelemnek az által, hogy fejlesztette a látkört, élesztette és függetlenítette a gondolkozást. A continens államainak példányképpül szolgáló angol liberalismus kialakulása és uralma a XIX. század első felében az ipar és kereskedelem leghatalmasabb fellendülésének korszaka is.

Az egyéni és politikai szabadság, a jogegyenlőség, a szabad

társadalmi mozgalom, a főrendi kiváltságnak e családok kevés-számú tagjára korlátozása, ennek következtében a főrendnek nem oly szigorú elkülönítése a társadalom többi részétől, mint a szárazföldön, a mi lehetővé tette, hogy az egész társadalom gazdasági szellemtől egyaránt áthatott egyetlen termelő, ipar-
 űző és kereskedő osztálylyá váljék, az alkotmány fokozatos demokratizálása az alsóbb osztályoknak az államba benyomulása által — épen úgy szolgálták az imperialismust, mint az ipari, kereskedelmi és munkáspolitikának közvetlenül a termelés és forgalom emelését célzó rendszabályai. Mert egyaránt azt a kérdést igyekeztek megoldani, hogyan lehet a nemzeti termelést legjobban szervezni és annak a nemzetközi forgalomban legkedvezőbb helyzetet biztosítani, de egyben hogyan lehet e processusoknak védelmével és elősegítésével való szabad rendelkezést az államhatalomnak az egész társadalom kezébe adásával a nemzet egész nagy termelő szövetkezete számára megtartani.

Az angol imperialismus jövő alakulásának kérdésével foglalkozva, nem véltük feleslegesnek végső, belpolitikai alapjaira rámutatni. Mert nagyobb veszedelem nem fenyegetheti, mint az, ha ezekben támadtatik meg.

III.

Nagyipari termelésének, a világkereskedelem részesedésének méreteivel, tőkegazdagságával, birtokaival egyaránt imponáló az angol imperium. Kétségtelen azonban, hogy közvetlenül vagy közvetve, nem egy tényezőjében van erősen megtámadva. Az imperialismusnak ezen veszélyeit úgyszólván mind a háború idézte elő.

Világkereskedelmi monopolistikus törekvéseiben már a háború előtt a Német-birodalom és az Egyesült-Államok versenye erősen akadályozta. Főleg a német versenyben, a német ipari termelésnek és külkereskedelemnek a birodalom megalakulása óta mesés arányokban történt kiterjedésében látta Anglia imperialismusának veszélyét.

Ez az aggodalom nem volt alapnélküli. A nyers vas- és vasérc-termelés 1885-től 1912-ig Angliában 28·5, a Német-biro-

dalomban ellenben 384·5 százalékkal emelkedett. A német nyersvastermelés 1913-ban kerekén 19·3 millió tonna, az angol 10·6 millió. A német aczéliipar termelési többlete 1900-ban még csak 1·5 millió tonna, 1912-ben már 11 millió. Absolut számokban a német aczéliipar termelése 18·9 millió tonna, az angol 7·7 millió tonna az 1913. évben. Az angol kivitel a németet 1887-ben még mintegy 50 százalékkal haladja meg (4533 millió márka szemben 2937 millióval), 1912-ben azonban már ez a különbség csak mintegy 10 százalék (9943 millió és 8956 millió márka). 1887 óta Anglia részesedése a világkereskedelemben 113, az Egyesült-Államoké 173, a Német-birodalomé ellenben 225 százalékkal növekedett.

A világkereskedelemben 24·2 milliárd márka összforgalommal ugyan még mindig Anglia vezet. A német összforgalom 22·5, az Egyesült-Államoké 17·9, a francia 12·5 milliárd. A kivitt elemelve, azt látjuk azonban, hogy az 1912. évi 9943 millió márka angol kivitelből 3830 millió esett a gyarmatokra és fennhatósága alatt álló területekre és 6113 millió az ezeken kívüli piacokra; a 8956 millió német kivitelből ellenben csak 51 millió esett a német gyarmatokra és 8905 millió a többi piacokra. A német kivitel az angolt tehát mindazon területeken, melyeken egyenlő feltételek mellett versenyeznek, máris igen jelentékenyen meghaladta. Minthogy pedig Angliának gyarmataiba és a fennhatósága alatt álló területekre irányuló nagy kivitelét a politikai uralom és fennhatóság által nyújtott előnyök teszik lehetővé, nevezetesen a kanadai, új-zélandi, ausztráliai, délafrikai kivitt 33 $\frac{1}{3}$ százalékgig menő vámkedvezmények, egészen bizonyosra vehető, hogy a Német-birodalom kivitele Angliáét már rég túlhaladta volna, ha a gyarmatok és fennhatósága alatti területek nem adnának oly jelentékeny alapot az angol ipar- és kereskedelemnek.

Húsz évvel ezelőtt a világ kereskedelmi hajóinak 46·8 százaléka volt Anglia birtokában, ma 42·6 százalék. De az utóbbi tíz évben az angol kereskedelmi hajók ürtartalma csak 39 százalékkal növekedett, a németeké ellenben 111·4 százalékkal. Mindezek a német ipar és külkereskedelem hatalmas, az angol imperialistikus törekvésekre veszélyes előnyomulását eléggé mutatják.

A háború az abban részes nemzetek gazdasági életében mély nyomokat fog hátrahagyni. Hatásai azonban kétségkívül az angol imperialismusra nézve lesznek a legkedvezőtlenebbek.

Kormányférfaik nyilatkozataiból megállapítható, hogy Anglia a német kivitel teljes elhódításának reményével avatkozott be. Ez a számítása azonban teljesen megghiúsult. Az angol kivitel 1915-ben kerekén 140 millió font sterlinggel, tehát $3\frac{1}{2}$ milliárd koronával kevesebb, mint 1913-ban. Anglia azonban nemcsak a német kivitel piacait nem nyerte el, hanem a fenti csökkenés túlnyomó része saját gyarmataira s azon keletázsiai és délamerikai piacokra esik, melyeken eddig úgyszólván egyeduralmat élvezett. Ezt a kivitelt a német piacokkal együtt jó részben az Egyesült-Államok hódították el. Angliának ugyan mindig passiv kereskedelmi mérlege volt, mintegy 150 millió fonttal, e mellett activ fizetési mérlege. Minthogy azonban a háború óta nemcsak a kivitel csökkent jelentékenyen, hanem a bevétel viszont nagy emelkedést mutat, a kereskedelmi mérleg passivitása az utóbbi időkben havi 50 millió fontot ért el.

A háború alatt eddig az angol kereskedelmi hajóknak 14 százaléka pusztult el.

Mindezeknél súlyosabban esik a latba a háborúnak az állami pénzügyekre való hatása. A hadi-hitelek összege eddig 2382 millió font sterling. A függő államadóságok közt 110 millió font fedezetnélküli bankjegy szerepel, holott tudvalevőleg az angol jegybanktörvény a teljes aranyfedezetet írja elő. A folyó pénzügyi év kiadásai 1825 millió fonttal vannak előírányozva, a miből 502 millió adók, 1323 millió ellenben kölcsönök útján fedezendő. Az adók rendkívüli emelését vonták maguk után a hadi kiadások. Az 1914/15. pénzügyi év 226·69 millió font sterlingjéről az 1915/16. pénzügyi évben 336·76 millióra, a most folyó, április 1-én kezdődött pénzügyi évben pedig 502 millió fontra emeltettek. A jövedelemadó már a jövedelem 25 százalékát, a nagyobb jövedelmeknél 41 százalékát éri el. E néhány adat eléggé mutatja az angol pénzügyek állapotát. Az angol államadósságot a háború előtt 14,140 millió márkára, a folyó évi január 1-én 42,500 millió márkára teszik. Ha hozzávesszük mindezekhez, hogy főleg a kivitel csökkenése és az óriási hadiszerbehozatal, az amerikai értékpapiroknak Amerikába való vissza-

kerülése nagyon kérdésessé teszi, vajon activ fizetési mérlege lesz-e Angliának a háború után is, másfelől bekövetkezett az a soha nem álmódott eset, hogy az angol pénzürték paritása nem volt fenntartható s az angol aranynak ma már disagioja van: megközelítőleg teljes képet alkothatunk magunknak a háborúnak Anglia pénzügyeire gyakorolt hatásáról.

Hogy az ipari termelés a háború alatt már az üzemek hadi célra való lefoglalása s a munkások elvonása következtében is mennyire csökkent szükségképen, ép úgy mint a hajózás a hajók requirálása folytán, nem is kell említenünk. Nem hiába emlegetik az angol kereskedelem újra kiépítésének s a kormány gondoskodásának szükségét, hogy azok az iparágak, melyek a háború előtt Anglia gazdagodásának alapját tették, a háború után is fennmaradjanak, sőt oly új iparágak honosodjanak meg, melyekkel Anglia a háború előtt nem foglalkozott.

A termelés csökkenése, a külkereskedelem hanyatlása a háború alatt természetesen nem veszélyeztetnék magukban az imperialistikus célokat. Ezeket a háború amaz eredményei veszélyeztetik a legnagyobb mértékben, melyek állandó visszahatást fognak gyakorolni a termelésre és a külkereskedelemre. Ilyen eredménye pedig a háborúnak igen sok lesz.

Ezek közt elsősorban az állami pénzügyeknek a háború által előidézett, már említett kedvezőtlen helyzete szerepel. A háború terhei, mint láttuk, már eddig is a jövedelemadó jelentékeny emelését tették szükségessé. Mily hatással lesz a háború Anglia jövő adópolitikájára, a részletekben nem lehet megállapítani. Annyi azonban egészen bizonyosnak vehető, hogy a nemzeti jövedelem sokkal nagyobb mérvű igénybevétele fog bekövetkezni, mint eddigelé, nevezetesen meg fog szünni a kisebb jövedelmeknek az a kímélése az adótehertől, mely Angliát e részben eddig oly előnyösen jellemezte. Hogy az az ipari termelésre már a munkabérek szükségszerű emelkedésénél fogva is mennyire kedvezőtlen, nyilvánvaló. Az által továbbá, hogy az állam a nemzeti jövedelemnek sokkal nagyobb részét lesz kénytelen a maga részére igénybe venni, mint eddig tette, a nemzeti tőkehalmozásnak állja útját, tehát az imperialismust alapjában támadja meg.

A munkabérek emelkedését nemcsak a nagyobb adóteher, hanem a fogyasztás megdrágítása fogja maga után vonni. Az ipari munkásság igényei a háború után általában megfognak növekedni, annak átlátása következtében, hogy a most folyó háborút nélkülök nem lehetett volna folytatni, hogy a háborúban a technika, az ipar, végső sorban tehát a munkásság győz, mily óriási jelentősége van tehát az ipari munkásságnak. Az ipari termelésnek mindenesetre a munkabérek nagy emelkedésével kell majd megküzdenie.

A munkásság igényeinek kielégítése e mellett épen Angliára nézve a legnagyobb fontosságú, mert a socialis kérdés megoldatlansága itt leginkább érezteti hatásait. A társadalmi egyenlőtlenség a lehető legaránytalanabb vagyon-eloszlás következtében náluk a legkirívóbb s a munkásság bizonyára nem fog késni további követeléseinek a háború által megakasztott teljesítését sürgetni. Socialpolitikai téren Anglia hosszú ideig úgyszólván semmit se tett és csak az utóbbi tíz évben történtek az aggkori és betegség esetére való kötelező állami biztosítással, a munkanélküliség ellen hozott törvénnyel intézkedések a munkások helyzetének javítására. A munkabérek magasabbak, mint a szárazföld államaiban, de az angol munkás életszínvonala is hasonlíthatatlanul magasabb. A munkás-pauperismus, mely 1850-től 1880-ig csökkent, azóta folyton emelkedik.

A háborúnak Anglia nagyiparára és világkereskedelmére talán legsúlyosabb hatásaként kell tekinteni az általános véd-kötelezettség behozatalát.

Nemcsak az ipari termelés kedvezőtlen befolyásolásánál, hanem annál a hatásnál fogva, melyet általában egész társadalmi berendezésére s ennek szellemére gyakorolni fog.

A szabadság szempontja, insularis fekvése, az uralkodó osztály érdeke magyarázzák Anglia haderejének és védrendszérének eddigi fejlődését. A hatalomra való féltékenység, az aggodalom, mely a szabadság veszélyeztetését látta a nagyobb szárazföldi haderőben, nem engedte a nagyobb állandó hadsereg tartását. Szigetfekvése, az invasióval szemben biztosítottak érezve magát, azt feleslegessé tette. Uralkodó osztályának érdeke, mely osztály a kereskedelem-nyújtotta vagyoni erősödés előnyeit élvezte, oly politikát kívánt, melynek természetszerű

következménye a tengeri uralom lett, nem pedig nagyobb állandó haderő létesítése az általános védkötelezettség alapján.

A kereskedelem békét kíván. Ezért volt az angol politika célja állandóan a háborúkat mindaddig egyenesen megakadályozni, míg valamely életbevágónak vélt imperialistikus érdek a háborút, mint valamely veszedelmes versenytárs ártalmatlanná tételére szolgáló eszközt nem tette szükségessé. A veszedelmes versenytárs leküzdését azonban lehetőleg más hatalmak által igyekezett elérni, ezeket pénzzel segítve. Ha maga is beavatkozott, elsősorban szintén pénzzel vett részt a háborúban, aztán tengeri haderejével, míg a szárazföldre küldött eskély expedíciós seregei egészen a mostani háborúig csak az érdekközösséget jelképezték. A mondás, hogy a jelenlegi háborúban Anglia részt fog venni az utolsó francziáig, az ezüst golyók, a bizakodás, hogy győznie kell, mert legtovább bírja milliárdokkal — mind ezt fejezik ki.

Anglia háborúi mindig imperialistikus háborúk voltak, mint mai háborúja is az. Az imperialismus célját háborúban és békében a nagy tengeri haderő szolgálta. Ez tette lehetővé a tengerek feletti uralmat a legfontosabb tengeri átjárók birtokával s azzal kapcsolatban, hogy a világ minden tengerében kellő támpontokkal rendelkezik flottája számára. Pénz és tengeri hatalom, nem szárazföldi haderő voltak az imperialismus kívánalmai. Rendkívüli tengeri hadereje tette lehetővé, hogy a szárazföldi háborúkban mindig csak korlátolt céllal, vagyis csak addig és oly mértékben vett részt, a meddig és a mennyire céljai megkívánták s világhatalomra emelkedését nagyrészen ennek köszönheti.

Nagyobb szárazföldi haderőre nem lévén szüksége, vérendszere eddig az önként jelentkezés és zsoldos szolgálat elvén nyugodott. Vagyis a katonáskodás is csak a szolgálatoknak kölcsönös megegyezés alapján kicserélése volt a Spencer-féle értelemben, nem általános polgári kötelesség. Az industrialismusnak ez felelt meg, tehát az imperialismusnak is. Az általános védkötelezettség behozatala a legnagyobb mértékben antiindustrialis, tehát antiimperialistikus rendszabály oly társadalomban, a hol a népességnek majdnem fele az iparban, majdnem negyedrésze a kereskedelemben van elfoglalva.

Az általános védkötelezettség hiányának előnye Angliára nézve nem abban volt, hogy a nagy szárazföldi hadsereg tartásával járó költségeket megkímélhette, minthogy nagy tengeri haderejét Oroszország előzte meg a haderő költségei tekintetében. Előnye az általános védkötelezettség hiányának abban állt, hogy az imperialismus végső alapjának, az angol értelemben vett szabadságfogalomnak részét jelentette és lehetővé tette a társadalomnak legnagyobb mértékben való industrialisálását.

Még a háború elején behozatalát lehetetlennek mondták az angol kormányférfiak, mert úgy látták, hogy az egyéni szabadságnak angol felfogásával ellenkezik. A szabadságára, jogállami mivoltára büszke Anglia ugyan különféleképpen igyekezett a birodalomvédelmi törvényben, ha már a háborús helyzet folytán előállt kényszerből folyólag meg kellett a szabadság angol felfogását támadnia, ebből legalább a lehető megmenteni. A védkötelezettség egyes kérdései bírói védelemben részesültek. Ennek ellenére a munkásság, mely előbb szintén attól való félelmében küzdött az általános védkötelezettség ellen, hogy azt a kormány a munkáskövetelések elnyomására fogja felhasználni, a szabadság durva sérelmének tekinti a törvényt és nem szűnnek ellenállási törekvéseik.

A szabadság sokkal erősebben meg van gyökerezve Angliában, semhogy a nagyobb állandó hadsereg által annak elnyomásától kellene félnünk. Tény azonban, hogy az általános védkötelezettség, ha nem ellenkezik is általában a szabadsággal, az angol értelemben vett szabadsággal mindenesetre ellentétben áll, mert ehhez az egyesnek a katonai szolgálat kényszerétől való mentessége épen úgy hozzátartozott, mint például a vélemény-nyilvánítás szabadsága. Nemcsak a sok százados nemzeti hagyományokkal való szakítás tehát Angliában az általános katonáskodási kötelesség bevezetése az alkotmányba, hanem oly belenyulás az egyes életébe, melynél nagyobb s az angol individualis-liberalis elvekkel még ellenkezőbb csak az élelmiszerek tekintetében a termelésnek, forgalomnak és fogyasztásnak a háborúban beállt hiány folytán már közelfekvő államsocialistikus kényszerszabályozása lenne.

A társadalom teljes industrialisálása, kereskedelmivé té-

tele, ily szellemtől áthatottsága az önkéntes, zsoldért való katonai szolgálat mellett volt lehetséges. A katonáskodás pénzért önként vállalt foglalkozás volt ép úgy, mint bármely ipari vagy kereskedelmi foglalkozás. A teljesen iparossá és kereskedővé lett társadalomtól igen csekély erőt vont el, nem gyöngítette azt a hatalmas gazdasági szervezetet, mely az imperialismus alapja. Az általános védkötelezettség behozatala az imperialismust mindattól megfosztja, a mit neki hiánya eddig nyújtott. A társadalom iparossá, kereskedővé tételét az angol állam nemcsak az által tette lehetővé, hogy a polgár életét és javait védelmezte, hogy az egyes tevékenységébe lehetőleg keveset avatkozott be, hanem mindezek mellett főleg az által, hogy az egyes számára a teljes önmagával való rendelkezést, egész erejének csak saját gazdasági céljaira való igénybevételét biztosította és az ál am részére személyes szolgálat útján való igénybevételét kizárta.

A védkötelezettség behozatala tehát, mindent összevéve, a legnagyobb mértékben ellentétes az imperialismussal. Mert annál fogva, hogy sokakat hosszú időre elvon a polgári foglalkozástól, gyöngíti az ipari termelőképeséget. Az egyes nem lévén többé biztosítva az állam részéről való személyes igénybevétel ellen, a társadalom iparos- és kereskedő típusának, szellemének eddigi mérve van veszélyeztetve. Az angol szabadságfogalom megtámadása csak bénítólag hathat az imperialismusra, míg eddig annak, mint láttuk, legmélyebben fekvő alapja volt.

IV.

Az eddig felhozottak azonban korántsem merítik ki az angol imperialismusnak már előállt s még bekövetkezendő nehézségeit. Oly lényegesek ezek, hogy eddigi diadalmas útján valószínűleg meg fogják állítani. Sőt nagy kérdés, nem egy oldalról megtámadtatása következtében nincs-e veszélyeztetve fennállása egyáltalán.

Példátlan kiterjedését, hatalmas fejlődését kétségkívül a szabad kereskedelemnek köszönheti Anglia, bár az utóbbi időben épen a német versenytől való félelmében kénytelenítve látta magát ismételtén a szabad kereskedelem elvének meg-

tagadására. Most azonban úgy látszik, jövő kereskedelmi politikájában ezzel egyenesen szakítani akar. A «háború utáni háború» és a gyarmatok tekintetében a Chamberlain-féle imperialistikus tervek feltámadása ezt jelentik.

Az első törekvés mostani szövetségeseivel oly módon való kapcsolatot czéloz, hogy a szövetkezett államok mostani ellenségeikkel szemben védvámokkal elkülönített egészset alkossanak.

A mostani két hatalmi csoportnak a háború után is elkülönítésre irányuló törekvései, mint már az eddigi jelekből is látható, mindenesetre be fognak következni, a mi a két csoporton belül a szövetséges államok benső gazdasági szövetségeit fogja létrehozni. Míg azonban a központi hatalmaknál és balkáni szövetségeseiknél a gazdasági benső kapcsolat háborúban bevált politikai szövetségüknek gazdaságilag indokolt, természetes folytatása lesz, igen kérdéses, hogy az ellenfelek csoportjánál a mostani politikai szövetséget az Anglia által contemplált gazdasági szövetség követni fogja-e. A gazdasági érdekek nem teszik valószínűvé sem az általa kívánt tömörülést, sem a csoport minden államának elzárkózását a központi hatalmakkal és szövetségeseikkel szemben. Elég e részben arra utalnunk, hogy olasz részről máris hangoztatják, az Anglia által kívánt tömörülés a német birodalom ellen a háború után indítandó gazdasági háború céljából csak az angol ipar és kereskedelem érdeke a végből, hogy a német verseny kizárásával Anglia szövetségeseinek piaczeit annál biztosabban teljesen hatalmába keríthesse. Oroszország pedig nem látja lehetségesnek a német birodalommal szemben az elzárkózást, mely utóbbi a legértékesebb félnek bizonyult külkereskedelmi összeköttetéseiben. Miként fognak alakulni a háború után a külkereskedelmi viszonylatok, ma még természetesen nem lehet megmondani, mert ezek alapját a kötendő béke fogja megadni. Alig várható azonban az angol kiviteli conjuncturáknak oly alakulása, mely a szárazföldön külkereskedelmi monopolistikus törekvéseiben elősegítené. A háború, óriási terheinel fogva, Anglia szövetségeseinek vételerejét is csökkenteni fogja.

Az angol fennhatóság alatt álló területeknek szorosabb kapcsolata szintén leküzdhetlen nehézségekbe ütközik. A Chamberlain-féle imperialismus gondolatának az a része, hogy az

egész birodalom katonai ereje közösen szervezendő, megvalósult a kanadai, ausztraliai csapatoknak a mostani háborúban való részvétele által. Az ellen azonban, hogy a törvényhozás az egész birodalom részére központosíttassék, a leg határozottabban tiltakoznak, sőt az is, hogy az egész brit világbirodalom védvámokkal vétessék körül, mely aztán a «magában tökéletes nemzet» eszményét óriási méretekben megvalósítva, a mintegy 445 milliónyi lakosságnak minden ipari és mezőgazdasági szükségletét kielégíteni képes lenne — heves ellenzéssel találkozik.

Egyébiránt bármennyire fontosak a gyarmatok Anglia világhuralma szempontjából, a középeurópai piacok elvesztéséért nem tudnák kárpótolni. Ezek elvesztése az angol imperialismusra mindenképen végzetes, mert ha London megszűnik a világkereskedelem központja lenni, vége a gazdagságnak is, mely a gyarmatok fejlesztését nagyarányú befektetésekkel s a jobbára tőkeszegény fennhatóság alatti területek segítését eddig lehetővé tette.

A túltermelés, a kivitel fokozása, melyeken alapszik az imperialismus, mindenesetre nagy gyarmati területeket kíván meg, sőt lehetőleg új területek szerzését.

Hogy a most elfoglalt német gyarmatokat meg fogja-e tarthatni Anglia, kérdéses. Ezek megtartása nem csekély hasznára válnék az imperialismusnak, mert az Egyiptomtól a Fokföldig terjedő angol birtokok ezek bekebelezésével összefüggő egészszé válnának. De a háború rá nézve kedvezőtlen kimenetele nemcsak a gyarmatok megtartásától fosztaná meg, hanem még régi gyarmatainak birtokát is veszélyeztethetné. Erőszakos, kizsákmányoló, a bensülöttek tönkretételét czélzó politikája Indiában s a már végleg birtokába vett Egyiptomban ismeretes. Ha nem közvetlenül a háború, a politikai tekintélyének alászállása által felbátorított elkeseredés foszthatja meg ezektől a birtokoktól.

Különben is legjelentékenyebb birtokait az elszakadás veszélye fenyegeti. Indiát az orosz terjeszkedési törekvések, Auszráliát Japán, Kanadát az Egyesült-Államok fogják előbb-utóbb törölni az angol birtokok sorából. Legközelebbinek az első látszik, mert kétségtelen, hogy a háború után Oroszország,

belátván európai terveinek meghiúsultát, egészen ázsiai igényeinek megvalósulása útján fogja nagy birodalma szükségesnek vélt kiegészítését keresni. Máris hangsúlyozzák, hogy az orosz kultúra csak Ázsiában képes expansióra. Oroszország egész földrajzi helyzeténél fogva Indián keresztül juthat a szabad tengerhez. Ha ezt előbb Kelet-Perzsia útján valósítja meg, akkor is fenyegeti az angolok indiai uralmát.

Hozzá kell mindehhez vennünk azt, hogy az angol külpolitika a jövőben semmi esetre se fogja céljait oly könnyűszerrel elérhetni, mint azt eddig tehetette. Mert épen a mostani háború és előzményei, a Német-birodalom körülkerítését célzó politika teljesen rávilágítottak szándékaira, arra az állandó törekvésére, hogy a többi hatalmakat imperialistikus céljai szolgálatába vonja. Ennek belátása nem fogja engedni a jövőben, hogy az államok magukat e célok eszközeivé tegyék. Az angol külpolitika minden lépése fokozott bizalmatlansággal fog a jövőben találkozni, kecségtetéseivel szemben nagyobb lesz az óvatosság.

Van azonban a háborúnak még egy eredménye, mely az angol világhatalom további kedvező sorsa iránt a legalaposabb kétségeknek ad helyet.

Az imperialismus a kereskedelmi, pénzbeli és tengeri hatalmon nyugszik. Ez utóbbit a nagy tengeri haderő s ennek számára a megfelelő támpontok rendelkezésre állása biztosította. Csak a ki a tengerek felett uralkodik, az képes saját kereskedelmét háború esetén megvédelmezni, fenntartani, ellenben minden ellensége számára a hadüzenet pillanatától minden tengeri kereskedelmet lehetetlenné tehet.

Anglia e tengeri uralmának megingatására eddig gondolni se lehetett. Hadiflottája akkora fölényben volt az összes többi államokéval szemben, hogy ezek a legnagyobb erőfeszítés mellett sem lettek volna képesek saját flottájuk olymértű növelésére, hogy az angol fölény coefficientjét eltüntessék, miután Anglia flottáját ugyanazon mérvben fejlesztette volna.

A most folyó háború azonban a tengeri haditechnika terén oly meglepetéssel szolgált, mely a tengerek feletti uralom megszűnésének kezdetét jelenti. A bűvárhajó a tengerek igazi szabadságának kezdete, melyre Anglia annyit hivatkozott, valójá-

ban azonban alatta csak saját tengeri kereskedelmének szabadságát értette. A tengeri hadi-technikának csak a mostani háborúban kipróbált emez eszköze, melynek jelentőségét előzőleg csodálatosképen általánosan lebecsülték, a tengeri uralom megszüntetésének kezdete, melynek birtokában Anglia eddig a többi nemzeteknek egyszerűen előírhatta, hogy mennyiben vehetik igénybe a tengereket. A tengeri uralom megszüntetése pedig az angol imperialismus megszüntetése, mert ennek a tengeri uralom az alapja.

De a tengeri hadi-technikának e legújabb és legfélelmetesebb eszköze nemcsak a tengeri uralom megszüntetése által adhatja meg a halálos dőfést az angol imperialismusnak, hanem Anglia megtámadhatlanságának századokon át megerősödött tudatát megsemmisítve, annak létalapját teheti tönkre. Mert csak néhány száz bűvárhajó alkalmazhatóságán fordul meg, hogy a szigetország áttörhetlen gyűrűvel vétessék körül és ugyanazzal a kیهeztetéssel megadásra kényszeríttessék, melyet most ő akar alkalmazni ellenségeivel szemben. Angol szaklapok már foglalkoznak a lehetőséggel, hogy Németország néhány év alatt 2—300 tengeralattjárót építhet s háború esetén Angliát a tengeri forgalomtól teljesen elzárhatja — «feltéve, hogy ez a hadviselési mód meg lenne engedve», teszik hozzá mosolyra készítő naivitással.

A tengeri forgalomtól való elzárás lehetősége azonban nem fogja többé megengedni Angliának, hogy mezőgazdaságát az ipar kedvéért teljesen elhanyagolja, hogy gabonaszükségletének csak 42·6 százalékát legyen képes saját termelésével fedezni s a népességnek mindössze 8 százaléka foglalatostalanság a mezőgazdaságban. Az eddigi rendkívül nagy aránytalanság a mezőgazdaság és az ipar közt nem állhat fenn, a mi az ipari termelés csökkenését, tehát a világoralom főalapjának megtámadását jelenti.

V.

Az angol imperialismusnak már nem egy válsággal kellett megküzdeni, ezekből azonban népe kereskedelmi talentumánál, vezetői okosságánál fogva eddigelé mindig győzelmesen, csakhamar még jobban megerősödve került ki.

Az északamerikai gyarmatok elvesztését végzetesnek látták, holott tulajdonképeni világuralma attól kezdve alakul ki. A múlt századbéli indiai lázadások az ottani bajokra figyelmeztették Angliát és gyarmati politikájában többrendbeli előnyös változtatásokra készítették. A délafrikai szabad államokkal való hosszas küzdelem a század fordulóján mind általánosabbá tette azt a meggyőződést, hogy az angol világuralom már lejtőre jutott.

Az angol imperializmus az angol politika és üzlet egy- másba fonódása; de nem az egész nemzet, csak az aránylag kisszámú tőkés oligarchia találja meg benne igazán érdekeinek kielégítését. Látjuk, mily óriási érdekellentéteket, véres bonyo- dalmakat szül s végsősorban a fajok problémáját veti fel. Anglia nagysága és gazdagsága nem függ az imperializmustól, a gyar- matoktól. «A kiviteli iparágakba befektetett tőke és abban értékesített munka — mondja Giffen — az angol iparnak csak egy töredéke s ha ez a töredék eltűnnék is, Anglia mégis nagy és gazdag ország lenne.» A külkereskedelem összege a belkereskedelemnek csak mintegy hatodrésze. A gyarmatoknak azonban a külkereskedelem, az imperializmus szempontjából döntő jelentősége van. Az élelmiszerbehozatalnak csak 20·5 százalékát, az ipari nyersanyagszükségletnek csak 28·4 szá- zalékát szolgáltatják a gyarmatok. Anglia tőkéiből azonban 35·9 milliárd márka van a gyarmatokba és 38·8 milliárd a kül- földön befektetve. A kivitel 38·5 százaléka esik a gyarmatokra.

«Az arany sárga láza tette a fejszét e büszke fa törzsére. A betegség itt van és méregként rágja a testet, de kiszámít- hatlan, mikor fog a korhadtság felszínre kerülni. Anglia, sze- rencsétlen háborúba keveredve, az egészség piros orcáit mu- tathatja még egy századig, vagy azon túl is, de a boulogne-i tábor tíz mérföldre északra helyezve a hódéjszakában — és a Góliath földönhever.»

Fontane-nak e több mint félszázad előtti mondását ma, a háború hatásait tekintetbe véve az angol imperializmusra, még inkább aláírhatjuk. A háború pénzügyi terheiből szövet- ségesei közt legtöbbet kellvén viselnie, Anglia pénzügyei meg- romlottak, fizetési mérlegének aktivitása a háború után kérdé- ses, pénzének értéke alászállt. Az adóteher óriási emelkedése,

a munkásigények növekedése, a szabad kereskedelemtől való eltérés, a háborúban résztvett államok vételerejének csökkenése, külpolitikája rugóinak felismerése, a tengeri uralom veszélyeztetettsége mind a háborúnak az angol imperialismusra nézve már előállt, részben előállandó végzetes hatásai, az ir-kérdés véres kiújulását nem is említve, míg az általános védkötelezettség behozatalával társadalma industrializáltságának politikai alapját semmisítette meg. Nagyobb válsággal nem kellett még imperialismusának megküzdeni.

Az angol imperialismus okozta a háborút, ezért vonult Anglia a harczterekre. Ha a háború eredményei az angol imperialismus végét fogják jelenteni, csak a történelem igazságszolgáltatása lesz. A civilisatio nem veszít vele. Anglia cultur-jelentősége akkor is megmarad, sőt világoralmának elvesztésével még növekedhet is.

BALOGH ARTÚR.

SZERGIJ ATYA.¹

— Első közlemény. —

I.

A negyvenes években Szentpétervárott egy olyan rendkívüli esemény játszódott le, a mely mindenkit ámulattal töltött el: a vértés ezred testőrszázadának parancsnoka, egy daliás herceg, kinek I. Miklós czár alatt a legfényesebb pályafutást jósolta mindenki s szárnysegédi kinevezését már a közel jövőben várták, — tisztí rangjáról leköszönt s miután menyasszonyával, egy feltűnően szép leánynyal, a ki a czárné különös kegyét élvezte, az esküvő napja előtt egy hónappal szakított, vagyonát nővérének ajándékozta és monostorba vonult, hogy ott szerzetessé legyen.

Elhatározását mindenki nagyon különösnek és érthetetlennek találta, mert nem is sejtették annak belső indító okát. Kaszatszki Sztepán herceg azonban annyira természetesnek érezte, hogy el se tudta képzelni, hogyan cselekedhetett volna másként.

Atyja, a gárda nyugalmazott ezredese meghalt, a mikor ő, a fiú, még csak tizenkét esztendő volt. Bármennyire fájt is anyjának, hogy fiát kezei közül kiadja, nem merte nem teljesíteni megboldogult férje akaratát, a ki megígértette vele, hogy halála esetén fiát azonnal beadja a kadétiskolába. Ez meg is történt. De maga az özvegy is Szentpétervárra költözött leányával, Varvarával, hogy legalább az ünnepeket együtt tölthessék családi körben.

A fiú fényes tehetséggel és erős önérzettel volt megáldva ;

¹ Tolsztoj e novelláját 1890-ben kezdte el s 1898-ban fejezte be. Hogy mennyiben volt rá hatással France *Thais* cz. regénye, mely 1890-ben jelent meg, az összehasonlító irodalomtörténet feladata eldönteni. A lefordított novella Tolsztoj hátrahagyott iratai között, 1912-ben jelent meg.

első volt mindenben, a tudományokban is, különösen a matematikában, melyhez különös érzéke volt, — a rendgyakorlatokban és a lovaglásban is. Az átlagosnál jóval magasabb termetét nem tekintve is, nagyon csinos és ügyes fiú volt. Ezenkívül magaviseletben is mintaszerű kadét lehetett volna, ha nem lett volna olyan nagyon lobbanékony természetű. Nem ivott, nem lumpolt, föltűnően mértékletes volt. Csak egy akadály volt, hogy mintaszerű legyen: hirtelen rá-rájövő dührohamai, melyeknek idején teljesen elvesztette önuralmát s úgy tombolt, mint egy vadállat. Egy alkalommal majdnem kidobta az ablakon egyik kadéttársát, a ki ásványgyűjteményét becsmérelte. Más alkalommal majdnem romba döntötte jövőjét: az egész tál sültet hozzá vágta a szakácsához, nekirohant a tisztnek s azt mondják, meg is ütötte, mert szavaiban kételkedni mert s a szemébe hazudott. Bizonyára le is fokozták volna közkatonává, ha a kadétiskola parancsnoka el nem simítja a dolgot s el nem kergeti a szakácsot.

Tizennyolcz éves korában mint az aristokrata gárdeezred tisztje hagyta el a kadétiskolát. Nikolaj Pavlovics czár már a kadétiskolában ismerte s megkülönböztetett bánásmódban részesítette őt az ezredben is, úgy, hogy mindenki biztosra vette jövő jó szörnységdségét. S ezt Kaszatszki magá is nagyon óhajotta, nem tisztán becsvágyból, hanem főként azért, mert még kadétkorában szenvedélyesen — nagyon szenvedélyesen megszerette Nikolaj Pavlovicsot, a ki igen gyakran meglátogatta tisztjelöltjeit s minden egyes látogatása alkalmával, — a mikor ez a hatalmas megjelenésű alak kifeszített mellével, bajusza fölött hajlott orrával s megnyírt pofaszakállával, tábori öltözetben gyors léptekkel feljük ment s harsány hangon üdvözölte őket, Kaszatszki átélte a szerelmesek izgalmait, ugyanazokat, melyeket később akkor észlelt magán, mikor szerelmesével találkozott. Csakhogy ez az odaadó föllángolás Nikolaj Pavlovics iránt hatalmasabb volt; szívesen bebizonyította volna neki határtalan áldozatkészségét, örömet fölládozott volna érte valamit, mindent, akár önmagát is. Nikolaj Pavlovics tudta, mivel nyerte meg kadétjai rokonszenvét s tudatosan igyekezett fokozni azt. Együtt játszott, körülvétette magát velük s hol gyermekki egyszerűséggel, hol barátságosan, olykor ünnepelesen, fensé-

gesen fordult hozzájuk. Kaszatszkijnak a tiszttel történt utóbbi esete után Nikolaj Pavlovics nem szólt semmit, csak a mikor előtte elhaladt, tüntetőleg elmellőzte őt, aztán rámosolyogva megfenyegette ujjával s távozásakor így szólt: «Őn jól tudja, hogy nekem mindenről van tudomásom, de bizonyos dolgokról nem akarok tudni. Érdemei azonban itt vannak» s a szívére mutatott.

A mikor a végzett kadétok tisztelegtek nála, a czár már nem emlékezett erre az esetre s kijelentette, hogy óhajaikkal mindenkor egyenest hozzá fordulhatnak valamennyien, kérte, hogy szolgálják híven őt és a hazát s ő lesz mindég legelső barátjuk. Most is, mint mindig, valamennyien meg voltak hatva s Kaszatszkij, visszaemlékezve a történetekre, könnyekben tört ki s fogadalmat tett, hogy minden erejével szeretett czárjának fog szolgálni.

Kaszatszkij ezredéhez vonulván, anyja is átköltözött leányával együtt előbb Moszkvába s aztán falujukba. Kaszatszkij fele vagyonát átengedte nővérének s az a jövedelem, a mely neki maradt, csak épp arra volt elég, hogy fönntartsa magát fényűző ezredében.

Kívülről Kaszatszkij igen átlagifjúnak, pompázó gárdistának látszott, a ki előtt szép pálya áll — de belsejében bonyolult és megfeszített munka folyt. Gyermekségétől fogva folyton dolgozott, látszólag igen különböző feladatokat oldott meg, de a valóságban valamennyi ugyanaz volt ránézve: minden ránehezült feladatnál a becsvágy sarkalta, hogy tökéletesen megoldja azt, sikert arasson s kiérdemelje az emberek dicséretét és bámulatát. Ha tananyagról, tudományokról volt szó, — neki látott s addig dolgozott, míg dicséretet nem nyert s példányképül nem állították a többiek elé. Egvik célját elérve, azonnal mást tűzött ki maga elé. Elnyerte az első helyet a kadétiskolában; egy alkalommal azonban még az intézetben rájött, hogy a francia nyelvben nem elég tökéletes, tanulásnak látott s elérte, hogy épp úgy tudott társalogni francziául, mint oroszul; később, a sakkjátékkal megismerkedvén, komolyan vette azt is s már a kadétiskolában kitűnő sakkozóvá lett.

Rendes emberi hivatásán kívül, a mely a czár és haza iránt való szolgálatból állott, mindig volt kitűzve elé valamelyes cél és bármily semmiség volt is az, teljesen ráadta magát és

addig, a míg azt el nem érte, csak annak élt. De a mint a kitűzött cél elérte, azonnal másik támadt lelkében és váltotta föl az előbbit. A kitűnnivágyás csak azért, hogy kitűnjék azzal, hogy a föltett cél elérte, töltötte be életét. Így a katonatiszti pályára lépven, a lehető legnagyobb odaadással foglalkozott szolgálati ügyeivel és nagyon hamar képzett tisztté lett, ámbár újra meg újra megismétlődtek határt nem ismerő dührohamai, a melyek a szolgálatban is ostoba és előmenetelére nézve káros tettekre ragadták. Aztán a nagyvilági érintkezésekben észre-vevén általános műveltségének elégtelenségét, elhatározta, hogy pótolja a hiányt; könyveket vásárolt és elérte, a mit akart. Majd azzal a gondolattal foglalkozott, hogy a legfelsőbb világi körökben csillogó helyzetet vív ki magának; kitűnően megtanult táncolni és nagyon hamar elérte, hogy minden előkelő bálra és sok estélyre meghívták. De az itteni helyzet nem elégitette ki; hozzá volt szokva ahhoz, hogy ő az első, de ezeken a helyeken távolról sem volt az.

A legfelsőbb társaság akkor — bizony, azt hiszem, mindig és mindenütt is, az emberek négy fajtájából állott: 1. gazdag és udvarképes emberekből, 2. nem gazdag emberekből, a kik az udvar közelében születtek és nőttek föl, 3. gazdag emberekből, a kik az udvari embereket utánozzák, 4. nem gazdag és nem udvarképes emberekből, a kik az első és második csoportot utánozzák. Kaszatszki nem tartozott az első csoportba, de mindig szívesen fogadták az utóbbi két körben. A világba lépve, czélul tűzte ki, hogy viszonyt fog folytatni valami nagyvilági hölgygyel s bár ezt reménytelen vállalkozásnak gondolta, hamarosan elérte ezt is.

De nagyon hamar belátta, hogy azok a körök, a melyekben ő forgott, csak másodrendű körök voltak, hogy vannak magasabb körök is és hogy ezekben a legfelsőbb udvari körökben, ámbár befogadták őt, mégis idegen volt. Leereszkedők voltak hozzá s az egész bánásmódból az érzett ki, hogy kik ők és hogy ő nem tartozik közéjük. Kaszatszki pedig otthon akart lenni köztük. E czélból vagy szárnysegédévé kellett lennie — már várta is ezt — vagy beházasodni ebbe a társaságba. És elhatározta, hogy ez utóbbit is megteszi. Kiválasztott magának egy szép leányt, udvarképest, a ki nemcsak otthonos volt abban a társaságban, a melybe ő be akart jutni, hanem a kivel törekedtek egy társaság-

ban lenni a legmagasabb társaságban is nehezen megközelíthető emberek. Ez Korotkov grófnő volt. Kaszatszkij nem pusztán előmenetele végett kezdett udvarolni Korotkov grófnőnek, — a grófnő rendkívül bájos is volt s Kaszatszkij hamarosan bele is szeretett. Kezdetben a grófnő sajátságosan hideg volt hozzá, de aztán megváltozott, nagyon barátságos lett és az anya nagy buzgalommal hívogatta őt házukhoz.

Kaszatszkij házassági ajánlatot tett s kedvező választ nyert. Nagyon csodálkozott, hogy ily könnyen ért el ekkora szerencsét és hogy oly sajátságos különös bánásmódban volt része mind az anya, mind a leány részéről. Ő nagyon szerelmes és elvakult volt és azért nem sejtette, a mit csaknem az egész város tudott, hogy menyasszonya egy évvel azelőtt Nikolaj Pavlovics czár szeretője volt. Az esküvő kitűzött napja előtt két héttel Kaszatszkij Czarszkoje Szeloban nyaralt jövőbelije házánál. Forró májusi nap volt. A vőlegény menyasszonyával a kertbe ment s ült a padra egy árnyas hársfa-sorban. Mary rendkívül szép volt fehér mousseline-ruhájában, — az ártatlanság és szerelem megtestesülésének látszott. Hol lehajtotta fejét, hol ráemelte az óriás leventére, a ki különös gyöngédséggel és figyelemmel beszélt vele, minden mozdulatával, minden szavával vigyázva, hogy meg ne sértse, be ne piszkítsa menyasszonyának anyagi tisztaságát.

Kaszatszkij a negyvenes évek ama férfiai közé tartozott, a kikből ma már nincsenek, — a kik tudatosan sokat engedtek meg maguknak s kalandjaikért nem ítélték el magukat, de a házastárstól eszményi, égi tisztaságot követeltek s ezt az ártatlanságot föltételezték a társaságbeli asszonyokban és leányokban és ennek megfelelően viselkedtek is velük szemben. Ez a felfogás káros és hamis volt abban a tekintetben, hogy a férfiak túlsok szabadságot engedtek meg maguknak; de a társasági hölgyekkel való érintkezésükre ez a felfogás — a mely oly távol áll a mai fiatal emberek felfogásától, a kik minden leányt barátnőül, szeretőül óhajtanának megkeríteni, — nézetem szerint — hasznos volt. A leányok, látván ezt az istenítést, igyekeztek is többé-kevésbé istennők lenni. Ilyen felfogása volt az asszonyokról Kaszatszkijnak is s ennek megfelelően bánt menyasszonyával. Ezen a napon különösen szerelmes volt s a legkisebb érzékiességet sem engedte meg magának menyasszo-

nyával szemben. Éppen ellenkezőleg ; áhítattal nézett reá, mint valami elérhetetlen istennőre.

Egész magasságában kiegyenesedett s elébe állott, két kezével maga elé tett kardjára támaszkodva.

— Most ismertem csak meg azt az egész boldogságot, a mit ember elérhet ! És én ezt önnek, neked — mondta félénken elmosolyodva — köszönhetem.

Még nem jutottak el a szerellemek ahhoz az időszakához, a mikor már a tegeződés járja s végigjártatván szemeit menyasszonyán, különösnek érezte, hogy te-nek szólítja ezt az angyali lényt.

— Neked köszönhetem, hogy megismertem magamat és megtudtam, hogy jobb vagyok, mintsem előbb magam is hittem volna.

— Én már régen tudom ezt. Éppen ezért szerettem meg önt.

Fülemüle csattogott a közelben s a fiatal lombozat megszerketett a rásuhanó fuvalomtól.

Kaszatszki megfogta menyasszonya kezét, megcsókolta azt és — szemébe könnyek szöktek. A leány megértette, hogy vőlegénye azért hálálkodik, a mit most mondott neki, hogy megszerette őt. Kaszatszki föl s alá járkált, hallgatásba mélyedt, aztán odalépett hozzá s leült.

— Tudja, tudod . . . mindegy, — én nem minden érdek nélkül közeledtem hozzád ; kapcsolatot akartam a nagyvilággal. De aztán . . . milyen semmiségnek látszik ez hozzád viszonyítva, mióta téged ismerlek. Nem haragszol érte rám ?

A lány nem felélt, csak megérintette a férfi kezét. És Kaszatszki megértette, hogy ez azt jelenti : nem, nem haragszom.

— Azt mondtad az imént . . . — s hirtelen félbeszakította a mondatot, mert ez a hang kissé merésznek tetszett — úgy mondtad, hogy megszerettél engem, de ne vedd rossz néven, az az érzésem, hogy téged valami kínoz, nyugtalanít. Mi bánt ?

«Igen, most vagy soha», gondolta magában a leány. «Úgyis megtudja, de most — nem fog elhagyni. Ah, hiszen ha ő elmenne, rettenetes volna». S szerelmes tekintetével végigsimította nagy, előkelő, hatalmas alakját. Jobban szerette őt most Miklós czárnál, ha nem volt is felség s nem cserélte volna el vőlegényét vele.

— Figyeljen rám ; nem tudnék semmit eltitkolni maga

előtt. Mindent el kell mondanom. Azt kérdi, mit? — Azt, hogy én már — szerettem.

S könyörgő kézmozdulattal tette rá kezét Kaszatszkijéra.

A férfi hallgatott.

— Akarja tudni kit? Igen, őt, a czárt.

— Mi valamennyien szeretjük őt; el tudom képzelni, hogy a növelében maguk...

— Nem, aztán. Ez csak lelkesülés volt, de aztán elmúlt...

Mégis meg kell mondanom...

— Nos, ugyan hát mi az?

— Nem, én nem csupán... És kezébe temette arcját.

— Hogyan? Oda is adta magát neki?

A leány hallgatott.

— Szeretője volt?

A leány hallgatott.

Kaszatszkij föluggott és sápadtan, mint a halál, reszkető ajkakkal állott meg előtte. Visszaemlékezett, hogy a mikor a czárral a Nevszkij Prospektben találkozott, az milyen szívélyesen fogadta köszönését.

— Istenem, mit tettem! Sztiva!

— Ne nyúljon hozzám, ne érintsen meg. Óh, mennyire fáj.

S aztán sarkon fordult és bement a házba.

A házban találkozott az anyával.

— Mi baja, herczeg? Én... Elhallgatott, meglátva dúlt ábrázatát, melyet a vér egyszerre elöntött.

— Ön tudott a dologról s el akarta titkolni előttem. Hej, ne volna csak asszony! — kiáltotta, ráemelte rettenetes öklét s megfordulván, elszaladt.

(Ha menyasszonyának a szeretője közönséges halandó lett volna, megölte volna, de az imádott czár volt az.)

Másnap benyújtotta szabadságolási és elbocsáttatási kérvényét, beteget jelentett s hogy senkit se lásson, falura költözött.

A nyarat falujában töltötte, ügyeit rendezve. Mikor vége volt a nyárnak, visszament Szentpétervárra, monostorba vonult és szerzetessé lett.

Anyja levélben igyekezett visszatartani őt a végzetes lépéstől, de ő azt felelte, hogy Isten hívó szózata minden más

megfontolásnál előbbre való és ő hallja azt. Egyedül nővére, ki ép oly büszke és önérzetes, mint bátyja, értette meg őt.

Ő megértette, hogy bátyja azért lett szerzetessé, mert több akart lenni azoknál, a kik meg akarták mutatni neki, hogy felette állanak. És helyesen értette meg. A monostorba lépésével bebizonyította, hogy megvet mindent, a mi annyira fontosnak tetszett másoknak, sőt neki magának is akkor, a mikor még szolgálatban állott s olyan új magaslatra emelkedett, a honnan felülről nézhette azokat az embereket, a kiket korábban irigyelt... De nem egyedül ez az érzés vezette, a mint nővére, Varjenka gondolta. Egyéb is belejátszott: az igazi vallásos érzés, a miről Varjenka nem tudott, a mely összefonódott benne a büszkeség érzetével s azzal a vágygyal, hogy első legyen. Csalódása Maryban, a kit angyalnak tartott és a megbántás érzete oly erős volt, hogy a kétségbeesésbe ragadta őt. S a kétségbeesés hová? — Istenéhez, gyermeki hitéhez, a melylyel nem hasonlott meg soha.

II.

Pokrov¹ ünnepe napján, október 1-én vonult be Kaszatszkij a monostorba. A monostor főnöke, az apát, nemesi családból való, tudós író-ember volt, — ó-hitű, azaz az Oláhországból bevándorolt barátok rendjéhez tartozott, kik ellenmondás nélkül vetették alá magukat választott vezetőjüknek és mesterüknek. Az apát a hírneves Ambrosij atya tanítványa volt, Makarij tanítványáé, kinek mestere Leonid volt, a velicskovszki Paiszij tanítványa.

Ennek az apátnak, mintegy mesterének, volt alárendelve Kaszatszkij minden dologban. Felsőbbségének érzete mellett, melyet mások fölött tapasztalt, a monostorban is örömét találta abban, hogy mind a külső, mind a lelki kötelességek teljesítésében a legnagyobb tökéletességet érje el. Valamint ezredénél nemcsak hogy kifogástalan tiszt volt, hanem olyasvalaki, a ki többet végzett annál, a mi kötelessége volt s a tökéletesség kereteit tágította, ép úgy mint szerzetes is igyekezett eljutni az eszményiség legmagasabb fokára. Szüntelenül dolgozott itt is ; ön-

¹ Mária oltalma s imádása napja.

megtartóztató volt, békeszerető, szelid és tiszta, nemcsak tetteiben, hanem gondolataiban is és engedelmes. Különösen ez utóbbi tulajdonsága könnyítette meg itt helyzetét. Bár a szerzetesi életnek számtalan követelménye nem tetszett neki ebben a székvároshoz közelfekvő látogatott monostorban, sőt olykor talán bosszantotta is, mindent elhallgattatott engedelmességével, mondván : nem az én dolgom megítélni ; az én kötelességem elvégezni a rám bízott teendőket, éjjel imádkozni a reliquiák mellett, résztvenni a karéneken, vagy végezni a számadásokat a gazdasági hivatalban. A kétely minden lehetőségét félreszorította készséges önálrendelése az apátnak. Ha nem lett volna meg benne ez a hasznos jó tulajdonság, nagyon kínosnak találta volna helyzetét a templomi szolgálat hosszadalmassága és egyhangúsága, a látogatók kísértései s szerzetestársai rossz tulajdonságai miatt. Így azonban nemcsak örömét találta a kötelességteljesítésben, hanem vigasztalást és erőt is merített abból. «Nem értem, miért kell annyiszor hallanom napjában ugyanazokat az imákat, de tudom, hogy kötelességem. S tudván, hogy annak így kell lenni, örömet találok bennök.» A főnök mondta, hogy a milyen szükséges az anyagi táplálék az élet fönntartására, épp olyan szükséges a lelki táplálék, a templomi ima a lelki élet számára. Ő elhitte ezt s valóban a templomi szolgálat, melyet olykor nagy erőfeszítéssel kezdett meg reggel, feltétlen nyugalmat és örömet árasztott el lelkén s a főnöknek is örömet szerzett a megnyugvásnak e fölismerése s a kötelességnek kétkedés nélküli pontos elvégzése.

Életkedve, érdeklődése nem merült ki akaratának mind erősebb fékezésében s egyre fokozott alázatosságában, mert ő az összes keresztyéni erények elérésére törekedett, a mit az első időkben nagyon könnyűnek érzett. Vagyonát nővérének ajánlkozta és nem bánta meg; a lustaság teljesen idegen volt tőle és megalázni magát nemcsak könnyű volt neki, sőt inkább örömmel töltötte el. Könnyen legyőzte magában a dőzsölés, kapzsiság és érzékiség vágyait, melyektől, különösen az utóbbtól, óva intette az öreg, Kaszatszkij pedig örült magában, hogy az utóbbi kísértéseitől szabad volt.

Csak egy emlék kinozta még mindig: menyasszonya. Nemcsak a visszaemlékezés volt kegyetlenül bántó, hanem

élénk elképzelése annak, mi történhetett volna aztán. Akaratlanul is látta őt, a csár ismert kegyenczét, a ki később férjhez ment; gyönyörű asszony s családanya lett belőle. Férje fontos hivatalt tölt be, hatalma, tekintélye van s — ráadásul szép, bűnbánó felesége.

Jó óráiban Kaszatszkijt nem kínozták ezek a képzetek. Ha ilyenkor eszébe jutott a mult, örült, hogy megszabadult tőle. De voltak perczek, a mikor hirtelen minden, a miért élt, elsötétült előtte; megszakadt nem a hite, a melynek élt, hanem látása a czélnek, a melyért élt és a visszaemlékezés — még kimondani is borzasztó, — mégtérése fölött megbánást idézett elő lelkében.

E kínos lekiállapotból az engedelmesség, munka s egész napos imádkozások mentették ki. Imádkozott, a hogy' ott szokásban volt, elvégezte a szükséges hajlongásokat, sőt többet imádkozott annál, a mennyi el volt rendelve, de csak testével imádkozott, a lelke messze járt. Így tartott ez sokszor két napig is, aztán elmúlt. De ezek a napok rettenetesek voltak. Kaszatszkij érezte, hogy nincs fölötte hatalma se önmagának, se istenének, hanem valami idegen erő uralkodik rajta. A mit ilyenkor tehetett s tett is, az a főnök tanácsa szerint volt: várni és várni, semmit nem határozni — majd elmulik. Ilyenkor, a válságos időkben egész idő alatt a rendfőnök akarata szerint élt, — a magáét elhallgattatta, — s ebben az alárendeltségben különös megnyugvást talált.

Így töltött el Kaszatszkij az első monostorban, a hova belépett, hét évet. A harmadik év végén hieromonachussá szentelték s a Szerгий nevet adták neki. A fölszentelés fontos belső esemény volt számára. Már előbb is nagy megnyugvás és lelki fölemelkedés szállotta meg, valahányszor áldozott; de most, a mikor maga végezhetette a misét, a szent cselekmény a benső meghatottság elragadott állapotába hozta. De aztán ez az érzés lassanként alábbhagyott s egyszer, a mikor a nála megismétlődő nyomasztó lelkiállapotban végezte az istenitiszteletet, érezte, hogy lassanként a meghatottság elmulik. S valóban, az érzés elgyöngült s a mise megszokott munkává vált.

Monostori életének hetedik évében Szerгий már unatkozott. Mindazt megtanulta, a mit meg kellett tanulni, mindent

elért, a mit el kellett érni s nem volt többé semmi, a mi után törekedjék.

E helyett az elfásulás egyre jobban erőt vett rajta. Ekkor tájban értesült anyja haláláról s nővére férjhezmeneteléről. Mindkét hírt közömbösen fogadta. Egész figyelme, minden érdeklődése saját belső életére volt központosítva.

Pappá szenteltetése negyedik évében a püspök kegyes figyelmére méltatta s a főnök figyelmeztette, ne adjon elutasító választ, ha magasabb kötelességek teljesítésére hívnák el. S ekkor fölébredt benne a szerzetesi dicsvágy, az a hiuság, a mely oly visszatetsző volt a többi barátokban.

Egy, a főváros szomszédságában fekvő monostorba hivatott el. Ő vonakodott, de az öreg ráparancsolt, hogy fogadja el a kinevezést. Engedelmeskedett, búcsút vett az öregtől s átköltözött a másik monostorba.

A fővárosi monostorba való átköltözés fontos esemény volt életében. Mindenféle kísértések környékeztek meg itt s minden erejét arra fordította, hogy ezek ellen védekezzék.

Az előző monostorban asszonyi csáb kevéssé kínozta ; itt azonban hatalmas erővel került útjába, sőt határozott formákat öltött. Egy meggondolatlan magaviseletéről híressé vált hölgy kezdte édesgetni Szergijt, beszédbe elegyedett vele s meghívta magához. Szergij szigorúan visszautasította ugyan, de maga is megrémült vágyainak határozottságától. Rémülete akkora volt, hogy hamarjában mindent megírt az öregnek. De ez még kevés volt. Hogy megvédje magát, magához hívta egyik fiatal szerzetestársát s legyőzve szégyenérzetét, megvallotta gyöngeségét s megkérte, hogy tartsa őt mindig szemmel s ne bocsássa őt soha másüvé, csak misére és monostori szolgálathoz.

Nagy kísértés rejlett Szergijre nézve abban is, hogy e monostor apátja, egy ügyes világfi, a ki szép egyházi pályát futott meg, a legnagyobb mértékben ellenszenves volt előtte. Bármennyire küzdött is magával Szergij, nem tudott úrrá lenni ellenszenvéen. Megalázta magát, de lelke mélyén folyton ott motoszkált az ellenszenv. Utoljára is kitört belőle ez a gonosz érzés.

Ez az új monostorban élésének második évében történt s így folyt le :

Mária oltalma és imádása napján, Pokrov ünnepén egész éjjel mise volt a nagy templomban. Sok nép tódult oda s az apát maga végezte az ünnepi misét. Szergij atya szokott helyén állott és imádkozott, azaz hogy a felindultságnak abban az állapotában volt, melyben az isteni tiszteleten mindig, különösen a nagy templomban, ha nem maga végezte a papi teendőket. Felindulásának oka az volt, hogy a templomi látogatók, urak, de különösen a hölgyek nagyon foglalkoztatták képzeletét. Igyekezett meg sem látni őket, észre se venni semmit abból, a mi körötte történik, miként tolja szét a katona a tömeget, átfurakodván rajta s hogyan mutogatják a nők egymásnak a szerzeteseket, gyakran már őt magát is, mint híres szép szerzetest. Erőlködött, hogy figyelmére mintegy ellenzőt tegyen föl s ne lásson mást, mint a gyertyák fényét az ikonostázon, az ikont és a miséző barátokat, — hogy ne halljon mást, mint az imáknak elénekelt vagy elmormolt hangjait s ne jelentkezzék benne semmi más érzés, mint a kötelesség teljesítésével együttjáró önelégültség érzése, mely mindig eltöltötte, valahányszor ezeket a gyakori imákat hallotta s maga is utána mondta.

Így állott ott, hajlongott, keresztet vetett, a mikor kellett és majd háborgott, majd a hideg elmélkedésnek, majd a gondolatok és érzések öntudatosan felidézett bódulatának engedte át magát, a mikor a sekrestyés, Nikodim atya — szintén nagy kísértés Szergij atyára nézve — Nikodim, a kit önkéntelenül is vádolt mostani főnöke követésével és körülhízelgésével, hozzálépett s két meghajlással üdvözölve őt, értésére adta, hogy az apát hivatja az oltárhelyiségbe. Szergij atya megigazította köpönyegét, fölhúzta csuklyáját fejére és vigyázva áthaladt a tömegen.

— Lise, regarde à droite, c'est lui, — suttogta egy női hang.

— Ou, où? Il n'est pas tellement beau.

Tudta, hogy ez neki szólt s mint mindig, valahányszor kísértés környékezte, ismételte az ima szavait : «és ne vigy minket a kísértetbe» s lehajtva fejét, lesütve szemeit, lassan

elhaladt az ambon¹ mellett, a karinges karénekesek sorai között, a kik az ikonostáz mellett húzódtak el, — s az északi ajtón belépett. Az oltárhelyiségbe érve, a mint illik, keresztet vetett, kétrét görnyedve az ikon előtt, aztán fölemelte fejét s az apát felé pillantott, a ki, mint szeme szögletéből látta, egy fénylő alak mellett állott, de nem fordult felé.

Az apát teljes papi díszben a fal mellett állott, rövid, vastag kezeit a miseruha alól kövér hasa felé emelve s a miseruha rojtjait simogatva, mosolygó arczczal beszélgetett egy monogramokkal, vállszalagokkal díszített, gárdaegyenruhába öltözött tábornokkal, kinek rangját Szergij atya a katonaviselt ember tapasztalt szemével azonnal felismerte. Ez a tábornok az ő egykori ezredparancsnoka volt, most — láthatólag — fontos állást töltött be. Szergij atya rögtön észrevette, hogy az apát tud egykori együtt szolgálásukról, nagyon örül s attól ragyog úgy vörös, széles arca, kopasz fejbúbjával együtt. Ez a látvány sértette s elszomorította Szergij atyát s ez az érzése még fokozódott, a mikor megtudta az apától, hogy nem is hívatta egyébért, mint hogy a tábornok kíváncsiságát kielégítse, a ki régi bajtársát — a hogy ő kifejezte magát — óhajtotta viszontlátni.

— Nagyon örülök, hogy ilyen angyali alakban láthatom, — szólt a tábornok, kezet nyujtván neki. — Remélem, nem felejtette még el öreg bajtársát.

A szürke hajfürtök alatt vöröslő, mosolygó apátarcz, a mely mintha helyeselte volna azt, a mit a tábornok mondott, a tábornok jól ápolt, önelégültségtől duzzadó képe, borszagú szájával s dohányszagtól bűzlő szakállával — felbőszítette Szergij atyát. Még egyszer meghajtotta magát az apát előtt s így szólt:

— Tisztelendőséged méltóztatott engem hivatni?

És mozdulatlanul állt, szemével és arczkifejezésével kérdezve: miért?

És felelt az apát:

— Igen, hogy a tábornokkal viszontláthassák egymást.

— Tisztelendő úr! Én félrevonultam a világtól, hogy ment

¹ Emelvénny az oltár előtt.

legyek kísértéseitől, — szólt Szerгий sápadtan s rángatózó ajkakkal — miért tesz ki most, az ima órájában, Isten házában új kísértéseknek?

— Menj, menj, — szólt az apát felpattanva és homlokát ránczolva.

Másnap Szerгий atya megkövette az apátot és az összes testvéreket dölýfösségeért, de ugyanakkor, egy imában eltöltött éj után arra az elhatározásra jutott, hogy elhagyja ezt a monostort. Írt is az öregnek mindjárt, könyörögve neki, hogy fogadja vissza őt monostorába. Megírta, hogy érzi gyöngeségét és elégtelenségét arra, hogy egyedül, az öreg támogatása nélkül megküzdjön a világ kísértéseivel s haragjában előtört dölýfössége miatt megbánást fejezett ki. A legközelebbi postával megjött az öreg válasza, melyben kifejtí, hogy a büszkeség az oka mindennek. Az öreg megmagyarázta levelében, hogy haragra lobbanása mért fordulhat elő; azért, mert ő megalázza ugyan magát, de nem Istenért és még mindég saját dölýfe miatt utasítja vissza a papi méltóságokat is, hogy — íme! látjátok, én ilyen vagyok, nincs szükségem rá! Ezért nem tudta elviselni az apát eljárását. Hogy íme, én mindent megvetek Isten dicsőségén kívül s most mutogatnak, mint egy állatot. Ha te az Istenért vetnéd meg a világi dicsőséget, ezt is el tudta volna viselni, de az emberi büszkeség még nem aludt ki benned. «Sokat gondoltam rád, Szerгий fiam, imádkoztam érted s íme Isten most érdekedben sugallt valamit nekem. A tambinói remeteházban meghalt Illarion, a szentéletű remete, a ki tizennyolcz évig élt ott. A tambinói apát most hozzám fordul, nincs-e nálunk szerzetestestvér, a ki oda kívánkoznék. — Éppen jókor jött a te leveled. Menj, fiam, Paiszj atyához, a tambinói monostor főnökéhez, — magam is irok neki — s kérd meg, engedje elfoglalnod Illarion czelláját. Nem mintha te képes volnál Illariont pótolni, de magányra van szükséged, hogy elaltasd dölýfödét. Igen, áldjon meg az Isten.»

Szerгий engedelmeskedett. Megmutatta az öreg levelét az apátnak s aztán, megnyervén hozzájárulását, czelláját s minden holmiját odahagyva, elment a tambinói vadonba.

Az ottani prior egyszerűen és nyugodtan fogadta Szerгийt, elhelyezte őt Illarion czellájában s kezdetben egy barátot ren-

delt mellé kiszolgálására, de aztán — kívánságára — teljesen egyedül hagyta. A czella egy, a hegyoldalba vájt üreg volt, ebben volt eltemetve Illarion atya is. A belső üregben volt az Illarion atya sírja, az elülsőben a fekhely, — szalmazsák, egy kis asztal s egy polcz szentképekkel és könyvekkel. Az ajtó külsejére, mely csukható volt, egy deszkapolcz volt erősítve. Ezen a polczon helyezte el ételét az a szerzetes — a ki számára a monostorból naponként egyszer ételt hozott.

És Szergij atya remetévé lett.

TOLSZTOJ LEO után, oroszból

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

ROZSVIRÁGZÁSKOR.

Napfény nevet, tavaszi szél susog,
Virágzanak javában a rozsok ;
A rozsvirág felpattanó porát
Felhőkben hajtja a szellő tovább.

Felém a légben illat lengedez.
Virágillatnak gyenge volna ez,
Az új kenyér szülemlő lelke tán,
Mely itt leng, a tavasz fuvallatán.

A sík határt, legszélső széleig,
Ákác-sorok szagatják és szelik ;
A friss levél, bár még alig fakadt,
Enyhíti már a barna ágakat.

Akácvirág is várja idejét,
Kidugja már fürtös gyermekfejét ;
Átszendereg tán egy-két enyhe éjet,
S holnapután menyasszony-fejjel ébred.

S minden fa majd talpig fehérben áll ;
Ma még egészen egyszín-zöld a táj,
Zöld fák közül kikandikálva félig,
Itt-ott csak egy-egy tanyaház fehérlik.

Füves mezőn legeltet a gulyás,
Vasárnap van, nem jár kinn senki más.
A legelésző tarka tehenek
Apró színes foltoknak tetszenek.

Oly ünnepélyes a nagy, néma csend.
Ha néha egy tehén csengője cseng :
Mint halk harangszó, puszták kis harangja,
Imára híva csendül méla hangja.

S ott fenn, a fényes, tiszta kék egen,
A napsugártól rezgő melegen,
Boldog pacsirta trilláz, csattogat,
Dalolva zengő, szép zsoltárokat.

VARGHA GYULA.

SEVCSENKÓ TÁRÁSZ KÖLTEMÉNYEIBŐL.

Két évvel ezelőtt ünnepelték az ukránok nagy költőjük és nemzeti apostoluk, Sevcsenkó Tárász születésének századik évfordulóját. Petőfi és Arany e kortársa és lelki rokona egyszerű jobbágyok gyermeke volt. Abban az időben még az oroszországi jobbágyok sorsa erősen rabszolgai állapot. Különösen súlyos viszonyokat élt át és küzdött le Sevcsenkó, a ki tizenegy éves korára anyját apját elvesztette. Volt juhászbojtár, lett, tanulás fejében, inasgyerek egy pap mellett, majd szobafestő-inas, azután urasági szolga Varsóban, a hol üres óráiban festőművészetre képezte magát. Mikor gazdája Szentpétervárra költözött, Sevcsenkó ott is tovább képezte magát rajzban, festészetben. Itt ismerkedett meg Hrebinka nevű költővel és ettől kapott kedvet az irodalomra és az ehhez szükséges magasabb képzettség megszerzésére. 1838 tavaszán jeles írók és festőművészek kiváltották a jobbágyi sorból. Harmadfélezer rubelt fizettek a jó emberek a tehetséges ifjú szabadulásáért. Sevcsenkó ekkor múlt huszonnégy éves. Beiratkozott a szentpétervári festészeti akadémiára, tanult, olvasgatott és verselt. Három év alatt két kötet költeménye jelent meg, nagy feltűnést keltve. 1843-ban beutazta Ukániát, a hol a már akkor híres költőt mindenütt nagy tisztességgel fogadták. A festő-akadémia végeztével egy régiségkutató bizottságnál kapott rajzoló állást. Néhány évig festegetett, verselgetett, utazgatott, tudóskodott köztök. Ekkor valami ösmeretlen rosszakarója följelentette, hogy izgat a császár ellen. Elfogták, bebörtönözték, majd, besorozván közkatonának, Orenburgba száműzték. Irástól, festéstől eltiltották. Csak évek múlva engedett a szigor, az is csak azért, mert egy katonai bizottság magával vitte az Aral-tó mellé táj- és térkép-rajzolónak; akkor ugyanis ott az oroszok várat építettek. Később megint eltiltották minden szellemi munkától, sőt, büntetése szigorításaképen, a Káspi-tó mellé, Novopetrovszk várába küldötték. Tíz évi szenvedés után itt kapott kegyelmet, Tolsztoj és mások közbenjárására II. Sándor csártól. Kiszabadulása után Pétervárott lakott, meg is nősült, valami jobbágyleányt vett feleségül, a kitől pár hónap múlva elvált. Ekkor már betegeskedett és 1861 tavaszán, 47 éves korában meghalt. Testét, Pétervárról, pár hónap múlva hazaszállították, Ukrajnába, a hol a Dnyeper partján egy nagy dombba temették . . .

Emlékhalmat azóta is kegyelettel ápolják az ukrainaiak, költői nevét pedig lassanként a világhír emeli szárnyaira . . .

Hogy' telik, múlik! . . .

Hogy' telik, múlik éjre napra éj-nap!
Foszlik a nyár, sárgult lomb kavarg;
Cukódnak a fáradt szemhéjak;
Pihen a szív, szunyadnak a dalok.

Aluszik minden s magam sem tudom :
Élek-e még én? vagy csak álmodom,
Hogy itt e földön, árva pára, bolygok, —
Mert rég nem sírok már és nem mosolygok.

Hol vagy, te Jobb-sors? merre vagy?
Mert ez se rossz, se jó!
Ha jót nem adhatsz, rosszat adj,
Örök mindenható!

Ne adj ébernek álmokat,
A szív azoktól ernyed.
Ne add, hogy sárban, korhatag
Tuskóként elheverjek.
De lángot adj, szív-életet,
Mit kormányozzon szeretet.
Ha nem : dühöt küldj, átkot,
S gyujtsam föl e világot!

A láncz csörgése vajmi rút,
Rabságban halni bánat ;
Szunnyadni ám még szomorúbb
Ölén szabad hazának.
Ki elaludt, pusztúlmi fog,
Eltűnik nyom ne'kül . . .
Élek? halok? mindegy dolog.
Szívem ha nem hevül . . .

Hol vagy, te Jobb-sors, merre vagy?
Mert ez se rossz, se jó!
Ha jót nem adhatsz, rosszat adj,
Örök mindenható.

Az Aral-tónál.

Mosdatlan arcz az ég,
A habok álmosok.
A part hosszán el-el
Zöld nádas zúg, susog,
Részegként ingadoz,
Szélcsendben mozog.
Hajladoz, ringadoz,

Én édes Istenem!
 Meddig kell még nekem
 E záratlan börtönben élnem?
 E pusztán, e tavon
 Az élet-unalom
 Meddig jár vélem?

Nincs válasz.

Tétova

Reng a nád, nincs szava.
 A sárgult fű-vadon
 Borzong hallgatagon
 És nem felel nekem.

Mástól meg nincs kitől
 Megkérdenem.

Alkonyodik.

Alkonyodik. A hegyek feketülnek,
 Némúl a táj, a madarak elülnek.
 Örvend a gazda, pihenése várja.
 Csöndben merengek. Lelkem messze tájra,
 Ukrániámba, árnyas kertbe tér.
 Míg elmém száll száll honába vonúlva,
 Az itt maradt szív mintha elesítülna,
 Oly csöndesedve hullámszik a vér!...
 Barnúl a hegység, mezőség, liget,
 Ezüst csillag töri át az eget...
 Oh csillag, csillag, fehér fénysugár,
 Ukrajnában is följöttél-e már?
 Keresnek-é még fekete szemek?
 Vagy már felejtik: mért keressenek?
 Ha elfeledtek, húnyjanak is ám le!
 S ne gondoljanak többé rám se, rám se!...

JOGERŐ A KÖZIGAZGATÁSI ELJÁRÁSBAN.¹

A szerző, kinek neve jól ismert a kereskedelmi jog irodalmának terén, e terjedelmesebb s a Magyar Tudományos Akadémia által jutalmazott tanulmányával belépett a közigazgatási jogi irodalom munkásainak sorába is. Munkájának tárgya nehéz és érdekes s ez idő szerint a közigazgatási jogelmélet és joggyakorlat érdeklődésének mintegy előterében áll.

A könyv tartalma többet nyújt, mint a memmyit címe ígér. A közigazgatási eljáráson csakis a közigazgatási hatóság előtt lefolyó eljárást szoktuk érteni. A közigazgatási bíróság előtti eljárás már nem közigazgatási, hanem igazságszolgáltatási, peres eljárás; e két eljárásnak más-más a közvetlen célja és a természete is. A tanulmány azonban mind a kettővel, illetőleg mind a közigazgatási intézkedések (actusok), mind a közigazgatási bírói ítéletek jogerejének kérdésével foglalkozik. A szerző, mielőtt a jogerő kérdésének tárgyalásába fogna, a köz- és a közigazgatási jog egy-két alapvető kérdését taglalja. Sajnáljuk, hogy elvi megállapításaira nézve itt mindjárt kifogást kell tennünk. Miután előrebocsátja, hogy a jogi rendezés alá tartozó életviszonyok két főcsoportba: a magán- és a közviszonyok csoportjába sorozhatók, a közviszonyt úgy határozza meg, hogy közviszony az a helyzet, a melyben az egyén mint államtag, mint államalkotó elem jelentkezik, a melyben nem mint tisztán gazdasági alany, hanem mint állampolgár lép fel. Megjegyzi továbbá, hogy a közviszonyokban az egyént nem illeti meg rendelkezési jog, jogai egyúttal köteleességek is (3. old.). Ez a megállapítás tévedésen alapul. A szóban levő megállapítás megáll a közjogi viszonyok közül az alkotmányjogiakra, de nem áll meg teljes mértékben a közjogi viszonyoknak másik, az alkotmányjogiaknál jóval nagyobb csoportjára: a közigazgatásjogi viszonyokra. Ez utóbb említett közviszonyokban ugyanis nemcsak az állam tagjai szerepelnek, hanem nem egyszer idegen honpolgárok is, ha az illető állam területén tartózkod-

¹ Dr. Baumgarten Nándor könyvéről.

nak. Mi több: közigazgatásjogi relációba kerülhet bizonyos esetekben az idegen honpolgár még akkor is, ha nem él is az ország területén, hanem állandóan a külföldön tartózkodik. Egy külföldi például ingatlant vesz s ez után az ingatlan után adót fizet. Nyilvánvaló, hogy ez által közigazgatási jogviszonyba kerül azzal az állammal, a melynek területén ingatlana fekszik; ebben az államban valóságos közigazgatási jogalannyá válik. De a belföldi honosoknak államalkotó elembeli jellege sem domborodik ki mindig a közigazgatási jogviszonyban. Ha egy magyar honos pl. iparigazolványt szerez s ipari tevékenységet folytat, ennek az államalkotó státussal nincsen semmi vonatkozása, közbevetőleg megjegyezvén, hogy a magyar ipartörvény (1884: XVII.) értelmében az iparigazolvány megszerzéséhez különben szintén nem szükséges a honpolgárság igazolása. Minthogy az alap téves, nem állhatnak meg természetesen az ide vonatkozó egyéb állítások sem; így, hogy a közviszonyokban, tehát a közigazgatási viszonyokban is, az egyént nem illeti meg rendelkezési jog, s hogy jogai egyúttal köteleességek is. Hogy csak az imént említett példánál maradjunk, tisztán az egyéntől függ, hogy akar-e valamely ipari jogosítványt szerezni vagy sem, s ha megszerezte, meddig kívánja azt gyakorolni.

Első olvasásra azt hittük, hogy a szerző, a közviszonyoknak szóbanforgó általános fogalmi meghatározása ellenére, talán mégis az alkotmányjogi viszonyokra gondolt csupán, mikor meghatározását szövegezte. Ezt a feltevésünket azonban csakhamar megdöntve láttuk, mert rögtön e meghatározás után, azzal szoros kapcsolatban, azt mondja: «A közviszonyokat szabályozó jogtételeket a közjog foglalja rendszerbe és felöleli a köz- vagy nyilvános élet egész jogi rendjét». Majd valamivel később: a közjogban «külön joganyag az alkotmányjog és a közigazgatási jog» (4. old.), vagyis — a mi egyébként helyes megállapítás — mind a kettő a közjoghoz tartozik. Így hát mégis csak azt kell mondanunk, hogy szerzőnknek a közviszonyokra, illetőleg a közigazgatási viszonyokra vonatkozó fentebbi elvi megállapítása téves, vagy nem eléggé szabatos és így és nem állhat meg. Ez a jelenség annál meglepőbb, mert maga a mű nem is alkotmányjogi, hanem közigazgatásjogi tárgyú s az egész kérdés gerince éppen a közigazgatási jogviszony. Nem mulaszt-hatjuk el, hogy ez alkalommal is rá ne mutassunk arra, mily nagy fontosságú a közjogi viszonyok közül éppen a közigazgatási jogviszonynak gondos vizsgálata s külön szemügyre vétele. Úgy látszik, még mindig nem részesül ez a kérdés kellő méltánylásban.

Külön fejezetben tárgyalja szerző a jogerőt a polgári és büntető-

jogban, átmenetül a közigazgatási jogerőhöz. Tüzetesen ismertetvén a különböző elméleti felfogásokat, végeredményképen ahhoz a felfogáshoz csatlakozik, mely a jogerő problémáját az anyagi jogból a perjogba helyezi át. Egyszerűen a bíró kötöttsége van a jogerőben. Az anyagi jogerő — mert hiszen ez tulajdonképp a probléma lényege — a felelbbviteli jogorvoslattal meg nem támadható, vagyis az alakilag jogerőre emelkedett ítéletnek az a hatása, hogy ugyanaz a jogkérdés újból bírói döntés tárgya többé egyáltalán nem lehet (42. old.). Főtételeknek ez szerintünk is helyes; mégis azt hisszük, hogy a jogerős ítéleti döntésnek magára a magánjogi viszonyra is van valamiféle, ha mindjárt csak reflex hatása is. Hiszen azzal, hogy pl. a megítélt jog kérdésében újabb bírói döntésnek helye többé nincsen s a jogosult fél a javára szóló jogerős ítélet alapján e jogot bírói oltalom alatt gyakorolhatja, érvényesítheti: a szóban levő magánjogi viszony, illetve magánjogi jogosultság valójában anyagi meghatározást is nyer.

Legérdekesebb és legnehezebb kérdés azonban a jogerőnek a kérdése a közigazgatási jogban; ez a mű főkérdése. Ezzel kell már most részletesebben foglalkoznunk. A szerző álláspontja, mint azt fejtegetéséből leszűrve megállapíthatjuk, lényegében az, hogy a közigazgatási bírói ítéletet szabályszerint megilleti a materiális jogerő, kivétel csak azokra az ítéletekre nézve van, melyekben a közigazgatási bíróság rendes feladatkörén kívül czélszerűségi kérdésekben határoz. A közigazgatási hatósági intézkedések (actusok) területén azonban már korlátok közé szorított érvényesülési tere van az anyagi jogerőnek. A közigazgatási intézkedést akkor illeti meg a szerző formulája szerint az anyagi jogerő, ha ezen intézkedés által a magánfél alanyi jogot szerzett s ha ez az intézkedés a fél részvételével folytatott eljárás során történt (86., 287., 288., 329. old.). A bírói ítéletek jogerejére vonatkozó álláspontot magunkévá tehetjük. A közigazgatási actusok jogerejére nézve azonban már közelebbi észrevételeink vannak. Nagyon szerettük volna, ha a szerző idevonatkozó egyéni álláspontját élesebben, pontosabban körvonalozza s a legkülönbözőbb példákon igazolta volna, úgy, hogy e részben az olvasóra nézve semmi kétség ne maradjon fenn. Álláspontja szerint a közigazgatási actusok anyagi jogerejét illetőleg két feltételről van szó: a fél részvételével lefolytatott eljárásról és az alanyi szerzett jogról. Megvalljuk őszintén, nem tudtuk egész határozottsággal megállapítani, hogy ez alatt az eljárás alatt a szerző szándéka szerint tulajdonképpen mit kell érteni. Ha legtágabb értelemben vennők, akkor minden közigazgatási eljárás ide tartoznék,

mert hiszen nincsen közigazgatási eljárás, melyben a magánfélnek kisebb-nagyobb mérvű részvétele megállapítható nem volna. De akkor meg ennek a részvételnek mint külön feltételnek a kiemelése nem volna indokolt. A szerző nyilván nem ezt, hanem az úgynevezett vitás közigazgatási eljárást érti, a melyet néhol contentiosusnak is nevez (329. old.). A tétel azonban így sem áll egészen tisztán és megdönthetetlenül. Vitásnak a közigazgatási jogtudomány a közigazgatási eljárásnak azt a fajtáját érti, melyben az alsóbbfokú közigazgatási intézkedés vita tárgyává tételük s felülbírálat és újabb döntés végett az ügy a magasabbfokú közigazgatási forumhoz kerül. A szerző maga is elfogadja ezt a meghatározást (31. old.). Vitásnak lehet továbbá nevezni azt a közigazgatási eljárást is, midőn valamely közigazgatási ügyben két vagy több magánfél áll egymással szemben s a közigazgatási hatóság intézi el a jogvitás ügyet. Az ilyen közigazgatási eljárások során hozott határozat volna tehát olyan természetű, hogy azt, ha azon a magánfélnek alanyi joga alapszik, nem lehetne többé megváltoztatni, vagyis azt anyagi jogerejűnek kellene tekinteni. Ez a felfogás azonban jogos észrevételre ad okot. Alanyi jogot szerezhethet ugyanis a fél olyan közigazgatási határozat alapján is, mely egyáltalán nem vitás eljárás során hozott. Csak egy példára hivatkozunk: a tisztviselő nyugdíj megállapítását kéri a ministertől; a minister, mint első s egyben végsőfokú közigazgatási hatóság, a nyugdíjat megállapítja s a fél e határozatban megnyugszik. Ime a fél vitás eljárás nélkül alanyi joghoz jutott, s nem hiszszük, hogy a szerző ebben az esetben nem kívánná az ilyen ministeri határozatot materialiter is jogerősnek tekinteni. De más esetben sem forog fenn a jogvitás eljárásnak s abban a magánfél részvételének a kelléke s mégis előállhat az intézkedés anyagi jogereje. Vannak közigazgatási actusok, melyek a hatóság szabad mérlegelése (freies Ermessen) alapján hozatnak, a félnek pusztán kérelmére, s ha az ilyen intézkedés alanyi jogot nyújt az egyénnek, ezt az intézkedést megváltoztatni rendes közigazgatási úton többé nem lehet. Ide tartoznak pl. az iparendélyek is bizonyos esetben. Ime tisztán discretionárius intézkedésről van szó, hiányzik minden jogvitás, contradictorius vagy contentiosus elem az eljárásból, s az intézkedés, ha alanyi jogot szül, mégis anyagi jogerőre tesz szert. Részünkről különben azon az állásponton vagyunk, hogy egyáltalán nem indokolt kérdésünkben erre az eljárási kellékre kellesen nagyobb súlyt vetni. Sokkal fontosabb, sőt nézetünk szerint egyedül fontos az alanyi szerzett jog feltétele. Megjegyezhetjük, hogy a kérdésünkkel foglalkozó íróknak jó része szintén utal különben a szer-

zett jog momentumára, tételül állítván fel, hogy ha a közigazgatási határozattal a magánfél subjectiv jogot szerez, akkor az ilyen határozat megváltoztatható ne legyen. A szerzett jogok ezen általános elméletének hívei nálunk báró Wlassics Gyula és Concha Győző is. A kérdés tulajdonképen már most csak az, hogy az alanyi szerzett jogok gondolatát hogyan lehet keresztülvinni a közigazgatási intézkedések jogerejének kérdésében, a felmerülő igen különböző esetekben s mindenekelött az döntendő el, hogy tulajdonképen mi tekintések szerzett jognak általában, illetőleg a jogerő szempontjából. Ebből a szempontból kell tehát vizsgálat alá vennünk a kérdést. A szerző az alanyi szerzett jognak általa nyújtott új meghatározására veti a súlyt. Kifejti, hogy míg a subjectiv jog az érdekeltnek engedett szabadság, a szerzett jog azokat az eseteket fedi, melyekben az érdekelt ezzel a szabadsággal élt, a neki nyújtott alanyi közjogot mintegy birtokába vette s ennek, mint az ő jogköréhez tartozó jogosultságnak az elismerését kívánja vagy kieszközölte. A subjectiv jog csak lehetőség, a szerzett jog concretum, ténylegesség. A választói jogosultság pl. subjectiv jog. Concretummá ez a lehetőség csak akkor válik, ha az érdekelt ezt a jogot gyakorolni akarja s kívánja e jog elismerését (293. old.). A gondolat tetszetős, de szintén ellenvetésre ad okot. Lehet-e valóban a subjectiv jogot és a szerzett jogot úgy széjjelválasztani, mint azt ez a definitio teszi. Nem lehet-e joggal állítani, hogy az a meghatározás szerinti subjectiv jog tulajdonképen még nem subjectiv jog, hanem csak pusztá, eszmei lehetőség. Úgy hiszszük, subjectiv jogról a szó igazi értelmében csak akkor beszélhetünk, ha e jog valakit már megillet, ha azt már bírja, valamely módon már megszerezte. Addig, míg ez meg nem történik, csak objectiv jog van. A törvény határozománya, tehát az objectiv jog, kimondja például, hogy a ki ezt meg ezt a kelléket igazolja s magát ez alapon a választói névjegyzékbe felvéteti, az választó, vagyis választói jogosultsága van. A törvény pontosan körülírja ezt az alanyi jogot, de csak mint lehetőséget; ennek a lehetőleges cselekvési szabadságnak szabályozása, általános körülírása épen az objectiv jog. Jus objectivum est norma agendi. Maga az alanyi jog, mint ilyen, csak akkor születik meg a valóságban, ha a törvényben megjelölt feltételeket az egyén tényleg teljesíti, a midőn aztán azzal a jognak nevezett cselekvési szabadsággal tényleg élhet is (választói jogát gyakorolja). Jus subjectivum est facultas agendi. Az alanyi jogot tehát valami módon mindig meg kell szerezni, akár származékos úton, akár eredeti jogszerzés útján. Addig, a míg ez meg nem történik, egyáltalán nincsen alanyi jog, csak annak objectiv szabályozása, vagyis maga az objectiv jog.

Bármint legyen is különben, mindez az alanyi jogszerzés módjának formai kérdése csupán, mely az alanyi szerzett jogok problémáját a jogerő szempontjából ki nem meríti. A szerzett jogot tartalmilag is meg kell határozni s ebben a vonatkozásban is állást kell foglalni. Sőt a kérdés súlypontja tulajdonképen itt van. Lássuk ezt közelebbről. Legtágabb értelemben szerzett jogról akkor is lehet beszélni, midőn valakinek az egyéni jogi helyzete valamely kötelezettség tekintetében nyer konkrét megállapítást. Például a hatóság megállapítja, hogy iparüzeme nem esik balesetbiztosítási kötelezettség alá, vagy hogy iparüzeme után adót nem köteles fizetni. Vagy végérvényesen kimondatik, hogy a tisztviselő emnyi meg emnyi nyugdíj-járadékot tartozik fizetni. Ilyen esetekben az érdekelt arra nyer jogot, hogy tőle bizonyos szolgálatot egyáltalán ne lehessen követelni, illetőleg hogy a már megállapítottnál nagyobb mérvben meg ne terheltesék. Negatív jogelőnyök ezek, de mégis jogelőnyök, illetve jogok s így, ha az ilykép törvényesen megállapított jogi helyzettől eltérő intézkedést tesznek vele szemben, alanyi jogsérelem áll elő. De még a pozitív jogosítványokból álló alanyi jogok esetében is kérdéses lehet, helyes-e azt a közigazgatási intézkedést, a melyen valamely pozitív alanyi jog alapszik, minden esetben megváltoztathatatlanak, vagyis anyagi jogerejűnek tekinteni.

Legyen szabad a közigazgatási intézkedések anyagi jogerejének kérdésében röviden a mi álláspontunkat előadni. A közigazgatási actust általában, elvileg, az anyagi jogerő meg nem illeti. Ez a közigazgatási intézkedések céljából, természetéből következik, épp úgy, mint a hogy a közigazgatási bírói ítéletek céljából és természetéből viszont az állapítható meg, hogy ezeket az ítéleteket, ha valódi jogszolgáltatási actusokat tartalmaznak, az anyagi jogerő elvileg megilleti. Az idevonatkozó bővebb indokolást terünk korlátolt voltánál fogva mellőznünk kell. A közigazgatási intézkedés csak nagy kivételképen ruházható, illetőleg ruházandó tel az anyagi jogerő hatályával, és pedig a jogbiztonság nagy érdekére való tekintettel akkor, mikor a közigazgatási intézkedés révén az egyes alanyi joghoz jut. A szerzett alanyi jogok, vagy más szóval a már meglévő alanyi jogok tiszteletbentartásának alapelve megköveteli, hogy az ilyen joghoz akkor se lehessen nyúlni, ha az csak közigazgatási intézkedésen alapszik. Ezt az elvet azonban csak akkor tartjuk indokoltan alkalmazhatónak, ha a magánfél valamely pozitív természetű és jog-, illetve birtokállományának már teljesen elemévé vált alanyi jogáról van szó. Ilyen alanyi jogok például — hogy csak néhányat említsünk — a hivatali állásra, címre, rangra vonatkozó alanyi jogok,

az ipari jogosítványok s általában a közigazgatási dologi jogosítványok. Nem tartoznak ide a fentebb említett negatív jogok s kihagynók innen még a positiv alanyi jogokat is bizonyos vonatkozásban, ha azok merőben közigazgatásjogi kötelmi jogok. Ilyenek főleg a pénzbeli követelésre vonatkozó jogok. Például a fizetésre vagy a nyugdíjra vonatkozó jog. Erre nézve ez volna a megoldás: ha a fél az ilyen czímen járó pénzösszeget már felvette, az tőle vissza nem követelhető az idevonatkozó közigazgatási határozat megváltoztatása útján, mert a felvett összeg már az ő birtokába jutott; az ilyen összegek visszafizetése, vagyis a közigazgatási határozatnak ily értelmű megváltoztatása felette méltánytalan, a jogrendet erősen zavaró volna. A jövőben esedékes összegek azonban megváltoztathatók, le is szállíthatók. Ez újabban a mi tételes jogunk álláspontja is. Mindez azonban persze csak addig lehetséges, a míg a bíróság az ügyben még nem döntött. Mert a birói ítélet már jogerős. Ha tehát a közigazgatási intézkedésből kifolyólag az imént körülírt szerzett jog forog fenn a magánfél javára, a hatóság kötve van, intézkedése res judicata jellegű. Ha azonban ilyen szerzett jog nem forog fenn vagy az sérelmet nem szenved, a hatóság határozata kötöttnek nem tekinthető, sőt a fél kérelmére tartozik is ugyanazt az ügyet újabb elbírálás alá vonni s a res judicata kifogásával a féllel szemben sikerrel nem élhet. A szerzett jog elve ugyanis a hatóság javára egyáltalán nem állhat fenn abban az értelemben, a mely értelemben az a magánfél javára követelhető. A hatóság tehát épp ezért a szerzett jog czímén a res judicata kifogásával a féllel szemben általában nem is élhet, hanem ezt csak egészen kivételesen, akkor teheti, ha erre bizonyos különleges okokból külön törvényes rendelkezés alapot ad. A hatóság pl. az illeték befizetése után, a fél részéről az illeték visszafizetése vagy leszállítása iránt előterjesztett újabb kérelmet nem utasíthatja vissza a res judicatára való hivatkozással; ezt csak akkor teheti, ha erre nézve külön törvényi rendelkezés van, a mely kimondja, hogy az alakilag jogerőre emelkedett illetékügyi határozat alapján befizetett illeték leszállításának vagy visszafizetésének helye nem lehet. Ugyanez a megfontolás érvényesül az adók tekintetében is. Itt is lehetnek s vannak ilyen kivételes törvényi rendelkezések, tekintve, hogy különleges, időről-időre szóló s ismétlődő megállapítás alá eső közszolgáltatokról van szó. Ilyen különleges szempontok lehetnek azonban más ügyek terén is. Pl. ha a választói névjegyzék, vagyis az idevonatkozó közigazgatási megállapítás alakilag jogerőre emelkedik s valaki abból kimarad, az illető az általános jogelv, illetőleg álláspontunk alapján kérhetné ugyan a névjegyzékbe

való pótlólagos felvételét, vagyis választói jogának utólagos megállapítását, de az is lehetséges s rendszerint ez a tételes törvényhozások álláspontja, hogy az alakilag jogerőre emelkedett névjegyzék meg nem változtatható, vagyis annak anyagi jogereje is van. Az indok érthető: az ilyen névjegyzék-összeállítás, vagyis a választói jogosultsággal bírónak megállapítása bizonyos évkörökre történik s ez az actus időnként ismétlődik. Czélszerűségi, eljárás-ökonomiai szempontok szólnak tehát a mellett, hogy az ilyen évkörön belül a már létrejött megállapítás meg ne bolygattassék, figyelemmel arra is, hogy a félnek módjában volt jogérdekének védelmére a szükséges lépéseket idejében megtenni. A közigazgatási actusok jogerejére nézve elfoglalt elvi álláspontunktól tehát eltérésnek egyáltalán, bármily irányban és vonatkozásban csak akkor engednénk helyet, ha erre valamely külön törvényi rendelkezés módot ad. Ez áll pl. a nyilván törvénybe ütköző közigazgatási actusok tekintetében is. Pl. a közigazgatási hivatali állásra megválasztott egyén törvényes minősítésének hiánya ellenére a választás utólag, a választási actus alakilag való jogerőre emelkedése után meg nem dönthető; mert a fél a választással a fentebbi meghatározásoknak megfelelő alanyi jogot szerzett. Nem jöhet figyelembe az sem, hogy itt nyilvánvaló és súlyosabb természetű törvényellenesség történt, mert ez csak a törvényellenesség fokozatának a kérdése, de a jogerő szempontjából közömbös. Ilyen esetekben is csak akkor lehet orvosolni a bekövetkezett jogellenes állapotot, ha erre valamely törvényi külön rendelkezés módot ad. Így kimondhatná a törvény, hogy bizonyos alaptörvényeknek pontosan megjelölt sarkalatos határozányaiba ütköző közigazgatási actusok anyagi jogerőre szert nem tehetnek még akkor sem, ha az ilyen actusok alakilag jogerőre emelkedvén, azok révén a magánfél alanyi joghoz jutott.

Formulánk, úgy hisszük, megfelel a kérdés jogelvi követelményeinek, s a mellett olyan, hogy logikus következetességgel keresztülvihető a legkülönbözőbb esetekben s így a joggyakorlat számára is biztos és egyszerű útmutatóul szolgálhatna. Csak egy példát kívánunk még itt ennek illusztrálására felhozni; hivatkozik rá különben szerzőnk is (169. old.). Közigazgatási bíróságunk egy döntése szerint: oly esetben, midőn az illeték elévültén, tehát nyilván törvénybeütköző módon szabattott ki, az érdekelt felek elévülési kifogásuk előterjesztésében nincsenek határidőhöz kötve. Az elévülés fennforgása ugyanis hivatalból is megállapítandó és a feleket nem lehet megfosztani azon joguktól, hogy a rájuk rótt illetékkövetelések ellen elévülés fennforgása esetében a felebbezési határidőn túl is ne

védekezhessenek. Az indokoláson szinte meglátszik, mily megerőltetéssel igyekeznek a bíróság ezt a különben — nézetünk szerint is — helyes álláspontját igazolni. Nem volna-e biztosabb, mert elvi alapon nyugvó és a mellett egyszerűbb is, az az indokolás, hogy, mivel közigazgatási intézkedésről van csak szó, s mivel ennek az intézkedésnek a megváltoztatása a magánfélre nézve valamely szerzett jognak a sérelmét nem okozza, nincsen akadálya annak, hogy az előző határozat, mint egyébként törvénybeütköző, megváltoztattassék? Álláspontunk — vagy mondjuk formulánk — némi kiegészítésére azonban volna még egy megjegyzésünk. A közigazgatási intézkedésnek, ha szerzett jog nem alapszik rajta, anyagi jogereje nincs. Ez a szabály. Lehet azonban, hogy egyes esetekben — mindenestre a jogrend fogyatékos állapotából kifolyólag — a közigazgatási bírósághoz egyáltalán nem vihető az ügy, jóllehet természeténél fogva odatartoznék, hanem a közigazgatási hatóság határoz benne véglegesen. Ezekre a kivételes esetekre, addig, míg ez a hiányos jogállapot fennáll, bizonyos cautélárról kell gondoskodni a magánfelek érdekében. És pedig oly módon, hogy ki kellene mondani: ily esetekben a közigazgatási hatóság intézkedése magát a hatóságot mindig megköti, olyan esetben is, midőn egyébként, ha abban az ügyben bírósági jogorvoslat útja nyitva volna, megváltoztathatná intézkedését hivatalból is. A magánfélre azonban ez a megkötöttség nem terjedhet ki, az tehát újabb kérelmét többször is előterjesztheti s a hatóság az ellen a res judicata kifogásával nem élhet. Egy nagy kivételre kell továbbá még rámutatnunk általános szabályunkkal szemben, s ez az, hogy a rendőri és pedig az ú. n. veszélyrendőrségi intézkedésekkel szemben a közigazgatási intézkedéseknek anyagi jogerejük egyáltalán nem lehet. De ez nemcsak a közigazgatási határozatokra áll; ilyenrendű intézkedésekkel szemben a bírói ítéletek sem szolgálnak áthághatatlan védbástyául az alanyi jogok védelmére. Nincs terünk ezzel itt bővebben foglalkozni, csak röviden érinteni óhajtottuk. Forduljunk is hát vissza ismét magához a tanulmányhoz.

Szerzőnk munkájának végén javaslatot terjeszt elő a jogerő új szabályozására, ilyen czínnű külön fejezetben. Javaslatának lényege az, hogy a jogerő kérdése körül fölmerülő jogvitát, mint külön jogkérdést, a bíróság döntse el, vagyis hogy a jogerő kérdésében, az ügy érdemére vonatkozó felebbviteli jogorvoslattól függetlenül, külön panaszjog biztosíttassék. Ez persze szükségessé teszi, hogy a közigazgatási hatóság határozatában mindig arra nézve is nyilatkozzék, hogy a jogerőt határozatára nézve elismeri-e vagy sem. Ezt a gondolatot általában helyesnek tartjuk; való igaz, hogy sok felebb-

viteli jogorvoslat válnék mellőzhetővé s a jogbiztonság is nyerne vele. Csakhogy mindez a jogerő kérdésének csakis eljárásbeli, processualis oldalát érinti, de nem nyújtja a voltaképeni probléma teljes megoldását, szabályozását ; ez utóbbi czél mindenekelőtt azt követeli, hogy a jogerő kérdése materialiter oldassék meg. Mert hiába kerül a jogerőre vonatkozó vita a szóbanlevő módon a bíróság elé, ha nincs a jogerő érdemére nézve szabály, irányelv a bíróság kezében, melynek szemmeltartásával a vitát érdemileg eldönthetné. Hiába, a jogerőnek szabályozása mindenekelőtt a kérdés tartalmi szabályozását igényli ; e nélkül czélt nem érhetünk.

Nem volna teljes bírálatunk, ha mindezek után befejezésül még rá nem mutatnánk a mű azon részeire is, a melyekben a kérdésünkre vonatkozó joggyakorlat, tételes jogi rendelkezések s főbb elméleti felfogások ismertetését találjuk ; a szerzőnek idevonatkozó munkája már teljes elismerést érdemel. Bizonyos szempontok szerint csoportosítva közli a német és az osztrák judicaturának a jogerő kérdését érintő s bizonyra kritikát nem egyszer erősen kihívó döntéseit. Ugyancsak tüzetesen ismerteti közigazgatási bíróságunknak számos idevágó ítéletét, nemkülönbén törvényeinknek mindazon határozmányait, melyek a jogerő kérdését érintik. Végigmegy egész tételes jogunkon s kiemeli belőle a minket érdeklő határozmányokat. Hasznos és elismerésreméltó munkát végzett akkor is, midőn a res judicata feltételeiről és korlátairól szóló fejezetben reámutat azokra a különböző szempontokra, a melyek a közigazgatási jogerő kérdésének elbírálásánál figyelembevételre igényelnek.

Behatóan foglalkoztunk a tanulmány elvi okfejtéseivel s idevonatkozó tételeivel ; de hiszen ez a mű gerince s ezen alapul a szerzőnek a kérdés megoldására vonatkozó javaslata, elvi állásfoglalása is, a mely iránt első sorban érdeklődtünk. Érthető tehát, ha kritikánkban a fősúlyt erre vetettük. A szerző tételeivel, okfejtésével nem mindenben értünk egyet s kifogásainknak teljes tárgyvilágossággal és őszinteséggel kifejezést is kellett adnunk. De ebben is csak a probléma minél teljesebb tisztázására irányuló törekvés vezetett.

Tomcsányi Móricz.

SZEMLE.

Thallóczy Lajos.

(1857—1916.)

Munkában és sikerekben gazdag volt Thallóczy élete. A szegény bölcsészethallgatóból egy bécsi nagy levéltár igazgatója, azután államtitkár, kegyelmes úr és végül a meghódított Szerbia polgári kormányzója lett. Politikai és tudományos érdemek vitték előre ily gyorsan pályáján. Politikai érdemeit a nagy közönség kevéssé ismeri. Csak annyit mondhatunk róluk, hogy azok elég jelentékenyek voltak és oly magyar államférfiak elismerését is kivívták, a kik meg tudták becsülni az igazi hazafiságot, az ismereteknek, az elszántságnak s az életrevaló ügyességnek azt a ritka egyesülését, mely Thallóczyt jellemezte. És még csak annyit e politikai érdemeikről, hogy azokat nem a mi pártéletünk szövevényeiben kell keresnünk.

A politikai pártok küzdelmeitől visszahúzódott. Ezeket a küzdelmeket nagy elkéséredéssel jellemzi egyik humoreskjében: «A mi drága nemzetünk sok rétegében az irigység prizmája minden szint visszatükröztet. A rágalom, a rosszakarat, az öntudatos és akaratlan gyanúsítás, a bosszú vegyülnek össze, s melléje még egy jó adag realis, vagyis kenyéririgység is. Szerencsére megmaradt még valami a keleti ősi jellemből, hogy komoly arccal mondott rágalmait ritkán veszi komolyan a rágalmazó s a legtöbb esetben megtér, ha látja — hogy haszna van belőle. Azért mi nálunk kevés ember járja le magát, mert komoly itéletünk ritkán van valamiről s valakiről. Subjectivok vagyunk, mint az asszonyok s hiúk, a mennyire férfiak hiúk szoktak lenni. Ha el tudod hitetni valakivel, hogy ő különb ember a többinél, hacsak valami kis előnyben részesíted, ezért a privilegiumért még hálás is tud lenni. Ilyenré lett a XIX. század végebeli charactera a felső tizezer egy bizonyos, hangos szavú százalékanak. Sajnos, hogy ez a százalék volt a legharásányabb» (*Gyepün innen, gyepün túl.* 1898. 168 l.)

Bármit gondoljunk e sorokról, azt megérthetjük, hogy a ki ilyen színben látta a magyar pártharcokat, annak nem volt kedve beléjük keveredni. Még ha nem is érzékenység miatt, de legalább okosságból. Különben Thallóczy érzékenyebb volt, mint a minőnek látszott.

Jobban szeretett a zajos nyilvánosság kikerülésével használni a közjónak, előmozdítani «fajtája» érdekeit, mint mondani szokta, semmint a lármas forumon sebeket kapni és osztogatni.

A történettudományt először ragynevű tanára, Salamon Ferencz, tanításai kedveltették meg vele. Eleintén különböző tárgyak foglalkoztatták, majd Kállay Bélinek pártfogásában részesülve és hatása alá kerülve, a középkori magyar birodalom melléktartományainak történetére összpontosította figyelmét.

«Magvas képzetnek» nevezte azt a régi magyar történeti törekvést, hogy a magyar királyság kiterjeszse hatalmát a Balkán területeire. Nem úgy értette ezt, mintha fegyverrel kellene ott hódítanunk, hanem a már meghódított két országban és azokon túl is gazdasági és szellemi felsőbbségünket miről hatásosabban kellene éreztetnünk. E czélból a maga szaktudománya körében is meg akart tenni minden lehetőt. Folytatta Pray György, Engel és Pesty Frigyes munkáját a Balkán-államok magyar vonatkozásainak és történetének kikutatásában. Szellemi elődjeinek emlékéért kegyelettel megújította művei előszavában, vagy külön kiadványokban. Különösen Engel úttörő munkáját becsülte sokra.

Thallóczy jelentékeny volt mint kutató s voltak jelentékeny történetírói sajátosságai is. Buzgón kutatott spanyol, olasz, osztrák, magyar, horvát levéltárakban s kutatásainak eredményét több kötetben adta ki, rendesen tudós társaira bízván a kiadás gondozását. Ő maga becses bevezető tanulmányokban világította meg a kiadott anyag értékét. Kutatásai kiterjedtek a régi magyar végvidékek, Szerbia, Bosznia, Hercegovina, Albánia és a dalmát városok területére. A kiadványaiban összegyűjtött anyagért hálára kötelezte a magyar s általában az európai történetírást.

E kiadványoktól függetlenül is több munkájában adta jelét történetírói tehetségének.

Sokoldalú volt. Érdekelték a legkülönbözőbb korok, az őstörténettől egészen a XIX. századig. Hozzászólt az archæológiához, a gazdasági és politikai történethez. Nagyon élénk érzeke volt a kisebb-nagyobb nemzetek faji jellemvonásai iránt. Megfigyelte az európai nemzeteket gyakori hivatalos és nem hivatalos

utazásain. Éles szemmel vizsgálta szokásait, testi, lelki mivoltukat. Utirajzai mindig érdekes olvasmányok maradnak. Mulattatott és oktatott is e könnyed formájú, eleven tárczában. Jól tudott elbeszélni történeteket — regényt is írt — s réha oda-vetett vonásokkal élénk állította az embereket, a kik vándorútjain feltűntek neki. Minő eleven például az utolsó Blagayrak Lajos grófnak a rajza a *Krajnából horvát földre* című vázlatban. Emlékbeszédeiben nagyobb apparatussal kidolgozott jellemrajzokat nyújtott. Thallóczy emlékbeszédeiben az a különös, hogy nincs benne semmi szónokiasság. Bármilyen erős magyarnak érezte magát, a szónokiasságot eltanulni nem bírta. Inkább tudományos causerieket írt, nem mindig az ünnepi alkalomhoz illő hargon, de mindig okosan, elmésen és a lényegyet kiemelve. Gróf Széchen Antalról mondott emlékbeszéde valódi életrajzi essay.

Mind e történetírói sajátosságát szerette volna egy nagy compositio keretében érvényesíteni. Bosznia és Hercegovina egész történetét akarta megírni. A kezdő fejezetek el is készültek a munkából és ezek kiválóak. Az őskortól a nyugatrómai birodalom bukásáig terjednek az elkészült fejezetek. Thallóczy itt módszer tekintetében Salamon nyomán halad. A föld alakulását magyarázza, az ősi lakosok természetét s a római hódítás történetét fejtegeti nagy készültséggel, eleven szemlélettel s leleményes feltevésekkel. Igen szép a római világ rajzában az egyik Batónak, az «utolsó illyrnek» jellemrajza, vagy az a mód, a hogy az albánok mai szokásjogából visszakövetkeztet a régi illyr törzsek belső életére. Különös gondot fordít a bányászat jelentőségének kiemelésére.

A két tartomány történetéből más részletek is elkészültek, de ezek inkább vázlatok, Jajczának története a legkerekesebb compositio és a legterjedelmesebb is a Bosznia történetéből elkészült részletek közt. Jajcza története főleg azért érdekelte Thallóczyt, mert az összes magyar bánóságok közt ez a bánóság állotta meg legtovább a helyét, de Jajcza vidékének természeti szépségei is nagyon vonzották az író. Szerette leírni a természet uti rajzaiban, s közölni is tudja olvasójával a hangulatot, melyet a tájak benne keltettek.

Erősen hitte, hogy megírhatja könyvét Bosznia történetéről. Hiszen csak egy vagy két évi nyugalom kellett volna az egész anyag kialakítására. Remélte, hogy megírhatja még *Magyarország történetét a vegyes házak korában* is. Tulajdonkép erre a feladatra is készült, mikor Bosznia történetén dolgozott. Egelőre nagy

hivatalában gyámolította a magyar tudomány ügyét, a hol csak tehetett. És merreél jobban megerősödik hivatali hatásköre, annál többet tehetett volna ez ügyért. Miró boldognak látszott életének utolsó szakasza. A «magvas képzetet», a magyar imperialismust nemcsak a tudomány eszközeivel, hanem tetteivel is szolgálhatta. És e boldogságot s a mi reményeinket hirtelen szétzúzta a hercegalmi szerencsétlenség. A gyászos éjszakán egy összetört vasúti kocsijai alól húzták ki Thalóczynek szétronsolt testét.

A szörnyű végzet megghiúsította legszebb tudományos terveit; mirámellett érdemei oly nagyok, hogy kegyelettel fogjuk őrizni emlékét.

d.

ÉRTESÍTŐ.

Közgazdasági teendőink a háború után.

Fellner Frigyes: *Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme.* Budapest. M. Tud. Akadémia kiadása, 1916. 8°. 152 l. Ára 6 K. — Földes Béla: *A nemzetközi kereskedelem elméletéhez.* Budapest. M. Tud. Akadémia kiadása, 1915. 8°. 73 l. Ára 2 K. — Hegedüs Loránt: *A magyarság jövője a háború után.* Budapest. Athenaeum, 1916. 8°. 110 l. Ára 3 K.

A magyar tudományos életre a háború nyomasztólag hatott. A szabad vizsgálódás ugyan valószínűleg egy perczig sem szünetelt, azonban a tudományos vizsgálódások eredményeinek közlésében szünet állott be. Viszonylagos nagyobb élénkséget csak a közgazdasági irodalom mutat. A háborúnak hatásai legfeltűnőbbben a gazdasági életben tükröződnek vissza és ez a körülmény sok tekintetben ösztönzőleg hatott a változott viszonyok megrögzítésére. De a háború egyéb körülmények folytán is hatott a közgazdasággal foglalkozók élénkebb munkásságára. A háborúval járó óriási kiadások, melyeknek előteremtési lehetőségéről a háború előtt a képzetesebb elmék is kételkedéssel nyilatkoztak, súlyos terhet jelentenek a gazdasági életnek háború után bekövetkező menetére. Hogy a háborús kiadások kamatterheinek fedezésére szolgáló összegek mikép lesznek előteremthetők, az ma még a hazánk gazdasági erőviszonyait legjobban ismerők előtt is nagy kérdés, annál is inkább, mivel még csak nem is sejthető, hogy mekkora lesz ez az összeg, melynek előteremtéséről majd gondoskodni kell. A mi bizonyos és a miben a jövő lehetőségeit kutatók mind megegyeznek, az, hogy az ország gazdasági erejének fokozása és teherbíróképességének erősítése nélkül az ország nem bírna sokáig ellenállni a háborús terhek nyomásának és a gazdasági életnek alapjában való megrendülésétől lehetne ez esetben előreláthatólag tartani. Erősödnünk kell gazdaságilag! Ez a nagy problema, melynek megoldására irányuló vizsgálódások nem egy figyelemreméltó munkával gyarapították közgazdasági irodalmunkat.

A gazdasági erősödés számtalan feltételei között kétségen kívül azok a legfontosabbak, melyek az ország belgazdaságának

megerősödését alkalmasak előmozdítani. Minthogy azonban a belső gazdaság megerősödését a külkereskedelem igen nagy mértékben előmozdíthatja, ennek következtében jelentősek azon feltételek is, melyek alkalmasak arra, hogy előnyösen befolyásolják az országnak külkereskedelem útján történő erősödését.

E két fontos körülmény mellett az ország gazdasági erejének megedződése és ezzel kapcsolatban közczélokra való szolgáltatási képessége igen nagy mértékben függ attól is, hogy milyen módon sikerül rendezni azt a közjogi kapcsolatot, melyben 1867 óta Ausztriával élünk. E közjogi kapcsolat bizonyos vonatkozásokban újabb megállapodásoknak lesz tárgya. Ha e megállapodások ránk nézve kedvezőek lesznek, vagyis, ha államférfiainknak sikerülni fog jó kiegyezést kötni, olyan kiegyezést, melyben a közügyekhez való hozzájárulás arányát az ország gazdasági erejéhez viszonyítva fogják megállapítani, úgy ez avval a nagy előnnyel fog járni Magyarországra nézve, hogy a közczélokra befolyt összegeknek nagyobb része lesz az állami szükségletek fedezésére fordítható, mint lenne abban az esetben, ha a kiegyezésben aránytalanul és ránk nézve hátrányosan állapították meg a hozzájárulási hányad.

Németországban és Ausztriában a jövő alakulatát döntőleg befolyásoló gazdasági problémák megvilágítása körül gazdag és valóban magas színvonalú irodalom keletkezett. Azon körülménnyel szemben, hogy a mi háborús szakirodalmunk nem ily gazdag tudományos értékkel bíró munkákban, igen nagy mértékben megnyugtató, hogy mégis rendelkezünk néhány olyan munkával, melyet a tisztán tudományos szempontból való vizsgálódás szült s a melyeknek alapján már most is elfogulatlanul megállapíthatjuk, hogy gazdasági irodalmunk a háború alatt nem volt meddő, sőt értékeket is termelt. Sorukból ez alkalomból csak három olyan munkát óhajtunk ismertetni, melyek tárgyuknál fogva kisebb-nagyobb mértékben bekapcsolódnak azon, ránk nézve legfontosabb gazdasági problémába, hogy mely körülményektől függ Magyarország gazdasági megerősödése a háború után.

Fellner Frigyes munkája, mely szerzőnek akadémiai székfoglalója volt, tudományos értéke mellett egyben közjogi jelentőségű is. Levezetve ugyanis, hogy a Magyarbirodalom tiszta nemzeti jövedelme 6742 millió, az Osztrákbirodalomé pedig 12,565 millió korona, arra a következtetésre jut e két összeg aránybaállítására alapján, hogy a két államnak nemzeti jövedelmében kifejezésre jutó gazdasági ereje úgy aránylik egymáshoz, mint 65·08% aránylik a 34·92%-hoz. Közjogi jelentősége szerző e megállapításának annyiban van, —

ő nem mutat rá, nyilván azért, mert ennek megállapítása önként kinálkozik — hogy a mennyiben e gazdasági erőviszony megállapítása helyes, úgy ma már fenn nem tarthatónak kell minősítenünk a gazdasági erőviszonylatokat megrögzítő azon arányszámot, mely a közös költségekhez való hozzájárulás mértékében jut kifejezésre. Az érvényben lévő quotakulcs szerint Magyarország 36·4%-át, Ausztria pedig 63·6%-át viseli a közös kiadásoknak, a mi azt jelenti Fellner megállapítása alapján, hogy Magyarország gazdasági erején felül 1·48%-kal adózik, illetőleg tényleges gazdasági erején felül ennyivel többet vállalt magára a közös költségekből a legutóbbi kiegyezés alkalmával. Hogy a hozzájárulás aránya a jövőben a tényleges erőviszonylatokhoz alkalmazkodjék, nemcsak azért is nagy fontosságú, mivel a háború után a közös költségek kétségenkívül nagyobbak lesznek, mint voltak háború előtt. E következtetésre alkalmat adó megállapításon kívül van Fellner könyvének egy másik, ugyancsak gyakorlati jelentőségű megállapítása is. — Kimutatja ugyanis, hogy 1901-től kezdve a nemzeti jövedelem nagyobb mértékben emelkedett, mint a közterhekben megnyilvánuló szolgáltatási kötelezettség, úgy, hogy ennek alapján, míg 1901-ben a nemzeti jövedelemnek a közszolgáltatásokra eső része 35·82%, 1913-ban már csak 29·25% volt. Helyesen állapítja meg ennek alapján Fellner, hogy «Magyarország közgazdaságában még nagy adóérő lappang».

Mind e megállapításoknak jelentőséget azonban csak az esetben tulajdoníthatunk, ha helyesek Fellnernek azon megállapításai, melyek a két államnak nemzeti jövedelmére vonatkoznak. Ha Magyarországnak Fellnertől megállapított tiszta nemzeti jövedelmét összehasonlítjuk Magyarországnak ugyancsak Fellner által kiszámított vagyonával, akkor azt látjuk, hogy a nemzeti vagyon aránytalanul sokat jövedelmez. A nemzeti vagyont néhány évvel ezelőtt Fellner 45·1 milliárd koronában állapította meg, a mi mellett a 6742 millió koronát kitevő tiszta nemzeti jövedelem több mint 16%-os jövedelmezőségnek felel meg. E magas jövedelmezőség csöppet sem valószínű, nem pedig akkor, ha meggondoljuk, hogy Németországnak 360 milliárdnyi nemzeti vagyona 40 milliárdot, vagyis 10%-nál valamivel többet jövedelmez. Ha tehát nem is hihető, hogy Magyarország nemzeti vagyona 16%-ot jövedelmez, ez meggyőződésünk szerint nem írható Fellnernek a nemzeti jövedelem megállapítására vonatkozó vizsgálódásainak rovására. A magas perzentú jövedelmezőség onnan van, hogy Fellner a nemzeti vagyont alacsonyra értékelte, s ezt a körülményt az ezen munkájával behatóan foglal-

kozók ki is emelték, sőt egyik adópolitikusunk, Szende Pál, pontos számítások alapján kimutatta, hogy csak a föld értéke körülbelül ugyanannyi, mint a mennyit Fellner az összes nemzeti vagyona nézve megállapított.

A nemzeti jövedelemre vonatkozó megállapításai végeredményben helyeseknek fogadhatók el. Vizsgálódásai nagyfokú tudományos lelkiismeretességről és a gazdasági élet szövevényes ágazataiban való teljes tájékozódási képességről tanuskodnak. Számításait csak annyiban kifogásoljuk, hogy egy-két helyen a kettős számítás hibájába esik. Ilyen hibát követ el akkor, mikor a szállításból eredő jövedelem kiszámításánál nem vonja le a közgazdasági értelemben vett termelési költségeket. A kettős számítás hibájába esik akkor is, mikor az idegenforgalom activ tételét a nemzeti jövedelem egyik elemeként kezeli, a mi nézetünk szerint azért nem helyes, mivel az a kereskedők, szállodások, jövedelmében bennfoglaltatik, holott ezeket ő számbaveszi. E két hibának azonban a számítások eredményét befolyásolt jelentőségük valami nagyobb mértékben nincsen és a két állam nemzeti jövedelme közötti arányt alig érintik.

Fellner nehéz és a kellő mértékben alig értékelhető munkát végzett a nemzeti jövedelem kiszámításával. Egy-egy szám megállapításánál számtalan akadályt — statistikai adatok hiánya, elavult adatok — kellett elhárítania, sok alkalommal pedig csak fáradságos számítások útján jutott az elért eredményhez. A lelkiismeretesség a mértéke az ily természetű munka értékének. Fellner kifogástalan tudományos lelkiismeretességgel dolgozik. Munkája méltó ahhoz az alkalomhoz, a melyre készült.

A jövő gazdasági alakulatainak szempontjából igen nagy fontossága van Földes Béla tanulmányának, mely a nemzetközi kereskedelem lényegét fejti ki. Sokan hangoztatják, hogy háború után, a megnövekvő terhek csak intensív többtermelés útján lesznek részben fedezhetőek. A többtermelés azonban maga még nem elegendő ahhoz, hogy fokozott adófizetésre képesítő jövedelem legyen elérhető. Hogy ez elérhető legyen, a többtermelésen kívül piacok szervezéséről is kell gondoskodni. A többtermelés által előállított javak túlnyomó része — vagyis az, mely a belföld szükségletét meghaladja — azonban csak külföldön helyezhető el. Az a körülmény, hogy az állami terhek emelkedése miatt többtermelésünk productumaival kénytelenek leszünk az eddiginél fokozottabb mértékben járni a nemzetközi kereskedelem útjait, szükségessé teszi, nemcsak azt, hogy mind többen és többen megismerkedjenek a nemzetközi kereskedelem lényegével, hanem azt is, hogy az erről eddig alkotott fogalmakat bírálat alá vegyük.

Földes Béla tanulmánya nemcsak arra alkalmas igen nagy mértékben, hogy az érdeklődő tiszta képet kapjon a nemzetközi kereskedelem természetéről, hanem arra is, hogy az eddig szerzett fogalmak átszüressenek rajta. Földes tanulmányának legnagyobb részében elméleti alapon tárgyalja a kérdést. Behatóan elemzi mindazon okokat, melyek alapján a nemzetek között kereskedelem létrejöhet. A legnagyobb figyelemmel azonban a comparativ termelési költségeknek Ricardótól felállított tanát kíséri. A comparativ termelési költségeknek bonyolult tanát világosan és a lényegét feltáróan fejtegeti. Ezen elméletre vonatkozó kritikájában kifejti, hogy a comparativ termelési költségek nemcsak a kül-, hanem a belkereskedelem terén is érvényesülnek. Ismertetve azután a külkereskedelemnek az áralakulásra, a jövedelemeloszlásra vonatkozó határait, a külkereskedelem hasznát veszi vizsgálat alá. Elméleti alapon megállapítja, hogy a külkereskedelemben a bevételre kell vetni a fősúlyt és épen ezért helyes közgazdasági elvek szerint csak a behozatal lehetőségeért történő kivitelnek van értelme és jelentősége. Ezen az alapon állva, Földes nem helyesli a kivitelnek forciozását és nem helyesli különösen akkor, ha imperialistikus célokat akarnak általa elérni. Így elméleti szempontból, azonban *kereskedelmi alakulások a háború után* című fejezetében, hol kifejti, hogy a «világháborúnak jelentékeny befolyása lesz a világkereskedelem alakulására», egyben az elmélet számára is levonja azt a következtetést, hogy «a gazdasági tényezők magukban véve nem egyedül döntők és hogy a külkereskedelmi jelenségek magyarázatánál más tényezőket is figyelembe kell venni». Ezen tényezők között nagy szerepe van a népek szokásainak, a politikai állásfoglalásnak, úgy, hogy ez utóbbi tényező szempontjából a háború után fog különösen kikerülni Földes azon megállapításának helyessége, a mely szerint «a külkereskedelem a politikai világerők vonzódásának és taszításának van alávetve».

A külkereskedelemnek legfontosabb eleme a vámpolitika. Ez most a külkereskedelemre vonatkozó összes kérdések között a legactualisabb is. A vámpolitikát Földes csak futólag érinti. A comparativ termelési költségekre vonatkozó fejtegetéseinél tesz ugyan egy-két fontos megjegyzést — így többek között rámutat arra, hogy ha két állam külkereskedelmi összeköttetéseiket fenn akarja tartani, akkor olyan vámpolitikát kell folytatniok, mely növeli a comparativ termelési költségek közötti különbséget, mivel, ha az utóbbiak a vámvédelem természete által kiegyenlítettnek, úgy külkereskedelmi kapcsolat elméletileg nem jöhet létre — azonban arra nézve, hogy milyen vámpolitikát folytasson Magyarország, nem állapít meg

irányelveket. Ennek hiányát nem lehet tanulmánya hibájául felróni, mert a célkitűzés hazánk vámpolitikáját, illetőleg már egészen gyakorlati irányú lenne, holott ő csak a kérdés elméleti részének megvilágítását tűzte ki célul. S épen azért, mert ez a megvilágítás sikerült neki, megállapításait, melyek minden tekintetben tudományos értékűek, Magyarország jövőbeli vámpolitikájára is vonatkoztathatjuk. Általános megállapításaiból az következik — és e következtetés levonásánál bátran eltekinthetünk Földesnek az önálló vamterületre irányuló közismert politikai állásfoglalásától, — hogy Magyarországra nézve is leghelyesebb az olyan vámpolitika volna, mely a comparativ termelési költségek közötti különbséget a szomszédos államokkal való viszonyban fokozná. Az ilyen vámpolitika azután természetesen kizárja az olyan védővamos politikát, mely mindent védeni akar a legprimitivebb mezőgazdasági czikkától a legszabatosabb technikai műveletet igénylő ipari termékig. Az olyan vámpolitika, mely mindent védeni akar, tulajdonképen senkit sem véd s épen ezért ezen szembeszökő hátránya mellett már csak azért is kerüendő, mivel a nemzetközi kereskedelem kétségen kívüli előnyeitől is megfosztja azt a nemzetet, mely vámpolitikáját illetőleg erre az alapra helyezkedik. A magunk részére azt a tanulságot vonjuk le Földes Béla tanulmányából.

Hegedüs Loránt könyve a szóban levő három könyv között a legszélesebb átmérőjű eszme körben mozog. Nem előre kitűzött szempontból veszi szemügyre a jövő alakulatát, hanem a gazdasági és politikai lehetőségek legkülönbözőbb távlatából. A kiindulópont az, hogy miket kellene tenni a magyarságnak politikai, gazdasági és szociális téren, hogy a háború után megerősödve tudjon eleget tenni azon feladatoknak, melyek nagy számban fognak elvégzésre várni, s a mely feladatoknak el nem végzése vagy pedig nem teljes megoldása esetén csak nehezen tudná megállni a helyét a népek versenyében. Hegedüs okos és szép elemzés után a nemzetiségi és szociális bajok gyógyszerét gazdasági szükségességekben találja meg. Közvetve a sok, helyesebben a többember problémának megoldása által véli a magyarság számos baját kiküszöbölhetőnek, de minthogy a többember problema megoldási lehetősége gazdasági feltételekbe kapcsolódik, úgy végeredményben a gazdasági feltételek bekövetkezésétől függ az orvosolhatása mindannak, mi már régi bajként sorvasztotta, erőlténitette és élettelen fejlődésében gátolta a magyart. Vizsgálódásai folyamán tiszta és átlátszó logikával vezeti le, hogy a felmerülhető gazdasági lehetőségek között a demokratikus földbirtok-politika az, mely legbiztosabban és leghatásosabban hozná létre az óhajtott

változásokat. Demokratikus földbirtok-politika, mely nemcsak részleges megoldást eredményezhető s charitativ szándékból, hanem egyetemes gazdaság-politikai célzattól lenne vezérelve, fokozatosan, de eredményesen oldaná meg a több ember problémát, azt a többember problémát, melynek megoldása a magyarságnak fajilag való megerősödését és ezen keresztül a nemzetiségi és nem kis mértékben a socialis egyenlenségek kiküszöbölését is eredményezné.

Hegedüs Lóránt könyvének legfőbb érdeme az, hogy meggyőző erővel mutat rá a földbirtok-politika szükségességére és hogy evvel kapcsolatban olyan javaslattal áll elő, mely egy kis eltökéltséggel — mely szükséges annak figyelembe vétele mellett, hogy a földbirtok-politika meglevő érdekeket sért — könnyen meg is valósítható. A földbirtok-politikának, még pedig a Hegedüs Loránt által javasolt feltételek mellett való keresztülvitele esetén — és ez röviden abban áll, hogy ha a községek, az egyház, a hitbizományok földjeikből bizonyos átlagos jövedelmet nem tudnak elérni, úgy az államot a földbirtok-politika keresztülvitelére kisajátítási jog illeti meg — egyetemes jelentősége lenne. Számos várható áldásos hatása mellett, legfőképen azért lenne megvalósítása szükséges, mivel legnagyobb mértékben volna alkalmas arra, hogy a nemzet háború utáni gazdasági megerősödését elősegítse. Ha számos, ma rosszul művelt és keveset termő birtok vonatnék be az intensiv gazdálkodás körébe, ezáltal a nemzeti jövedelem és ettől függőleg a gazdasági alanyok teherviselési képessége is emelkednék. Azon munkálatok és dolgozatok között, melyek avval a kérdéssel foglalkoznak, hogy a nemzetre a háború után nehezedő nagy terhek mi módon válhatnának majd elviselhetőkké, egyik sem mutat rá, oly tetszetős lehetőségekre, mint Hegedüs Loránté. Az egyik mezőgazdasági, a másik pedig ipari többtermelést ajánl. Tökéletlen megoldás valamennyi, mert míg a mezőgazdasági többtermelés szükségességét hirdetőik csak a többtermelés várható áldásairól beszélnek, a nélkül, hogy megjelölnék az utat, melyen át a többtermeléshez el lehetne jutni, addig az ipari többtermelést javaslók abba a hibába esnek, hogy a nemzet anyagi megerősödését túlnyomó részben ettől várják. Hegedüs Loránt, a mercantilista vezérférfi tisztán látja az ipar terjeszkedési lehetőségeit. Helyes alapokra fektetve és újjászervezve iparunk továbbfejlődése még igen jelentékeny lehet. De az a gazdasági erőttöbblet, melyet az ipar megizmosodása jelenthetne, még távolról sem lenne elegendő a háború által okozott terhek elviselésére. Ha van is jelentősége az ipar fejlesztésére irányuló törekvéseknek, a fősúly mégis a mezőgazdasági hozam fokozására vetendő, mert nyilvánvaló, hogy néhány

év intenzív munkájával a mezőgazdaságban nagyobb eredmény érhető el, mint az iparban, melynek lehetőségei ugyan általában korlátlanok, de nem akkor, ha arról van szó, hogy néhány év alatt kell többet és több eredménnyel termelni. Hegedüs Loránt ezt tisztán látja és szabatosan állapítja meg.

Fekete Miklós.

A háború a filozófiában.

Ewigkeit. Weltkriegsgedanken über Leben und Tod, Religion und Entwicklungstheorie von Ernst Haeckel. Berlin. G. Reimer. 1915. 128 l.

Haeckel e kis művében teljes világnézetet iparkodik adni. Még pedig nem abban a szerényebb értelemben, hogy egy általános irányt jelölne ki a legalapvetőbb filozófiai kérdések megfejtésére, hanem e problémák mindegyikét meg is oldja. Irigylésreméltó könnyűséggel intézi el a legsúlyosabb kérdéseket ez elmékedésekben, melyeket a háború tanulságaival iparkodik nem egészen világos módon összekapcsolni.

A mű négy fejezetre oszlik. Az elsőnek címe: «Világháború és természeti törvény». Ebben néhány oldalon elintézi a következő problémákat: a természeti törvény értéke, örökkévalóság és substantia-törvény, világtörvény és véletlen, világháború és gondviselés, az emberi élet értéke, élet és halál. A második fejezetben a vallás értékéről, az elméleti és a gyakorlati vallás viszonyáról, a monistikus és a dualistikus vallásról, a vallás és a felekezet viszonyáról s a monistikus erkölestanról kapunk rövid, de határozott felvilágosítást. A negyedik fejezet kifejti, hogy a legfontosabb világprobléma az ember származása, «mely minden világrejtély megoldását adja» s azon érveket sorolja fel, melyek az embernek kihalt elősöktől való származását bizonyítják. Végre a negyedik fejezet «a világháború és a fejlődési elmélet» címén a fejlődéstan értékéről, a biogenetikus alaptörvényről, a fejlődéstan és sociologia viszonyáról, a fejlődéstan és a politika vonatkozásairól s a jövő kilátásairól szól, a mennyiben a fejlődéstan erre alapot nyújt.

A rövidség és határozottság, melylyel szerző nézeteit kifejti, azt a reményt támasztja az olvasóban, hogy jól átgondolt, világos és szabatos alapfogalmakon épül elmékedése. Ámde ebben csalódunk. Már a «monismus» fogalma sem világos. A 47-ik lapon azt a meghatározást olvastuk: «a monismus annak a felvevése (Annahme), hogy egyetlen természetes (naturgemäss) alapelv létezik minden általunk megismerhető jelenségre nézve». Az így értett monismus nyilván

csak hypothesis lehet már azért is, mert szerző alig hiheti, hogy az ember minden természeti jelenséget megismerhet. Ennek ellenére, szerzőnk a monismust véglegesen igazoltnak tartja. Leszámítva a «természetes» kifejezésnek ingatag voltát, melyet semmiféle meghatározás sem tesz szabatossá, növeli a «monismus» fogalmának homályosságát, ha észreveszszük, hogy mily zavaros az, a mit könyvünk a monismus ellentéte, a dualismus alatt ért. Hajlandó a monismust a szabadgondolkodással általában azonosítani, a «dualismust» pedig a maradi dogmatizmussal, feledvén, hogy van monistikus és dogmatikus világnézet is, valamint a szabadgondolkodás vezethet természetesen dualistikus álláspontra is. Más helyen (52. l.) a dualistikus philosophia sajátosságának mondja a «belső megismerést», mely «mentes minden tapasztalástól», mintha bizony mindez a monistikus metaphysikának nem lehetne épúgy sajátja, mint a dualismusnak. Általában Hæckel azt hiszi, hogy az ő monismusa valami empirikus tétel, melyvel szemben csak a dualismus képviseli a meddő metaphysikát: beszél «monistikus tudományos tapasztalásról» (55. l.), melynek alapján a természeti törvényt abszoltnak és örökkévalónak tartja (12. l.), de a mellett kikel a metaphysikai speculatio ellen (13. l.) s egyedül a tapasztalást tartja ismeretforrásnak (63. l.). Mindez teljes ismeretelméleti öntudatlanságra vall, melynél fogva szerző nem látja, hogy a monismus is metaphysikai álláspont s nem is lehet más, mert épúgy, mint amaz átkos «dualismus», a mindenség mibenlétéről állít valamit, a miről a tapasztalás sohasem adhat felvilágosítást. Az alapfogalom ingatag és zavaros volta azután természetesen az egész rendszerre kihat, mely jól meg-alapozottnak semmiképen sem mondható.

Ez a philosophiai elnagyoltság alapja annak is, hogy szerzőnk a származástani probléma rendszertani fontosságát is túlbecsüli. Az ember származásának kérdése nem «old meg minden világrejtélyt», mert metaphysikai szempontból másodrendű fontosságú: az, hogy miképen fejtjük meg, egyaránt megfér mind a monizmussal, mind a dualizmussal. Az ember származása egyáltalán nem a világnézet alapvető kérdéseivel szorosan összefüggő metaphysikai probléma, hanem egyszerű ténykérdés, mely az emberi élet értékelésére nézve sem döntő jelentőségű.

Hæckel kétségkívül korunk igen jelentékeny szellemei közé tartozik, de gondolkodását minden téren valami sajátos diszharmonia jellemzi. E művében is a legtálalóbb megállapítások váltakoznak lélektanilag majdnem érthetetlen felületességekkel. Minden általánosításában valami kiirthatatlan dilettantismus nyilvánul,

melyet — mint minden dilettantismust — az jellemez, hogy nem látja a problémák nehézségeit, bonyolódott voltát s a különböző kérdések szerves összefüggését. E körülménynek azután bizalmatlanná kell tennie bennünket a szaktudományba vágó kutatásaival szemben is. Mert bármely disciplinával foglalkozik is alaposan valamely kutató, egyet mindenesetre megtanul belőle: hogy mily nehéz valamit tudni s ez visszatartja őt attól, hogy biztossággal és egyszerűsítő hajlammal lépjen fel oly területen, a hol kellő készült-séggel nem rendelkezik. A példával, melyet ily módon ad Hæckel, valójában csak árt az igazi tudományos érdeklődés ügyének, melyet népszerűsítő irataival szolgálni akart.

Pauler Ákos.

Háborus anthológia.

Gyulai Ágost: *Háborús anthológia.* Budapest, «Élet» irod. és nyomdai r.-t., (1916), 8° 376 l. Ára f. 5 korona.

Gyulai Ágost könyve háborús költészetünknek eddig legteljesebb anthológiája. A gyűjtemény összeállítója mint a Pædagogium magyar irodalmi seminariúmának lelkes vezető tanára hallgatói támogatásával mindjárt a nagy világhatalom katasztrófa kitörésekor hozzá fogott a magyar háborús irodalom termékeinek gyűjtéséhez. Segítő társai közül azóta már sok derék ifjú meghozta életének föláldozásával a legszentebb áldozatot, sokan nyugosznak közülök távoli világok jeltelen sírjai alatt. E «feledhetetlen tanítványai»: a paedagogiumi magyar irodalmi seminarium hősi halált halt tagjai emlékezetének szenteli gyűjteményét a kiadó, bizonyosat tevén e kegyeletes és szép ajánlással arról, hogy azt a finom szívet, mely az igazi tanító és neveltjei közt szövődik, sem idő, sem távolság, sem halál el nem tépheti, míg legalább az egyik él.

A gyűjteményt a közrebocsátónak rövid értekezése vezeti be *A magyar háborús költészetről.* Előbb általánosságban a háborúnak és költészetnek egymást kölcsönösen sugalló viszonyát s termékenyítő hatását fejtegeti, majd a magyar költészetnek a magyar történet hadi eseményeivel kapcsolatos vonásait emeli ki. Igaz, hogy nincs egyetlen európai nemzet sem, melynek oly sok véres küzdelmet kellett volna vívnia fennmaradásáért, mint a magyaroknak; de mégis a fogalmaknak valamelyes összezilálódását mutatja, hogy az író a magyar hazafias lyrát azonosítja a nemzeti harcok lyrájával. Fölösleges bizonyítani, hogy a magyar hazafias lyra nemcsak harcokból sarjadt, hanem legalább is egyenlő

mértékben voltak sugallói a lehetetlent ostromló hitnek, a kétségbeesés éjtszakáján virrasztó horfigondnak s a magába roskadt reménytelenségnek vér nélkül folyt küzdelmei. Szintén ebből az egyoldalúságból következik az a kissé iskolás pedanteria, melylyel a múlt idők háborúinak nyomait a költészet műfajaiban kutatja s eredményül ezt mondja ki: «A háborús események mindenkor első sorban hatottak a lyrikusra, valamivel később az epikus költőre, míg a drámaíróknak meg kell kapnia azt a kellő perspectivát, mely nélkül drámai fölfogására nincsen lehetőség. Még így is bizonyos azonban, hogy a magyar háborús irodalom és költészet legjobb alkotásai nem drámairodalmunkban, hanem vegyesen az epikaiban és lyraiban találhatók.»

Rátérve nagy háborúinknak a magyar költészetben jelentkező hatására, e hatás eredményeül nemzeti költészetünknek valóságos renaissance-át jelöli meg az író. A «világháború megihlette és soha nem tapasztalt módon gazdagon megtermékenyítette költészetünket is.» Úgy hisszük, kissé korai még ennyire határozottan fogalmazni ez itéletet s ily határozottsággal lezárni ezt a nyereség-számlát. Mennyiség tekintetében e háborús költői termelés bizonyára számot tevő, minőség dolgában azonban aligha mondhatunk még ily határozott itéletet, annál kevésbbé, mert e háborús költészet megítélésében ma még sok, a művészin kívül eső szempont is érvényesül.

A háború a költészetnek legbővebben bugyogó forrását a rémet lélekben fakasztotta. Egy német kritikus, Julius Bab, számítása szerint a német háborús versek száma már 1914 szeptemberében másfél millióra emelkedett, úgy hogy írónk teljes alapossággal becsüli e háborús versek számát napjainkig két milliónál nagyobbra. Németországban csakhamar megindult a háborús anthologiák kiadása is, melyeknek száma már 1915 márcziusában meghaladta a félszázat, nem is szólva a költők háborús kötetének s a harctéren küzdő katonák számára írt daloskönyveknek nagy tömegéről.

Nálunk természetesen sokkal szerényebbek ezek a számok. A gyűjtemény összeállítójának a Pædagogium magyar irodalmi seminariuma számára készült háborús gyűjteményében a versek száma meghaladja a tízezret, a magyar költők háborús verskötetéi a hatvanat. Az író e gazdag anyag ismeretében indokolatlan szigorúságot lát egyes kritikusoknak e költészet értékeléséül eihargzott itéletében. Komolyabban vette őket, mint a memyire megérdemelték. E költészetnek megvan a maga értéke

egyetemesebb tekintetből is, a magunk szempontjától is. Bizonyos, hogy e költészet, valamint a rémeteké is, szinte mérhetetlen magasságban áll ellerfeleinknek elvakult gyűlölettől vagy harcziatlan melancholiától vagy rút vásári kurjogatóstól sugallt háborús költészete felett. Irodalomtörténeti jelentőségét viszont ezekkel a szavakkal állapítja meg az író: «Háborús költészetünk gyönyörű lendülete nem marad el a világraszóló, fényes magyar haditettek nagy feltámadása mögött . . . Az egész költészet a maga egységében egy nagy korszaknak, a német-magyar fegyverbarátság révén diczővé vált erő kifejtésnek művészi kísérete, melynek jelentőségét soha semmiféle finnyás, válogató nyugateurópai decadens ízés megsemmisíteni nem fogja.»

E háborús költészet termékeiből nyújt egy kötetre valót Gyulai Ágost. Anyagát úgy osztja be, hogy a háborús események időrendi meretét követve, e nagy események sodrán remzeti életünket mintegy költői képből igyekszik visszatükröztetni. A fölvetett költeményeket 25 csoportba sorozza. Beosztásának vezető szempontját ő maga így jelzi: «Hadd lássuk a dalrokok lantján, hogy a *riadó* (a cursív-szedés csoportcímeiket jelöl) után, a *hadak útján* miként készül nemzetünk a nagy leszámolásra; mint tér *Istenéhez*; mint alakulnak az első *véres ősz* eseményei, melyeknek viszontagságai közt is *rendületlenül* él a magyar lélek; miként tölti el lelkesedés a szövetséges *títánharczban* s mint ömlik el rajta a *szent harag* gonosz ellenségei láttára. Hadd szóljon a *tábortüzek* költészete s mellettük hadd vonuljanak el a *történelmi események*. Nem volna azonban teljes a tükörkép, ha meg nem szólalnának ez idők *románczai* és *legendás történetei* s ha nem hallarók, mint visszhangzanak a *családi élet* érzései a harczizajban; mint szól a *tábori posta* méla kürtje, *hangulatokat* és *virágénekeket* vive az otthonn maradtak számára. S nem volna teljes a kép akkor se, ha nem figyelők a *vér-virágos csatateren* fölhangzó *tárogatóhangban* a kurucz idők tábori emlékeit és *népdalait* s ha nem látrók meg, hogy a *tavaszi eljöttével* miként rörek meg diadalmaink az *apothosis* magaslatáig, hogy a *győzelmes béke* biztos zálogául szolgáljanak.» A beosztás tetszetős, de a címek egyike-másika keresettnek látszik.

Teljesség kedvéért a könyv az *idegen lant* réhány jellemző termékét is közli. A versek helyesen és ízéssel vannak megválasztva és sikerült fordításokban közölve; de külföldösre kell találnunk, hogy az összeállító itt nem ragaszkodott ahhoz az elvéhez, hogy csak nagy háborunk költői terméséből válogat,

hanem közli Heirérak *Németországról* írt versét s Bérangernek két költeményét (*A fecskék, A hadifogoly*). Ezek kikiváncznak a könyvből s megbontják egyéges tervét.

A mi a könyv anyagát illeti, ez gonddal és ízléssel van összeválogatva. Részletekbe vágó, egyes költőkre vonatkozó kifogások a dolog természete szerint itt is merülhetnek fel, de ez nem kisebbítheti a kötet összeállításának gondosságáért és lelkiismeretességeért kijáró elismerést. Kétségtelen, hogy sok «költő» egész bátran kimaradhatott volna, a rélkü!, hogy számonkértük volna; az is szembeötlő, hogy egyik költő jelentőségéhez mérten kevés teret nyert, a másik jóval többet, mirt a mennyit érdemelt volna. Egyik-másik költőnek legsikerültebb vagy legjellemzőbb verseit hiába keressük. Mindezek azonban olyan kövek, melyekben minden anthologia összeállítója megbotlik. Végül kivánatos lett volna közölni könyvészeti függelékül az eddig megjelent háborús kötetek címét és megjelenési helyét, annál is inkább, mert e kötetek szerzői közt sok a teljességgel ismeretlen rév, kiknek könyvei eldugva, vidéki városokban jelentek meg.

A kötet egészében hű to' mácsa e szörnyű idők érzésvilágának: lelkeségének és aggodalmának, mámorának és lehango'tságának, diadalának és gyászának. Háborús anthológiáink közt a leggazdagabb és leggondosabb. Adná Isten, hogy a legutolsó is lenne. Szívünk betelt már e költészettel s epedve várja, hogy költőink a béke üdvözlésére zendíthessék meg legszebb és leglelkesebb énekeiket.

A SZENT KORONA.

Magyarország szent koronája (*sacra Regni Hungariæ corona*) az a koronázási ékszer, melylyel Magyarország királyait megkoronázni, azaz a királyi hatalom teljességével felruházni szokta. Több mint félezer éves hagyomány szerint csakis ezzel a koronával lehet Magyarországon királyt érvényesen koronázni, mert ez a korona övezte a közhit szerint a szent királyok homlokát és így ebben a koronában lakozik a királyság ereje. Ezért beszélnek emlékeink a holt koronázási ékszerről mint élő és cselekvő hatalomról, melynek jelentősége és ereje (*signaculum, misterium ac robur*) van. Ezért beszélünk mi jogászok is egy, ehhez a koronához fűződő nemzeti hitvallásról, melynek alapdogmái adják kezünkbe a magyar közjogi gondolkozás megoldásának kulcsait.

A nemzetnek története és intézményei iránt való kegyelele jut kifejezésre a szent koronához való — mondhatnók babonás — ragaszkodásban, mely megteremtette azt a közjogi elméletet, mely élő lelket varázsolt a szent koronának nevezett holt ékszerbe s a szent koronának mint közjogi fogalomnak adott létet. E szerint az ország szent koronája nem csupán *symboluma* a magyar államhatalomnak, hanem maga a cselekvésképes magyar állam egész szervezetével és erejével, mely a Szent Istváné-
nak nevezett koronától, mint történeti ereklyétől veszi ugyan nevét, de attól önálló létet nyer s mint élő gondolat hat és működik századok viszontagságos történetén keresztül s fog hatni és működni mindaddig, a míg a magyar nemzet lesz úr ezen a földön, a melyet Árpád vitéz lovasai hazájukká tettek.

Magának a szent koronának, a szó szoros értelmében vett koronázási ékszernek a története is alkalmas arra, hogy a magyar nemzet történetét jelképezze. Éppen úgy történeti fejlődésnek az eredménye az egyik, miként a másik és éppen

úgy a homály kétes, mystikus köde borúl az egyiknek, miként a másíknak eredetére. Positiv történeti tények és a mondák mysticus homályába vesző hagyományok, melyeknek valódiságát tagadni próbálja a bíráló kétely, fenséges összhangba olvadnak össze mind a szent korona, mind a magyar nemzet eredetét illetőleg.

Hogy kik voltak a magyarok, kik ezt a hazát ezer évvel ezelőtt elfoglalták, azt ma éppen oly kevésé tudjuk, mint a hogy nem tudjuk azt sem történeti bizonyossággal megállapítani, vajon van-e a mai szent koronának oly jelentékeny része, mely valamikor a Szent István koronája, vagyis az a korona volt, melyet ő II. Silvester pápától kapott.¹

Kézselfogható valóságként van előttünk egy sajátos alakú diadéma, melynek alakja minden más eddig ismert koronától lényegesen különbözik. Meg tudjuk rajta állapítani az alsó részről, hogy byzanczi eredetű s hogy a byzanczi császár küldte Gejza hercegnek. Meg tudjuk állapítani a felső részt formáló két keresztbroncsról, hogy nyugati eredetű, de azt, hogy csakugyan a Szent István koronája volt, ma már bebizonyítani nem lehet. És mi mégis Szent István koronájának nevezzük már hét évszázad óta az egészet. A kelet és a nyugat ötvösművészete oly sajátos összhangban olvad össze a már századok hosszú sora óta fennálló mai alakban, hogy szinte elbájol formai szépségével és stílusának eredetiségével. Bár mind a két rész, külön-külön szemlélve, első pillanatra elárulja a különböző és idegen eredetet, nagy egészében szemlélve, ez a korona mégis specifikusan magyar.

És a magyar nemzettel nem így vagyunk-e? Elöttünk egy, a többi szomszédos néptől mindenben eltérő sajátosságú, élni tudó és élni akaró erőteljes, egységes nemzet, melynek nyelve annyira eltér még a vele legrokonabb nyelvű népek nyelvétől is, hogy a nyugateurópai nyelvek körében ily nagy eltérést egyáltalában nem találunk sehol. Pedig ha részeiben elemezzük e nyelvet, azt látjuk, hogy bár szerkezetére határozottan finn-ugor, szókinésére sokkal inkább török-tatár. De

¹ Erre nézve l. Pauler *A magy. nemz. tört.* I. 542. l. 183. jegyz. és Karácsony J. czáfolatát és Varju Elemérnek a szent koronának 1916. decz. 28-án történt megvizsgálásáról az Akademia elé terjesztett jelentését.

a szókinés igen nagy része mégis annyira szláv, germán és latin, hogy akadtak philologusok, kik tagadták az ural-altáji nyelvsaládhoz tartozását. Ha pedig a nemzetnek faji eredetét kutatjuk, esodálkozva kell látnunk, hogy a mikor hagyományaink a hunnal és az avarral való rokonságot vallják s a nyelv a mongol fajjal való rokonságra látszik mutatni, ma, sőt már századok óta mégis a fehér faj arczának és alakjának ismérveit feltüntető faji külsőségeket találjuk fel abban az emberben, kit a magyar faj típusának tartunk. Magában a nemzetben, fájában, sajátosságaiban, temperamentumában, szokásaiban, intézményeiben éppen úgy harmonikus egésszé olvad össze a kelet és a nyugat, mint abban a koronában, melyet a hagyomány a Szent István koronájának tart, noha történeti bizonyossággal csak azt a negativumot tudjuk megállapítani, hogy a Szent István koronájának fő, azaz alsó része nem a Silvester-féle, hanem a Béla fiainak adott korona.

Az eredet tehát itt is, ott is a mondák mystikus homályába vész, egyes nyomok különböző irányok felé mutatnak. De a mikor a szent korona mint változatlan kész egész lép ki a történelem napfényére a Szent István koronájának neve alatt, akkor már a magyar nemzet is mint a nyugathoz csatlakozott egységes és tudatos nemzet lép fel a történelem színpadán, alkotva jogelveket és intézményeket, melyeknek egyes részei idegen eredetre vallanak ugyan, de a melyek a maguk egészében mégis tipikusan nemzetiek, sajátosan magyarok s lényegesen eltérnek más nemzetek hasonló jogelveitől és intézményeitől.

Ily idegen eredetű intézmény a koronázás is, a mely azonban az által, hogy közjogi jelentőségű alkotmányi intézménynyé vált, az által, hogy országgyűlési cselekménynyé alakult át, sajátos nemzeti jelleget nyert s az európai államok közjogában ma egyedül álló magyar specialitás. Idegen, mert hűbéri eredetű az a közjogi tan is, melyet mint a szent korona tanát ismerünk, de ez a tan a nemzeti souverainitásnak oly alakját tárja eléünk, melyet másutt meg nem találunk. Mert a míg monarchiákban mindenütt a fejedelem a souverainitás alauya, köztársaságokban pedig a nép vagy egy aristokratikus osztály: addig nálunk a királyt és a népet egyaránt magába foglaló szent korona ez. Az áldozatra kész királyhűséget a fölkelés és a passiv

ellenállás jogához való szívós ragaszkodással párosulva csak az értheti meg, a ki a szent koronához fűződő közjogi felfogás mélyére is nyер betekintést.

I. A koronázás.

A királykoronázás frank eredetű egyházi cselekmény volt. A frank birodalomban felújított nyugat-római császárságtól vették azt át a katolikus egyház kebelébe tartozó népek s így mi magyarok is.

A koronázásnak a germán római császárságban az volt a jelentősége, hogy az egyház a fejedelmet a koronának, mint a világi hatalom jelképének a világi hatalom birtokosának a fejére helyezése által, vallási szertartási cselekmények végzése közben Isten kegyelméből való királylyá kente s ugyanakkor a király az ő világi uralmának nyújtott valláserkölcsi támogatás fejében magát ünnepélyes esküvel az egyház védelmére kötelezte.¹

A mikor Szent István megkezdi nemzetének a katolikus keresztyén hitre térítését s koronát kér a pápától, szintén vallási okok által vezetve cselekszik. Mint lelkében is keresztyén fejedelem fordul a pápához, mint Krisztus földi helytartójához, hogy őt királyúl elismerje s királylyá kenje. De az indító ok, mely miatt ezt tette, még nem tekintélyének a magyar nemzet előtt való emelése, hanem a nyugati fejedelmek részéről való elismertetés. Hiszen a nemzet még lelkében nem keresztyén és így alig lehetett rá hatással egy pusztán egyházi keresztyén ceremonia. De arra nézve, hogy a magyar népet a nyugati keresztyén népek családjában, az ő királyságát a keresztyén fejedelmek körében elismerjék, az egyház elismerésének és avatásának nagy fontossága volt. Ennélfogva a királyok keresztyén és nemzetközi okokból már kezdettől fogva nagy súlyt vetettek arra, hogy az egyház őket királylyá kenje, avassa és koronázza, a mikor a még lelkében a pogányságoz húzó nemzet a koronázást idegenszerű látványosságnál egyébbnek nem is tekinthette.

De a mikor a pogány hagyományok elhalaványodnak s a magyarok lelkükben is keresztyénekké válnak, a koronázás az egyház lelki hatalmánál fogva a nemzet szemében is királylyá

¹ Hajnik : *Egyetemes európai jogtört.* 42. 1.

avató erővel kezd bírni. Ettől az időtől, azaz Szent Lászlótól fogva kezdik a koronázást oly egyházi cselekménynek tekinteni, mely a királysághoz való jogot kétségtelenné, a király személyét szentté teszi.

De ugyanakkor a szabadságra törekvő nemzet a koronázást arra is fel akarta használni, hogy szabadságát, jogait a koronázandó önkénye ellen biztosítsa. Ezt tehetette, mert nem volt az Árpád-házon belül meghatározott öröklési rend, hanem a nemzet választása, a trónt igénylővel szemben tanusított magatartása döntötte el a trónra következés kérdését.¹

Okmányilag kimutathatólag II. Endrétől, minden valószínűség szerint III. Bélától kezdve² az egyház védelmére a koronázáskor leteendő eskübe az ország jogainak, szabadságának biztosítására vonatkozó ígéreteket is iktattak be, s ezzel a koronázás megszűnt pusztán egyházi cselekmény lenni s közjogi cselekménnyé kezdett átalakulni. Így vált már az Árpád-kor utolsó századában a koronázás és ezzel maga az a korona is, mely a szent királyok homlokát ékítette — épen azért, mert avató erőt tulajdonított neki a közhit — alkotmánybiztosítékká is, azaz a királyi hatalomnak erkölcsi korlátjává s ezzel kapcsolatban a korona szent nemzeti ereklyévé s a magyar államhatalom symbolumává.

Evvel a fejlődéssel párhuzamosan a királyok, hogy a koronázás ünnepélyességét emeljék, országgyűlést kezdtek összehívni s a koronázás a gyűlés jelenlétében ment végbe. Ennek azután az volt a következménye, hogy a mióta a koronázás a nemzet akaratától függő közjogi cselekménnyé kezdett átalakulni, azóta a nemesség meg is kívánta, hogy a koronázásra meghívassék.

Erre a korszakra esik a királyi hatalom túlkapásaival szemben a nemesség befolyásának gyarapodása a közügyekben és a királyi hatalomnak közérdekben való korlátozása, a mi az 1222. évi aranybullával veszi kezdetét. II. András és utódai oly mértékben adományozták el a királyság javait, sőt a várbirtokokat

¹ Ferdinandy: *A trónbetöltés kérdése az Árpád-házbéli királyok korában*. Válasz Fraknóinak. Bud. Szemle 1913. évf. 359—389. l.

² Ferdinandy: *Allamalkotó szerződés a magyar közjogban*. Athenaeum 1901. évf. 97—98. l.

is, hogy a királyság anyagi és fegyveres erejének támasztékától fosztotta meg magát s egy hatalmas és hatalmaskodó birtokaristokrátiát teremtett, mely ellen a köznemességet a királyi hatalom nem volt képes többé megvédeni. A hanyatló királyi hatalom helyébe tehát a nemesség új tekintélyt keresett s ezt abban a koronában vélte föltalálni, a melylyel a királyt avatni szokták, a mely koronától tehát a közhit a királyi hatalom erejét is származtatta. Ez is egy okkal több volt arra, hogy a nemzet koronázáskor kötelezze királyait arra, hogy az ország egységét és a nemesek jogait és szabadságait a rendbontók ellen megvédelmezze és részt követelt magának a közügyek intézésében, hogy hatalmát saját szabadságának megvédésére fordítsa.

A mily arányban hanyatlott a királyi hatalom és tekintély, abban az arányban nőtt magának a szent koronának mint symbolumnak és közjogi fogalomnak a tekintélye. IV. Béla óta kezdik a szent királyok koronáját szentségesnek (*sacra corona*) nevezni.¹ Ekkor már magát a koronát s nem a király személyét kezdték tekinteni az ország területe főtulajdonosának, melytől származik a nemes birtokjoga, a miért is a korona *radix omnium possessionum*, a király pedig csak azért adományozhat földbirtokot, mert a koronázással reá szállt a birtokadományozásnak és ezzel a nemesítésnek a szent koronában lakozó hatalma is.

Így jut kapcsolatba a szent koronához fűződő, a nemzet vallásos érzületén és kegyeletén alapuló közjogi felfogás a magyar birtokrendszerrel s fejlődik tovább a vegyesházbeli királyok alatt azzá a páratlanul álló közjogi rendszerré, melyhez hasonló symbolikus elméletet egy nép géniusa sem producált, csak a magyar.

A szent korona elméletét, melyet a közhatalom kölcsönös átruházási elméletének is nevezhetünk, először Werbőczy István foglalta rendszerbe *Hármaskönyvében* (I. r. 3. 4. és 10. cím), hiszen az ő korában, mint látni fogjuk, ez a tan már teljesen ki volt fejlődve s intézményekben és oklevelekben jut kifejezésre.

¹ L. erre nézve Timon Ákos: *Magy. alkotm. és jogtört.* 482. 1. 3. jegyz. IV. Bélának 1256-ban kelt oklevele Fejérnél C. D. IV/2. 386—387. l.

Bár ez a tan teljes feledékenységbe soha sem merült, a rendi korban a viszonyok megváltozása következtében, már a mohácsi vész után elhomályosult és ez az oka annak, hogy a nagy alkotmányreformoktól kezdve a legújabb alkotmányfejlődés alig vett róla tudomást. Hajnik Imrét illeti az érdem, hogy e tannak nagy fontosságát felismerve, azokat a jogelveket, melyek a nemzeti köztudatban öntudatlanul éltek, jogtörténeti megvilágításban ismét rendszerbe foglalta¹ s a kathedráról is tanította. Ezzel megmentette attól, hogy a modern jogfejlődés hatása alatt teljesen feledésbe merüljön és csupán a koronázásban maradjon fenn, mint egy letűnt korszak maradványa. Az ő nyomán kísértetem meg én is ezt a tant tovább fejleszteni és a magyar alkotmány mai intézményeivel összhangzásba hozva, minden intézményünk tartalmának magyarázatául felhasználni.² Az 1902. évben megjelent, *Magyarország közzjoga* című munkámban kísértetem meg először egész közzjogi rendszerünk alapjává a szent korona tanát tenni és erre igyekszik alapítani modern államelméletét Balogh Artúr is *Az államélet fő jelenségei, tekintettel a magyar szent korona elméletére* című s 1904-ben megjelent munkájában. Jogtörténeti szempontból világítja meg a szent korona elméletét Timon Ákos 1903-ban megjelent *Magyar alkotmány és jogtörténet* című művében s az ő érdeme, hogy e tant a külfölddel is megismertette, a mikor e munkáját német és angol nyelven is kiadta.

Azóta jogtörténeti és közzjogi íróink valamennyien többé-kevésbé foglalkoznak a szent koronával, mint a nemzet és a király között közös közzhatalomnak tulajdonképeni alanyával. Ma tehát a szent koronának oly kiterjedt irodalma van már, hogy e helyütt annak bővebb ismertetésével nem is lehet foglalkoznom. A bő irodalommal pedig együtt jár, hogy egyes írók hol egészében, hol a részletekben hamis útakra tévednek s hibásan fogják föl a tan lényegét vagy hibás következtetéseket vonnak le belőle.

¹ *Magyarország és a kühéri Európa*, 104—110. l. *Egyet. európ. jogtört.* 1899. 236—237. l.

² Ferdinandy: *A királyi méltóság és hatalom*. 1895. 198—200. l.; *Az arany bulla*. 1899.; *Az államalkotó szerződések*. 1902. 22—27. l. (Athenaeum 1901. évf.)

Erre való tekintettel tüzetesen kell vizsgálnunk a tant és ki kell mutatnunk az egyes tévedéseket, a melyek e tannal kapcsolatban keletkeztek.

II. A szent korona királyllyá avató ereje.

A szent koronához füződő közjogi felfogásnak az volt az alapja, hogy azt az avató erőt, a melyet a koronázásnál az egyház magának tulajdonított, kezdetben a nemzeti közfelfogás, később a királyok meggyőződése is arra a koronára szállította át, melyről az volt a közhit, hogy a Szent István koronája. Ennek kell az alapnak lenni már csak azért is, mert a királyság erejének a koronába helyezése történetileg jóval megelőzte magát a szent korona tanát.

A Szent István koronája iránt való kegyelet nemcsak abban nyilatkozik, hogy már IV. Béla korában a koronát szentesesnek (*sacra corona*) nevezik;¹ nemcsak abban, hogy már a XII. század végétől fogva okmányaink a közhatalom fogalmát a koronához kötik s a korona érdekében folyt küzdelemről, a korona és a haza becsületéről, a koronának alávetettségről, a korona iránt való hűtlenségről vagy a korona és a király iránt való hűségéről beszélnek² és hogy a korona őrzésére különös gondot fordítanak:³ hanem abban is, hogy már a XIII. században csakis evvel a koronával való koronázást tekintették érvényes koronázásnak. Kitünik ez különösen III. Andrásnak Theodor fejevári préposthoz 1293-ban intézett leveléből, hol ezeket írja a király: «Midőn a mi uralkodásunk és megkoronáztatásunk ellenségei előbb titkon, majd nyíltan abban mesterkedtek, hogy trónraléptünkör ne juthassunk a szent király koronájához, hogy a mi uralkodásunk tekintélye és az országlakók üdve és jóléte kérdésessé váljék.»⁴

Tehát ha már III. András ezeket írja 1293-ban, kétségtelen, hogy régi közhit volt, hogy csak a szent király koronájával való

¹ V. ö. Timon: *Magy. alk. és jogtört.* 482. l. 3. jegyz.

² L. Timon: *Magy. alkotm. és jogtört.* 481. l. 2. jegyz.

³ A fejevári prépost tisztje volt már IV. Béla idejében, (l. Ferdinandy: *Magyarorsz. közjoga.* 381. l.

⁴ Kovachich: *Vest. comit.* 150. l.

megkoronázás adja meg a királynak a királyi tekintélyt és vice versa: a kit a Szent István koronájával megkoronáztak, azt megilleti a királyi hatalom és tekintély. Ezt bizonyítja az ifjabb királyság szerepe is a magyar nemzet történetében.

Az Árpád-házban meghatározott trónöröklési rend nem volt, de a királyválasztás formái sem voltak intézményileg kifejlődve.¹ Ebből származtak azok a testvérharcok, melyeknek a különben elég szapora Árpád-ház három évszázad alatt áldozatul esett. Ezen testvérharcoknak királyaink II. Andrástól kezdve azzal igyekeztek véget vetni, hogy elsőszülött fiukat még a maguk életében országgyűlésen megkoronáztatták. Így II. András IV. Bélát, így IV. Béla V. Istvánt. De mihelyt a trónnak választott örököse meg volt koronázva, az ország azonnal valóságos királyát látta benne s a régi családi viszály a hatalom birtokáért felújult, csakhogy most már nem a rokonok, hanem az apa és a fiú között. Ha nem hittek volna a koronának királylyá avató erejében, az apakirályok sem igyekeztek volna a trónt elsőszülöttjük számára a koronázás útján biztosítani; de az ifjabb királyoknak sem sikerült volna oly hatalomra szert tenni, mely az apakirály hatalmával vetekszik, sőt azt legyőzni is képes.

Az a közhit tehát, hogy a Szent István koronájában és nem az egyházi avatásban rejlik a királyság ereje, már az Árpád-kor utolsó századában ki volt fejlődve, noha éles kifejezésre tényekben csak később, a XIV. és a XV. században jutott, egy oly korszakban, a melyben a már formák közt az országgyűlésen megnyilatkozó nemzeti közakarát, a királyválasztás, pótolhatta volna nemcsak az egyházi avatásnak, hanem a szent koronának királyavató erejét is. De minden ellenkező kísérlet mellett sem pótolta, noha nem hiányoztak manifestumok, a melyek az ellenkező elérésére, a nemzeti külön hitvallásnak, a magyar nemzeti bálványának a lerontására törekedtek. Erre nézve két szembezők esetet jegyzett föl történetünk; a Róbert Károlyét és az I. Ulászlóét s egy királyi nyilatkozatot, a Zsigmondét.

Lukács érsek még azt hitte, hogy III. Bélát az országglásból

¹ Lásd Fraknóival erre nézve folyt vitámat: *A trónbetöltés kérdése az Árpád-házbéli királyok korában*. Budapesti Szemle 1913. évf. 356—389. 1.

kirekesztheti, ha őt megkoronázni vonakodik. A király és az urak a pápához fordulnak tehát, hogy a koronázásra a kalocsai érseket hatalmazza föl.¹ Még Róbert Károly is azt hiszi, hogy a hatalom, a magyar királyt fölavatni, az esztergomi érsek, illetőleg a pápa kezében van s ezért kéri a pápát, hogy ha az esztergomi érsek vonakodnék az ő fiát, Lajost megkoronázni, hatalmazza föl erre a kalocsai érseket s a váradí és zágrábi püspököket. Zsigmondnak a koronázásánál azonban a veszprémi, János és I. Ferdinánd megkoronázásánál a nyitrai püspök már pápai meghatalmazás nélkül végzi a koronázó főpap tisztjét. Vagyis az egyház fejének, a pápának a meghatalmazása a XIV. században erejét veszti, nem fontos többé. De annál fontosabbá válik maga a korona, a melylyel koronázni kell.

Károlyt 1308-ban forma szerint királylyá választották,² de mivel a szent korona László vajdánál volt s ő ezt kiadni vonakodott, 1309 jún. 15-én egy külön e célra készített új koronával koronázták meg, melyet június 11-én a püspökök és a bárók beleegyezésével nagy ünnepélyességgel, a papság színe előtt és számos nép jelenlétében «cum missarum solemnibus benedictum et sacro per Nos (t. i. praelatos) tactum est chrismate, ut tale . . . novum hoc (t. i. diadema) illi antiquo succederet» Gentilis bíboros pápai követ felszentelt és megőrzés végett a fehérvári egyháznak átadott, hogy ezentúl ezzel koronázzák Magyarország királyait. De a pápai követ kívánságára 1309 június 26-án, tehát már a koronázás után erről okmányt állítottak ki, a melyben kimondották, hogy mivel a szent koronának nagy a tisztelete és a tekintélye, mintha abban lakoznék a királyság jogereje (quasi in eo sit ius regium constitutum) s ennél fogva visszatartójának merészsége e miatt megnövekednék és a királyi méltóságot leginkább leronthatná, a főpapoknak és az ország báróinak tanácsára és megegyezésével ezt a diademát (vagyis a Szent István koronáját), a míg lefoglalva van, nehogy avval királyok öveztessenek vagy koronáztathassanak, a pápai követ teljesen tilalom alá vetette.³

¹ Pauler: *A magy. nemzet tört.* II. 416—417. l.

² Okmányát közli Kovachich: *Vestigia Comitiarum.* 160—167. l.

³ Az okmány szövegét l. Kovachich: *Vest. Com.* 176—179. l.

De a pápai követnek sem az új koronára adott áldása, sem a régi koronának interdictum alá vetése nem használt semmit. A király kénytelen volt a szent korona visszaszerzése iránt László vajdával újra tárgyalni s mikor a szent koronát visszaszerezte, azaz 1310-ben, a mint maga a király mondja 1315-ben kelt okmányában:¹ noha az új koronával történt koronáztatása elégséges volt (t. i. az ő hite szerint), mégis, hogy a magyar nemzet közvéleményének eleget tegyen és a tömeg lelkéből a botrány kiirtassék (ut opinioni tamen gentis Hungaricæ satisfieret et scandalum de medio vulgi tolleretur), a szent koronával ismét megkoronáztatott.

És csakis ez a második koronázás szilárdította meg a Károly trónját. Ez pedig nyilvánvalóvá teszi, hogy a szent korona tisztelete nagyobb volt, mint az egyház hatalma. Sa mit nem tudott megszerezni Károlynak és az új koronának az egyházi avatás, azt megszerezte a szent koronával történt megkoronázás. Vagyis a nemzeti közhit az avató erőt ekkor már nem az egyháznak, hanem a Szent István koronájának tulajdonította.

Már Zsigmond a maga jogát illetőleg a nemzet álláspontján áll s a nemzeti közhitre hivatkozik nápolyi Lászlóval szemben, a mikor László zárai koronázását nem azért mondja érvénytelennek, mert olyankor koronázták, a mikor már volt az országnak törvényesen megkoronázott királya, hanem mert hamis koronával koronázták meg: «meg akarván minket fosztani a mi királyi diademánktól és koronánktól, melynek jogán 16 éven át bírtuk országunkat, felajánlották azt (Kis) Károly fiának, Lászlónak, kit Jádrába (Zárába) vittek s ott valami összetakolt hamis valamivel megkoronáztak».²

A király tehát a szent korona jogán bírja országát, ennek jogán bírja az uralkodás jogát s ezt maga a király is elismeri.

Zsigmond, illetőleg Albert halála után a korona megint idegen kézre kerül, mint az Árpádok kihalása után. Csakhogy most nem magyar úr kezébe jut, a kitől vissza lehet szerezni, mint 1308-ban, hanem egy oly idegen fejedelem kezén marad,

¹ Szövegét l. Kovachich Suppl. I. 260—263. l.

² Fejér: *Cod. Dipl.* X/IV. 299. l.

a kinek nagy tervei vannak vele s ez III. Frigyes császár. Albert neje, Zsigmond leánya, Erzsébet, utószülött fiának, V. Lászlónak a trónt azzal igyekszik biztosítani, hogy a most már a visegrádi várban őrzött koronát elorozza s párthíveivel fiát, a csecsemő Lászlót megkoronáztatva, magát a koronát is a gyermekkel együtt Frigyeshez viszi.

Az ország többsége I. Ulászló lengyel királyt választja meg s az országba hozván, meg akarja koronázni. De mivel a korona nem volt kéznél, a Szent István fejről levett koronával koronázzák meg, a többi koronázási jelvény igénybevétele mellett. Erről a koronázásról az országgyűlés 1440 júl. 17-én hosszú manifestumot állított ki,¹ mely elmondja, hogy Albert halála után nejenek, Erzsébet királynénak beleegyezésével követeiket küldtek Ulászló lengyel királyhoz, hogy Magyarország koronájának elfogadására meghívják, mialatt Erzsébet, a ki utószülött fiát akarta királylyá tenni, a szent koronát Visegrád várából titkon elvitetve s alig három hónapos fiát mindnyájuk akarata és az eddigi szokás ellenére minden szentséges jelvények, jelesen Szent István kardja, jogara, almája és követségi keresztje nélkül az elvitt koronával, ha ugyan ezt koronázásnak lehet mondani, megkoronáztatta és magát a koronát ismeretlen helyre elvitte.

Azután elmondva, hogy Ulászló koronázására oly népes országgyűlés gyűlt össze, a milyen mindnyájuk emlékezete szerint más királyok koronázásakor össze nem jött, így folytatja: «megfontolva leginkább azt, hogy a királyok koronázása mindig az országlakók akaratától függ és a korona ereje és hatálya (efficacia et virtus Coronæ) az ő jóváhagyásukban rejlik, s nem kevésbbé látva azt, hogy ez az ország nem nélkülözheti annak a siettetését, hogy alkalmas királyunk legyen, egyhangúan, közkívánatra elvégeztük, elrendeltük és elhatároztuk, hogy más régi művű arany koronával, melyet Szent István királynak, az apostolnak és a mi patrónusunknak ereklyéi között fejének tartóján mostanig nagy tisztelettel őriztek, kell Ulászló királyt megkoronázni, mely koronázást a mai napon a Szent

¹ Szövegét közli Cziráky-Dózsa: *Hist. de modo consequ. Summo imp.* 235—242 l.

Lélek segítségül hívásával és az ő ösztönzésével, a mint jámborban hiszszük, nyilvánosan végezve és mindazoknak a szertartásoknak nyilvánvaló megtartásával, melyek hozzá tartoznak s hatályához és ünnepélyességéhez együttesen megkívántatnak, felöltvén a mi urunk királyunk minden kellékét és öltözékét a mi első szent királyunknak és ezek ráadatván, kezébe adatott a szent király kardja, királyi pálczája, almája, követségi keresztje és hiány nélkül minden más szükséges, kivéve csupán a fennebb említett koronát, szerencsésen elhatároztuk és az elvégzettenket megvalósítottuk, elhatároozván, kihirdetvén és kijelentvén emez iratunkkal, hogy ennek a mostani koronának és koronázásnak minden tekintetben olyan ereje és hatálya legyen most és a jövőben (*ipsam modernam coronam et coronationem omnem illum virtutem, et efficaciam illudque robur per omnia habere et habituram*), mintha maga a régi korona tétetett volna királyunk fejére és mintha a mostani helyett a régi koronával hajtattott volna végre ez a koronázás, úgy, hogy a míg maga az előbbi korona nincs kéznél, ha azt visszaszerezni nem lehetne, veszítse minden erejét s hatálya, *mysteriuma* és ereje ebben a mostani koronában értessek (*omnis deesset efficacia, ac quodlibet signaculum, misterium et robur eiusdem in hanc modernam Coronam intelligentur*) és mindnyájunk akaratóból ebbe átszállott legyen». Ezek után a most koronázott királyra közakarattal átruházzák mindazt a teljes hatalmat kegyelmek osztásában, adományozásokban, kinevezésekben, igazságszolgáltatásban, kormányzásban stb., mely a magyar királyokat akár szokás, akár törvény alapján eddig is megillette, mintha a régi koronával koronázták volna meg, a mint szokásos volt.»

«Mégis javasoltuk, — folytatja a *manifestum* — hogy a régi korona, ha őrzésének helye ismertté válik, magának a király úrnak egész igyekezetével kikutattassék és Isten segítségével visszaszereztessek, de közös akarattal hozzáteszszük, hogy abban az esetben, ha a régi korona igyekvésünkkel visszaszerezhető nem volna (mitől Isten óvjon), mostantól minden jövendő időben Magyarország minden ezután következő királyának koronázása a szent királynak már említett másik, mostani koronájával a szokásos ünnepélyességgel minden változtatás nélkül hajtassék végre.» Azután elrendelik az új koronának a

régi módjára való őrzését. De ha a régi korona visszaszerezhető volna, előbbi díszébe és hatályába visszahelyeztessék s előbbi helyére tétessék. Az Erzsébet által az ország akarata ellen végrehajtott koronázást pedig megsemmisítik és semmi erővel és hatálylyal sem bírónak jelentik ki. Végül elhatározzák, hogy a ki a korona alattvalói közül az itt elmondottaknak ellene mondana vagy cselekednék, tisztségének, méltóságának és nemességének elvesztésével és a kegyelmezés minden reménye nélkül, örökös hűtlenség és felségsértés és a közrendzavarás büntetésével sújtassék.

Ha figyelmesen elolvassuk ezt a manifestumot, szembe tűnik az a szívós ragaszkodás a szent koronához, mint nemzeti ereklyéhez, mely a szükség és az államraison parancsa előtt meghajló elhatározás ellenére is kicsillámlik az országgyűlés határozataiból. Valahányszor az új koronát ruházzák föl benne királylyá avató erővel, mindig visszatérnek a régi koronához is, kijelentve, hogy azt vissza kell szerezni, ha lehet, és ha visszaszerzik, ismét régi hatályába kell visszahelyezni. László koronáztatását nem csupán azért mondják ki érvénytelennek, mert az ország akarata ellenére történt, hanem azért is, mert a szent király egyéb ékességei nem szerepeltek a koronázásnál. A most megejtett koronázást pedig nemcsak azért mondják ki érvényesnek, mert az országgyűlés akaratából hajtották végre, hanem azért is, mert a Szent István kardja, királyi pálczája, országalmája stb. szerepeltek a szertartásnál és csak maga a korona hiányzott. De ezt is pótolta egy oly korona, mely szintén a szent király ereklyéi közé tartozott, hiszen koponya-tartóját fedte századok óta. De vajon melyik a fontosabb ereklye a koronázásnál? A korona-e vagy a kard, a királyi páleza és a többi? E tekintetben nyílt ellenmondás van a manifestumban, mint a mily nyílt ellenmondás csillámlik ki az egészről a szívek érzelmei és az ész követelményei között. Ha ez nem így volna, nem gyöngítették volna a nemzet akaratának hatályát az ereklyék használatának belekeverésével.

Nyilvánvaló, hogy az országgyűlés erőt vett a saját érzésein, a mikor a szent korona hiányában végrehajtott koronázást érvényesnek mondotta ki és arra, a ki ezt tagadja, súlyos büntetést szabott. És hogy ez a manifestum erőszakvétel

az érzelmeken, azt a jövő bizonyította be. Mert a mikor Ulászló 1444-ben a várnai csatában elesett, privilegiumait az 1453. évi pozsonyi országgyűlés, mely Lászlót eskütétel után újabb koronázás nélkül királyul ismerte el, érvénytelenítette.¹

A legfeltűnőbb azonban az, hogy a manifestumban a koronázás érvényessége szempontjából egy árva szó sincsen arról, hogy ki végezte a koronázási szertartást. A míg az Árpád-korban az volt a legfontosabb kérdés, hogy a koronázás a pápa meghatalmazottja által végeztessék, addig az most egyáltalában szóba sem jön. Igaz, hogy Lászlót is Széchi Dénes esztergomi érsek koronázta meg, tehát ugyanaz, a ki Ulászlót. Az a körülmény azonban, hogy Ulászlót is az esztergomi érsek koronázta meg, bizonyára említést nyert volna a manifestumban, ha az esztergomi főegyháznak ezt a pápai adományon alapuló kiváltságát az érvényesség szempontjából lényegesnek tartották volna. De nem tartották lényegesnek, mint azt már az előzőknél is láttuk, mert a lényeg a korona volt, a közhit ennek tulajdonította az avató erőt és így a manifestum minden igyekezete az, hogy megbirkózzék és a lényegét a szent koronából az országalakók akaratára átvigye.

A korona annyira lényeges volt, a szent koronával történt koronázást annyira királylyá avató erővel ruházta föl a közhit, hogy V. Lászlónak gyermekkorában véghezvitt koronázását, melyet a fennebb ismertetett manifestum érvénytelennek és semmisnek jelentett ki, Lászlónak 1453-ban Pozsonyban letett esküje után új koronázás nélkül is érvényesnek ismerték el minden nehézség nélkül.² Mátyás pedig meg sem kísértette, hogy magát más koronával koronáztassa meg, hanem hat évig uralkodott koronázatlanul, a míg végre győzelmes háború után hátrányos békével sikerült a koronát Frigyes kezéből visszaszerezni és csak akkor, 1464-ben koronáztatta meg magát,

¹ Ezt a pozsonyi gyűlést Szalay L. nem tartja országgyűlésnek (*Magyarorsz. tört.* III. 136), míg ellenben Kovachich ezeket mondja: Anno 1453 Posonii Comitia magna frequentia celebrata . . . quibus ipse Ladislaus rex interfuit et decretum primum in iis edidit (*Vest. com.* 280. 1.).

² Werbőczy H. K. II. r. 14. cz. 37. §-ban V. László koronázását érvényesnek mondja.

ezen a koronázó országgyűlésen a korona őrzésére külön törvényt alkotva, mely az ő esküje után mint 2. cikkely iktatott koronázási decretumába.

III. A szent korona és a magyar birtokrendszer.

Az imént említett történeti események fényesen bizonyítják, hogy már az Árpád-kor utolsó századától kezdve a nemzet közhite szerint a Szent Istvánénak tartott koronában volt a királylyá avató erő, minek következtében ez a szentségesnek nevezett korona, ez a nemzeti frigyszekrény, melyben lakozik a királyság ereje, vált a királyi hatalom forrásává.

Más szavakkal mondva, a Szent István koronája nemcsak az államhatalom symboluma, hanem annál sokkal több, mert benne királylyá avató erő (*affictia*, *signaculum*, *mysterium ac robur*) lakozik, mely a belé vetett nemzeti közhit következtében a való életben is cselekvőleg hat és működik. Ekként válik maga a szent korona közjogi fogalommá, mely a szent koronának nevezett ékszertől önállóan is megvan, mert hiszen akkor is, a mikor a korona idegen kézben van, a közjó fogalmát a korona javával, érdekével fejezik ki, a honfiak a koronának tesznek szolgálatot, a korona iránt viseltetnek hűséggel. Ennek következtében a mai értelemben vett elvont államhatalom az, a mi a szent korona fogalmával azonos és a szent korona mint koronázási ékszer, ennek az államhatalomnak a megtestesítője, mely által az láthatóvá, felfoghatóvá, megérthetővé válik. A király jogai tehát nem önállóak, hanem a szent korona jogai, melyek a koronázással ruháztatnak át gyakorlás végett a királyra. A király azért rendelkezik a korona javaival, azért adományozhatja azokat, mert a koronázással ez a hatalom a koronával együtt neki megadatott. Ezért illeti őt az országlás, a bírászkodás, a törvényhozás hatalma is.

Az ország területének főtulajdonosa tehát nem a király, hanem a szent korona, melyre minden birtokos nélkül maradt földterület visszaháramlik. Az egyes nemesek pedig szintén a szent korona jogán bírják birtokukat, mely nekik a szent korona körül szerzett érdemeik jutalmául s a szent korona területének védelméért, azaz a teljesítendő honvédelem fejében

adatott és így a szent korona minden birtokjognak forrása (radix omnium possessionum). A nemes a földnek nem szabadon rendelkező tulajdonosa, hanem csak hasznát szabadon élvező birtokosa, mert a dominus maga a korona, a főtulajdonjog nála van s ennek következtében a korona minden birtokos nemesnek törvényes örököse, azaz minden magvaszakadt nemzetség birtoka visszaháramlik a szent koronára, s a király a szent korona jogán azt újra eladományozza.

A honfoglalás alapján bírt szállásbirtokra ez nem érvényesülhetett volna, mert a honfoglaló nemekből származók a királyság megalapítása óta a felosztott törzsszállásokat egyéni birtokként bírták, teljesen szabadon, a királyra való háramlási jog terhe nélkül. Ámde a mióta a király a maga híveit, a nyugati hűbérurak példája után indulva, de már szerzett érdemek jutalmául azokból a birtokokból, melyekkel a királyság szabadon rendelkezett, birtokadományyal látta el, az adomány, mely oklevéli alapon nyugodott, biztosabb birtokjogot adott, mint a honfoglalás, mivel a honfoglaló nemtől való leszármazás igazolása annál több nehézségbe ütközött, minél jobban távolodtak a honfoglalás korától. És mivel a megadományozott nemes a múltban szerzett érdemek fejében nyerte adományát és nem érezte magát a királylyal szemben különös szolgálatokra kötelezve, a szállásbirtokos és az adományos között a szabadságra való minden különbség már a XII. században megszűnt, az egyik éppen olyan teljes nemesi szabadsággal élt, mint a másik.¹ A szállásbirtokosok tehát, hogy oklevéli alapon nyugvó, könnyebben igazolható birtokjogot szerezhessenek, birtokaikat följánlották a királynak, hogy azokat tőle adomány alakjában visszakérjék, a minnek az lett a következménye, hogy a szállásbirtok teljesen kiveszett s helyét az adomány foglalta el.

A XIV. században már minden nemesi birtok alapja a szent korona jogán történt királyi adomány, mely külső formájára hasonló a nyugaton dívó hűbérezhez, a beneficiumhoz, de tartalma egészen más. A hűbért a hűbérúr a személyes hűségi kötelezettség elvállalásáért, jövőben teljesítendő szolgálatokért adományozza a hűbéresnek; míg ellenben a magyar király a

¹ Hajnik: *Magyarország és a hűbéri Európa.* 34–35. l.

szent korona jogán híveit a köz érdekében már teljesített szolgálatokért, szerzett érdemek jutalmául tünteti ki birtokadomány-nyal s a jövőre nézve csak az a kötelezettség hárul a nemesre, hogy az ország védelmére lóra üljön, azaz a szent korona területeinek védelmére katonáskodjék, ha ellenség támad az országra.

Nálunk is voltak ugyan a királynak a szónak nyugati értelmében vett hűbéresei, kik a királylyal szemben személyes katonai szolgálattal tartoztak, t. i. a várjobbágyok, de ez az osztály lassanként megszűnik, mert a várjavak eladományozása folytán vagy magánbatalom alá kerültek vagy birtokuk mentesítettven a különös szolgálat terhe alól, nemesi birtokká vált s a birtokos nemzetség magvaszakadása esetén visszaháramlott a koronára.

Az Anjouk alatt tehát már befejezést nyert az a fejlődés, hogy a szent korona minden birtokjog forrása (*radix omnium possessionum*), a királyt pedig csak azért illeti az adományozás joga, mert a koronázással reá szállt a szent koronában lakozó birtokadományozásnak s ezzel a nemesítésnek és privilegiumadományozásnak a joga és hatalma.

Az ország területe felett a szent koronát megillető főtulajdonjog a középkori felfogás és gazdasági viszonyok következtében magában foglalta azonban a földbirtokon élő emberek fölött a bíraskodási, igazgatási és a jogalkotó hatalmat is és így mindez szintén a szent koronában gyökeredzett, a szent korona jogán illetve a királyt, annál is inkább, mert a nemzet közhite a szent koronába és csakis ebbe helyezte a királylyá avató erőt. Az államhatalom teljessége tehát a szent koronában lakozónak tekintetett, mely a koronázással együtt száll át a királyként következő vagy királylyá választott egyén physikai személyére.

Az ország területének kisebb-nagyobb részét azonban az egyes nemesek bírták, szintén a szent korona jogán. Ők is részesei voltak tehát a maguk birtokának területén mindazoknak a hatósági jogoknak, melyek a középkori felfogás szerint a szabad földbirtokkal jártak s gyakorolták a bíraskodás jogát, mint úri hatóságot a földbirtokon lakókon és így részeseivé váltak ők is a szent korona hatalmának.

A banderiális honvédelmi rendszer behozatala következté-

ben a nemesek nemcsak személyesen tartoztak katonáskodni, hanem a hűbéresek módjára az ország védelmére jobbágyaik sorából birtokuk nagyságához mérten fegyvereseket is tartoztak kiállítani. A nemesek ennek következtében bíraskodási jogokon kívül a birtok nagysága szerint több-kevesebb katonai és igazgatási hatalomra is szert tettek. Méltán nevezhették tehát magukat a szent korona tagjainak (*membra sacra regni coronæ*), mert hiszen a szent korona bíraskodási és igazgatási hatalmának és jogának kisebb-nagyobb részét bírta minden egyes birtokos nemes.

IV. A kölcsönös hatalom-átruházás elmélete.

Már láttuk, hogy magának a királynak a koronázása már az Árpád-korban is, a mikor az arany bulla óta a királyi hatalom korlátai egyre szaporodtak, mindig országgyűlésen történt. A koronázáskor leteendő eskü révén maga a koronázás az országgyűlés akaratától függött, majd a királyválasztás formáinak kifejlődésével az a jogelv is kifejlődött, hogy az országgyűlés koronázza a királyt, azaz az országgyűlés ruhazza rá koronázáskor a szent koronának tulajdonított hatalmat a királyra, a miért is a szent koronát a vegyes házbeli királyok óta többé nem a király koronájának, hanem Magyarország szentséges koronájának (*sacra regni Hungariæ corona*) nevezik, azaz a korona a nemesekből álló országnak (*Regnum*) a tulajdona, ez rendelkezik vele, mert ez választja a királyt, a király pedig a koronának csak birtokosa, hatalmának letéteményese, gyakorlója.

A míg tehát az egyes nemes a szent korona jogán bírja birtokát és gyakorol ennek alapján az országgyűlésen és a király tanácsában köztevékenységet; addig a király a nemesek összességének, az ország egész testének (*totum Corpus regni*) akaratából bírja magát a koronát és gyakorolja a koronában rejlő jogosítványokat, a privilegiumok-, a nemesség- és a birtokadományozásnak, a törvényhozásnak, országlásnak és bíraskodásnak hatalmát.

Werbőczy *Hármaskönyv*-ének I. része 3. címének 6. §-ában már mint kifejlődött és kétségtelen jogelvet ekként szegezi le a szent korona tanában kifejezésre jutó kölcsönös átruházási

elméletet : «Miután pedig a magyarok a szentlélek kegyelmének ihletéből, szent királyunk közremunkálása által az igazságnak felismeréséhez és a katolikus hitnek vallásához jutottak és őt önként királyukká választották és meg is koronázták : a nemesítésnek s következőképpen a nemeseket ékesítő és a nem-nemesektől megkülönböztető birtok adományozásának jogát és teljes hatalmát az uralkodással és országlással együtt a *communitas* a maga akaratából az ország szent koronájának joghatósága alá helyezte és következőképpen fejedelmünkre és királyunkra ruházta ; ettől fogva ő tőle ered minden nemesítés és a két dolog (t. i. a királyi hatalom átruházása és a nemesítés) mintegy a viszontátruházásnál és kölcsönösségnél fogva oly szorosan függ egymástól mindenkor, hogy egyiket a másiktól külön választani és elszakítani nem lehet s egyik a másik nélkül nem történhetik. Mert a fejedelmet is csak a nemesek választják és a nemeseket is csak a fejedelem teszi azokká s ékesíti nemesi méltósággal.»

Ezzel kapcsolatos az I. rész 4. cím eme kijelentése : «Az ilyen nemeseket (t. i. az ország valódi nemeseit = *veri nobiles regni*) az imént említett (az adományozott) javakban való részesülés és összeköttetésnél fogva a szent korona tagjainak tartjuk, a kik senki más hatalmának alávetve nincsenek a törvényesen megkoronázott fejedelemén kívül.»

A H. K. I. r. 9. címének, mely a sarkalatos nemesi jogokat sorolja föl, 4. §-ában egyik sarkalatos jogként az van említve : «hogy az ország nemesei senki másnak hatalma alatt nem állanak, mint a törvényesen megkoronázott fejedelemének ; sőt fejedelmünk maga is, rendes hatalmánál fogva, bárkinek pusztá panaszára és gonosz besúgására közülök senkit, a törvény útján kívül és kihallgatása nélkül sem személyében, sem vagyonában nem háboríthat.»

A 10. cím szerint a fejedelem minden birtokos nemes igazi és törvényes utódja (*verus et legitimus successor*), ha valamelyikük örökösök és maradék nélkül halna el : «mert összes fekvő jószágai és birtokjogai a jelzett átruházás erejénél fogva Magyarország szentséges koronájától függenek és törvényes birtokosuk magva szakadtával mindig ugyanarra néznek és háramlanak.»

A szent koronához fűződő közjogi felfogás tehát, mint láttuk, történetileg szoros kapcsolatban van a magyar adomány- és birtokrendszerrel is és nem csupán a szent korona királylyá avató erején és a koronázás intézményén nyugszik. A nemes nem azért tagja a koronának, mert részese hatalmának, mert királyt választ és koronáz, hanem fordítva: a nemes azért tagja a szent koronának, mert a szent korona jogán bírja birtokát s azért részesedik a szent korona hatalmában, azért választ és koronáz királyt, azért gyakorolhat köztevékenységet a királyi tanácsban, az országgyűlésen és a megyék életében, mert a középkori gazdasági és társadalmi viszonyok mellett magánszolgáltatásoktól mentes birtoka erre képesíti.

Az a felfogás tehát, mely a rendi korszak végén, a XVIII. században itt-ott, mint pl. Ürményinek, Rosenmannak, Farkasnak *Jus publicum*-ában, Pancratzknak *Tractatus*-ában kifejezésre jut s melyet Timon; *Magyar jog- és alkotmány történet*-ében nemkülönben Concha *Politiká*-jában és Balogh Artúr *Az államélet fő jelenségei, tekintettel a szent korona elméletére*¹ című művében magáévá tesz, hogy a szent korona tana az organikus államelmélet képletes kifejezése, nézetem szerint a szent korona tanának téves felfogása minden hozzá fűzött következtetésekkel együtt. A szent korona egész testét soha sem hasonlította sem Werbőczy, sem a tant kifejlesztő kornak valamely emléke egy élő organismushoz, melynek feje a király és tagjai a nemesek, mert azt, hogy a király a korona feje (*caput coronæ*), sehoh sem fogjuk a régi emlékekben felfödözni, hanem csak azt, hogy a nemesek a korona tagjai. Ebből, hogy a nemesek tagjai a korona testének, csak következtetés útján csinálták azt a gondolatot, hogy akkor a király a feje, nem vevén észre, hogy ez az absolutismus gondolata, mely a szent korona tanával éles ellentétben van.

Már boldogult Lechner Ágost figyelmeztetett arra tanításában, hogy az organikus elmélettel való azonosítása a szent korona tanának lényegéből forgatja ki e tant. Mert a szent korona tana az alkotmányos közhatalomnak, a nemzet és a király közös hatalmának, a kölesönös átruházásnak az elmélete;

¹ 33. 47—49. l.

míg ellenben ha a szent korona oly élő organismust képviselne, melynek feje a király és tagjai a nemesek, akkor csak az alávetettség és a fejedelmi absolutismus következnek belőle; mert akkor azt jelentené a szent korona elmélete, hogy miként a tagok a fejnek feltétlenül alája vetvék, akként a szent korona tagjai is feltétlenül alá vannak vetve a királynak, csupán arra hivatvák, hogy neki engedelmeskedjenek. Akkor a szent korona tagságából nem a közhatalomban való részesedés joga, hanem csupán a királyi hatalommal szemben való teljes alávetettség, az engedelmisség kötelezettsége következnek. Már pedig minden idegenebb a középkori magyar jogi felfogástól és alkotmányi rend- és szervezettől, mint ez a magyarázat.

A király nem a szent korona feje, hanem a szent korona viselője, azaz hatalmának birtokosa, gyakorlója; nem önjogú uralkodó, hanem hatalmi megbízott, a ki azonban mint ilyen, vissza nem vonható, életfogytiglan tartó megbízatást nyer a koronázással a szent korona hatalmának gyakorlására. Csakis a hatalomnak ez a visszavonhatatlansága teszi őt az ország felelőtlen urává, azaz uralkodóvá, de uralni jogát nem saját jogán, hanem a szent korona jogán, a koronázással történt átruházás jogán bírja és gyakorolja. A királyt illető felségjogok tehát a szent korona jogosítványai, az ország és a hozzá tartozó országok a szent korona országai (*regna sacræ regni coronæ subiecta vel adnexa* vagy *regna ad sacram regni Hungariæ coronam pertinentia*).

A szent korona tagjainak összessége (*Universitas*) az országgyűlésen van jelen, a miért is a XV. század okmányai az országgyűlésen egybesereglett nemesek összességét *totum corpus regni*-nek nevezik s mivel itt a szent korona összes tagjai, a jelenlevők a távolmaradottakat is képviselvén és a szent korona viselője, a király is jelen van, méltán lehet az országgyűlést a királylyal együtt a szent korona egész testének (*totum corpus sacræ regni coronæ*) nevezni.

A szent korona pedig csak ott fejtheti ki teljes hatalmát, azaz csak ott alkotható törvény, a hol a korona viselője és tagjai együtt vannak jelen, azaz az országgyűlésen és avval együtt. A *souverainitas* alanya tehát nem maga a király személye, hiszen a szent korona egész hatalma nincsen a király-

nál, hanem a nemzetet és a királyt, a tagok összességét és a szent korona viselőjét magában foglaló szent korona. Werbőczy ezt így fejezi ki H. k. II. r. 3. címében: «Minekutána (a magyarok) a katolikus hitre tértek és maguknak önként királyt választottak, mind a törvényhozásnak, mind minden birtokadományozásnak és bíraskodásnak hatalmát és jogát az uralkodással és kormányzással együtt az ország szent koronájának, melylyel Magyarország mindenik királyát megkoronázni szokták, joghatóságára és következképpen a mi törvényesen rendelt fejedelmünkre és királyunkra ruházták át. És így ettől fogva a királyok a törvényeket a nép összehívása és megkérdezése mellett kezdték alkotni, a mint ez korunkban is történni szokott.

A fejedelem mindazonáltal egyedül a maga akaratából es önkényesen, kiváltképpen az isteni és természeti jogot sértő dolgokban és az egész magyar nemzet régi szabadságának ártalmára semmit sem rendelhet; hanem össze kell hívnia és megkérdeznie a népet, vajon ennek az ilyen törvények tetszenek-e vagy sem? a kik ha igennel felelnek, azontúl az ily végzéseket törvényekül tartjuk meg.

Többnyire pedig közös megegyezéssel maga a nép is elhatároz valamit, a mit a közjóra hasznosnak itél és írásban terjeszti a fejedelem elé, kérvén, hogy erre nézve neki törvényt adjon és ha maga a fejedelem az ilyen végzéseket elfogadja és helybenhagyja, akkor az törvényerőre emelkedik s azonnal törvénynek kell tekintenünk.

Mégis mindezeket nem a nép, hanem különösen a fejedelem statutumainak mondjuk azért, mert ha a fejedelem beleegyezése és megerősítése mindkét esetben hozzájuk nem járul, ezen rendeleteknek semmi ereje nem lesz. Mindazonáltal általános néven eme rendeleteket igen gyakran az ország végzéseinek nevezzük.»

V. A szent korona és a hűbériség.

A nemzet és a király hűbéri formák közt olvadnak össze a szent koronában a mai államfogalmat kifejező közjogi egészbe. A formák hűbériek, mert a koronázásnál nemcsak a király

tett esküt az ország jogainak megtartására, hanem a mohácsi vész előtt az ország nagyurai és nemesei is hűségi esküt tettek le a király kezébe, és ez a szokás csak a Habsburg-korban szűnt meg, Erdélyben azonban a fejedelem ünnepélyes beiktatásánál mindvégig megmaradt. A hűségi eskü pedig kétségtelenül a nyugatról átvett hűbéri forma volt. Továbbá a királyi adomány szintén hűbéri eredetű és hűbéri forma maradt, noha a megadományozott a királylyal szemben nem is volt különös személyi szolgálatokra kötelezve, mint nyugaton a hűbéres a hűbért adományozó hűbérúrral szemben. Az adomány nem a király, hanem a szent korona iránt teljesítendő szolgálatra, honvédelemre és a közügyekkel való foglalkozásra kötelezett, és pedig e kötelezettség a birtokos nemeseket a bandériális hadrendszer behozatala óta jobbágytelkeik, azaz birtokaik arányában terhelte, mert a személyes fölkelésen kívül minden nemes jobbágytelkei arányában tartozott jobbágysorából is felfegyverzett katonát kiállítani a vármegyék bandériumaiba vagy saját zászlaja alatt hadba vinni. Éppen így, mivel a nagyobb birtokú nemes kevésbé van utalva arra, hogy önfenntartásáról gondoskodjék, mint a kisebb birtokú, ki-ki birtokai arányában van a közügyekkel való foglalkozásra képesítve. Az ország nagybirtokú urai ennél fogva részt vesznek nemcsak az országgyűlésen, hanem a királyi tanácsban is és az országos főméltóságokat ők viselik, míg ellenben a kisebb birtokúak csak a helyi igazgatásban vehetnek részt állandóan, az országgyűlésen való személyes megjelenésük súlyos gazdasági teherként nehezedik rájuk s igyekeznek ezen a választott nemesek, később a megyei követek intézményének a megteremtésével segíteni. A vagyoni különbség ekként válik alapjává a következő korszakban a mohácsi vészig még jogilag egységes és elvileg egyenlő jogú nemességnek a mohácsi vész után különböző közjogi állású rendekre (fő- és közrend) szétválásának, a mohácsi vészt megelőzőleg pedig az oligarchia politikai túlsúlyának. A földbirtok terjedelmének ez a nagy politikai súlya, a közkötelezettségeknek és közjogi jogosítványoknak a gazdasági erőttől való intézményes függővé tétele tehát határozottan hűbéri természetű a középkori magyar alkotmányban.

Hazánknak a mohácsi vész előtti korszaka tehát, melyet

a szent koronához fűződő közjogi felfogás vagy a szent korona államszervezete korának neveznek újabban, méltán neveztetett régibb íróink által Magyarország hűbéri korszakának, hiszen a nemzet és a király hűbéri formák mellett (hűségi eskű, a hatalom átruházása egyének összessége által a királyra, adományrendszer) egyesült a szent koronában, továbbá a földbirtok politikai súlya, a nagybirtokkal nagyobb kötelezettségek és terjedtebb politikai jogok összekötése, a királyság függése az oligarchiától, a nagyurak katonai hatalma, ez mind oly hűbéri elem, mely a szent koronához fűződő közjogi felfogással, az államnak individualistikus alapon való felépítésével van szoros összefüggésben.

Mindazonáltal nagy tévedés azt állítani, hogy a szent korona elmélete a hűbériséggel teljesen azonos. Mert a tartalom, a melylyel a szent korona tanával kapcsolatos hűbéri formákat a magyar nemzet geniusa megtöltötte, határozottan közjogi.

Maga az a gondolat, hogy az egyes egyént illető politikai jogoknak és minden hatóságnak ugyanaz a hatalom a forrása, a mely a királyi hatalomé, oly közjogi természetű, a melynél szebbet, tökéletesebbet a modern alkotmánybölcselet sem volt képes teremteni. A szent koronában gyökeredznek mind a királyi hatalom, mind az egyes nemeseket megillető minden politikai jog és így a nemes a királynak nem hűbérese, hanem a szent koronában rejlő közhatalomnak éppen úgy részese, mint maga a király. Nem a hatalom eredetében, hanem csak a hatalom mértékében és természetében van köztük különbség. A királyi hatalom is közhatalom, éppen úgy, mint a nemeseket a királyi tanácsban, az országgyűlésen, a fegyveres erőben, a köztisztviselőkben, a vármegyei tisztségekben és közgyűlésen megillető politikai jog, illetőleg közhatalom és közhatalom. A souverainitas nem a király sajátja, hanem a szent koronáé, melynek a nemes is tagja és így a souverainitasnak is részese, csak hogy sokkalta kisebb mértékben, mint a korona viselője, a király. A nemes hűséget fogad ugyan koronázáskor és hivatal, tisztség elfoglalásakor a királynak, de nem hűbérese, mert különös személyes szolgálatokra vele szemben nincs kötelezve s mert a király nem a saját, hanem a szent korona jogán tesz adományt. Az adományrendszer következtében a nemes formailag a szent

koronának volna hűbérese, mert ennek javaiban részesül s ezzel szemben van személyes szolgálatokra (honvédelem, köztisztviselés viselése, országgyűlésen, megyei gyűlésen való részvétel) kötelezve. De mivel a nemes oly hatalomtól függ, melyben maga is részesedik, az adományrendszer tartalmilag nem teszi hűbérvé a korona és a nemes közötti viszonyt, mert a nemes kötelességei a korona iránt közkötelességek, jogai a koronával szemben közjogok és így a viszony tartalmilag tisztán közjogi s maga a szent korona szintén közjogi fogalom, mert minden közhatalom, a királyé is, a nemeseké is, benne elválaszthatatlan, oszthatatlan egységbe olvad össze és így a királyt és a nemzetet is egy oszthatatlan közjogi egészebe foglalja össze.

A szent koronának ez a közjogi jellege külsőleg is abban jut kifejezésre, hogy nem a király, hanem az ország szentséges koronájának (s. *corona regni*) neveztetik s a szentséges jelző is az államhatalom fenségének, legfőbb voltának a kifejezésére szolgál.

A törvények bevezetésében a mohácsi vést megelőző korban az országgyűlés jelzésére előforduló kifejezés: «*praelati, barones, nec non nobiles regni, totum corpus eiusdem regni cum plena facultate absentium repræsentantes*» (1435. II. decr.), vagy «*prælatorum et baronum, nec non procerum et nobilium regni Hungariæ cœtus et universitatis identitas*» (1439. évi decr.), vagy «*prælati, barones ac proceres et electi omnium comitatuum regni nobiles, totum hoc regnum Hungariæ repræsentantes*» (1481. évi decr.) elég élesen juttatják kifejezésre az individualistikus hűbéri formának azt a kapcsolatát a közjogi tartalommal, mely a szent koronához fűződő közjogi fel fogásnak sajátossága. A korona nemcsak a királyt és az országot, hanem az egyes főpapokat, urakat és nemeseket is a király nélkül is közjogi egységbe foglalja össze, a mit a Mohács után következő korszak *Status et Ordines* kifejezésével szemben a *totum corpus*, az *universitas*, a *totum regnum* eléggé érthetően jelez. De a szent korona, mint a királyt és az országot közjogi egységbe összefoglaló fogalom, a király és a nemzet között közös-, mai nyelven szólva az alkotmányos közhatalomnak a jelképe, az alkotmányos államszervezetnek a megtestesülése, a királyt és nemzetet magában foglaló állami souverainitásnak

az alanya ; a hűbéri formák pedig, melyek közt ez kifejezésre jut, a nyugati hűbéri társadalmi szervezet befolyásának ki-kerülhetetlen következményei.

A szent korona tana tehát minden a középkori életviszonyokkal kapcsolatos hűbéri forma mellett is az Árpád-korban gyökeredző és Róbert Károly erős királysága által regenerált magyar közjogias felfogást tükrözi vissza. De éppen azért, mert e tannak alapja a magyar birtokrendszer volt és mivel a földbirtok adta meg a gazdasági és jogi alapot a közszereplésre, ki kellett fejlődnie annak a felfogásnak is, a mely a hűbériséggel jár, hogy ki-ki oly mértékben tagja a szent koronának, oly mértékben vehet részt hatalmában, a mily mértékben részese az ország területének. Innen van a nagybirtokú uraknak domináló szerepe a királyi tanácsban, a királyi tanácsnak szerfölött nagy befolyása az ország ügyeinek intézésére, innen van alkotmányunknak oly erősen aristokratikus színezete, hogy még a Habsburg-korban is «vota non numerantur, sed ponderantur». a mi pedig, noha a szent korona tanán alapszik, mégis a hűbériségre emlékeztet. S bármennyire közjogi tartalmú is a szent korona tana, mégis megvannak benne azok az individualistikus-hűbéries elemek, melyek előkészítik az országnak két király között való kettészakadását, majd Erdélynek a szent koronától való különválását és a rendi korszakot, melyekben király és nemzet már csak szemben álló, külön politikai irányokat követő tényezők, sőt egymással szemben fellépő szerződő külön jogalanyok is, kiket a szent korona már csak jogi fictio útján kapcsol össze a törvényhozásban, de benső ethikai egység nélkül.

VI. A szent korona országai.

A szent korona mint a souverainitas alanya nemcsak az alkotmányi életben, hanem területi szempontból is nagy szerepet játszik a vegyes házbeli királyok alatt. Az Árpád királyok korában még csak a királyi cím az, a mi kifejezi egy-egy országnak, mely magyar uralom vagy fennhatóság alá került, az ideartozását.

A magyar király nemcsak akkor veszi fel valamely országnak királyi czímét, ha azt mint országot is közvetlen uralma

alá veti, mint az örökség czímén elfoglalt Horvátországét és Dalmátiáét, hanem akkor is, ha annak az országnak csak fejedelme ismeri el a magyar király fenínhatóságát, de az illető ország külön ország marad. Királyaink ezzel juttatták kifejezésre azt a függő, hűbéri viszonyt, melyben ezeknek az országoknak fejedelmei (bán, despota, vajda vagy király) a magyar királlyal szemben voltak. És valóban az Árpád-korban még csak a magyar király és ezen országok fejedelme közötti személyes hűségi viszonyról lehet szó, nem pedig Magyarország és emez országok között való viszonyról. Hiszen Horvátország is a királyra s nem az országra szállt, azért is került bele a királyi czímbe, ellentétben a régi Szlavóniával, melyet Szent László királyunk az országnak szerzett meg s megyékre osztva abba bekebelezett (Zágráb, Varasd, Kőrös), s mely ország a királyi czímbe I. Ferdinándig soha elő nem fordult,¹ noha Mária óta már regnumnak nevezik s bánja Zsigmond óta Horvát- és Dalmátországok bánjának méltóságát is viseli.

Ha Horvát- és Dalmátországok, melyek közvetlenül a magyar királynak hódoltak meg és a király által kinevezett bánnak hatósága alatt állottak vagy királyi herceg által kormányoztattak, csak a király közvetítésével tartoztak Magyarországhoz; annál inkább volt az így azokkal az országokkal, a melyek megmaradtak a maguk különállásában, külön fejedelmek alatt s a melyeknek csupán fejedelmei voltak a magyar királlyal szemben személyes hűségre kötelezve, mint Bosznia, Szerbia, Moldva és Oláhország.

A vegyes házbeli királyok korában azonban mindez megváltozik. A szent korona válván időközben a souverainitas alanyává, ezek az országok is mind mint a szent koronához kapcsolt vagy a szent koronának alávetett országok (partes vagy regna sacræ regni Hungariæ coronæ adnexa vagy subiecta) kezdenek szerepelni s az interregnumok alatt ez a viszony egészen olyanná alakul, hogy ez országok fejedelmének a főhűbérura a szent korona, a király csak gyakorlója a főhűbéri jogoknak. A hűbéri kapcsolat tehát a személyes hűségi viszony helyébe közjogivá alakul át. Nem csupán a fejedelmeket (Bosz-

¹ Karácsonyi János: *Szent László meghódítja a régi Szlavóniát.* Budapest, 1916.

nia királyát, Szerbia despotáját) tekintik a magyar király hűbéresének, hanem magát az országot mint ilyet tekintik a szent koronának alávetett országnak s ebből folyólag fejedelmét éppen úgy a szent korona tagjának, mint akár Horvátország bánját, akár a macsói vagy a szörényi bánt, avagy az erdélyi vajdát. A hűbéres országok területét tehát éppen úgy a szent korona területének tekintik, mint akár a bánságokat, akár a területileg elkülönült részeket, noha ezek a hűbéres országok csak mint országok voltak a szent koronának alávetve, de nem tartoztak az ország területéhez.

Ez az oka annak, hogy a kapcsolt és az alávetett részek között nem tesznek különbséget és ez az alapja a királyra háruló azon kötelezettségnek, melyet koronázáskor esküvel fogad, hogy az ország területét el nem idegeníti, sem meg nem esonkítja, hanem a mennyire lehet, kiterjeszti és gyarapítja. A Habsburg-kor hitlevelének az az ígérete, hogy a király Magyarországnak és kapcsolt részeinek visszaszerzett részét az országhoz vissza fogja kapcsolni, szintén azon a felfogáson alapszik, mely nem tesz különbséget az országhoz kapcsolt részek és a szent koronának alávetett országok között.

Ha Magyarországon a király személyes souverainitása fejlődött volna ki és nem a szent korona — melynek az ország birtokos nemesei is tagjai és így hatalmának részesei — lett volna a souverainitas alanya, nem lehetne szólni a magyar szent korona országairól, a szent korona területéről s nem kötelezhette volna az ország koronázáskor a királyt az ország területi épségének tiszteletben tartására, a terület védelmére és kiterjesztésére, a visszaszerzett részek visszacsatolására.

A szent korona ennél fogva nemcsak a belső alkotmányos élet szempontjából, hanem a területi felségjog tekintetében is számottevő és a fejlődésnek irányt szabó, egységesítő fogalom volt, mely akkor is a nemzeti állam egységét képviselte, a mikor az ország előbb két király közt két részre szakadt, majd az erdélyi fejedelemség különválásakor két önálló államra vált. Ezeknek egyike a koronás király uralma alatt esonkán, másika a nem koronázott és török fennhatóság alatt lévő nemzeti fejedelem alatt mint elszakadt darabja a szent koronának folytatta életét, de mindkét rész jogintézményeiben és alkot-

mányi elveiben egyaránt a szent korona fogalmának hatása alatt az összetartozás érzületének ébrentartása mellett fejlődött tovább. Erdély azzal, hogy elszakadt a szent koronától, nem szűnt meg a szent koronához tartozni. Fejedelmek úgy is, mint a magyarországi részek urai, úgy is mint Magyarországon nemesi birtokok birtokosai, tagjai maradtak a szent koronának. Az erdélyi fejedelmek ha nem is a koronázás jogán, de a szent korona tagjaitól, Erdély nemeseitől rájuk ruházott jogn gyakorolták a birtokadományozás és a nemesítés jogát és hatalmát s állásukat a magyar király koronázásához hasonló ünnepélyes beiktatással, hitlevél kiadása s esküvel való megerősítése mellett foglalták el és csak maga a korona hiányzott. De az erdélyi fejedelmek nem is gondoltak arra, hogy Erdélynek külön fejedelmi koronát szerezzenek, hiszen mint magyarok, csak a magyar szent koronára tekinthettek s más magyar koronát nem is akarhattak. Werbőczy *Hármaskönyve* ott törvény volt, már pedig a *Hármaskönyv* egész rendszere a szent korona tanán alapszik. A városok maradtak a fejedelmek alatt is szabad királyiak, a székely főtisztviselők maradtak al- és főkirálybírák, a szászok földje maradt királyföld, mert a három nemzet fiaiban erősen élt a tudat, hogy ők is a szent korona tagjai, ha a mostoha viszonyok miatt kénytelenek is a szent koronától és a magyar királyságtól elszakadva külön életet élni.

A szent korona tehát ott és akkor is összefoglaló erőként hatott, a mikor az államban a központi hatalom megszűnt nemzeti lenni s a nemzeti államiság darabokra törve előbb Erdélyben szervezkedik, majd ott is megszűnván a nemzeti fejedelemség, a nemzeti államiság az egyes vármegyékben húzódik meg és él tovább a vármegyék autonómiájában.

Vajon mi lett volna a magyar királyságból, ha a mohácsi vész előtt ki nem fejlődik a szent korona tana s a koronázás intézménye nem tartja fenn legalább külsőségekben a magyar nemzeti jellemet, a dicső múltat a trónon és a szebb jövő reményét a honfi keblekben; ha a világ szemé előtt legalább trónváltozás idején nem domborodik ki a magyar király souverain különállása a római császárral, az osztrák uralkodóval, majd az ausztriai császárral szemben? Beolvadt volna a császári méltóságba s csupán külső díszül szolgáló czímmé süllyedt

volna, mint a cseh királyság. Vajon mi lett volna a magyar állam egységéből, ha a rendi korszakban a különböző rendek rendi külön érdekeik szerint csoportosulva, az országgyűlésen szemük elől téveszthetik az egyetemes érdeket s nem érzi mind-egyik főpap, mágnás és nemes, katolikus és protestáns egyaránt, hogy minden joguk, szabadságuk és vagyoni jólétük forrása egy és ugyanaz a szent korona? Az országgyűlés a rendi és felekezeti viszályok tanyájává sülyedt volna, mely képtelen minden komoly törvényhozói munkára. Mi lett volna a nemzeti egységéből, ha az autonómiájukra féltékeny s azt öregbíteni törekvő vármegyék nincsenek áthatva attól a gondolattól, hogy egy és ugyanannak a szent koronának részei? Az ország annyi köztársaságra bomlott volna, a hány megye és azok egymással folytonos viszályban emésztették volna erejüket.

De mivel minden terület, a melyen a magyar nemesség volt a birtokos elem, a szent koronára tekintett, ennél fogva a legnagyobb területi szakadozottság, a legnesszebb menő particularismus és a legélesebb felekezeti ellentétek idején is fennmaradt politikai ideálként a szent korona egysége és területi teljessége s ezzel fennmaradt a rendi korszakban is az állam egységének idővel elérhető reménysége. Ha ez nem lett volna meg, sem Erdély nem egyesülhetett volna sok százados különválás után Magyarországgal, sem az 1848-ban elszakadt Horvát-Szlavonországot nem sikerült volna 1868-ban Magyarországgal állami közösségbe összehozni.

Ha a magyar király külön koronázása és a magyar szent koronának souverain különállása nem domborította volna ki élesen a magyar király jog- és hatalomkörének különállását az ausztriai uralkodóétól, 1804 óta az osztrák császáretől, a fejedelmi absolutismus korában Magyarország is beolvadt volna az ausztriai birodalomba és 1804 óta éppen úgy részévé vált volna az ausztriai császárságnak, mint Csehország.

A szent korona fogalma tehát az állami egységnek is, a magyar állam függetlenségének is nevezetes tényezője maradt, a mellett, hogy a magyar alkotmány szívós ellenálló képességét annyi erős támadás ellen is a mai napig biztosította. Pedig nem szabad felednünk, hogy a szent koronához fűződő közjogi felfogás a rendi korszakban elhomályosult s a totum corpus

regni fogalmát az országgyűlésen is a Status et Ordines fogalma váltotta fel.

VII. A szent korona tana mai érvényében.

A szent korona tana — mint láttuk — a magyar alkotmányfejlődésnek hűbéri korszakában élte virágkorát és szoros kapcsolatban lévén a magyar adomány- és birtokrendszerrel és a nemesség politikai jogaival, a rendi korszakban sem szűnt meg érvényesülni, noha tagadhatatlanul elhomályosult. Önként fölmerül tehát a kérdés, hogy lehet-e még szerepe e tannak a modern alkotmányi életben is, a mikor a nemesség elvesztette kiváltságos állását, a rendi válaszfalak az 1848-iki törvényhozás következtében ledőltek, az ősiség és a nemesi birtok közjogi jelentősége pedig teljesen megszűnt? Továbbá fölmerül az a kérdés is, vajon van-e még jogosultsága annak, hogy fenntartassék egy olyan államelmélet, mely az államhatalom fogalmát egy holt ékszerbe helyezi s a fejedelem és az államtagok közötti kapcsolatot a koronában keresi: a mikor a modern államelmélet szerint az állam nemcsak élő organismus, hanem ennél is több, valóságos személyiség, melynek akarata és cselekvésre képes ereje, hatalma van s a melynek az egyes egyének csak részei, szervei?

A mi az első kérdést illeti, ez akkor volna jogosult, ha a szent korona fogalmában a hűbéri forma volna a lényeg és nem a közjogi tartalom. A hűbéri forma már elavult, sőt a mohácsi vész után az a szokás is megszűnt, hogy az országgyűlésen jelenlevők az ujonnan megkoronázott királynak hűséget esküdjenek, sőt 1688 óta a szabad királyválasztás is megszűnt és a trón örökletessé vált. Ma már nem a nemesség adja meg a politikai jogokra a jogi alapot, hanem az állampolgárság; nem a nemesség jogait és szabadságát biztosítja a törvény, azaz a szent korona akarata, hanem az állampolgárokét. Az 1848. évi törvények az összes honfiakat bevették az alkotmány sáncaiba és a nemesi birtoktól függetlenül határozták meg azokat a vagyoni és egyéb feltételeket, a melyek mellett az állampolgár politikai jogokat gyakorol, azaz szavazati joga van az országgyűlési képviselők és az önkormányzati testületek választásá-

nál, továbbá országgyűlési vagy önkormányzati képviselővé választható, közhivatalt viselhet, esküdtszéki tag lehet. Csupán a főrendiház maradt rendi alapon szervezve s ezen az 1885. évi VII. t. cz. is lényegében keveset változtatott, sőt visszatért a birtokhoz, mint oly vagyoni minősítéshez, mely az örökös főrendűt a többi állampolgárnál nagyobb politikai tevékenységre képesíti, mert az országgyűlésen személyes részvételre jogosítja.

A nemesség helyére tehát az állampolgárság, a nemesi birtok helyére pedig mindazok a vagyoni és értelmi minősítések léptek, a melyekhez ma a politikai jogok vannak kötve. Az ország és a király s az egyén és az állam között egyébként a közjogi viszony nem változott és így a szent korona mint közjogi fogalom is csak annyiban módosul, hogy ma nem minden birtokos nemes, hanem minden állampolgár, a ki politikai jogokat bír, tagja az ország szent koronájának, azaz részese hatalmának, az örökös főrendűek pedig, ha a törvényben meghatározott vagyoni censusnak megfelelnek, az országgyűlésen, a virilisták pedig azaz a meghatározott számú legtöbb adót fizetők a törvényhatósági gyűléseken különös minősítésük következtében személyes részvételi jogot gyakorolnak.

A külső formák tehát — kivéve a koronázást és a király alkotmánybiztosító esküjét, — lényegesen megváltoztak ugyan, de a tartalom maradt a régi. Mert a királyság ereje ma is csak a szent koronában van; a koronázás ma is országgyűlésen a nemzet egész testét képviselő országgyűlés akaratóból csak akkor történhetik, ha a király alkotmányszerűen walkodik s a hitlevelet kiadja. A király ma is csak koronázás után nyeri el a teljes királyi hatalmat, a privilegiumadás és a törvényszentesítés jogát s ez után lesz Szent István kétségtelen törvényes utódjává. A magyar királyi hatalom tehát ma is korlátolt és átruházott természetű. Az állam polgárai viszont ma is a szent korona jogán gyakorolnak politikai jogokat, mert az állampolgárság megszerzésének és a politikai jogok gyakorlásának feltételeit ma is csak törvény, azaz a szent korona egészének akarata állapíthatja meg és a főnemességgel járó és az utódokra is átörökölhető személyes részvételi jogot az országgyűlésen ma is csak a koronás király adományozhatja. A Werbőczy

Hármaskönyvében lefektetett kölcsönös átruházási elmélet tehát ma is fennáll és a szent korona tagsága ma is a szent korona hatalmában, a souverainitásban való részesedést jelent. A souverainitas alanya tehát ma sem a király személye, hanem a király és a nemzet, illetőleg az ezt képviselő országgyűlés együtt, mert csakis itt van jelen a szent korona egész teste, a korona viselője es tagjainak összessége, a jelenlevők a távollevőket is teljes hatalommal képviselvén és így csakis az országgyűlésen és azzal együtt alkotható törvény.

Az 1848-ban bekövetkezett alkotmányváltozásnak az önkormányzati életre vonatkozó következményei a szent korona tanának szellemében is megoldhatók. Mert 1848 előtt csakis a vármegyék voltak a szent korona tagjainak önkormányzati közönségei, ennél fogva csak ezeknek a jogállása alapúlt törvényen és nem kiváltságon, csak ezeknek követei bírtak megyék szerinti szavazattal az országgyűlésen. A szabad királyi városok és a szabad kerületek ellenben csak testületileg voltak egy-egy tagja a szent koronának s jogállásuk kiváltságon alapúlt s csupán országgyűlésen való részvételüket biztosította a becikkelyező törvény. De követeik összesen együtt csak egy szavazatot képviseltek.

A mikor az 1848. évi reformok következtében minden politikai jogokkal bíró állampolgár a szent korona tagjává vált, a városi törvényhatóságok is a szent korona tagjainak önkormányzati közönségeivé lettek, sőt részben ezzé váltak a községek is. Ennek az lett a következménye, hogy a megyei és a városi törvényhatóságok — minden szervezeti különbség mellett is — törvényen alapuló teljesen azonos jogállásra tettek szert s a községek is szabadultak minden magánhatóság alól, önkormányzati joguk törvényben nyert szabályozást és önkormányzatuk jelentősége tetemesen emelkedett.

A szent korona tana tehát az 1848. évi reformok folytán a hűbéri elemektől megtisztúlva, a maga teljességében és tisztaságában újulhat fel s a közjogi tartalomnak megfelelő közjogi formákat is ölthet magára. Azt a felfogást tehát, hogy ez a tan a modern közjogi felfogás és a nagy alkotmányreform után többé fenn nem tartható, bátran visszautasíthatjuk. Hiszen éppen az tesz tanuságot a magyar nemzet államalkotó erejéről

és közjogias gondolkozásáról, hogy a hűbéri korban is oly alkotmányelméletet tudott megteremteni, mely a modern constitutionális felfogás és egészen más társadalmi és gazdasági viszonyok mellett is megállja helyét.

A mi már most a második kérdést illeti, hogy t. i. az állam személyi létének hirdetése korában helyes-e nekünk a fejedelem és az államatagok összeségét magába foglaló nemzet között a kapcsolatot egy holt ékszerben, a szent koronában keresni, erre is csak határozott igennel felelhetek.

A mint ezt már más helyütt volt alkalmam kifejteni,¹ a personális unió, mint a milyenben Magyarország már századok óta él Ausztriával, nem a modern államelméletnek megfelelő államkapcsolat, hanem olyan, mely a rendi korszakban gyökeredzik. E miatt a magyar közjogban nem lehet alkalmazni az ország állami souverainitásának, teljes függetlenségének a veszélyeztetése nélkül azt az államelméletet, mely szerint az állam a legtökéletesebb személyi egység, melyben fejedelem és nemzet nem szemben álló tényezők, hanem a fejedelem egy és ugyanannak az állami lénynek éppen úgy csak egyik szerve, mint az országgyűlési tag vagy a szavazó polgár. Ha Magyarország és királya teljes egységben olvad össze, valamint Ausztria és császára is, akkor az ő uralkodása alatt álló területeket és népeket is egységgé teszi, mert a császár és a király, a ki egy physikai személy, nem lehet kettő. Magyarország és Ausztria tehát akkor egy egységnek, egy személyiségnek, egy souverain államnak csak részei, tagjai lehetnek, de nem külön souverain személyiségek, független államok.

Ha pedig Magyarország nem akar Ausztriával egy államban, egy személyiségben összeolvadni, hanem csak a personális unióban eddig fennállott kapcsolatot akarja fenntartani, saját souverainitásának fenntartása mellett, akkor ezt csak úgy teheti, ha az államot akként fogja fel, mint a rendi vagy a hűbéri korban felfogták, azaz a nemzet és a király kapcsolatának és nem teljes egységének. Jogi fictióhoz kell folyamodnia, magát a

¹ Ferdinandy: *Az államalkotó szerződések jogi természete.* Athenaeum 1903. IV. 508—509. 1. és *Rendi elemek a magyar alkotmányban.* (Akadémiai székfoglaló 1907) 34—36. és 79—80. 1.

fejedelem egységes physikai személyét kell jogi fictióval két közjogi személyiségre, magyar királyra és osztrák császárra bontania és a magyar királyt és a magyar nemzetet a szent koronában kapcsolatba hoznia. Így eléri azt, hogy a királyt nem tekintik a nemzet szervének, hanem az országgyűlésen képviselt nemzet és a király kapcsolatából keletkezett államénak, a melyet azonban a nemzet alkot és tart fenn. Ezzel megvan mentve az állam nemzeti jellege, a szent korona souverainitása, az államfogalom egysége a szent koronában, a nélkül, hogy az ország és az ausztriai császárság között a fejedelem physikai személyének azonosságában fennálló kapcsolat megbomlanék s a nélkül, hogy az államnak nemzeti magyar jellege megszűnnék s souverainitása a császárságéba olvadna bele. A magyar állam megszemélyesítője az Ausztriához való viszony miatt nem lehet a király, hanem csak a szent korona, mert a király physikailag egy a császárral, az udvartartás és a személyi megjelenés külsőleg és láthatólag egységes, a magyar szent korona azonban, a melynek jogán a király uralkodik és közös ügyekben is felségjogokat gyakorol, láthatólag és érzékelhetőleg teljesen különálló az osztrák császári koronától.

A szent korona tanának a fenntartását tehát az Ausztriával fennálló kapcsolat is indokolja, mert a ma fennálló kapcsolatban a magyar állam souverainitása, a magyar király souverain fejedelmi állása csak akkor válik külsőleg érzékelhetővé, csak akkor domborodik ki élesen, ha a souverainitás alanyául és a magyar államiság megszemélyesítőjéül továbbra is az ország szent koronáját és nem a király physikai személyét tekintjük.

Az egyik ok tehát, mely miatt a szent koronához fűződő és történetileg fejlődött államelmélethez ragaszkodnunk kell, az ország függetlenségének elve és az Ausztriával fennálló közjogi kapcsolat.

De van más fontos ok is, mely a szent korona tanának a fenntartását követeli és ez Horvát-Szlavonországok nemzeti autonómiája és országos alkotmánya.

Az 1868. évi XXX. t.-cz.-be iktatott egyezmény a társországoknak nemcsak területi, hanem nemzeti autonómiát is biztosított és az állami élet mezejének jelentékeny részén (belügy, vallás- és közoktatásügy, igazságügy és a közgazdasági

ügyek jelentékeny része) önálló törvényhozási és kormányzati hatalmat sőt a horvát nyelvnek közös ügyekben és a társországok területén majdnem kizárólagos uralmat adott, és a közös országgyűlésnél a horvát-szlavon színeket viselő zászló használatát is elrendelte s a közös ügyek jelvényévé az egyesített címert tette. Ez egyezmény szavai szerint Horvát-Szlavon-Dalmátországok külön territoriummal bíró politikai nemzet s a törvénynek ez a kijelentése nem pusztá phrasis, hanem intézményekkel is biztosított és továbbfejlődésre képes élő valóság.

Ilyen körülmények között, az államnyelv és a nemzeti érzület egységének hiánya és a magyartól eltérő nemzeti öntudatnak intézményes fenntartása mellett a nemzeti eszme nem lehet az az ethikai erő, mely Magyarországgal társországait felsőbb ethikai egységbe foglalja össze. Hiszen a magyar államban a magyar nemzeti államiság eszméje csak a szűkebb értelemben vett Magyarország területére szorítkozik s a horvát separatistikus nemzeti lét már-már a közös történeti múlt összefoglaló erejét is gyöngíti, sőt megdönti. A dynastikus hűség közössége szintén nem oly ethikai erő, mely a társországokat szorosabb érzelmi kapcsolatokkal fűzné Magyarországhoz, mert dynastiánk nem speciálisan magyar s a dynastikus érzés a dynastia ausztriai mivolta mellett inkább alkalmas a birodalmi eszmének, semmint a magyar állameszmének a megerősítésére.

A magyar szent korona azonban Horvát-Szlavonországoknak is szent koronája, a magyar királyt nemcsak Magyarország, hanem Horvát-Szlavon-Dalmátországok királyává is ezzel a koronával s ugyanazzal, a koronázási cselekménnyel, ugyanannak a hitlevélnek kiadása alapján koronázzák. A horvátok s Horvát-Szlavonországok akkor is, a mikor a horvát-szlavon «királyságért» vitatkoznak, elismerik, hogy Horvát-Szlavonországok éppen úgy alá vannak vetve a «Szent István koronájának», mint Magyarország s épen úgy magukénak vallják a koronát, mint Magyarország. Ma már a szent korona tisztelete és az ehhez való ragaszkodás úgyszólván az egyetlen történeti alapon fejlődött érzelmi kapocs, mely a társországokat mint politikai nemzetet Magyarországhoz fűzi, a szent korona az egyetlen közös jelvény, mely a magyar országos címeren és az egyesített címeren kívül a társországok címerén és zászlaján is

előfordúl s a melynek használata kifejezésre juttatja azt, hogy a bán és az autonom törvényhozás hatáskörében is a magyar államhatalom érvényesül. A horvát túlzók csak azt vonakodnak kifejezésre juttatni, hogy ez a szent korona Magyarország koronája s ezért következetesen csak a Szent István koronájának nevezik, elfeledve azt, hogy Szent István csakis Magyarország királyának a címét viselte.

Az államnyelv egységének és a nemzeti érzület azonosságának hiányában a magyar államot oly személyi egységnek, mint a hogy' ezt a modern állambölcselek teszik, bajos feltüntetni, míg ellenben a magyar szent korona mint minden közhatalom forrása, külsőleg is szemlélhető, oszthatatlan egység, melyet a társországoknak autonómiája és külön territóriummal bíró politikai nemzetként történt elismerése nem bonthat fel két koronára. Ily körülmények közt nemcsak az Ausztriához való viszonyban a magyar állam souverainitásának, hanem a Horvát-Szlavonországokhoz való viszonyban az állam oszthatatlan egységének is szolgálatot teszünk, ha továbbra is ragaszkodunk a magyar közjogban a szent koronához fűződő közjogi felfogáshoz, azt hirdetve : hogy a magyar szent korona nemcsak koronázási ékszer, nemcsak történeti múlton alapuló kegyeleti tárgy, hanem a belé helyezett közhit folytán, hogy benne lakozik a királyság ereje, közjogi fogalom is, mely jelenti a magyar államhatalmat és annak alanyát, vagyis magát a cselekvésképes államot egész szervezetével, erejével és egész területével. Hiszen a szent korona fogalmában terület, nép és főhatalom s a főhatalomnak alkotmányjogi főtenyezői, király és nemzet; illetőleg a nemzetet képviselő országgyűlés, valamint particuláris alkotmányjogi tényezői, mint Horvát-Szlavonországok s az őket képviselő országgyűlés, nemkülönbén a közhatalmat gyakorló önkormányzati közönségek a legbensőbb közjogi egységben egyesülnek s a magyar állam főhatalmának közhatalmi, a királyságnak pedig korlátolt monarchiai jellege, végül a magyar államhatalom egysége benne jut külsőleg is érzékelhetően kifejezésre.

FERDINANDY GEJZA.

EMLÉKEIMBŐL I. FERENCZ JÓZSEF KIRÁLYUNKRÓL.

Megdicsőült királyunkat láttam gyermekkoromban, a múlt század ötvenes éveiben, egyik magyarországi körútján. Láttam 1867-ben, midőn a koronázás fényében esküt tett a magyar alkotmányra. Felelős ministere voltam csaknem egy évtizedig és most az íróasztalhoz a bucsuztatóról jövök. A magyar országgyűlés bucsuztatójáról, melyen minden párt szava, a mely legjelesebbjeink ajkáról e nemzet nevében elhangzott, megegyezett abban, hogy I. Ferencz József nagy uralkodó, nagy király volt. Nem a «de mortuis nil nisi bene» könyörületességének hangja volt a magyar országgyűlés egyértelmű megnyilatkozása, hanem a történelem ítélete szólalt meg előre úgy, hogy joggal mondhatta bucsuztató beszédjében ez idő szerint legnagyobb politikai szónokunk, gróf Apponyi Albert, hogy a kiról rögtön, miután a sírba száll, határozott kép emelkedik a sír körül állók elé, annak ezen a képén a történelem már nem sokat változtathat. Gróf Tisza István, gróf Andrássy Gyula mesterien rajzolták meg ennek a nagy uralkodói korszaknak és ebben a nagy korszakban az uralkodónak képét. Az essay-írás mestereinek színvonalán jellemezte gróf Andrássy Gyula beszédjében a nagy uralkodót. Elénk állította I. Ferencz Józsefben az államférfiút és az ő legjelentékenyebb államférfiui alkotását, az Ausztria és Magyarország közt létrehozott politikai harmoniát, a monarchia dualistikus alakulását, mely diadalra vitte a magyar állam souverainitásának elismerését, mely biztosította Ausztria részére is az alkotmányosságot és így ezen kettős pillér szilárd alapjaira helyezte a Habsburg-monarchia nagyhatalmi állását.

Andrássy a nagy államférfiak értékének legszigorubb mértékével mérte a fejedelmi államférfiút. Uralkodói tulajdonságait

az egyéniség, a politikai alapgondolatok és az elért siker hármasságával mérlegelte. Minden pathosnál, minden szóvirágnál többet érő ítélet az, melyet már ravatalánál mondott ki, mert a történetíró hangján szólalt meg. Többet érő ítélet, mert I. Ferencz József emberi és politikai egyéniségének lényeges alkotóelemeire nézve ez a felfogás lesz a történelem lapjain is a megállapodott tétel. A történelem is el fogja ismerni egyéniségének azt a lényeges alkotó elemét, hogy a tárgyilagosságnak, a pártok fölött állásnak emberileg elérhető legmagasabb fokáig emelkedve tudta magát alárendelni a közérdeknek. A történetíró is azt fogja megállapítani, hogy politikai alapgondolata is nagy egyéniségre vall, mert korának mértékével mérte az uralkodói teendőket és eltalálta a helyes utat. Tisztán domborodott ki előtte az az alapgondolat, hogy csak az alkotmányos út a népek törvényes és jogos igényeinek kielégítése. Csak az alkotmányos út biztosíthatja a kettős monarchia nagybatalmi állását. Politikai gondolkörének vezérelve volt, hogy legjobban szolgálja az uralkodó a dynastia érdekeit is, ha az alkotmányos úton halad s a régi, csaknem hagyományos dynastikus politikával szakít. Ezért alkotta meg az alkotmányosság feltételeihez kötött nagy kiegyezési művét, ezért tisztán és egyenesen csakis államainak és népeinek életérdekeit tette mind a kül-, mind a belpolitika tengelyévé. Az egyéniségét jellemző csaknem emberfölötti pártatlan objectivitás és politikai gondolkörének kiemelt alaptételei ki is állották a próbát, mert ezek egybefonódva eredményezték a fejedelmi államférfiú sikerét.

Példa nélkül való hosszú uralkodása alatt oly gazdag történeti életet élt, a milyent csak keveset ismer a történelem. Sok mindent kellett megélnie és hogy sok mindenbe bele tudott törődni, hogy sok mindent kellett elfelednie, megszoknia, az csak mind bizonyítékául szolgál nagy értelmi és erkölcsi jellemének. Legendás alakká is vált már életében. Közhitté vált, hogy fejedelmi erényeinél csak emberi erényei nagyobbak. Hű kötelességérzeténél csak szívjósága nagyobb. Igazságérzetét csak emberszeretete múlta fölül, fejedelmi becsérzeténél, szálló igévé vált lovagiasságánál csak egyszerűsége tündöklőbb. Nehéz viszonyok között kora ifjúságában lépett a trónra, világrendítő események között szállt sírba. Minő különb-

ség azonban a trónralépés korának állapota és a mai helyzet között, midőn uralkodói pályáját befejezte. Akkor forradalmi szelek kavargtak és népei egymás ellen voltak harczban; most, összefogódzva, a világtörténelem legnagyobb háborúját diadallal állják. Nagy szellemi örökséget is hagyott maga után. Megtanulhatják abból fejedelmek és népek, hogy az államok boldogságának a korona és nemzetnek egymást megértésén és együtt-érzésén nyugszik. Sok szenvedés után legboldogabb időszaka volt urunk királyunknak és nemzetünknek is, midőn a mindent megértés és mindent megbocsájtás legvirágzóbb korszakába jutottunk. A magyar nép lelkét megértve hagyta el földi pályáját és ezt a megértést mint a legdrágább kincset meg kell őriznie a trónnak és a nemzetnek egyaránt. Ő a fejedelmi és emberi kötelességek nagy symboluma marad a világtörténelemben, a míg pedig magyar lesz e földön, az mély hódolattal és a szív legmelegebb érzésével veszi körül a magyar alkotmányt új életre keltő nagy királyunk emlékét. Ezt az emléket mi nemcsak kegyelettel őrizzük, hanem életforrásnak tekintjük e nemzet jövő munkájában. Példányképe marad ő a fejedelmeknek, hogy mindenekelőtt meg kell érteni a népek lelkét és ha megértették és ennek alapján keresik, akkor meg is találják a népek boldogulását. Akkor erősítik a trónt és akkor érvényesülnek igazán a fejedelmi jogok, ha a népek jogai is biztosíthatnak. Nemesak fejedelmeknek lesz ő példányképe, de a szenvedések nagy megpróbáltatásaiban küzködő minden ember megtanulhatja az ő életéből, miként kell legyőzni a megpróbáltatások legkeserűbb fájdalmait is.

A ki közvetlenül észlelhette, mennyire tudott örülni, ha közmegnyugvást keltett valamely uralkodói elhatározása és ez hálás érzelmeket váltott ki a népek lelkéből, a ki látta, hogy a legnagyobb emberi csapások súlyát minő keresztyéni türelemmel viselte és miként tanította ezzel népét a szenvedések elviselésére : annak lelke örökké emberi és uralkodói egyéniségének varázshatása alatt áll.

A mult évi szeptember hó 24-én voltam szerencsés utoljára látni és valóban oly szellemi frissességgel érdeklődött nagy és kis kérdések iránt, hogy halálának ily gyors bekövetkezésére nem is gondoltam. Mult időkről is annyi kedvességgel beszélt, előhozta még az 1898-diki buziási nagy király-hadgyakorlatokat

is, midőn egy hétig voltam naponta vendége az Albrecht-sátor katonai estebédjein. Kedélyesen jegyezte meg: «Akkor ön «háziuram» volt.» Ezt úgy kell érteni, hogy a buziási alapítványi birtok kezelője a vallás- és közoktatásügyi minister és én ebben a minőségben voltam Ő Felsége egyenes parancsára odarendelve.

Csaknem egy évtizedig tartó ministerségem idején talán a szokottnál is több alkalman volt a dicsőült uralkodó előtt megjelenni, mert ministerségem idejére esett Magyarország ezred-éves fennállásának milleniumi ünnepsorozata, mely a vallás- és közoktatás-ügyi miniszternek a tárca ügykörénél fogva sok teendőt juttatott. Ministerségem idejére esik az egyházpolitikai reform-actionnak törvényhozási és kormányzati befejező időszaka, mely az általam vezetett tárczára szintén több oly kényes feladat teljesítését róta, mely a Felséggel való sűrűbb érintkezést szükségessé tette.

Igen természetes, hogy számos emlékeim közül, melyek agyamban egymást keresztezik, meg kell válogatnom azt, a mi már most is közzétehető. Kötelességem korlátaihoz szigorúan ragaszkodom. De a mily hiba volna mindent közzétenni, ép oly hiba volna mindenről hallgatni, mert akkor sok apró, de jellemző vonás menne veszendőbe, melyek pedig az ő nemes alakját, szellemi és erkölcsi jellemét közelebb viszik az emberek gondolkodásához, az emberek szívéhez.

Nagy megnyugvására volt és nem egyszer örömeinek adott kifejezést, hogy az egyházpolitikai törvények végrehajtása minden nagyobb nehézség nélkül sikerült és egyszer, midőn azt jelentettem, hogy az egyházpolitikai törvények csak új életre keltik a vallásos érzést és élénkebbé vált a hitélet az egész vonalon, megjegyezte: pedig sokan voltak, kik az ellenkező hatástól félték és bizonyosan kiengesztelőleg hat most a félt veszély be nem következése.

Sokszor jelentem meg Ő Felsége előtt a congrua törvényjavaslat előterjesztése alkalmából, mely a legkisebb részletekben is érdekelte. Nagy örömeinek adott kifejezést, hogy a javaslat nem nyújt egyes felekezeteknek kiváltságokat, hanem a jogégyenlőség alapján oldja meg a kérdést. Semmi sem volt előtte fontosabb elv, mint az «uni iustum alteri æquum». Senki sem tisztelte úgy a törvényt, mint ő. Ha az előadó minister álláspontját törvény-

helyre hivatkozva támogathatta, akkor minden ellenkező áramlat ellenében a törvény tiszteletének hangsúlyozásával tette azt magáévá.

Emlékező tehetségének nagy bizonyosságát láttam egy alkalommal, midőn a «cum iure successiois» püspöki kinevezésről volt szó. Elmondta az egész kérdésnek egyházjogi és közjogi állását, sőt emlékezett még évtizedekkel előbb történt esetekre és hogy a praecedens-esetekre vonatkozó iratokat rendelkezésemre bocsájthassák, ő adta meg azonnal még az iratok feltevéseire vonatkozó pontos adatokat is.

A gymnasiumok szaporítását nem szerette. Számtalanszor felhívta arra figyelmemet, hassak oda, hogy a magyar fiúk realis, ipari, kereskedelmi és katonai pályákra lépjenek. A magyar fiúk — mondta — csak a hivatalnoki pályát szeretik, itt azután túltengés mutatkozik. A gymnasiumot azért szaporítják, — mondta nem egyszer — mert a minősítési törvény kis hivatalnoki állásokhoz is gymnasiumi képesítést követel. Egyszer midőn több polgári iskola szervezéséről vett tudomást, megjegyezte: «Tudom, miért szaporodnak most a polgári iskolák: mert gymnasium-pótlók, a latin nyelvet oktatják ott és innen könnyű azután az átmenet a gymnasium felső osztályaiba».

Midőn ezt az értesülést megerősítettem, ismét csak lelkenre kötötte, hogy a mennyire módomban van, hassak oda, hogy a magyar fiúk ne csak «lateiner» pályára törekedjenek. Bölcs és eléggé nem becsülhető atyai gondoskodás szülte ezt az intelmet is.

Emlékezetes marad előttem az, midőn az akkor még igen merésznek látszó azon reformjavaslatomat ajánlottam a felséges úr figyelmébe, hogy a nőket bizonyos korlátok között az egyetem orvosi és bölcsészeti facultására és a gyógyszerészeti pályákra bocsájthassuk. Kifejtettem, hogy nem szándékozom hosszúra nyúló enquete-keket tartani. Nem is törvényhozási úton kívánom létesíteni. Jogrendszerünk szerint megtehető ez királyi rendelettel. Megvallom, aggodva vártam elhatározását, annál is inkább, mert akkor, midőn ezt előhoztam, még Ausztriában sem volt a reform életbeléptetve. Nagy örömömmre a legesekélyebb ellenvetést sem tette, sőt maga is olyannak állította a reformot, melyet egyetlen művelt állam sem kerülhet ki. Ismerte a nő, kérdés egész európai állását. Különösen tetszett neki az, hogy:

a nők orvosok lehessenek, mert az van különösen a női természettel legteljesebb összhangzásban.

Számtalanszor kísértem műkiállításokon. Nagy műbarát volt. Valóságos életörömmel élvezte a szép műalkotást. Különösen kedvelte a magyar festők közül Benczur Gyulát, kit sokszor felkeresett műtermében akkor is, midőn nem őt festette. Műízlése nem tudott megbarátkozni a secessio túlzásaival. De azért sohasem engedte volna meg, hogy elnyomják a művészet szabadságát. Az állam és saját vásárlásainál is, ha volt is bizonyos irány iránt különösebb szeretettel, az új iránynak valóban tehetséges képviselőit nem engedte volna kizárni. Csodálkozással említette egyszer, hogy egy ellenzéki képviselő azt indítványozta az egyik bizottságban, hogy a művészi dotatiót csak úgy szavazza meg az országgyűlés a miniszternek, ha ünnepélyesen kijelenti, hogy új irányú képet nem vásárol. Bármennyire nem szerette is egyénileg az új irány túlzásait: a művészi szabadságot látta volna az indítványban kifejezésre jutott exclusiv álláspontban megsértve. Nem egyszer jegyezte meg egyik-másik túlsecessió képnél inkább tréfásan: No ezt a képet megveszi X gróf. A megnevezett egyik legelőkelőbb politikus mágnásunk és csakugyan ő róla vált szálló-igévé, hogy ha valami erősen secessió kép van a tárlaton, ezt ő megveszi.

Annak a lelki jellemét kidomborító, valóban már csaknem az abstract fogalomig emelkedett objectivitásnak, melyet nagy dolgokban is tanusított, kiváló példáját tapasztalhattam egy alkalommal. A kiállításon volt egy az aradi vértanukat ábrázoló művészileg helytálló kép. A király jeleztette, hogy a kiállítást meg fogja tekinteni. Volt szörnyű elképedés. Bizony úgy szerettük a királyt, hogy minden kellemetlen érzéstől szerettük volna megmenteni. Mit fog érezni, ha meglátja ezt a képet? A már közszemlére régebben kitett kép eltávolítását sürgették sokan. Az eltávolítást, mint nemzeti kegyeletsértést, minden bizonynyal hetekig tárgyalta volna a sajtó, és ismerve Ő Felsége páratlan objectivitását, senki sem haragudott volna inkább, mint ő, ha apró csalafintaságokkal a megtekintés idejére eltávolítottuk volna a képet. Az őszinteséget követelte mindenekfölött. Én az őszinteség egyenes útját választottam, és valóban Ő Felsége oly előkelő gestussal, a minő csak az ő mindent feledni tudó és mindent

megbocsájtó nemes lelkének lehet tulajdonsága, habár tudott is a képről, megjelent a kiállításon és nem fordult el a képtől, a mit az ő nagy tárgyilagosságát nélkülöző legtöbb fejedelem megtett volna, hanem szótlanul ugyan, de megtekintette úgy, mint a többi képet... Bizonyára azt gondolta: hiszen gróf Andrássy Gyula első tanácsadójává vált, kit az abszolutismus idején halálra ítélték... Talán eszébe jutott, mit Erzsébet királyné Horváth Mihálynak mondott: «Higgye el, én is, férjem is szeretnénk feltámasztani Batthyány Lajost és valamennyi aradi vértanút».

Páratlan tárgyilagosságonak bizonyítéka egy másik eset.

Az iskolák számára a legelső mesterekkel kívántam magyar történeti képeket készíttetni, melyek a történelem szemléltető oktatásának hatásos eszközei és a magyar államhoz való hű ragaszkodás érzetének eleven ápolói lennének. Az egész programot elkészítettük és igen természetes, hogy Magyarország történeti képei között helyet kell foglalni Kossuth Lajosnak is. Kossuth Lajos kihagyása jogos nemzeti felháborodást szült volna. Elmentem Ő Felségéhez és teljes nyíltsággal elmondtam az okokat, a melyek szükségessé teszik, hogy Kossuth Lajosnak valamely nevezetesebb történeti jelentőségű ténye 1848-ból a történelmi képek között megörökíttessék. Szó nélkül adta beleegyezését.

Sohasem láttam azonban a Felséges Urat oly jókedvű, derült hangulatban, mint a buziási hadgyakorlatok alkalmával. Igazi elemében volt. Látszott, hogy testtel-lélekkel katona. Kora reggeltől késő estig a legterhesebb fáradságokat könnyedén győzte le, pedig már akkor 68 éves volt. A katonai attachék közül némelyik panaszkodott, hogy a «suite»-ben alig tudják követni, oly gyorsan és oly sokáig lovagol ügetve. Minden este a híres Albrecht-sátorban volt — mint már említettem — az egyszerű magyar estebéd. Ott volt a tragikus véget ért Ferencz Ferdinánd főherceg, ott volt a már elhunyt József főherceg, Ferencz Szalvátor, Lipót Szalvátor főhercegek, — ott voltak legkedvesebb hívei: gróf Beck, az akkori vezérkari főnök, báró Fejérváry Géza, Kriegshammer hadügyminister. Az estebéden rendszerint Fejér-

váry gondoskodott arról, hogy Ő Felségét kellemesen szórakoztassa, ki jóízűen nevetett Fejérváry sziporkázó megjegyzésein és kaczagtató anekdotáin. Fejérváry Ő Felsége közelében ülven, úgy tartotta illendőnek, hogy anekdotáit rendszerint Beck grófhoz intézve úgy mondta el, hogy Ő Felsége is meghallhassa. Az estebéd befejezte után rendszerint katonai megbeszélések történtek és a másnapi programot hirdették ki. Jól emlékezem, hogy akkor valami bravuros attaque-kal szerzett nagy elismerést Klobucsár és Ő Felsége a legnagyobb dicsérettel szólt felőle.

Igazán boldognak láttam itt a királyt és örömmel említette, hogy nyolcz nap mulva az északmagyarországi hadgyakorlatokra megy és egy napig az öreg Szentiványi József csorbai kastélyába száll. . .

Mint mikor a mosolygó égből, melyet egyszerre sötét felhők borítanak, villámcsapás sújt le: úgy sújtott le a végzet néhány nap mulva mindnyájunkra, de első sorban a mi hön szeretett királyunkra. Bekövetkezett a genfi katastropha. Egy örült gyilkos áldozata lett Erzsébet királyné. Néhány nappal a királyné eltemetése után már a haláleset előtt elrendelt audientíán kellett megjelennem és így láttam szeretett királyunkat égető nagy fájdalmában is. Nagy fájdalmában, de meg nem törve. Csodálattal töltött el csaknem emberfölötti lelkierije. A ressort-ügy minden részlete iránt érdeklődött. Én legillendőbbnek tartottam hallgatni a gyászesetről, de mikor befejeztem előadásomat, mielőtt elbocsátott, azt mondta: Helyeslem, hogy az iskolákban állandó Erzsébet emléknapot szervezett, mert a királyné emléke a legnagyobb kegyeletre méltó.

Felejthetetlen visszaemlékezésem nekem, de bizonyára minden jelenvoltnak is az, midőn a millenáris nagy országos ifjúsági tornaversenyen Ő Felsége megjelent. Körülbelül 10,000 ifjúval volt előkészítve ez a szemet-lelket gyönyörködtető, nagy ifjúsági felvonulás. A szabadgyakorlatoknál, midőn az ezrekre és ezrekre menő karok egy ütemre fölemelkedtek, a duzzadó ifjú erő e látványa örömkönnyeket csalt ki az ifjúságot anyyira szerető uralkodó szemeiből.

Midőn azután az ifjak sapkáikat feldobálva ezer és ezer

torokból hangzott fel az «Éljen a király» lelkes szólama és énekelte az ott jelenlevő magyar társaság színe-java az ifjúsággal együtt a magyar nemzet himnusát: odafordult hozzám, ki mellette álltam a páholyban és azt mondta: «Ez igazán lélekemelő». A páholyban még Fejérváry Géza báró volt ott és 3 órától 6 óráig álltunk a páholyban, mert Ő Felsége le nem ült, sőt midőn jelezték Ő Felségének 5 órakor az ebédre való távozásidőt, visszaizente, hogy egy órával meghosszabbítja itt tartózkodását, miről akkor azt mondták udvari körök, ilyen intézkedést a Felség csak a legritkábban tesz. Ez is mutatja, hogy mennyire szerette az ifjúságot és átérezte, hogy az ifjúság, melyet deli férfias magatartásban maga előtt látott, majd a nagy megpróbáltatások idején életét és véréát adja királyáért és hazájáért. Nem is csalódott. Ha a nagy megrázkódásnak még nincs is vége, az isteni gondviselés meg engedte érnie, hogy láthatta azoknak az ifjú karoknak erejét ebben a világrendítő háborúban, látta azt az elszánt odaadást, melylyel a haza, s a dynastia ellenségeire lesújtva, védték a királyt és a hazát. Láthatta Ausztria és Magyarország testvéries összefogó erejét és láthatta, hogy az a nagy kiegyezés, mely államférfiúi alkotásának legnagyobb műve, a monarchia nagyhatalmi állását nem gyöngítette, hanem erősítette, sőt ez szilárd biztosítéka annak, hogy Ausztria és Magyarország egymást igazán megértve, egyik a másik erőgyarapodásának örülve, beláthatatlan időkig jószerencsében és balsorsban összefogva és kitartva, a Habsburgmonarchia világtörténeti hivatását dicsőséggel betöltse.

BÁRÓ WCLASSICS GYULA.

A HÁRMAS-SZÖVETSÉG AGÓNIAJA.

I.

Olaszországnak a hármasszövetségből kilépése és ezen befejezett ténynek a bécsi kormányhoz a legsértőbb formában intézett bejelentése szükségképpen szoros kapcsolatban állott azon elhatározással, hogy az olasz kormány most már a tárgyalásokat Ausztria-Magyarországgal megszakítja, a szakítást nyilvánosságra hozza és a parlamentnek május 12-ikén tartandó ülésén olyan végzéseket erőszakol ki, a melyek az entente-hatalmak oldalán a háború megindítását lehetővé teszik.

Azonban alig hogy május 3-ikán a kilépést bejelentő jegyzék szövegét a táviró Bécsbe megvitte, Rómába tudósítás érkezett az orosz frontnak Gorlicénél történt dicsőséges áttörése felől, a mely haditénynek előrelátható következményei az olasz kormány körében súlyos aggodalmakat támasztottak. Ezek magyarázzák meg azt, hogy a jegyzék nem tételzett közzé, a parlamenti ülés elhalasztása iránt intézkedés történt és Sonnino másnap az osztrák-magyar nagykövettel a bécsi ajánlatok tárgyában másfél óráig tartó eszmecserebe bocsátkozott, sőt késznek nyilatkozott, hogy, ha Burián újabb ajánlatokat tenne, ezeket a ministertanács elé terjeszti.¹

A galicziai harcztéren bekövetkezett fordulat hatása alatt állott báró Burián is, mikor május 4-ikén előtte Avarna herceg a hármasszövetség fölbontását bejelentő jegyzéket felolvasta. Az érdemleges választ későbbre hagyván, egyelőre csak megütközését fejezte ki a fölött, hogy barátságos tárgyalások közepén a szerződés fölbontására határozza el magát az olasz kormány és kijelenté, hogy a következményekért a felelősséget magától elhárítja.²

¹ Macchio május 4-iki jelentése. *Vörös könyv*. 171. sz.

² Burián május 4-iki jegyzéke Macchióhoz. Ugyanott. 170. sz.

Mialatt a jegyzékre adandó válasz Bécsben megfontolás tárgyául szolgált, jött meg Rómából Macchio jelentése Sonnino készsége felől újabb ajánlatok átvételére; a nagykövet egyszerűen azon nézetét tolmácsolta, hogy «azonnali legmesszebbmenő engedékenységgel és különösen az ajánlatoknak az egyezés megkötésénél azonnal felhasználható szabatos formulázásával talán még megmenthető a helyzet».¹

A német kormány szintén ezt a felfogást vallotta és mivel azt hitte, hogy Burián az olasz kormánynyal, a tőle szenvedett súlyos bánatalom után, közvetlenül érintkezni többé nem lesz hajlandó, közbenjárását ajánlotta föl.² Ezt a külügyminister nem vette igénybe. Így tehát három út állott előtte nyitva. Ignorálhatta az olasz jegyzéket, bizalmas jegyzékben válaszolhatott rá, vagy az alkalmat arra használhatta föl, hogy a titkos tárgyalások homályából a nyilvánosság elé lépjen.

Míg az olasz diplomácia lelkiismereti furdalások nélkül túltette magát minden ethikai törvényen, Bécsben aggályosan óvakodtak mindentől, a mivel kötelezettségeket megszeghetnének. Márczius 12-ikén Burián szoros titoktartást ígért a tárgyalások ténye és folyamata felől. Mikor május 1-én a neutralitás fenntartásának olasz barátai úgy vélekedtek, hogy az osztrák-magyar kormány ajánlatainak közzétételével hatást lehetne elérni, Macchio a titoktartás elvállalt kötelezettségére utalt.³ Most, miután a hármasszövetség felbontása a monarchiát minden kötelezettségétől feloldotta, Buriánnak módjában állott a május 3-iki jegyzékben foglalt vádak alapos és méltóságteljes visszautasításával kapcsolatban az Olaszországnak tett ajánlatokat nyilvánosságra hozni. Ezen lépés hatását fokozta volna a hadi-helyzetben beállott fordulat és fokozhatta volna még inkább a német birodalom csatlakozása ezen manifestációhoz; ily módon ugyanis kudarcot vall az olasz taktika, mely a hármasszövetség kötelekeinek felbontása után Németországgal a jó viszonyt fenntartani igyekezett.

Burián egyszerűen ignorálta a szövetség felbontásának

¹ Macchio május 5-iki jelentése. Ugyanott. 173. sz.

² Ezt Macchio május 6-iki jelentéséből tudjuk meg. Ugyanott. 174. sz.

³ Burián május 5-iki jegyzéke. 172. sz.

tényét. Arról sem maga nem nyilatkozott Avarna előtt, sem Macchio útján nem tett észrevételt Sonninónak. Úgy járt el, mintha a tárgyalások menetét semmi sem zavarta volna meg. Felajánlotta a teljes és föltételes lemondást Albániáról és ígéretet tett, hogy az egyezség megkötése után az átengedett területekről származó katonai személyek a frontról azonnal elbocsáttatnak. Ezt «az engedmények legmesszebbre menő mértéke» gyanánt kívánta föltüntetni.

Sonnino átvette az ajánlatot azon kijelentéssel, hogy a ministertanács elé terjeszti.¹

Macchio azonban előre látta, hogy azt ott el fogják utasítani és úgy vélekedett, hogy «időt nyerni» már csak oly módon lehetne, ha a tárgyalások alapjául Sonnino április 8-iki javaslata fogadtatnék el.

Erre a lépésre Burián nem bírta magát elszánni. Abban a hitben volt, hogy az olasz kormány az eddigi engedményekkel beérné, ha nem félne attól, hogy azokat a monarchia a háború diadalmas befejezése után vissza fogja venni. «A bizalmatlanság eloszlátására — írja ekkor a római nagykövetnek — talán alkalmas eszköz volna, ha értésére adnók az olasz kormánynak, hogy magunk és Németország mindenkor készek vagyunk, függetlenül a mostani megbeszélések tárgyától, Olaszországgal újlag szorosabb politikai viszonyt hozni létre.»²

Teljesen érthetetlen, miképpen vélte lehetségesnek Olaszországgal új szorosabb viszony létesítését most, mikor az olasz kormány a harminczkét éven át fennálló szoros viszonyt lelkiismeretlenül széttépte; miképpen vélte lehetségesnek, hogy ilyen új viszony kezdeményezése Olaszországot meg fogja nyugtatni.

Maga Burián már néhány óra mulva fölismerte, hogy ezen az úton a szeme előtt lebegő célhoz el nem juthat. Másnap nem beszélt többé az új viszony kezdeményezéséről, hanem csak arról, mily módon lehetne «a tárgyalások megszakítását föltartóztatni.» E végből felhatalmazta a nagykövetet az április 8-iki olasz propositiónak elvben tárgyalási alapúl elfoga-

¹ Macchio május 5-iki jelentése. 174. sz.

² Burián május 9-iki jegyzéke. 176. sz.

dására és egyuttal közölte vele «a legvégső engedményeket,» a melyekre a monarchia magát elszánná: úgy mint az Isonzo nyugati partján a felajánlott terület kibővítését a nyelvhatárig, Pelagosa sziget azonnali átengedését, Trieszt részére a «szabad város» elnevezés adományozását.¹

II.

A mikor ezen utasítás Rómába megérkezett, a politikai helyzetben kedvező alakulás tünetei mutatkoztak.

Május 9-ikén megjelent ott Giolitti, kihez még ekkor is ragaszkodott a parlamentben a nagy többség, melyet a német diplomácia a képviselők négyötöd és a senatorok kétharmad részére becsült.² Azon értesítésekből, melyeket az Ausztria-Magyarországgal és az entente-hatalmakkal folytatott tárgyalások állása és eredményei felől nyert, Giolitti azon meggyőződésre jutott, hogy Olaszország becsülete és érdeke a neutralitas további fenntartását követeli, mivel a bécsi ajánlatok már is nagy előnyököt biztosítanak és a tárgyalások folytatása mellett még gyarapíthatók. Ezen álláspontot foglalta el a király előtt, a ki őt május 10-ikén fogadta. Kihallgatása és a kormány tagjaival való érintkezése alkalmával arról is értesült, hogy a király és a ministerek egy része Sonninótól az ajánlatok tárgyában hamis információkat kaptak.³ Ezért Bülow herczegnek és Macchio bárónak ajánlotta, hogy az ajánlatokról közösen emlékiratot készítsenek és ezt a mérvadó egyéniségeknek nyújtsák át. A két diplomata követte tanácsát.⁴ Giolitti pedig gondoskodott arról, hogy az emlékirat tartalma hozzá közel álló milanói lapban nyilvánosságra jusson.⁵

¹ Burián május 10-iki jegyzéke. 177. sz.

² Ezt a német birodalmi cancellár 1915 május 28-iki beszédében állapítja meg.

³ Ezt a német birodalmi cancellár 1915 május 28. és a magyar miniszterelnök 1916 szeptember 13-iki beszédéből tudjuk.

⁴ Macchio május 10-iki jelentése és Buriánnak ugyanazon napon kelt jelentése. *Vörös könyv.* 178, 179.

⁵ A milanói *Stampa* május 13-iki számában a felajánlott területeknek térképét is adja.

Giolitti föllépése és a bécsi ajánlatok közzététele az olasz kormányra mély benyomást gyakorolt, a melyet más jelentékeny események fokoztak.

A mióta Sonnino április végén az egyezséget az entente-hatalmakkal megkötötte, ezeknek helyzete a harcztéren folytonosan rosszabbodott. Most május 12-ikén az orosz hivatalos jelentések is beismerték, hogy az orosz seregek súlyos vereségeket szenvedtek, ellenben a központi hatalmak hadai a Sant és a Nidát átlépték. Ugyanazon napon a május 2-ika óta elfogott oroszok száma 143,500-ra emelkedett. Ilyen körülmények között az olasz socialista-párt közlönye nyíltan hirdette, hogy «az olasz kormány, ha az országot háborúba vinné, tébolydába való volna.»

Más irányban szintén nagy csalódást szenvedett az olasz kormány, mely arra számított, hogy Olaszországgal egyidőben Románia is fegyvert ragad Ausztria-Magyarország ellen; Bratianu pedig az orosz hadak diadalmas előnyomulásától tette támadó fellépését függővé.¹

Ilyen körülmények között Salandra és Sonnino nem mertek a május 20-ikára egybehívott parlament elé lépni. Nem látták be, hogy hazájukat végzetes ösvényre vezették; csak attól félték, hogy a háború megindítására irányuló javaslatok a többséget el nem nyerik. Május 13-ikán a ministerium benyújtotta lemondását, melyet hivatalosan azzal indokolt, hogy «a követendő politika irányára nézve az alkotmányos pártoknak a helyzet komolyságától követelt egyértelmű hozzájárulását nélkülözi».

A minister-krisis természete világosnak, megoldása a parlamentarismus elveinek szempontjából könnyűnek látszott. A kormány lemondott, mert programja: a neutralitásnak az entente-hatalmak javára való föladása, a parlament többségének helyeslésére nem számíthatott; mivel pedig a központi hatalmakhoz való csatlakozás programjának a többség megszerzésére kilátása egyáltalán nem lehetett: csakis az a lehetőség

¹ Mivel az együttes támadásra nézve megállapodás létesült a két állam között, mint Czernin gróf 1915 márczius 4. és április 24-iki jelentéseiből tudjuk, szükségképen föl kell tennünk, hogy támadó föllépése elhalasztásáról Románia értesítést küldött Rómába.

látszott fennforogni, hogy a neutralitas további fenntartását követelő kormány alakíttassék.

Azonban a neutralitas már nem állott fenn, mivel a kormány az entente-hatalmakkal (bár a korona hozzájárulása nélkül) szerződést kötve és a hármasszövetséget, a korona hozzájárulásával, fölbontva, a központi hatalmak irányában ellenséges tetteket vitt véghez. A neutralitásnak visszaállítása pedig lehetetlenné vált. Ha ugyanis egy új kormány az elődjei által április 26-ikán az entente-hatalmakkal kötött szerződést széttepi, az április 8-ikán Ausztria-Magyarország irányában emelt követelések egy részéről lemond: ezzel a központi hatalmak irányában barátságos hajlamairól tesz tanúságot; ebben az esetben pedig az entente-hatalmak nem tartják fenn a semlegességet és foganatosítják a megtorló rendelkezéseket, melyekkel az április 26-iki szerződést kierőszakolták.

Nigra gróf felfogása, hogy Ausztria-Magyarország és Olaszország csak szövetségesek vagy ellenségek lehetnek, helyesnek bizonyult.

A helyzetből keletkező ezen nehézségeket súlyosbította a rémuralom, melyet a háborút követelő párt Olaszországban, különösen Rómában meghonosított, a királyt a forradalom rémképeivel, a neutralitas híveit halállal ijesztette.¹

Giolitti, a ki százával kapta a fenyegető leveleket, nélkülözte az önbizalom és erő azon mértékét, a mely képessé tette volna, hogy politikai eszményeiért hazája becsületének és békéjének ellenségeivel nyíltan szembe szálljon. Mind ő maga, mind párthíve, Carcano kincstárügyi minister, a cabinet-alakítás feladatát elhárította magától.²

A király, ki országát az entente-hatalmak és trónját a forradalmi elemek által fenyegetve látta, május 16-ikán abban állapodott meg, hogy a cabinet lemondását nem fogadja el.

¹ Részleteket bőségesen tartalmaznak a hirlapi tudósítások, továbbá Severus és Dörkes-Boppard munkái.

² A német birodalmi cancellár idézett beszédében megállapítja, «dass sich niemand mehr fand der den Mut hatte eine neues Kabinetstbildung zu übernehmen».

III.

A Salandra-kormány lemondását Berlinben, Bécsben és Budapesten élénk örömmel üdvözlötték. Arra számítottak, hogy Giolitti az új kormány élére lép, «a monarchiának Olaszországra nézve fényes ajánlatait elfogadja, az olasz képviselőház többsége pedig mellette foglal állást».¹

Ennek következtében a központi hatalmak római követei a kormányválságnak nem maradtak tétlen tanúi.

Bülow herczeg, régi baráti összeköttetéseire támaszkodva, azon fáradozott, hogy Giolitti és pártja vezérférfiai lelkében az erő kifejtésre való elszántságot és a sikerbe vetett bizalmat fölkeltse. Macchio báró pedig lehetővé tette, hogy az új ministerium mindjárt hivatalba lépésekor kész szerződéstervezetet találjon, melyet tartalom és forma tekintetében elfogadhatónak tekinthet és a melylyel a május 20-ikára egybehívott parlament elé léphet.

Ezen, a német nagykövettel együttesen kidolgozott tervezet szerint Ausztria-Magyarország Tirol azon részeit és az Isonzo nyugati partján fekvő területeket, «melyeknek lakossága olasz nemzetiségű», átengedi, az új határvonalat pontosan megállapítja és azonnal a szerződés aláírása után az átengedés tényét ünnepélyes manifestumban közhírré teszi, a tényleges átadás foganatosítására vegyes bizottságok kiküldése iránt intézkedik, az átengedett területekről származó katonai személyeket a seregből elbocsátja, a politikai foglyokat szabadlábra helyezi; Olaszország souverainitását a valonai öböl és érdeksphaerája fölött elismeri, ellenben a maga részéről az egész Albánia jövődő sorsa fölött desinterressement-ját kijelenti.

Jelentékeny új engedmény természetével bírt a két diplomata megállapodása, hogy a szerződésben Triest város részére új statutum ígértetik, a mely «biztonságot nyújt az iránt, hogy az olasz elem túlsúlya nem lesz érinthető»; a monarchia egyéb részeiben megmaradó olasz lakosság pedig biztosítatik a felől, hogy «az osztrák kormány különös gonddal fog őrködni neu-

¹ A magyar miniszterelnök nyilatkozata 1916 szeptember 13-iki beszédében.

zeti érdekeik megvédése fölött». Ezen tisztán belső ügyeknek nemzetközi szerződésbe való fölvétele mintegy a protectoratust nyújtotta Olaszországnak a monarchia olasz nemzetiségű lakosai fölött. Míg ily módon az olasz közvéleményt kielégíteni kívánták, érzékenységének kímélése végett a szerződésbe semmiféle intézkedést sem vettek föl, mely az átengedett területek német és szláv nemzetiségű lakosságának érdekeit megóvhatta.¹

Egyidejűleg a központi hatalmak, hogy az olasz királyra és közvéleményre hassanak, igénybe vették a pápa támogatását, úgy szintén bevonták actiójukba a magyar és a német nemzet képviselőtestületeit.

IV.

Azon magasztos állás, melyet a katolikus egyház feje a keresztyén világban elfoglal, arra utalja őt, hogy a népek irányában pártatlan semlegességet tartson fenn, de nem olyat, a mely a hideg közönyösségben nyilatkozik meg, hanem olyat, a mely az atyai jóakarát egyenlő melegségében érvényesül. Azon kérdéssel szemközt, hogy Olaszország a világháborúban Ausztria-Magyarország irányában semlegességét megőrizze-e vagy sem, kétségtelen volt, hogy a pápa mindkettővel jóakarátát egyenlő mértékben úgy érezteti, ha Olaszországtól a hitszegés gyalázatát és a háború iszonyait távoltartani, a semlegesség megőrzését biztosítani iparkodik. Ilyen eljárás összhangban volt a keresztyén erkölcsan tanításával és az apostoli szent-szék érdekeivel, a melyeket az Ausztria-Magyarország ellen viselt háború veszélyeztetett. Ha ugyanis ez a háború megindítatik, minden olasznak, akár pap, akár világi, veleszületett kötelessége: hazája és szövetségesei diadaláért, az ellenség és szövetségesei vereségeért imádkozni és áldozatokat hozni. Érthető, hogy ilyen helyzet súlyos lelkiismereti összeütközések támasztására alkalmas.

Ehhez járult azon kétségtelen tény, hogy a háborút követelő mozgalom élesztésében és vezetésében az olasz szabdkörmű-

¹ Macchio május 15-iki jelentése. *Vörös könyv*. 158 sz.

vesség, az angol és francia rokon intézményekkel kapcsolatban, irányadó befolyást gyakorolt. Nyíltan hirdette, hogy minden testvér kötelezve van az olasz közvélemény előtt Francia- és Angolországot «a demokratikus eszmény, a vallási szabadság és a kulturális haladás előharczósa gyanánt» föltüntetni, sőt arra igyekezni, hogy casus belli mesterséges fölidézésével Olaszország az entente-hatalmak támogatására kényszeríttessék.

Az olasz socialisták országos igazgató-tanácsa, éppen ezen válságos napokban, az olasz néphez intézett manifestumában feljogosítottként tekintette magát «arról a vakmerő kisebbségről szólni, melyet a Franciaországnak hódoló szabadkőművesség táplál». ²

Ha tehát ilyen vezérlés alatt a háborút követelő párt sikert arat, ez azon szent érdekeket, melyeknek legfőbb őre a pápa, komoly veszéllyel fenyegette.

XV. Benedek, ki a világháború első napjaiban foglalta el Szent Péter székét, egy pillanatra sem habozott a felől, mely úton kell haladnia. Minden alkalmat megragadott, hogy a béke érdekében hangoztassa szavát, mely első sorban az olasz néphez volt intézve. A tőle sugalmazott katolikus sajtó nem szünt meg az olasz semlegesség föntartása érdekében küzdeni.

Tovább önszántából nem mehetett. Politikai ügyben a közbenjáró tisztének betöltésére csak úgy vállalkozhatott, ha a felek egyike fölkéri. A keresztyén erkölcsan kérdéseiben az őt megillető bírói joghatóság gyakorlásának föltétele az volt, hogy vádló jelentkezzék előtte és bizonyítsa igazát.

Ilyen gondolatok uralma alatt állván e sorok írója, 1915 május 2-ikán báró Buriánhoz intézett levélben megpendítette, hogy a monarchia részéről ő szentségéhez azon kérést kellene intézni, hogy a rendelkezésére bocsátott diplomatai iratok tanulmányozása után, személyesen, ünnepélyes formában jelenjék meg a Quirinalban és győzze meg a királyt arról, hogy 1914 augusztus 2-iki táviratában adott szava és Olaszország érdeke, a jog és az erkölcs követelése az entente-hatalmak csábító ajánlatainak elfogadását tiltja.

¹ A milánói nagypáholy manifestuma, melyet a berlini *National Zeitung* 1916. május 13-án közölt.

² A római *Avanti* 1915. május 18-iki számában jelent meg.

A pápa fennkölt szelleme biztosítékot nyújtott arra nézve, hogy egyháza leghatalmasabb, egyuttal leghívebb fiának megkeresésére készséggel fog hajolni; a siker elmaradásának vagy a személyét érhető bántalomnak lehetősége nem fogja visszariasztani. Nem lett volna szükség rá, hogy őt a vértanú-pápák hosszú sorozatára emlékeztessék, vagy akár VII. Piust állítsák eléje, a ki noha világi hatalmától fosztatott meg Napoleon által, ezt Párisban császárrá kente föl, mert ily módon a világbeke helyreállítását előmozdíthatni vélte.

Bizonyára VII. Gergely korát a XX. századtól nagy távolság választja el; megmérésére legszembevetőbb mérőmutatókúl a Canossában megalázott császár és a Quirinalban kitüntetett király szolgálhattak volna. Azonban kétségtelennek kellett tekinteni, hogy a világtörténelmi jelentőségű tény az ingadozó királyra, a béke elnémított barátaira és a félrevezetett tömegekre is döntő hatást fog gyakorolni.

Báró Burián jóakarató fogadtatásban részesítette javaslatomat, de leglényegesebb részét mellőzte.

A szent atya teljesítette a német kormány által is támogatott¹ kérését, abban a formában, a melyben előterjesztette. Útat és módot keresett és talált, hogy atyai szava a királyhoz eljusson. Kötelességérzete sugallatára, nemes önmegtágadással tette ezt, mert a siker reményével nem kecsgethette magát.

Ellenben a külügyminister, az utolsó óráig megőrzött optimizmusában, bizalommal nézett a siker elé. Ezt jogosan következtethetem azon sorokból, melyeket május 15-ikén, a Rómából vett jelentések hatása alatt, diadalmas meglelégedéssel hozzám írt: «Elmondhatom, hogy igenis a pápa megjelent a Quirinalban, ha nem is személyesen, de átvitt értelemben; mert ő szentsége melegen és hathatósan nemcsak érdeklődik, hanem működik az Olaszországgal való béke érdekében. XV. Benedek jelentőségteljes politikai alakja mindinkább kezd kidomborodni és úgy látszik, ismét egy nagy pápai regnum elé megyünk!»

Reménysege nem ment teljesezésbe.

¹ Erzberger német centrumparti képviselő szolgált közvetítőül, kinek tevékenységéről a *Times* május 13. és 20-ikán kelt tudósításokat közölt római levelezőjétől.

V.

Eredménytelen maradt, mert elkésett, azon kísérlet is, mely arra volt hivatva, hogy a magyar és a német parlamentek állásfoglalása Olaszországot megnyugtassa az iránt, hogy az osztrák-magyar kormány által, a német birodalom garantiája mellett felajánlott területek átengedése a két állam népeinek helyeslésével találkozik és így az állandóság összes föltételeit bírja.

Első sorban az osztrák parlament volt illetékes, hogy szavát hallassa. Mivel összehívása nehézségekbe ütközött, Bülow herezeg javaslatára, a magyar képviselőháznak adatott alkalom, hogy nyilatkozzék.

A május 17-ikén tartott ülésben gróf Andrássy Gyula a miniszerelnökhöz sürgős kérdést intézett: van-e alapja az olasz és német lapok közleményének, a mely szerint «a külügy-minister bizonyos területi ajánlatokat tett az olasz kormánynak Olaszország végleges és állandó neutralitásának biztosítása céljából?»

Válaszában a miniszerelnök megállapította, hogy a monarchia Olaszországnak valóban tett területi ajánlatokat; továbbá, hogy azok, a kik a monarchia politikájáért felelősek, erre az útra nem taktikai célokból, nem pillanatnyi nehézségek leküzdése végett léptek, hanem azon meggyőződéstől vezéreltettek, hogy az Olaszországgal való állandó barátság fenntartását a monarchia nagy életérdekei követelik, minélfogva útjából a világháború megrázkódtatásai által felszínre dobott ütközési pontokat el kell hárítani és a hátsó gondolatok nélküli tartós barátság előfeltételeit területi concessiók útján meg kell teremteni. Ezek után azon reményét fejezte ki, hogy a kormány eljárását helyesléssel fogja fogadni a magyar nemzet, melynek kebeléből az olasz nemzettel szemben hosszú időn át fennállott barátság érzelmei nem vesztek ki.

Gróf Andrássy erre teljes megnyugvását fejezte ki a miniszerelnök nyilatkozata fölött és hangoztatta, hogy «az egész képviselőház, talán az egész nemzet egyetért abban, hogy a viszonyt Olaszországgal, ha lehet, bensőbbé, barátságosabbá, őszintébbé kell tenni».

Azonban, úgy látszik, a Salandra-ministerium hiva-

talban maradásának ténye, a melynek híret néhány órával az előtt vette, kétséget támasztott benne ezen manifestatio sikere felől; azért nemcsak a «ha lehet» záradékkal jelezte skeptikus felfogását, hanem beszédét azon fenyegető nyilatkozattal fejezte be, hogy «a mennyiben elkerülhetetlen volna a küzdelem, a nemzet férfiasan fogja kötelességét teljesíteni».

Az élénk helyeslés, mely a képviselőház minden padjáról felhangzott, azt mutatta, hogy mindkét tekintetben a nemzet képviselőinek érzelmeit tolmácsolta.

Ugyanezen irányszat lépett előtérbe a következő napon a német birodalmi gyűlésen. A cancellár közlé, hogy a bécsi cabinet messzire menő engedményekre, területek átengedésére is, szánta el magát Olaszország irányában, azon őszinte szándékkal, hogy a két állam között életérdekeiknek megfelelő tartós barátságot létesítsen, minélfogva a német birodalom garantiát vállalt a tett ajánlatok végrehajtásáért.

Az olasz nemzet e szerint — úgymond — a szabad elhatározás előtt áll, vajon régtől fogva élő nemzeti remények megvalósulását békés úton akarja-e elérni, vagy pedig az országot háborúba viszi és szövetségese ellen fegyvert ragad-e. Azonban ha a hármasszövetség szerződését az egyik fél széttépi, a másik kettő az új veszélyekkel is rendíthetetlen bátorsággal fog szembe szállani.

Ezen nyilatkozatot szintén a ház minden részéből felhangzó perczekig tartó helyeslés üdvözölte.

A két állam kormányának és parlamentjének a felfogásban és érzésekben nyilatkozó összhangja lélekemelő jelenség, a melyben a leverő és aggasztó momentumok mégsem hiányoznak.

Szükségképp meg kell ütközni azon, hogy egy állam polgárainak százezrei külföldi hírlap közléséből értesülnek legelőször a felől, hogy a területet, a melyen élnek, kormányuk egy másik államnak ajánlotta fel; és azután nem a saját kormányuk, hanem egy harmadik és egy negyedik állam kormányférfiainak nyilatkozataiból szereznek tudomást, hogy a hírlapi közlés megfelel a valóságnak, sőt az ajánlat, a másik állam részéről való elfogadása után, azonnal bevégzett tényt teremt.

Álmélnoknunk kell a felett is, hogy az állam életének egyik

legfontosabb functiójában, területe elidegenítésében, a parlamentek a hozzászólás jogára igényt nem támasztottak; ellenkezőleg, a kormányoknak ilyen joggal meg nem férő eljárását, ezen jogot egyenesen kizáró nyilatkozatait megnyugvással, sőt lelkes hozzájárulással veszik tudomásul.¹

A felségjogok az uralkodót felhatalmazzák, hogy kormányának felelősségétől fedezve, háború után békét kössön, következésképpen a háború szerencsétlen kimenetele esetén a békét területi engedmények árán vásárolja meg. Azonban ezen felségjog határait ki lehet-e odáig terjeszteni, hogy az uralkodó, csakhogy területi engedményekkel fenyegető háborút elhárítson, valamelyik állam neutralitását és barátságát szerezzé meg? A felségjoggal felségkötelesség áll szemközt, mely azt követeli, hogy állama területi épségét az uralkodó óvja meg, következésképp területet a nélkül, hogy fegyverrel oltalmazni meg nem kísérelné, más államnak át ne engedjen.

A német és magyar kormányoknak a parlamentek helyeslésével találkozó azon felfogása, hogy a szomszéd állam barátságának biztosítása érdekében az ettől követelt területek átengedését a közjog megengedi és a politikai bölcsesség javasolja: Ausztriát és Magyarországot, mert különböző nemzetiségektől lakott területekből alakultak, komoly veszéllyel fenyegette. Félő volt, hogy egyik szomszéd kielégítése a többit hasonló követelésekre bátorítja, egyúttal a szomszédokhoz szító elemeket törekvéseik jogosultságáról való hitükben és sikerük iránti bizalmukban meg fogja erősíteni.

Aggkorom éjjeli nyugalmát és nappali munkáját 1915 május 18. és 1916 augusztus 29. között gyakran zavarta meg az a (phantasmagoriának bizonyult) kérdés: nem fog-e találkozni kormány, mely Románia «utógondolatok nélküli barátságának biztosítása végett» románoktól lakott magyarországi területeket fog felajánlani? és ha igen, nem fogja-e ezt az ajánlatot az osztrák Reichsrat éppen úgy ünnepelni, mint a magyar képviselőház a Trentino és az Isonzo-terület följánlását?

¹ Miután ugyanis a német birodalom biztosítást nyújtott a területi engedmények foganatosítása ügyében, ezeknek visszavonása a parlamentek által nem volt elérhető.

Míg a jövő tekintetében aggasztónak tűnt föl a május 17. és 18-iki parlamenti ülések lefolyása, a multban folytatott politika megítélésében igazolni látszott azokat, a kik úgy gondolkodtak, hogy a német birodalom és az osztrák-magyar monarchia Elsass és Lotharingia visszaadásával Franciaország, Bosznia és Hercegovina átengedésével Szerbországnak «utógondolatok nélküli tartós barátságát» biztosíthatták és a világháborút megakadályozhatták volna.

Azt a kérdést, vajon a területi ajánlatok elfogadása esetén «utógondolatok nélküli tartós barátság» létesülhetett-e, nem fejtegetem. Egyik korábbi tanulmányomban ezen a helyen tagadólag hangzó feleletemet kellően indokoltam.

Egyebek közt kiemeltem, hogy az őszinte barátság kötelekei népeknél csakúgy, mint egyéneknél, a rokonszenvek és az érdekközösség szálaiból fonódnak. A zsaroló, főképp ha lelkét a hűtlenség bűne terheli, rokonszenvet sem áldozata iránt maga érezni, sem áldozatában fölkelteni nem képes. Azon eset, hogy a kielégített zsaroló és áldozata között a magyar miniszterelnök szemei előtt lebegő «hátsó gondolatok nélküli barátság» létrejött volna, bizonyára sohasem fordult elő. Ellenben gyakori azon eset, hogy a zsaroló áldozatát vagy holtig üldözi új igényekkel, vagy kényszeríti, hogy végre mégis, miután a hozott sok áldozat kárba vezett, vele nyíltan szembezálljon és leszámoljon. A meghozott áldozat az érdekközösség kötelekeivel sem csatolta volna szorosabban egymáshoz a két szövetségest, mert a területi engedmények után sem állott volna Olaszországnak érdekében az, hogy a monarchia a világháborúból diadalmasan és megerősödvé kerüljön ki.

Egyébiránt május 17-ikén ilyen barátság létrehozásáról már nem kellett volna szólni. A Salandra-Sonnino kormány reaktiválása után még jelentékenyebb ajánlatokkal sem lehetett volna többé célt érni.¹

A kik azonban azt hitték, hogy parlamenti manifestatiók Olaszország magatartására befolyást gyakorolhatnak, kötelesek lettek volna diplomatai tevékenységük támogatására fel-

¹ Ezt a magyar miniszterelnök nyíltan elismerte 1916 szeptember 13-ikán tartott beszédében.

hívni a népek képviselőit ; nem lett volna szabad ezt addig halogatni, míg elérkezett az idő, a mikor a szenvedélyek és indulatok vihara közepett barátságot ajánló szövegük meghallgatásra már nem számíthatott.

VI.

A Salandra-ministerium visszatérése a kormányra a háborút követelő irány diadalát és a királynak ezen irányhoz csatlakozását jelentette. A neutralitas fönntartására minden remény eltűnt.

Ennek ellenére, báró Burián megbízásából, báró Macchio a szerződés-tervezetet, mely Giolitti számára készült, bemutatta Sonnínónak, azon kijelentés mellett, hogy az osztrák-magyar kormány kész «bármilyen új javaslatot, óhajást, változtatást a legnagyobb jóakarattal átvenni».¹

A minister szó nélkül elfogadta az iratot. Azon kérdésre : vajon hajlandó-e azt a ministertanács elé terjeszteni? igennel felelt, de hozzátette, hogy «az egész ügy fölött a parlament fog dönteni».

Még mielőtt ezen fogadtatás felől a nagykövet jelentése Bécsbe érkezhett, Burián önszántából az eddig tett engedményeket egy újabbal gyarapította, a melyről joga volt föltenni, hogy annak Rómában nagy értéket fognak tulajdonítani. Biztosította az olasz kormányt, hogy a felajánlott terület a szerződés aláírása után egy hónap letelte előtt tényleg át fog adatni.²

Macchio május 19-ikén írásban közölte ezen ajánlatot a minisiterelnökkel és a külügyminisiterrel. Választ nem kapott.³

Másnap megtartatott a képviselők kamarájának ülése.

A minisiterelnök törvényjavaslatot nyújtott be, mely

¹ Macchio május 18-iki jelentése. *Vörös könyv*, 194. sz.

² Burián május 18-iki jegyzéke. Ugyanott 192. sz. Ezen engedmény szövege nem zárja ki azt a magyarázatot, hogy az átadás a vegyes bizottságok időhöz nem kötött munkálatainak befejezése után fog egy hónap alatt fogantatosítani. Azonban Burián május 21-iki jegyzéke és Macchio május 23-iki jelentése a szövegben adott értelmezést erősíti meg. Ugyanott 200 és 203. sz.

³ Macchio május 19. és 20. jelentése. Ugyanott 195, 197. sz.

«azon esetre, ha Olaszország háborút visel», a kormányt felhatalmazza, hogy az ország védelme, a közrend fenntartása és az állami kiadások fedezése érdekében törvények hatályával felruházott rendeleteket bocsáthasson ki.

Az indokoló beszédben abból indult ki, hogy Olaszország a mérséklet, egyetértés és béke tényezőjének hivatását áldozatkészséggel teljesítette és a hármasszövetségbe lépésével nemzeti aspirációinak kielégítéséről is lemondott; azonban törekvéseinek hatását megsemmisítette Ausztria-Magyarország, mely a Szerbországnak szóló ultimatummal a szövetségi szerződést megsértette, az egyensúlyt a Balkánon megzavarta és az iszonyú világháborút felidézte, majd mikor Olaszország a hármasszövetség részére új létjogot kívánt teremteni, ezen kísérleteit is halogató eljárásával meghiusította. Ezek után bejelenti, hogy a kormány javaslatait visszavonta; a hármasszövetségi szerződést érvénytelennek nyilvánította és arról gondoskodott, hogy a mikor a világtörténelem új korszaka nyílik meg, Olaszország a biztonságot és tekintélyt ne nélkülözze. Végre azon óhaját fejezte ki, hogy Olaszország nagysága és boldogsága érdekében minden nézeteltérés és pártkülönbség tünjék el a parlamentben és az országban.

A királyt és Olaszországot, a háborút és a hadsereget éltető zajos tüntetések kísérték és követték a beszédet, mely mint szónoki mű az ékesszólás lendületét nélkülözte, mint kormányprogram egyrésztől valótlan állításokat merészen hirdetve, másrésztől döntő jelentőségű tényeket homályos célzásokba burkolva vagy teljesen elhallgatva, nem volt alkalmas arra, hogy a parlamentet a helyzet iránt kellően tájékozza.

Bizonyára Olaszországban sem hitte el senki, hogy a monarchia az ultimatumnak Belgrádba küldésével a Balkán-egyensúly megzavarását tervezte vagy előidézhetette, a világháború kitörésére okot szolgáltatott volna.

A miniszterelnök a parlament iránt tartozó legegység kötelességét szegte meg azzal, hogy az olasz területi követeléseket és az osztrák-magyar ajánlatokat elő nem terjesztette, az Ausztria-Magyarországgal folytatott tárgyalások tekintetében azon phrasissal elégitette ki nemzete képviselőit, hogy «a tárgyalások megszakítását az ország méltósága követelte».

Az entente-hatalmakkal kötött szövetséget sem tartotta szükségesnek bejelenteni; azon megjegyzésre szorítkozott, hogy a hármasszövetség felbontása után az ország elszigetelt helyzetben nem maradhatott.

A zugprókátori perbeszédnek méltó kiegészítése a közvetlenül az ülés előtt közrebocsátott *Zöld könyv*, mely egyéb fogyatkozásai mellett az Ausztria-Magyarországra vonatkozó diplomatiái iratokat csak az 1914 december 9-ikétől 1915 május 3-ig terjedő időszakból közli, így tehát a Sonnino elődje által megkezdett tárgyalásokat és az 1915 május folyamán Bécsből tett ajánlatokat mellőzi. Egyébiránt az okmánygyűjtemény tanulmányozására senki sem gondolt; bizottság, mely arról jelentést tegyen, nem küldetett ki.

A kormány által benyújtott törvényjavaslat a kamarában 407 szavazattal 74 ellen, a senatusban úgyszólván egyhangulag elfogadtatott. A kormány a háború megindítására a fölhatalmazást és az eszközöket megkapta.

VII.

Az «Evviva la guerra!» szenvedélyes fölkiáltások, melyek a Montecitorio üléstermében elhangzottak, megrendítő hatást gyakoroltak úgyszólván az egész emberiségre, melynek egyik részét iszonyat töltötte el a leglelkiismeretlenebb hitszegés, másik részét öröm új szövetséges szerzése fölött. Csak a bécsi külügyministeri palota falain nem hatoltak keresztül. Lakója ignorálta a beállott világtörténelmi jelentőségű fordulatot. Az államférfiú néma maradt. Ellenben a lelkiismeretes hivatalnok visszaemlékezett arra, hogy utolsó ajánlataira, melyeket az olasz kormányhoz eljuttatott, választ még nem kapott.

Burián bárónak az olasz parlamenti ülésről vett tudósítás hatása alatt, május 21-ikén a római nagykövethoz küldött táviratát szószerint kell idézni, nehogy ferdítésnek látszassék:

«Kívánatosnak vélem, hogy Nagyméltóságod báró Sonninót keresse fel és barátságos formában fejtse ki előtte, hogy Nagyméltóságod a tegnapi viharos ülés lefolyásáról tájékozva van

ugyan, de mégis köteles őt figyelmeztetni, hogy az utolsó közleményekre az olasz kormány még adós a válaszszal.¹

Ezt a választ a parlamenti végzés félreértést kizáró világozással megadta ugyan, de Burián «elintézésnek» elfogadni nem volt hajlandó. Ugyanakkor eszébe jutott, hogy íróasztalán tizenhét nap óta egy elintézetlen ügyirat fekszik: az olasz kormány május 3-iki jegyzéke, a melyben a hármas-szövetségből való kilépését jelenti. Ez is, noha az események következtében tárgyalanná vált, elintézésre szorult. Még aznap átadta Burián báró az olasz nagykövetnek a válaszjegyzéket, a mely meggyőző bizonyító erővel és mesteri szabatszással czáfolja az olasz kormány állításait; azonban ezen előnyöket megdöbentő következtetések szolgálatába helyezte. Ugyanis megállapította, hogy a szerződés 1920 július nyolczadikáig érvényes és felmondást csak az utolsó esztendőben enged meg, minélfogva Olaszországnak 1919 július 8-ig várakoznia kell és majd csak akkor jelentheti be egy év múlva bekövetkező kilépését; a mostani bejelentést pedig tudomásúl nem veszi.²

A tudomásvétel megtagadásának az volt az értelme, hogy az osztrák-magyar kormány a hármas-szövetségi szerződést jogérvényesnek tekinti ezentúl is.

Magatartásának magyarázatául azon föltevés szolgál, hogy ily módon a tárgyalások folytatásának lehetőségét fönntartani óhajtotta. Ugyanis már másnap az osztrák-magyar nagykövetet egy «utolsó kísérletre» hatalmazta föl. Kérdést kellett az olasz külügyministerhez intéznie: vajon hajlandó volna-e a négy nappal az előtt neki kézbesített szerződéstervezetet aláírni, ha a bécsi cabinet az átengedett területek azonnali átadása tekintetében még egy lépéssel közelednék az olasz követeléshez?³

Sonnino május 23-ikán fogadta Macchiót, a kinek barátságos szavakkal előadott figyelmeztetésére, hogy utolsó ajánlataira a válaszszal még adós, azt felelte, hogy «a parlament döntő szavazata után az utolsó bécsi ajánlatokat elkésztetteknek kell tekinteni».

¹ *Vörös könyv.* 199. sz.

² *Ugyanott.* 200. sz.

³ *Ugyanott.* 202. sz.

A nagykövet ennek ellenére nem mondott le a reményről, hogy megbízatásában eljárva sikert érhet el. Kifejtette, hogy ő mindenkor őszintén fáradozott a megegyezés létrehozásán és még most is kész kormányát rábírní, hogy az átengedett területek azonnali átadása tekintetében még egy lépéssel közeledjék az olasz követeléshez.

Sonnino ismételé, hogy immár késő; ő — úgymond — az átengedett területek azonnali átadását kezdettől fogva a megegyezés alapjának tekintette; azonban még a legutolsó ajánlat is módot nyújtana a halogatásra. Macchio erőfeszítései, melyekkel az eszmecserét tovább folytatni törekedett, hajótörést szenvedtek, mert a minister annak ismétlésére szorítkozott: «Késő».¹

VIII.

Ez a búcsúszó, melyet Burián elődei is gyakran hallottak, súlyosan megalázó volt rá nézve. Miután négy hónapon át alkudott az áruért és az eltávozó kereskedőt felemelt ajánlatával kereste föl, elutasították azzal, hogy az árút már más vásárolta meg.

Tárgyalásban, a mely népek sorsa fölött dönt, a feleknek meg kell egymást győzni a felől, hogy engedékenyséjük nem határtalan és hogy vannak követelések, a melyeknek visszautasítása bizonyos. Burián báró

- a) márczius 27-ikén lépett a concret ajánlatok útjára;
- b) április 16-ikán kiszélesítette azokat, azzal a kijelentéssel, hogy «a lehetőség legszélsőbb határáig» ment el;
- c) május 4-ikén az engedékenység terén tovább ment és azt állította, hogy «maximális engedményeit» terjesztette elő;
- d) május 5-ikén még messzibbre haladt és azt mondá, hogy «a concessiók teljes mértékét» kimerítette;
- e) május 10-ikén ismét tovább ment;
- f) május 18-ikán merész ugrásra szánta el magát;
- g) május 22-ikén késznek nyilatkozott egy lépéssel az olasz álláspont felé közeledni.

E szerint eljárása nem jelezte azt, hogy a visszautasítás bátorsága megvan benne.

¹ Macchio május 23-iki jelentése. 203. sz.

Államférfiúnak nem szabad azt, a mit tegnap teljesíthet-
lennek nyilvánított, ma mint teljesíthetőt elfogadni, annál
kevésbé följánlani. Burián ezt ismételten megcselekedte.

a) Április 16-ikán lehetetlennek állítja, hogy a monarchia
érdekköréből Albániát kibocsássa; május 5-ikén ezt már lehet-
ségesnek tartja és erre vonatkozólag ajánlatot tesz.

b) április 16-ikán lehetetlennek állítja, hogy az átengedett
terület a háború befejezése előtt tényleg átadassék Olasz-
országnak; május 18-ikán ezt már lehetségesnek tartja és erre
vonatkozólag ajánlatot tesz.

Azon állítása, hogy az olasz követelések részben a monarchia
leglényegesebb életföltételeivel ellentétben állanak, nem tak-
tikai eszköz gyanánt szolgál neki az ellenféllel folytatott alku-
dozásokban; benső meggyőződéséből ered, melyet bizalmas
munkatársa, a római nagykövet előtt tár föl. Mivel tehát mégis
kész volt utóbb ugyanazon követeléseket teljesíteni: vagy lé-
nyeges életföltételeket áldozott föl vagy azoknak fölismerésére
képtelennek bizonyult.

A mikor az engedékenység siklóján mindig mélyebbre
csúszott, ellenfeleiben szükségkép azt a felfogást keltette, hogy
ő maga a monarchia ellenállási képességében nem bízik, hogy
tehát a monarchia mint barát nem értékes, mint ellenség nem
félelmes; mintegy hitelesítette a bécsi udvarnál működő olasz
katonai attaché jelentését, a ki a monarchia ellen indítandó
hadjáratot «katonai sétakirándulásnak» tüntette föl.

Bizonyára sűrűn fordultak elő esetek, a mikor nagy állam-
férfiak visszavonulásra szánták el magukat, néha Canossaig
hátráltak; azonban hosszú küzdelmek után, változott körü-
lmények között, biztos előnyök fejében tették ezt. Burián actiói-
ban a visszavonulási állomásokat napok, néha csak órák időköze
választotta el egymástól; engedményei pedig Sonninót nem
voltak képesek rávenni, hogy április 8-ikán elfoglalt álláspont-
jától akárcsak egy lépésnyire is eltérjen vagy őt új előnyök
nyújtására készíteni.

Föl kell vetni a kérdést: vajon Burián komolyan vette-e
ajánlatait? vajon nem akart-e csupán időt nyerni? nem volt-e el-
határozva, hogy az egyezséget a tett ajánlatok árán meg nem köti?
A csel ilyen eszközeinek felhasználása nem volna kifogásolható.

A mióta márczius elején az uralkodó és a két kormány a területi engedményekre elszánta magát, Burián becsületes őszinteséggel fáradozott, hogy ezen alapon az egyezséget létrehozza. Természetesen azon volt, hogy a monarchia minél csekélyebb áldozatot legyen kénytelen hozni. Azonban a bizalmas munkatársával váltott jegyzékei nem nyújtanak támpontot azon föltevésre, hogy Somminót tévútra akarta volna vezetni. Sohasem tett ajánlatot azzal az óhajtással, hogy azt visszatartsák; többször fordult elő azon eset, hogy a tett ajánlatot, mielőtt azt elutasíthatták, megjavította, a mi arra a törekvésre utal, hogy a tárgyalások kedvező kimenetelét biztosítsa és siettesse.

Eljárásának teljes jóhiszeműségét nagytekintélyű tanúk bizonyítják. A magyar miniszerelnök kijelentette, hogy mihelyt az osztrák-magyar kormány meggyőződött arról, hogy Olaszország barátsága csak területi engedmények árán szerezhető meg, az összes felelős tényezők elszánták magukat erre az áldozatra. A német birodalmi cancellár hirdette, hogy a két szövetséges hatalom megegyezésének előmozdítása végett a Németbirodalom elvállalta a garantiát az egyezés loyális végrehajtása érdekében. Lehetetlen, hogy a két államférfiú a parlamenteket megtéveszteni s báró Burián a német császár jótállását a megtévesztés eszközéül fölhasználni merete volna.

Burián folyton emelkedő ajánlatai tehát a gyengeség és bátortalanság nyilatkozatai voltak.

Ezek után nem meglepő az, hogy olasz kartársa tetteinek és nyilatkozatainak megítélésében kivételes kiméletet tanusított, melyet meghatónak mondhatnánk, ha eljárása a hivatalra, melyet viselt, sőt az államokra is, a melyeket képviselt, nem lett volna megalázó. Bizonyára nem találkozott még miniszer, a ki szövetségesét olyan súlyos sérelmekkel illette, mint Sonnino a mi monarchiánkat; a vetóra utalunk, a melyet az ellen, hogy osztrák-magyar sereg Szerbiába és Montenegróba nyomuljon, emelni merészkedett; megemlíti azon nyilatkozatát, hogy az olasz állam méltóságával nem fér össze a tárgyalásoknak monarchiánkkal folytatása; fölhozzuk azt, hogy ő emelte az osztrák-magyar kormány ellen a szerződészegés vádját. Ezzel szemközt Burián «sajnálátát, megütközését, meglepetését» fejezte

ki és «kínos benyomásról» szólott. Erőteljesebb kifejezéseket még a munkatársához intézett bizalmas jegyzékeiben sem használt, a melyekben pedig felindulását, ha ilyen lelkében uralomra jut, nem kellett volna elnyomnia. Az önmérséklet és önmegtagadás az államférfiú nélkülözhetetlen tulajdonságai; de ezeknek nem szabad az érzéketlenségig fokozódnia. A magánélet becsületbeli ügyeiben érvényesülő szabályok a nemzetközi érintkezésben nem alkalmazhatók; de az állam képviselőinek természetes kötelességük: súlyos vádakot, érett megfontolással lehetőleg rövid idő alatt visszautasítani. A mikor Burián az olasz kormány május 3-iki jegyzékében foglalt mélyen sértő alaptalan állításokra tizenhét napon át nem válaszolt, túlépett azon határon, a melyet az önbecsülés az önmegtagadásnak szab.

Ékes phrasisait és gondosan kidolgozott körmondatait tanulmányozva, nem zárkozhatunk el azon gondolat elől: hogy más lett volna a helyzet alakulása, ha olyan államférfiú intézte volna a külügyeket, a milyen a terebesi sírbolt nagy lakója volt, a ki egykor Gorschakoff herczeghez nyíltan azon kérdést intézte: «Akarja-e Oroszország Konstantinápolyt elfoglalni?» és a habozva adott tagadó válasza megjegyzé, «Nagy szerencse ez Európára; mert különben a háború elháríthatatlan lenne!»

Nem hiányoztak «czéhbeli» diplomaták, kik lenézéssel beszéltek Andrássyról, a dilettansról, a ki a diplomatai műhely értékes chablonainak felhasználásához nem ért. Ezzel a szemrehányással nem illethették az irigykedő kartásak Buriánt, ki a diplomatai gyermekszobák Flaubert-puskáit kegyeletesen szedte elő és dajkameséiben rendületlenül hitt. Különös szeretettel használt tartalom nélküli formulákat; például, hogy az olasz kormány tényeit és nyilatkozatait «nem veszi tudomásul», a következményekért «a felelősséget magától elhárítja», a mivel néha sajtószertű helyzeteket teremtett. Mikor Olaszországnak a hármasszövetségből bejelentett kilépését «nem vette tudomásul», tehát a szövetségi szerződést érvényben levőnek tekintette, ebből az következett, hogy míg Olaszország minden kötelezettségtől tényleg föloldotta magát, Ausztria-Magyarország köteles volt mindazon jogokat, a melyek a szerződés értelmében Olaszországot megillették, tiszteletben tartani!

Szívesen élt azzal a naiv furfanggal, hogy megbizásából a nagykövetnek bizonyos előterjesztéseket úgy kellett tenni, mintha azokat a saját kezdeményezéséből kockáztatná. Abban a véleményben volt, hogy Rómában mindent elhisznek neki; még azt is, hogy január 13-tól február 7-ig «nem ért rá» a területi engedmények ügyét a magyar miniszterelnökkel megbeszélni. Meg volt győződve arról, hogy ha egyik elődjét, Goluchowski grófot küldi Rómába, Sonnino elfogadja azon ajánlatokat, a melyekkel Bülow és Macchio sikertelenül fordultak hozzá; nem bírta elhinni, hogy Sonnino egy volt külügyminister küldetését fölöslegesnek tartja.

A politikai helyzet megítélésében nélkülözötte a biztosságot. Az utolsó perczig nem hitte, hogy Olaszország háborút indít a monarchia ellen. Jellemző e tekintetben az olasz' nagykövet panasza, hogy Burián nem engedi magát «kapacitáltatni» a felől (non puo capacitarsi) hogy Olaszország fegyver hatalmával kész elvenni azt, a mit neki önként odaadni nem akarnak. E szerint a hitszegést bejelentő olaszszal szemben Olaszország becsületének ügyvédje gyanánt szerepelt. Még a május 20-iki parlamenti ülés viharos jelenetei után sem nyíltak föl szemei; ragaszkodott azon reménységhez, hogy Olaszországot a hármasszövetség elhagyott tűzhelyéhez visszacsábíthatja.

A történetíró újból kísértésbe jó azt a kérdést vetni föl: vajon a minister nem simulálta-e a bizalmat, csak azért, hogy a hűtelen szövetségessel az érintkezést még egy ideig folytathassa? Ha így jár el, ő is, miként Talleyrand a bécsi congressuson, épen száz esztendővel előbb, szintén kérkedhetett volna: «J'ai reussi de leur faire croire, que je suis un imbecile.» Sajnos, az ő bizalmas jegyzékei kizárják ezt a feltevést. Nem volt nagy művész a diplomatai színpadon; gyógyíthatatlan optimismus irányította politikáját.

Azonban a legsúlyosabb vád ellen, hogy a német birodalom kormánya által rá gyakorolt nyomásnak engedett és súlya alatt a monarchia érdekeit feláldozni kész volt, meg kell őt védelmezni. Ilyen nyomást, a mely fenyegetéssel állott volna kapcsolatban, nem kíséreltek meg rá gyakorolni. Ellenkezőleg, mikor ő hivatalba lépésekor a Bülow herczeg által Rómában megindított tárgyalások alapjára helyezkedni vonakodott, a német kormány

visszavonta javaslatait és Sonminótól követelte fenyegető nyilatkozattal, hogy más alapon folytassa az alkudozásokat az új külügyministerrel.

Ily módon az erő és bátorság hiányáért a felelősséget ő viseli. Erőt és bátorságot csak egy irányban fejtett ki. El volt tökévelve osztrák területnek, a német császár garantiája mellett, átengedését foganatosítani, tehát megdönthetetlen bevégzett ténnyt teremteni, a nélkül, hogy az átengedett területek lakói, kik vérüket ontották a dynastiáért, előbb megkérdettnének. A parlamentek hozzájárulása tekintetében nem élt fönntartással, sőt hogy Sonnino gyengéd lelkiismeretét megnyugtassa, kiköktatta őt arra nézve, hogy a parlamentek szentesítése a területi engedmények érvényességének nem föltétele. (Non era una condizione per la sua validità e della sua esecuzione.) Mikor Olaszország bizalmatlanságát eloszlatandó Budapesten a parlamenti tüntetést szervezte, nem gondolt arra, hogy a fennforgó esetben illetékes osztrák birodalmi tanácsnak szóhoz kell jutnia. Saját hazája képviselőit sem becsülte meg azzal, hogy őket a helyzetről tiszta kép alkotására képessé tegye; elhallgatta előttök még azt is, hogy a hármas-szövetségi szerződést, a melynek fenntartása végett súlyos áldozatokat követelt, Olaszország már két héttel előbb a legsértőbb formában semmisnek és érvénytelennek nyilvánította.

Hogy ezt az áldozatot tényleg nem kellett meghozni, a monarchiára nézve a legnagyobb szerencse volt. Isten különös kegyelme homályosította el az entente-hatalmak szemeit, a melyek meg nem látták, hogy rájuk nézve az osztrák-magyar ajánlatok elfogadása Olaszország részéről, nagyobb előnyöket biztosított volna, mint elutasításuk.

Ha 1915 május 18-ikán Sonnino a szerződést aláírja, a monarchia köteles lett volna tartalmát azonnal ünnepélyesen közzétenni, az átengedett területekből származó katonai személyeket a seregből elbocsátani, a területeket egy hónap alatt Olaszországnak átadni.

A monarchia gyengeségéről, ellenállási képessége megfigyatozásáról a legilletékesebb tényezők által az egész világ színe előtt tett vallomás erkölcsi hatását, politikai és harcztéri következményeit könnyű volt előre megállapítani.

Arra a kérdésre : vajon a drágán megvásárolt olasz neutralitás az állandóság biztosítékaival dicsekedhetett-e, lehetetlen igennel válaszolni. Nem lehetett várni, hogy az átengedett területek és a hatalmas stratégiai támpontok birtokbavétele után a D'Annunzio, Barzilai és Garibaldi által diadalra vezetett párt szenvedélyeit hirtelen elfojtja, a politikai bölcsesség és az ethikai becsület szavára fog hallgatni. Fokozott határozottsággal hirdette volna Ausztria-Magyarország közelálló enyészését, az Adria mellől kiszorításának könnyűségét, szükség esetén forradalmi mozgalmakkal kierőszakolta volna a «setakirándulást» Triest és Dalmácia felé.

Burián diplomatai actióinak meghiusulása a monarchiától kiszámíthatatlan szerencsétlenséget háritott el.¹

FRAKNÓI VILMOS.

¹ Megjegyzem, hogy dolgozatom ezen utolsó fejezete félesztendő óta készen állt és Burián visszalépése következtében jelentékenyen enyhített formában lát itt napvilágot.

CSŐDBE KERÜLT-E AZ IDEALISMUS?

Tagadhatatlan, hogy minden világkrisis, tehát a világháború is kiszámíthatatlan befolyással van az érzésre s a fölfogásra egyaránt s hogy e világrendítő benyomásoktól öntudatlanul is elválnak az emberek. Nem kételkedem, hogy a háborútól a világnézet iránya is módosul egyben-másban. Hiszen érzés alakítja s színezi a világnézetet is. Érzésekből szövődnek új fények s árnyékok a világnézetbe s a kemény és keserves tapasztalatokból új keménységek s élek verődnek ki a lelkeken. Úgy látszik ilyenkor, mintha megfordulna az emberrel a világ s mintha egészen más látószög alatt mutatkoznék sok minden. Ezeket az elváltozásokat azonban nem lehet programmszerűleg megrendelni s nem is lehet nagyon célirányosan s tudatosan kezelni, miután azokat nem a reflexio s az önelhatározás kelti bennünk, hanem a világ folyása s a mi abban sajátlagosan kibonyolódik s kifejlik: a lélek öntudat alatti élete, melyet eddig még nem tapasztaltunk s mely ilyenkor lép az öntudatba. Ezek az érzések s meglátások mind a léleknek a gondolat és reflexio által mindeddig még föl nem szántott mélységeiből valók.

Ez elváltozások nem a logikai fogalmakon fordulnak meg. Hiszen az elvont fogalmak ősrégiek, akár csak az ember haja s keze ujjai; hanem azon fordul meg az új világ, hogy a régi fogalmakat is mily érzésekkel fogjuk föl, s hogy ez érzésekből mely fogalmak gyuladnak ki vezető eszmékké s eszményekké és válnak hatalmasságokká, mialatt mások divatjukat múlják s azontúl már csak mint a logikai s didaktikai leltár számai szerepelnek.

Ebben a beállításban értjük meg azt, hogy vannak most tekintélyes bölcselők, kik az «idealismus krisisé»-ről beszélnek s

azt gondolják, hogy az emberek a mai világnak rettenetes folyásától megrémülve, igazságérzetükben megrendülve, reményükben csalódva, elfordulnak az ideáloktól, hittől s Istentől, jóságtól s erénytől és ezentúl rüdegek s kegyetlenek vagy legalább is csak számítók s önzők lesznek. Azt mondják, hogy valamint a harminczéves háborúban túladtak a felekezeti fogalmán, illetőleg annak érvényén, úgy most majd túladnak a kereszténységnek Istenről való felfogásán s hogy ezentúl a cultura majd a földi jólét ideáljainak lapályain baktat vagy üget, a szerint, a mint több vagy kevesebb temperamentum lesz benne. Szóval az eszményiesség s a hit idealismusa helyett a szerény emberlét realismusa lesz divattá s a szellemi világ optimista kilengéseit s hajlandóságait pessimista tendenciák váltják fel.

Mert — így folytatják — ki lelkesüljön egy oly világgé, melyben a cultura legnagyobb vívmányait sorba s következetesen letiporja az érdeknek s az önzésnek alacsonyabb bár, de kipusztíthatatlan hatalma, a mikor más szóval a «ratio» valami, de az «irrationale» mindig több nála s az utóbbi Petőfivel énekelheti: «bár fölül van a gálya s lent a víznek árja, azért a víz az úr»? A ratio nem bír az irrationaléval. Az eszmények szépek, de a valóság rút és borzasztó. Különös, hogy e kettő folyton párosodik s megszüli az emberiség eszeveszett kínjait. A történelem eddig azt mutatja, hogy nemtelen s erőszakos érdekek intézik a népek sorsát, — hogy minden ember s osztály a hatalomhoz ragaszkodik azért, hogy a saját maga érdekeit, gazdagságát s ezzel jólétét és az élet könnyebb végét magának biztosítsa. Mennyire nem kulturális, tehát nem észszerű és céltszolgáló, hanem érdekhajhász s tisztára hatalmi momentumokon fordul meg a legtöbb ember élete! Most is csúnya, erőszakos tendenciák igazítják Európa s a világ sorsát. Az is, a mit európai egyensúlynak, «balance of power»-nak neveznek, csupa oly igényt szolgál s akar érvényesíteni, mely nem a jogot s a belső derekasságot nézi, hanem mely inkább gögre, elfogultságra, meghaladott s tarthatatlan hatalmi igényekre támaszkodik s ezért a nemtelen ideológiáért s elfogult érzületért kész a világot a kínok s könnyek tengerébe meríteni. Elsötétül itt a belátás és minden reflexio az erkölcsi rendre s a világintezésnek értelmes és erkölcsi céljaira s e beállításban az egész világot

tényleg úgy tekinthetjük, mint egy gömböt, mely köré a radialis rossz ősi kígyója gyűrűzik, s az élet philogenesise pedig végre az emberiségben, akarom mondani, a kígyófejben fejti ki uralkodó alakját, mely véres, habzó szájjal mar meg, a kit ér, s nem tudom, hány nyelven sziszegi világgá a gyűlöletet, a rágalmat s hazugságot.

Ez mind igaz, s hozzátehetjük azt is, hogy ez eddig is így volt. Mindazonáltal ez a lelkiség nem jelenti az idealizmus csödjét s nem jelent oly válságot, melybe — orvosilag véve a krízis szót — az ideálok belehalnak. Van azonban az «idealizmus krízisének» egy találó jelentése, mely se nem csőd, se nem belepusztulás, hanem krízis vagyis ítélet, még pedig tisztább fölismerése s igazabb megítélése s esetleg kijavítása s reformálása az ideáloknak. A világnézet s annak stilizálása ugyanis egyoldalú s optimistikusan színezett lehet, — mostani divatos fogalmaink Istenről, a jóról, a kulturáról, talán csak egyoldalúan mutatják be tárgyukat — ily körülmények közt természetesen szükség volna a fogalmaknak kitágítására, szükség volna az elfelejtett vagy elhanyagolt szempontoknak kiemelésére, de semmiesetre sem következtethetnők azt, hogy íme, szakítanunk kell az ideálokkal. Az idealizmusnak úgynevezett krízise minden sötét korszakban jelentkezik, még pedig mindenféle alakban. Jelentkezik a hívónél mint hitetlenségre való kísértés, mikor a pusztulás s a tömegsírok örvényei közt szemben látja magát a maga «jó Istenével», a «mennyei atyával», az Istennel, a ki «szeretetet», «életet» és «örömet»; jelentkezik az erkölcsi világban, mely a jóságot tiszteli s igazságot hirdet, a háborúban pedig ezzel szemben óriás gátságot s kegyetlenséget és igazságtalanságot lát; de jelentkezik minden emberileg érző emberben is, a hitetlenben is, a kinek szintén kell a világban valami rendet s czélszerűséget látnia, s a ki fejlődésben, haladásban s az emberiség kulturájában hisz s abban látja az immanens istenség kifejlődését s ugyancsak a cultura haladásától várja a rossznak legyőzetését.

Fölösleges ráutalnom arra, hogy a világ töméntelen baja s szenvedése alkotta kezdet óta a theologia s philosophia keresztjét s hogy, bár lángszellemek világítottak bele ezekbe az örvényekbe, azért mégis fekete árnyak emelkedtek folyton e fene-

ketlen mélységekből s megzavarták a multban s megrendítik és elkészerítik a megnyugodni s bízni akaró embert a jelenben is.

Ilyen krisisen s megrendülésen esünk át ez idő szerint is s, a mint feljebb említettem, ily körülmények közt szükségünk van új elhelyezkedésekre s fogalmainknak kibővítésére vagy helyesbítésére.

Először is be kell látnunk, hogy ideológiánk nem fűdi a valóságot s hogy annak sok-sok darabja (fogalma) nem végérvényes szerkezetű. Van az ideológiában sok ideiglenes, tehát szükségképpen reformálandó betét. Minden viszonyunkba s állásfoglalásunkba ugyanis belejátszik az érzés s az érdek, és ezek megzavarják vagy legalább is színezik ítéleteinket. Akár hitről s vallásról, akár államról vagy culturáról legyen szó, mi mindezekről többé-kevésbé divatos, a kor s culturfok által befolyásolt nézeteket ápolunk, melyeknek egyoldalúságát s befejezetlenségét azután, a mikor más benyomások alá kerülünk, szinte megcsodáljuk vagy tán szégyeneljük is. Hány ilyen érzésileg színezett fogalommal s a fogalmakon fölépülő rendszerrel találkozunk a philosophiában s theológiában, sőt hogy ne mondjam, a geológiában s meteorológiában egyaránt! Ez az elfogultság annál nagyobb, minél egyoldalúbb a nevelés s minél szűkebbkörű az a világ, melyben élünk, s még nagyobb, szinte ijesztő ott, hol az életnek, hol százados intézményeknek s nemzeteknek hatalmi érdekei ütköznek. Mily bizalmatlanok lehetünk méltán a jelenvaló életről való ítéleteink s a történet-tudományos irányzatok iránt, melyek szükségképpen egyoldalúak, miután más-más szempontokból nézik a világot. E részben csak nagy, fölényes synthesis és összefoglalás segíthet rajtunk, hogy kiábránduljunk sok olyanból, a mit eddig szent igaznak s megdönthetetlennek tartottunk. De ez nem jelent annyit, hogy tehát teljesen bizalmatlanok legyünk az értelmi ismeret s a történeti és philosophiai tudományok iránt, — hová is kerülne akkor logikánk? — hanem csak azt jelenti, hogy a valóságot sok mindenféle érzelmi lepel takarja, melyet el kell onnan húznunk s hogy az ismeretből az egész vonalon ki kell választanunk a sok-sok érzelmi elemet.

Kell-e erre alkalmasabb s időszerűbb példa, mint a mostani világháborúban dívó fogalmi zürzavar, melyben a legelemibb

dolgokról sem értenek egyet a legintellektuellebb emberek?! Mintha csak csődöt mondott volna a művelt nemzeteknek annyira magasztalt intelligenciája, miután mindegyik mást lát, mást mond s egyik sem érti meg a másikat, akár Romain Roland, akár Mæterlinck vagy Eucken vagy Oswald legyen is az, — a parlamentek matadorjairól már nem is beszélek — pedig valamennyien ugyanarról, igazságról, az emberiség ajobajáról, culturáról s a közös eszményekről beszélnek. Igazi babeli torony most ez a cultura, melyről azt hittük, hogy az égbe nyúlik, s íme azt kell tapasztalnunk, hogy baglyok s denevérek fészke. Emberek laknak benne, kik voltaképpen az igazság fényét el nem bírják s kik mintha csak különböző logikával dolgoznának s éppen azért más-más következtetésekre jutnak. Valóság s igazság a fogalmak s ítéletek chaosában kanálnyi sincs. Ezzel nem tagadom, hogy jól öntik ágyúikat, hogy csodálatosan alkotják meg tengeralattjáró hajóikat, — de különben sok — minden nagy szerénységre inti az emberi ész!

E réven — elismerem — egy kis pessimismus szűrönközik a lélekbe, mert végre is ez a tapasztalat arra kényszerít, hogy alaposan dörzsöljük ki szemünkből a divatos culturámort s hogy ne várjunk túlsokat az egyoldalú értelmi ismereti irányzattól. Mi ugyan mindannyiszor ebben az irányban indultunk meg duzzadó vitorlákkal, de folyton megkeserüljük elkapottságunkat, miután valahányszor önhittségünk szárnyain az ég felhőibe emelkedünk, mindannyiszor csúfosan lekerülünk onnan s megint csak sárban, vérben s testi-lelki durvaságban gázló embereknek bizonyulunk.

Meddig lesz ez így? Ki tudná azt megmondani? Az ilyen okoskodásokban megint csak csalódhatnánk; de egy nagy igazságot szögezhetünk le erre vonatkozólag, azt, hogy az irrationalét a világból s a mi észrevevési körünkből nem lehet kiküszöbölnünk, mint a hogy ki nem küszöbölhetjük az életből az érzést. Sőt miután az érzés maga a radicalis élet, épp azért az életbatalom mindig kemény s önző lesz. Míg emberiség lesz a világon, addig azt érzései is viszik; míg nemzetek s fajok állnak szemben egymással s azok sorsát politika s diplomacia intézik, — két történelmi szükségszerűség, telve irrationalismussal — addig bizony sok árnyék s kísértet jár köztünk, me-

lyek a ratiót, az értelmet is csak organumnak mutatják be, legkevésbé pedig világot győző hatalomnak. A világinkezés ügylete messze feje fölött bonyolódik le.

A cultura s a vallásos hit ezzel szemben mindig optimista hajlandóságokat mutat. Az ember egyoldalú álláspontokból szövögeti a maga fogalmait s kibéleli puhán világnézeteit. A valóságot önfeledten sok subjectivitással nézi s a különben helyes, de csak valamit s nem mindent felölelő fogalmaiból elfelejti a valóság más, igaz oldalait. Így pl. az Istenben az atya s a szeretet jellegéből könnyen elfelejti a fölséget s a szükségességet, vagy pedig a társadalomnak történeti s jelen állapotából a készülődő jövődőt. Az egyoldalú fogalmak, melyek mondanak ugyan valamit, de nem mondanak mindent, mindig kiegészítésre várnak; épp azért az az igazi cultura, ha folyton nyitva tartjuk lelkünket új benyomások s új felfogások, nemkülönb. társadalmi s gazdasági világunkat új berendezkedések számára. Az embernek folyton tapasztalnia kell azt, a mi még nem emberi s a mi talán sokszor mint szembenálló, ellenséges hatalom lép föl ellene... még pedig a valóság jogcímén!

S ugyan — pessimismusról lévén szó — nem mondhatni-e azt is, hogy a rossz és a szenvedés épen onnan van, hogy a világot nem lehet azonosítani az emberrel, miután az ember csak kis funkciója ez óriás systemának?! Ha így fogom fel a dolgot, a rossz s a szenvedés ugyancsak nem problema, sőt egészen természetes folyomány, s úgy látszik nekem, hogy az ember csak akkor kezd botránkozni s philosophálni sokat a rossz s a szenvedés fölött, a mikor megfelelkezik saját viszonylagosságáról s törpeségéről; valamint akkor lövi a legnagyobb bakokat, ha a valóságot leveses tálnak s értelmét meregető kanálnak nézi s azt gondolja, hogy azt thesisekkel végleg kikanalazza.

Azonban a pessimismus ez elkerülhetetlen s, mondhatom, jogosult alapjaival szemben is oly távol állunk az «idealismus csődjétől», hogy ép ellenkezőleg a szenvedés s a rossz a világban érvényre juttatja az igazi idealismust, csak hogy azt nem a külső culturában s nem az emberi és nemzeti hatalmi létben, hanem az egyedben s annak belső világában kell ketesnünk. Oly nagy s kiszámíthatatlan az irracionális valóság hatalma s oly gyöngé és tehetetlen vele szemben az ember, — ugyancsak

Oly kevéssé elégítették ki lelkünk legmélyebb s legtermészetesebb igénye, ha az élet súlypontját a kulturhaladásba s a világnak és társadalomnak immanens törvények szerint való kialakulásába fektetjük, hogy az ideálokat okvetlenül a lelki világban s az egyénnek ethikai tartalmában kell keresnünk. Kell, hogy az egyén önmagában hordja célját s hogy az életnek önmagában s nem a történelemben, nem a kosmikus és kulturális kifejlődésben legyen értelme. Ezzel két történetet s két irányzatot különböztetek meg az életben: az egyik a világnak kulturfejlődése, a másik az egyénnek élete. A világnak — értve ezen az egész világtörténelmet — bizonyára vannak fejlődési szakai s vannak nagy céljai, melyeket mindnyájan szolgálunk is; de az eszménység tulajdonképeni országát én sohasem helyezném az úgynevezett kulturába s civilisatióba, hanem csakis az öntudatba. Hiszen az eszménység szellem és lélek; minek keressem hát azt az anyagban s az anyagi erőkkal kapcsolatos emberi kategóriákban, a milyen a gazdasági s a társadalmi állapot? Ezek az eszménységtől bizonyára szintén el fognak változni, de azért mindig csak tartalva s termőföldje lesznek az egyéni, szellemi létnek, nem pedig tulajdonképeni tartalmai s értékei. Ez utóbbiakat csakis az öntudatban találhatjuk fel; az öntudat az ő országuk s ebből az is következik, hogy a szép s eszményi egyéniség a maga nagy erkölcsi tulajdonaival minden zónában s világtörténelmi korszakban érvényesülhet, mihelyt a világfejlődés oly fokot ért el, hogy azon az ember magához méltó életet élhet.

E felfogás alapján lesz a világban mindig realizmus, a maga irrationális és pessimista elemeivel, — a minthogy mindig lesz anyag s alsórendű érzési élet — de ugyanakkor lesz mindig józan s valódi idealismus is, mely az élet súlypontját az egyéniségben bírja s mely a fentebbi megszorítással kiváltódhatik bármilyen körülmények közt s bármily helyzetben.

Ezt az idealismust abba fektetjük, hogy az egész világot s magunkat is egvénileg egy értelmes és jót akaró végezélba kapcsoljuk s hogy minmagunkban szellemi s világfölényes életet élünk, melynek értékeit szándékaink s önelhatározásunk által mi magunk teremtjük elő. Szellemi s erkölcsi értékeket az élet folyásába csakis a szellem, tehát az öntudat teremthet.

Ez az egyéniség souverainitása s az ethikai világ fölényessége. Mindenki önmagában lehet jó, nagy és szent. Ezzel nem tagadom, sőt föltételezem, hogy mindennek, tehát a léleknek is kell neki megfelelő környezet s milieu, mely ha nincs, a legvérmesebb reményekre jogosító élet is tönkre megy. Az öntudatban mindentől lehet nagyot vagy silányat csinálni; ott csak is az akarat a fémjelző. «Akár esztek, akár isztek, akár valami mást műveltek, mindent az Isten dicsőségére cselekedjete» — írja az apostol a I. Kor. levélben. Nagyobb s fölségesebb ethikát nem hangoztathat, mint ha azt mondja, hogy az ember minden cselekedetével az Isten dicsőségére szolgálhat. Ha az élet művészei akarunk lenni, át kell járatnunk lelkünket a nagy tudattal s élveznünk kell e napsugaras hatalmat, mely magából Istenre dicsőséget áraszt. E tudatban sok meleg is van; mert érzelmi, szoros kapcsolatot teremt a lélek s Isten közé s csengő összhangot vált ki az akaratból. Mily nagy művészet ez! Sokszor gondolom, hogy ha máshoz is kell jó fogás s ügyes kéz, a mit az ember jól akar megcsinálni: mennyivel inkább kell ez az élet jó elrendezéséhez s biztos eligazításához. Szükség volna erre főleg az önzésben megkövült s vérbe fagyott mai világban, mely fölött a pessimismus árnyékai s kísértetei járnak.

E kísértetek azonban, a mint nem nyújthatnak világnézetet s nem szolgáltathatnak megoldást a rossznak s a szenvedéseknek problémájában, úgy nem is állhatnak ellent a szellem hatalmának s az ethikai felfogás győzelmes térhódításának. Mint az éjjél utáni árnyak a júniusi éjtszakában: úgy foszlanak szét a pessimismus kísértetei a jóság s a kötelességtudás pirkadásában. Azután bármily sötétek legyenek is, el nem fogódhatik tőlük tekintetünk úgy, hogy a világban csak a rosszat lássuk. Van a legalávalóbb korszakban is sok jó; nagy bűnök mellett világitanak fényes erények s az önzéssel lépést tartanak az odaadás s a hősiesség is. A szenvedés maga is rendkívül tisztítja a lelket. A pessimismus megczáfolására elegendő egy virágszál, s a formák szépsége, melybe az anyag s a lét öltözködni kényszerül, rendíthetetlen alapjául szolgál az idealismus metaphysikájának. Találónan jegyzi meg Ehrenfels tanár, *Kosmogonie* cz. művének előszavában a német zenéről — s ugyanezt mondhatjuk mindendről, a mi szép, bájos és remek —: «Eine Welt, die solches

hervorgebracht, muss ihrem innersten Wesen nach gut und vertrauenswürdig sein. Die Musik der H-moll-Messe, die Musik zum steinernen Gast, die dritte, die fünfte, die neunte Symphonie, die Musik des Tristan, des Ringes, des Parsifal, — diese Musik kann nicht widerlegt werden, denn sie ist Wirklichkeit, — quellendes Leben». Ezt mondhatjuk a szépségnek s jóságnak minden bemutatkozásáról, bárhol találkozunk is vele, akár a természetben, akár a művészetben vagy a psziché ethikai világában. S ha megdől is az idealista metaphysikának egyik-másik érve vagy nem állja meg helyét az analysáló észszel szemben minden okoskodása, de a jóság nagy tényei s a szépségnek bővös fényei csalhatatlanul megéreztetik velünk azt, hogy a világ nem a rosszé, hanem a diadalmas jóé. Ha a lét alacsony rétegeiben, hol az anyagiak ütköznek s az ösztönök az érdekek harcát vívják, a jóság és szépség nem érvényesülhet is igazán: a lét felsőbb fokán, nevezetesen az öntudatban s a psziché alakításaiban, a harmoniaé s a szépségé a világ. Innen vetíti ki fényugarait az életnek s a kulturális fejlődésnek útjaira, melyek ha rögösek is és ha lépokon s harcztereken vezetnek is át, mégis azt az erős bizalmat keltik bennünk, hogy a rossz ott is csak a jó hiánya s az árnyék ott is csak a fény hiánya s hogy e hiányok s tagadások nem fejezik ki a dolgok s a lét nivoltát.

Az idealismust e szerint nemcsak a jobb világba s a jóság győzelmébe vetett hit, hanem a minket környező szépség s főleg a bennünk diadalmaskodó jóság hordozza.

PROHÁSZKA OTTOKÁR.

A FÖLDREFORM MAGYARORSZÁGON.

I.

A föld és jogintézményei a történeti jogfejlődéssel, mint mindenütt a világon, nálunk is a legszorosabb kapcsolatban állanak. Az állami és társadalmi élet korszakos átalakulásai mindig egy-egy nagyobb földreform-mozgalom eredményei is. De egész társadalmi életünk fejlődése is ez alapokon helyeződik el. A társadalmi együttműködés kezdetben a család, majd a törzsi kapcsolaton nyugszik. Az egyéniség öntudata, fokozottabb érzete hiányzik. A birtokközösség az, mely mint primitív gazdasági jogintézmény a munka kényszerű cooperatiójaként először jelentkezik uralkodó eleme gyanánt a gazdasági termelésnek. A szállásbirtok rendszerén épült fel a falu, mint kezdetben tisztán gazdasági értékű szövetkezés. Ennek határain belül alakul ki a nemzetségek és családok birtoka.

A magyar földtulajdon történetét nagy vonásokban nem nehéz vázolni, mert annak jogi intézményei, mint mindenütt Európában, szoros összeköttetésben állanak közjogunk, politikai közszabadságunk és gazdasági életünk fejlődésével. Az európai kölcsönhatásokat lépten-nyomon kimutathatjuk, — másrészt a gazdasági tényezők és a természeti erők hatása azonos jelenségeket eredményez minden társadalmi és állami életben.

Az adomány-birtoknak a hadszervezettel és a politikai jogokkal összekapcsolt rendszere és az ősiség öröklési rendje, az urbériség, mely a szent korona tagjait, a nemességet, mint kiváltságolt osztályt helyezte a jogtalan és földnélküli népelem fölébe, nem sajátos nemzeti vagy társadalmi jelenségek. A jobbágy-rendszer, a föld tulajdonának megkötései, a privilegiумok, az exclusiv városi jog stb. általános európai jelenségek. A társadalmi osztályok gazdasági harcza egyaránt érezteti ha-

tását az egész művelt Európában. Így pl. hazánkban a Dózsa-féle lázadás 1514-ben volt, a német parasztlázadás 1525-ben. A földhöz kötött jobbágyságot mi nálunk 1791-ben szüntették meg, ugyanez időre esik az osztrák hasonlóirányú reform, míg Németországban az 1807 október 7-iki edictum rendezi e kérdést. A német 1811. évi agrár reformtörekvéseknek (1811 szept. 14. porosz úrbéri rendezés) mi nálunk az 1832/36. évi törvényalkotások felelnek meg.

Ám a külön nemzeti sajátosságok, a gazdasági élet eltérő fejlődése a földtulajdon demokratizálódása folyamán különleges történeti jogintézményeket formáltak ki ma is élő szervezetekké. Az egyházi és hitbizományi birtok, a nemesi közbirtokosságok, a Jászkun, Hajdú kerületek joga, a határőrvidék jogrendje, mind különös magyar jogi és gazdasági alakulatok.

Ez intézmények átszármaztak a mai jogrendbe is. Ezek mint a történeti fejlődés eredményei vehetők vizsgálat alá és a földreform kérdéseinél e szempontok szerint bírálандók el.

Az úrbéri munkaszervezetnek II. József és Mária Terézia által megkezdett reformját az 1832/36. évi törvényhozás jelentékenyen tovább fejlesztette. De a jogintézményeket a gazdasági törekvések ellenállhatlan ereje megelőzte. A jobbágmunka kezdte helyét átadni a bérmunkának. Az úrbéri szolgáltatások a Dunántúl, Tisza-Duna között bérleti szerződéseken alapuló haszonbér-tartozásokká kezdtek átalakulni. A kereslet és kínálat törvényei kezdtek érvényesülni. A földtulajdonosok mindent elkövettek, hogy a birtokot dolgozó nép «szállja meg». Egész pusztákat adnak ki haszonbérbe, leginkább községeknek «in corpore» és a szolgálmányokat a község közigazgatása veti ki a lakosokra. Nagyobb szabású külföldi telepítések is történnek. A mármarosai, délvidéki és szatmármegyei telepítéseken kívül magánosok, uradalmak, ipartelepek igyekeznek a munkásnépet elhelyezni. Az úrbérnél kedvezőbb elbánás a belföldi népesség között is nagy mozgást idéz elő. A földesurak a termelés fokozása érdekében saját érdekeik felismerésével igyekeznek a földet művelő népelemnek a szabadabb mozgást és munkájának igazságos díjazását megadni. A föld szabadabb tételének áramlatai nemcsak a politikai életet hatották át, hanem éreztették hatásukat a gazdasági érdekek körében is.

Az egyre gyakrabban jelentkező örök váltsági szerződések a föld felszabadulását tették lehetővé akkor, mikor még az 1840. évben megtett első törvényhozási kísérlet életbe nem lépett. Megérett már az egész gazdasági élet az 1848. évben kimondott átalakulásra. Egészen bizonyos, hogy a forradalmi átalakulás nélkül is meghozta volna a természetes fejlődés a kívánatos reformokat.

A jobbágyok munkaereje a földesurak önkényes rendelkezései szerint igazodván, a gazdasági élet fejlődése a szabad munkavállalást tette kívánatosná. Zala, Tolna, Komárom megyében már a XVIII. század derekán találunk örökös egyezségeket, a taksás jobbágyoknak már akkor szabad költözködésük volt. Sőt Mária Terézia jogtudósai, kik az osztrák polgári törvénykönyvet készítették elő, az úrbériséget magánjogi intézménnyé akarták átalakítani (servitus in faciendo). Mikor az 1848: XVI. t.-cz. «örök időkre» megszüntette a jobbágyrendszert, már jóval előbb nagy számmal vették birtokba jobbágyok és földnélküli nemesek magánjogi hatályú szerződésekkel a nemesi birtokot, kötöttek irtványszerződéseket, megszállási szerződéseket és közönséges haszonbéri szerződéseket.

Az a társadalmi folyamat megy itt végbe, mely a XI. és XIII. században. A jogtalanok társadalmi rendjéből kiemelkedik az újkori serviensek rendje, mely sem nem úr, sem nem szolga, de a mely mind elhatározóbban befolyásolja a földtulajdonért folyó osztályküzdelmeket.

A felszabadult föld jogviszonyait az 1850-es évek patensei szabályozták. Nagy, lelkiisméretes jogász alkotások ezek, melyek rendszerbe foglalták mindazt, a mi a földtulajdon szabadsága folytán és a tabuláris rendszer elfogadása nyomában szükséges volt. A jelzáloghitel, az ingatlan szabad forgalma, a demokratikus örökösödési jogrendszer hatása napjainkban tisztán áttekinthető és épen e hatások azok, melyek az actualis problémákat vetették fel. Melyek azok a jogintézmények, a melyeken felépülve helyes irányokat vehet a magyar föld és ehhez fűződő társadalmi élet jövő fejlődése?

Az 1850—1855. évig kibocsátott császári rendeletek a földreform szabályozásánál az egyidejűleg életbeléptetett oszt-

rák polgári törvénykönyv demokratikus rendelkezésein épültek fel. A telekkönyvi rendszer gondoskodott a földtulajdon szabad forgalmáról, szervezte a földhitelt. Igaz, hogy a szabad tulajdon jogi szabályozásán kívül maradt a hitbizományi tulajdon. Noha az osztrák polgári törvénykönyv ide vonatkozó rendelkezései alapján az 1867. évi nagy politikai átalakulást kevéssel megelőzve egy császári rendelet a hitbizományi jogintézményt is reformálta, de e rendelkezések főképen a vagyonfelügyelet, várományosok érdekei szempontjából jelentőségesek, lényegében véve a hitbizományi jogintézmény érintetlen maradt. Ugyanígy maradt teljesen a régi jog és gyakorlat alapján az egyházi tulajdon, a vallásalapítványi tulajdon.

A mikor a Schmerling elnöklete alatt összeült enquéte az úrbéri patenseket tárgyalta, az előadó azt javasolta, hogy Magyarországon engedjék meg két nemzedékre a hitbizományi helyettesítés, mert a nép az aviticitáshoz hozzá szokott; ekkor jegyezte meg gróf Niczky, hogy «curiose interpretatio az, hogy az ország látja, hogy a mágnások fidei commissumai megmaradnak — a kis nemeseké nem. Ha egyik áll, miért nem áll a másik?» Az elnöklő Schmerling az ülést azzal zárta be, hogy eddig a legnagyobb baj az volt, hogy a hitbizományok nem voltak megterhelhetők. Egyébként oly kevés a hitbizomány, úgymond, hogy újabb rendelkezéseket nem tart szükségesnek.

Így alapozódott meg az újkor földbirtok-jogrendje. Egyrészt egyes történelmi jogintézményeket érintetlen hagyva, másrészt ugyanoly régi jogintézményeket minden átmenet nélkül beleerőszakolva új, idegen formulák közé. Ezt a jogfejlődés több jelensége mutatja.

A szabadság eszméjének sérelmét, a régi feudális rendszer maradványát látta a Schmerling-féle jogszabály a közös erdő, közös legelő alakulataiban. E felfogást átvette a magyar törvényhozás is és egészen a legújabb időkig nem volt tekintettel a kisbirtokos népelem ezen nagyjelentőségű tartalék tőkéjére, a társadalmi összetartozás ezen nélkülözhetlen mozgató erejére. Az új alkotmányos törvényhozás úgyszólván sietett elejteni a jobbágytelek egységét védő tisztán gazdasági értékű törvényalkotásokat (1871: LIII. t.-cz.). Másrészt érintetlen hagyta a

kötött birtok egész rendszerét. Eképen míg egyik felén a törpe és középirtok káros üzemi szétporlódása, gyors forgalma elé korlátot nem emelt, elzárta az egészséges fejlődés útjait.

II.

Az agrárviták megszokott, bár helytelen terminológiája az, a mely nagy, közép és kisbirtokos gazdasági érdekei szerint osztályozza az agrárkérdéseket. Ha ez osztályozást elfogadjuk, megállapítható, hogy napjainkban a kisbirtokos mezőgazdasági népelem törekvéseinek, gazdasági és társadalmi igényeinek előmozdítása a földművelés terén az a cél, a mely felé ösztönserű és helyes megértéssel fordul a nemzet közvéleménye. E néposztály törekvéseinek méltánylása természetesen közvetlen befolyással van a többi kategóriára is. Az agrárkérdések szerves kapcsolatban állanak, a földtulajdon evolúciója, a föld gazdaságos hasznosítása egységesen bírálendő el. Nem mellőzhetők e kérdések megoldásánál bizonyos általános, a társadalom egyetemes érdekeit képviselő szempontok.

Nem helyes az a felfogás sem, hogy itt a jobbágy-felszabadításhoz hasonló korszakos társadalmi törekvések felszínre jutásáról van szó. A román vagy éppen az orosz agrár-reformhoz hasonló mozgalmakról itt beszélni sem lehet, mert pl. Oroszországban a nagy sikerrel megkezdett és részben már végrehajtott agrár-reform az 1861, illetőleg 1863. évben megkezdett jobbágy-felszabadítást akarja befejezni s a kisbirtokos népelemet már nemcsak a gazdasági, hanem földesúri kötelékeiből is ki akarja végleg szabadítani. Mi nálunk az úrbériség közjogi és közgazdasági leszámítolása megtörtént, de ennek módja, hatása és eredményei azok, melyek mai napig sürgős törvényhozási tevékenységre intenek.

A jobbágy-felszabadítást minden vonatkozásban és az ősiség elavult jogrendszerét az ötvenes évek patensei szabályozták. E kormányzati intézkedések czélzata, mely intézkedések a mai magyar földbirtok-jognak alapjai, igen érdekes megvilágítást nyert az előkészítő enquete egyik résztvevőjének, Zsoldos Ignác, későbbi curiai tanácselnök, feljegyzéseiben, melyeket ma még kéziratban őriz az Akadémia.

Az egész magánjog, de különösen a dologi és örökösödési jog új alapokra helyezését, a multtal minden átmenet nélkül való szakítást nagy aggodalommal vették az *enquête* magyar tagjai, kivéven egy Weiss nevű erdélyi szász delegátust. Cziráky, Niezky, Zsoldos rámutatnak arra, hogy az «*uti possidetis*» elve, mely az új tabularis-rendszer alaptétele volt, nem egyéb, mint ököljog; a régi társadalmi osztályokat tönkre fogja tenni, a nélkül, hogy a demokratikus haladást helyesen szolgálná, az osztrák jog egyenlő osztály elve, köteles rész intézménye a földtulajdonosra észszerűleg nem alkalmazható mindenben. A korlátlan feldarabolás mezei proletariátust fog nevelni, s midőn ezt még a későbbi osztrák pénzügyminister, Steinbach, is vitézte, az elnöklő Schmerling bejelentette, hogy a paraszt öröklés kivételes örökösödési szabályairól gondoskodik, de most sietni kell a reformmal, legyenek a birtokosok végre tulajdonosok.

A patensek valójában *tabula rasa*-t csináltak.

A nagy összeomlásból változatlanul került ki a kötött birtok, — szabad forgalomba került a volt nemesi tulajdon és a szabaddá vált úrbéres birtok. Az azóta eltelt évtizedek megmutatták mindazt a pusztulást, melyet a jogrend ez erőszakos megzavarása okozott, de megmutatták azt is, hogy a volt úrbériségnek is igen sok értékes erkölcsi és gazdasági intézménye volt, melyeket kár volt feláldozni.

A régi korszak, mely a földtulajdon teljes mozdulatlanságának korszaka, és az új korszak között semmi átmenet nincsen a jogintézmények terén. Forradalom pusztított a jogi intézmények körében is, melynek a jogrend esett áldozatául és a nemzeti társadalom legértékesebb rétegei pusztultak el az ezt követő korszak alatt. Kell-e élesebb kritikája a föld tehermentesítésének például, mint Zsoldos memoranduma az orosz cárhoz, melyet francziára gróf Andrássy György fordított le és a melyben Zsoldos, tápasztalataira hivatkozva, az orosz készülő agrár-reformhoz terjeszt elő javaslatot?

E javaslatok okvetlenül fenntartandónak jelzik az örökbérlet jogintézményét, mint a mely az úrbéri jogviszonynak magánjogi szabályozása már az osztrák polgári törvénykönyvben is és a mely jogintézmény czélszerű törvénybe iktatása, illetőleg fenntartása alkalmas átmeneti jogszabály lenne. Hiszen már

a jobbágy-felszabadítást megelőző korszak írói is így tárgyalják az úrbériséget, pl. gróf Mailáth János, ki egyenesen «Erbpacht»-ként definiálja ezt. Váltsák meg a jobbágyok önszorgalomból magukat, — mondja Zsoldos — ne ajándékképpen kapják a földet, gondoskodjék az állam garantiaképes bankszerű közvetítésről stb.

Ha napjainkban a földreform gondolatával foglalkozunk, soha se téveszszük szem elől, hogy társadalmi berendezkedésünknek, gazdasági fejlődésünknek csaknem minden eredménye egybe van kapcsolva a földtulajdonnal. A nemzet történelmi fejlődésének alapjaitól veszedelem nélkül el nem térhetünk. A legkönnyebben hozzáférhető és népszerű jelszó, a földosztás gondolata, csakugyan joggal támaszkodik-e a földínségre, mint általános jelenségre? Aligha mernők ezt a megállapítást elfogadni, ismervén a tényleges helyzetet. Két véglet között mozog a magyar földbirtok rendszere. Egyrészt a kisbirtok szétporlása, kóros gyors forgalma — másrészt a kötött birtok túlságosan merev megkötöttsége. Az üzemállandóság nincs biztosítva a kisbirtoknál és túlságosan kiterjedésű területegységeket bástyáz körül a nagybirtoknál. Ezért lehet és legyen is két irányú a földreform.

A túlságosan megmerevített latifundialis üzemegységek korlátozása és a túlságosan mozgósított kis üzemegységek stabilizálása. A két kérdés szoros kölcsönhatásban van egymással. Nem szabad az egyiknek kötelékét megszorítani a nélkül, hogy a másikon ez ne lazítottassék.

Az eszközök, a kellő jogszabályok megválasztása aggodalmas lelkiismeretességgel történjék. A tulajdon — helyesebben a mezőgazdasági üzem — egységben és állandóságban való megtartása, erre irányuló jogszabályok nem jelenthetik a földtulajdon forgalmának egészségtelen megmerevítését; de útát és módot kell adni arra, hogy egy termelésre képes, hajlamaiban, erkölcsiiben, főképpen ismereteiben megállapodott kisbirtokos osztály fejlődjék és állandósuljon ott, hol arra minden lehetőség megvan.

Természetes, hogy kényszer-rendszabályok alkalmazásától lehetőleg el kell tekinteni, pl. az intesztát parasztörökösödés általános szabályozásától az állagöröklés szempontjából. Viszont

a jogi eszközt meg kell adni arra, hogy a mezőgazdasági néposztály a maga foglalkozásának alapját, eszközeit megtarthassa.

A parasztbirtok stabilizálására irányuló törekvések ismeretesek, az egyöröklés törvényi szabályozását már Deák Ferencz is kívánta az 1840. évi országgyűlésen. Napjainkban mind világosabbá válik, hogy az egyke terjedőben levő veszélyének ellenszere az állagöröklésben van.

A korlátlan feldarabolás okozta gazdasági hátrányok ellen a népesség a gyermekszaporodás mesterséges korlátozásával védekezik. A mezőgazdasági üzemet, a birtokot a maga egészében akarja utódjára átörökíteni. Az egyenlő osztály elve ezt kizárja, korlátozza tehát a gyermekszületést.

Az állagöröklés alapján áll lényegében az 1894 : V., 1911 : XV. és 1907 : XLVI. t.-cz. Kimutatható, hogy az állami telepesek körében a gyermekszaporulat jelentékeny és az egykének nyoma sincsen.

Az üzemegység, az állag védelme van keresztülvive az 1913 : X. és 1913 : XXXIX. t.-cz.-ben is ; a közös erdők és közös legelőkre nézve létesített védelmi rendszabályokban lényegileg a birtokminimum és parcellaminimum együttes jogi és gazdasági jelentősége van meg és a kisbirtokos gazdasági üzem bevált biztosítékai.

A birtokösszesítés elve, melyet már az úrbéri törvényhozás idejében alkalmaztak, mint agrártechnikai eszközt, elősegíti azt, hogy a rendetlen, szétszórt birtokrészletek, a nyomásos rendszer collectiv műveléséből az erősebb, értelmesebb kiválják és üzemképes területegységet alakítson.

A tagosított község határain a termelés fokozódik, az életrevaló parasztbirtok és középbirtok is kiválik a törpebirtokosok rendjéből, alkalmasabbá lesz az industrialis termelésre, hasznos beruházásokra. Az így, összesítés folytán keletkezett üzemegységek megőrzését biztosítani kell. Itt nem hitbizományi lekötésre kell gondolni, hanem az egy gazdasági egységgé tömörített földtőke és gazdasági javak kényszerű összetartására — elidegenítési és megterhelési tilalom nélkül, a javak szabad forgalmának fenntartásával és halálesetre az állagöröklés lehetővé tételével. Ez által tökéletesen elérhető a cél. A berendezett vagy berendezendő gazdasági üzem egyes alkotó

részeinek összetartása épp oly termelési érdek, mint egy gyár vagy ipar-üzem fenntartásához szükséges termelőerők összetartása. A textil- vagy cukor-ipartelemek gyári épületei, gépei, munkásházai stb. együttesen adják az üzemegység igazi értékét, szétbontásuk, elválasztásuk esetén a gazdasági javaknak észszerű combinációjából alakított termelőerő értékét veszíti, alkatrészekre omlik szét. Ez a helyzet a valódi mezőgazdasági üzennél is. Természetesen a gazdaságok üzemi berendezésének, felszerelésének, czélszerű hitelformák teremtésének, az értékesítés szabályozásának előmozdítása szintén kívánatos.

A földtulajdon terjedelme egész társadalmi berendezkedésünkkel elválhatlan kapcsolatban van. A társadalmi osztályok tagozódása a tulajdon változásaival kapcsolatos. A törpebirtoktól fel a latifundiumig országgrészenként eltérő jelenségekkel találkozunk, ezért általános, egyöntetű beavatkozás nem lenne célravezető.

A birtokkategóriák egymáshoz való viszonyát szellemesen világítja meg Foville a következő képpel. Vegyük zsebóránkat kezünkbe három óra ötven perczkor és szemléljük a mutatók haladását. A nagy mutató balfelől gyorsan halad felfelé. Ez a szaporodó kisbirtok, jobbra a kis mutató lassan sülyed alá — ez az apadó nagybirtok; közbül a mozdulatlan tengely középpont — ez a középbirtok, mely nem változik, de szabályozza a két véglet közötti állandó ellentétet. A szabadbirtokrendszer-nél tényleg ez a természetes fejlődés útja. Mi nálunk, hol a kötött birtok különböző eredetű és jogi szerkezetű csoportjai kívül esnek a birtokmozgalmak hullámverésein, a helyzet más. A középbirtok az, mely apad; rohamosan szaporodik az atomisált kisbirtok és mozdulatlan az u. n. paraszt középbirtok. A tagosítás és parcellázás kölcsönhatása csak ez irányban gyakorolja hatását.

Nem igaz tehát az a sokat állított tétel, hogy a középbirtok elpusztul. Az elpusztult régi középbirtok, — mint a szabadbirtok egyik véglete — helyett a tagosítások nyomain egészen új üzemi képes, életerős elem emelkedik ki a társadalmi evolutio rendje szerint az alsó rétegekből. A középbirtok-rendszer természetes kialakulásának feltétele az állandó, üzemi képes kisbirtok. A középbirtok általában a kisbirtokokból alakul ott, a hol élet-

képes kisbirtokos osztály alapozódott meg; — a társadalmi evolutio törvényei szerint mindig ki fog válni az erősebb, tőkegazdagabb és szellemileg előrehaladottabb középbirtokos osztály is. Ez a fejlődés útja.

A reformtörekvések csakis arra szorítkozzanak, hogy irányítsák az egészséges haladást kivált mezőgazdasági üzemenknél, de hatékonyabb eszközökről kell gondoskodni a tulságos terjedelmű és extensiv nagybirtok üzemi parcellázásánál. A két véglet — a középbirtokos népelem és a latifundium — érdek-ellentéteinek kiegyenlítéséről tehát gondoskodni kell ott, hol ezek valóban megvannak.

Minden földreform az államhatalom — tehát az uralkodó társadalmi osztályok — közreműködésével oldható meg, csak békés eszközökkel.

Az emberi tapasztalat azt mutatja, hogy minden egészséges reformnak régi jogintézményeken kell felépülnie. Az emberi intézmények is mutatják a geologia réteges alakulatait. Behatóan és tiszta szemmel kell vizsgálnunk a helyzet képét.

Menger megrázó sorai, midőn az új német polgári törvénykönyvét szembe állítja a birtoktalan népelem érdekeivel, tanúságul szolgálhatnak. Minden osztály, gazdasági érdekesoport, a mezőgazdaság és ipar, általában megtalálja a maga hivatott védőjét, — csak a birtoktalan népelem részesül erőtlen támogatásban. Egyes jogintézményeket jogi szakíróink kizárólagosan az ipari socialismus szempontjából szokták méltatni, a föld, annak jogviszonyai homályban maradnak. Valójában az egész hivatott socialis kritika a kereskedelmi és ipari életviszonyokra szorítkozik.

A földtulajdon demokratizálása csak két irányban eszközölhető: vagy tulajdonhoz, vagy bérlethez kell juttatni a kisembert.

Az angol földreform körében a Parish council act, a small holdings act első sorban tulajdoni alapon, második sorban bérleti alapon, végül utolsó sorban a szövetkezet formájának igénybevételével akarta a kisüzemet szaporítani.

Az, hogy a tulajdon vagy a bérlet rendszerén épüljön fel a latifundiális tulajdonnal, vagy latifundiális bérlettel, mint nagyüzemmel szemben a kisüzem, a római agrármozgalmaktól napjainkig állandóan vitás kérdés maradt.

A tulajdoni alapon álló kisbirtokok létesítése csak a nagybirtokok feldarabolása útján lehetséges. Itt tehát a latifundiális gazdálkodás kénytelen tért engedni a kisüzemnek. A kincstári, törvényhatósági, községi, közbirtokossági ingatlanokra a kormányzati tevékenység beavatkozása megindíthatja e folyamatot. A hitbizományi és egyházi, valamint egyház-alapítványi ingatlanoknál természetesen hiányzik a beavatkozásnak az az eszköze, mely az előbbieknél fennáll. Ez utóbbiaknál tehát a helyes megértés, az érdekek okos felismerése, azok jogos kielégítése fog segíteni. Míg az államhatalom a rendelkezésre álló vagyon körében beavatkozási jogával élve, minden ellentmondás nélkül megkezdheti a tevékenységet — ez utóbbi magánjogi jellegű célvagyonoknál kívánatossá teheti, megfelelő államsegélylyel, kedvezményekkel megkönnyítheti a folyamatot. Óvatosságra két szempontból van szükség. A feldarabolt nagyüzem helyébe csak úgy léphet a termelésre képes kisüzem, ha azt kellő jogszabályok meg is védik a speculatív törekvésektől; ha az valóban kisüzem maradhat és a kisbirtokos népelem érdekeit szolgálhatja, ha azt megfelelő hitelműveletek felhasználásával a fejlettebb, industriális mezőgazdasági művelés útjaira terelheti, szóval, ha a feldarabolás folytán keletkezett földtőke megfelelő beruházásokkal jut a kisbirtokos kezeibe. A kisbirtokos osztály emelése elválaszthatatlan ez osztály ipari nevelésétől, a többtermelésre irányuló tudatos tevékenységnek kapcsolatosnak kell lennie az intenzív mezőgazdasági beruházásokkal. A latifundiális üzem nem okvetlen káros — a mint ezt sokan hirdetik — ; nagyon is összeegyeztethető a két érdek. A kisbirtokos népelem a nagyüzemek kiegészítője lehet, mint fejlődésképes munkás népelem, melynek saját tulajdona is van és a melynek a további tulajdonszerzés lehetősége is biztosított. A fokozatos haladás útja csak ez lehet. Óvatossággal kell eljárni a községi, törvényhatósági és közbirtokossági latifundiумok felhasználásánál is. Az illető városok, községek egész közgazdasági berendezkedése van egybekapcsolva e vagyonokkal, nem lehet alapjaiban átmenet nélkül megrendíteni az autonómikus gazdasági berendezkedéseket sem.

A nagyüzem tulajdoni feldarabolása vagy legalább is

részben való átalakítása megfelelő magánjogi kísérő szabályok nélkül egyszerűen céltalan lenne. A tulajdon bizonyos megkötésével kell legalább időlegesen biztosítani az üzem állandóságát; kivételes örökösödési szabályokkal védeni még azt az örökösödési osztály hátrányától. Ily jogszabályok lennének tehát az elővásárlási, illetőleg visszavásárlási jog, a jelzálogi megterhelés korlátozása, végül az átlagörökösödés. Párhuzamos a tulajdoni alapon történő kisbirtokok létesítésével a kisbérletek alakítása. Ott, a hol a tulajdon változása nehézségekbe ütközik, hol az nagyobb ellentállásra talál, vagy hol a tulajdon feldarabolása nem is kívánatos, ott a bérlet útján kell a latifundiumokat a kisbérletek céljaira hozzáférhetővé tenni. De nemcsak a latifundiális tulajdon az akadálya a kisbérletnek, sokkal inkább a latifundiális nagybérlet mint üzem. Itt tulajdonképpen üzemi parcellázásról lehet szó. Lehetővé kell tenni, hogy a kisbirtokos népelem minden közvetítés nélkül, saját kisüzeme útján juthasson a föld megműveléséhez. E részben újabban úgy kívántak segíteni a helyzeten, hogy bankvállalat vagy hitelszövetkezeti úton bérelték ki a latifundiumot és bocsátották a kisbirtokos népelem rendelkezésére. Ez azonban nem egyéb, mint a bérbeadó tulajdonos kényelmére létesített forma, melynél a bérbeadó az üzleti vállalkozóval és csak vele áll összeköttetésben. A közvetítés megmarad. A másik kísérlet, melyet újabban is sűrűn hangoztatnak, a szövetkezeti bérletek kérdése. Ez sem célravezető, főképen a társadalmi érdekek szempontjából. A szövetkezet nemcsak a közös érdekek, hanem a közös felelősség kapcsolatát is megteremti. A kisüzem természetével nem fér össze a jogok és köteleességek ily összefűzése. A mezőgazdasági üzem csak individualis vállalkozás lehet, mint kisüzem. Lehet, hogy a szövetkezeti mezőgazdasági művelés termelésképes eredménnyel járt a szövetkezet — mint a tagok egyéni érdekei felett álló jogi személy — részére; de nem elégíti ki a kistulajdonos individualis érdekeit, vagyonszerzési törekvéseit, egészséges egyéni speculativ hajlamait. A szövetkezeti bérlet nem lehet megnyugtató eszköz a társadalmi bajok megszüntetésére, a szövetkezet legfeljebb mint értékesítő szervezet, tehát mint a fejlett individualis gondolkodás kísérő jelensége elégíthető.

ki a szükségleteket. A bérlet csak egyéni üzemképen simulhat a kishirtokos népelem föld után sovárgó vágyához.

Az olasz «affittanza collettiva» eredményeire szoktak hivatkozni, mint a mezei munkás-szövetkezetek példaképre. De a termelés módja, a művelés eszközei, az értékesítés, éghajlat és legfőképpen a lakosság individualis képességei, fájdalom, nem állíthatók egy sorba a mi alsóbb rétegeink intellectualis színvonalával. És még e különbség mellett sem állítható, hogy mindenben sikeres tevékenységet fejtettek ki az olasz földbérlet szövetkezetek.

Ezért szükség a mai kötelmi jog alapján álló bérleti jogviszony helyébe egy új, dologi hatású bérleti jogot állítani. A tulajdon joghatásával bíró, állandó, beruházásokra alkalmas jogviszony legyen ez, mely megint jól összeegyeztethető a nagybérlet — mint üzem — életérdekeivel. Megelégedett, fejlődésképes kishérleti osztály legalkalmasabb a nagybérlet munkásigényei kielégítésére. Ujabbán pénzüintézetek és más tőkecsoportosulások kezdik átvenni a latifundiális gondolkodás szerepét. Nagy tőkeerővel, czélszerű befektetésekkel, szakavatott igazgatással látnak hozzá a nagybirtok productivabbá tételéhez. Bizonyos, hogy az elhanyagolt, tőkeszegény nagybirtokok így átalakulnak hatalmas industrialis mezőgazdasági munkatelepekké. Ámde a termelés ilyenmű fokozása beláthatatlan társadalmi összeütközésekre vezethet.

A földreform mindenütt átalakította az illető kor társadalmi és gazdasági berendezkedését.

A királyi hatalom kiegészítője, az adományrendszer, mely különösen a mohácsi vészt követő időben alapozta meg a nagybirtok rendszerét (Acsády 1300 adományt mutat ki I. Ferdinánd uralkodása kezdetén), az úrbéri munkaszervezet átalakítása a XVIII. század végén, az úgynevezett urbáriális törvényalkotások, végül az urbériség megszűnte hatásaikban a történelem világtításában állanak.

Ámde a földjog rendszerének evolutiója soha még oly elhatározó befolyás alatt nem állott, mint napjainkban a modern tőkegazdálkodás befolyása alatt.

A jobbgagy munkaszervezet minden káros jelenségei mellett bizonyos erkölcsi kapcsolatot teremtett a munkás és munka-

adó között. A patrimonialis termelés, mely a földtőkét gyümölcsöztette, nem a modern tőkegazdálkodás ismérveit tüntette fel (a termelés végsőkéig való fokozása, export), sőt a szabad munka új korszakában is feltaláljuk még a régi kor ezen erkölcsi eszközét, melylyel érdekközösség keletkezett a munkás és munkaadó között. Ily érdek-solidaritást teremt a feles gazdálkodás, a részes művelés, a természetben adott munkabér és legfőképpen az egyéni földtulajdon — bármily kis terjedelmű is az (lakház, kert, közös legelő, közös erdő). A tőke, helyezkedjék bár el akár a latifundiális tulajdonban, akár a latifundiális bérleten, megszűnteti egész sorát ez ideális és materiális kapcsolatoknak.

A mezőgazdasági termelés természete követeli meg az egészséges individuális önzés által vezetett állandó földtulajdon vagy földbérlet birtokában levő kisbirtokos osztály kialakulását.

Nem szabad bekövetkezni egészséges társadalmi élet kereiteiben annak, a mit Marx állapít meg az angol feudális uralom megszűnésével kapcsolatosan. «Eine Masse vogelfreier Proletarier wurde auf den Arbeitsmarkt geschleudert.»

E tekintetben az industrialis nagyüzem ugyanolyan óvatosságra int, mint a latifundiális tulajdon.

A bérlet, mint nagyüzem mellett osztályérdekek fogják egymással szemben küzdő felekké változtatni a szerződő feleket. Ez nem jelenti azt, hogy az ilyenmű tőkevállalkozások nem kívánatosak. A magyar mezőgazdaság productiv képessége így hatványozható, de az alsó néposztályok socialis érdekeinek, törekvéseinek kielégítéséről mindenütt gondoskodni kell, hol akár a latifundium, akár a nagybérlet, mint üzem termel. Lehetővé kell tenni mindent, hogy a népesség egészséges fejlődésének arányában elhelyezkedést találjon a nagy gazdaságok mellett akár mint kistulajdonos, akár mint kisbérő. Ezért nem mellőzhető a megkötött kisüzem, mint tulajdon mellett az állandósított kisbérlet, az örökbérlet individualis alapon, az egyéni szabadság és jogkör teljes kiépítésével.

A latifundiális tulajdon sok helyen társadalmi bajokat okoz, de e káros földbirtokjogi alakulatokhoz most fokozottabb fejlődés útján egy másik járul: a tőke nagybérleti üzeme,

ha nem leszünk képesek a kellő kisegítő, kibékítő, kiegyenlítő jogintézményekről gondoskodni. Mindenképpen kívánatos tehát a kisbirtok propagálása, akár tulajdoni, akár bérleti alapon. Ha pedig a helyes felismerés a kisüzemek kialakulását akarja elősegíteni, azok megtartásáról, biztosításáról is gondoskodnia kell. Itt nem antiliberális jogintézményekről van szó, hanem helyes társadalom-politikai irányításról.

A magyar földjog viszonyainak az úrbériség megszűntével kezdetet vett nagy evolúciója kétségtelenül a szabadság jegyében fog mozogni. A társadalmi egészséges kiválás előmozdítása, az életképes rétegek előrevitele, a demokratikus haladás útja lesz a földreform. Társadalmi átalakulások erőszakos megrázkódások árán könnyen életébe kerülhetnek a nemzetnek, mindenestre a magyarság gyengítésével járnának.

A földtulajdon szabad forgalmának némi irányítást, korlátozást kell eltűnnie. Hiszen a szétszórt földrésztetek egyesítése, commassálása a magántulajdon sérelme feltétlenül; de lehet-e ezen agrártechnikai eszközt mellőzni egészségesen fejlődő földművelő államban?

A nagy földrésztetek feldarabolása megint útja a földbirtok demokratizálódásának, lehet-e mereven elzárkózni ennek megengedésétől?

Az újabb agrárjog egyik jelentékenyebb törvényalkotása az 1913. évi X. törvényczikk. A közös legelőket szervezi át jogi személyekké és helyezi állami felügyelet alá. Évtizedes viták, gazdasági existenciák romlása után jutott el a törvényhozás ezen gazdasági alakulatok helyes értékeléséhez. A közös legelőnek — mely a kisbirtokos népelem gazdasági berendezkedésének alapja — nagy szociális jelentősége ma már indokoltá teszi a hatékony állami beavatkozást és minden dogmatikus szempont ellenére a mai tulajdonjog rendjétől eltérő jogi szerkezetet e tekintetben.

A mai fejlett közgazdasági és társadalmi berendezkedés mellett a földreform-mozgalmak nem nélkülözhetik a tőke támogatását. A kisbirtok propagálása csak helyesen átgondolt hitelmiveletek útján mehet végbe. Soha sem sikerült volna pl. az 1882: 28. t.-cz.-ben szabályozott nagyikikindai kerületben keresztülvitt földreform, mely 128,000 holdat juttatott kis-

gazdák kezébe, ha nem sikerült volna a magyar pénzvilágot megnyerni. Tíz nagy község bámulatos gazdagodása és fejlődése igazolja e sokat kifogásolt hatalmas transactio sikerét. De át kell alakítani az egész jelzáloghitel-szervezetet, mind jogi structuráját, mind közgazdasági eszközeit illetőleg. A földhitel mai formája, mely túlnyomó részben a váltóhitelt alkalmazza a mezőgazdasági népesség alsóbb rétegeire, végzetes irányfejlődés. E kérdés tárgyalása azonban nem tartozik szorosabban véve az itt érintett kérdések közzé.

SEBESS DÉNES.

SZERGIJ ATYA.¹

— Második közlemény.¹ —

III.

A vadonban töltött életének hatodik évében, bőjt hetében történt, hogy a szomszédos városból egy gazdag hölgyekből és urakból álló társaság trojkákon sétakocsizást rendezett. A társaság két ügyvédből, egy gazdag földbirtokosból, egy tisztből és négy hölgyből állott. Az egyik hölgy a tiszt felesége volt, a másik a földbirtokosé, a harmadik leány volt, a földbirtokos nővére s a negyedik egy elvált asszony, szép, gazdag és különczködő, a ki szeszélyeivel nem egyszer ejtette bámulatba és izgalmomba az egész várost.

Az idő remek volt, az út sima, mint a padló. Elhajtattak vagy tíz kilométerre a várostól, ott megálltak s tanakodni kezdtek, hogy merre menjenek, vissza-e, vagy tovább előre.

— Aztán hová visz ez az út? — kérdezte Makovkina, a szép elvált asszony.

— Tambinóig innen tizenkét verszt, -- válaszolta az egyik ügyvéd, a ki udvarolt Makovkinának.

— S aztán tovább hova?

— Aztán I.-be, a monostoron keresztül.

— Oda, a hol az a Szergiusz atya tanyázik?

— Igen.

— Kaszatszkij? A szép remete?

— Igen, az.

— Mesdames és uraim. Gyerünk el Kaszatszkijhoz. Tambinóban megpihenünk és megozsonnázunk.

— De akkor nem érünk haza éjszakára.

— Sebaj, majd ott alszunk Kaszatszkijnál.

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1917. évi 481. számában.

— Helyes, a monostor be van rendezve vendéglátásra és pedig kitünően. Jártam ott, mikor a Machin védője voltam.

— Nem, nem, én Kaszatszkiznál fogom tölteni az éjt, — szólt a szép elvált asszony.

— Na-na, ez még a maga mindenhatóságának is lehetetlen.

— Lehetetlen? Fogadjunk.

— Rendben van. Ha nála tölti az éjt, bármit kívánhat.

— A discrétion.

— Tartja a fogadást?

— Nos hát, — gyerünk.

A kocsisoknak pálinkát adtak, maguk belakmározták a kocsiládából előszedett pástétomokát, bort, esemegét; a hölgyek beburkolóztak fehér kutyaprémes takaróikba. A kocsisok versenyezni kezdtek, hogy ki hajtson elől s az egyik fiatal legény, vakmerően oldalt fordulva, hosszú ostorával pattintott egyet, nagyot kurjantott — csilingeltek a csengők, recsegtek a szánkabordák.

A szánkók alig-alig zökkentek, a lógós egyenletesen és vidáman ugrált a farhám felett felkötött farkával, a sima síkos út gyorsan szaladt mellettük hátrafelé, a kocsis a gyeplőket bátran nekieresztette, az ügyvéd és a tiszt, egymással szemben ülve, szomszédnőjüknek, Makovkinának hazudoztak, mialatt ő mereven, mozdulatlanul ült bundájába burkolózva és elgondolkodva: mindig ugyanaz és mindig valami utálatos; vörös, fénylő arczok, bor- és dohányszagtól bűzlők, mindig ugyanazok a gondolatok, beszélgetések, melyek mindig ugyanazon utálatos dolgok körül forognak. Mind elégedettek s meg vannak győződve róla, hogy így kell — s képesek is lesznek — így eltölteni életüket haláluk napjáig. Én nem bírom ezt tovább, torkig vagyok velük. Valami olyan után vágyom, a mi mindezeket felforgatná, halomra döntené. Bánom is én, akár úgy is lehet, a hogy Szaratozban történt; — kirándulást rendeztek és megfagytak. Ugyan mit csinálnának hasonló helyzetben a mieink? Hogyan viselnék magukat? Bizonyára alávalóan, kiki saját bőrét mentené. Igen, én magam is azt tenném, de én legalább szép vagyok és ők tudják ezt. No és a remete? talán ő meg sem értene már. Nem igaz! Ezt az egyet minden férfi

megérti. A hogy őszzel a kadéttal volt. Milyen ostoba kamasz is volt az.»

— Ivan Nikolajevics, — szólt az asszony.

— Mit parancsol?

— Hány éves lehet ő?

— Kicsoda?

— Hát Kaszatszkij.

— Azt hiszem, túl van a negyvenen.

— S fogad mindenkit?

— Bárkit, de nem akármikor.

— Takarja be a lábaimat. Nem úgy. Óh, milyen ügyetlen! Jobban, jobban, ott, ott. Azért nem muszáj mindjárt úgy nyomkodni a lábamat.

Eljutottak az erdőhöz, a melyben a remete barlangja volt.

Az asszony leszállt s a többieket útjokra engedte. Ezek igyekeztek őt lebeszélni, de az asszony megharagudott s rájuk parancsolt, hogy hajtsanak tovább.

A szánkák tovasiklottak s ő fehér prémjébe burkolódzva nekivágott az útnak. Az ügyvéd leszállt a szánkáról s úgy bámult az asszony után.

*

Szergij atya ekkor már hat évet töltött a magányban s negyvenkilencedik évét taposta. Nehéz sora volt. Nem a bőjt és az ima miatt, ezeket könnyen viselte, hanem a váratlanul rá-rázúduló belső háborgások miatt, melyeknek forrása a kétkedés volt és az érzékiség. S mindkét ellenség egyszerre szokta megtámadni. Két külön ellenségnek tartotta őket, pedig a kettő egy és ugyanaz volt. A mint megszűntek kételyei, elmultak érzéki vágyai is. De ő két külön ellenségnek tartotta őket s mindkettővel külön-külön küzdött meg.

«Óh Istenem, Uram, tépelődött magában, miért nem adsz nekem hitet? Igen, bánt az érzékiség; ezzel ugyan küzdeniök kellett a szenteknek is, Antonijnak, meg a többieknek, de ők hittek, nekem meg vannak perceim, óráim, sőt napjaim, mikor hinni sem tudok. Mire való az egész világ és annak minden bája, ha bűnös és le kell mondanunk róla? Miért adtad ezt a megpróbáltatást? Megpróbáltatást? Avagy nem megpróbáltatás-e az,

hogy félre akarok vonulni a világ örömeitől s előkészíték valamit a magam számára ott, a hol talán semmi sincs.» Így beszélt magához s megrémült és megundorodott önmagától. «Te közönséges hitvány lény, te! Te akarsz szent lenni?» szidalmazta magát s újra imádkozni kezdett. De alig hogy hozzálátott, megjelent szemei előtt ő maga, a milyen egykor a monostorban volt : csuklyásan, kámzsásan, fenséges külsőben. S a fejét rázta : «Nem, ez nem az igazi. Ez csalás. Más megeshalhatok, de magamat és Istent nem. Nem vagyok emelkedett, magasztos ember, nyomorult és nevetségess vagyok» s szétnyitva köpönyegét, végigtekintett alsónadrágba bujtatott szánalmas kinézésű lábain és elmosolyodott.

Aztán megsimította köpönye szárnyait, imádkozni kezdett keresztet vetve, hajlongva. «Talán e fekhely lesz sírom?», olvasta az imában s mintha valami ördög a fülébe súgta volna : «magányos fekhely, az is sír ; feküdj le.» S képzeletében látta az özvegy asszony vállait, a kivel együtt élt. Összeborzadt s tovább olvasta az imát. Az előírt imák után elővette az evangéliumot s arra a helyre nyitott, a melyet már gyakran átolvasott s könyv nélkül is tudott. «Hinni fogok uram, segíts meg hitetlenségemben.» S győzedelmeskedett a feltoluló kétségeken. A hogy az ingatag egyensúlyú tárgyat szokták felállítani, ő is úgy állította hitét egy mozgó borotvaélre s óvatosan visszavonult, hogy hozzá ne érjen és meg ne lökje. Az ellenzők ismét szemére kerültek, megnyugodott ismét és újból elismételte gyermeki imáját : «Uram, fogadj engem oltalmadba.» S nemcsak megkönnyebbült, hanem el is érzékenyült és boldog volt. Keresztet vetett s ledőlt keskeny padkáján szalmazsákjára, feje alá tévén vánkosul nyári köpönyegét. És elaludt. Egyszerre csak, félálomban, úgy tetszett neki, mintha csengők csilingelését hallaná. Nem tudta, valóság volt-e, vagy csak álmódott, — de íme álmából az ajtó felől hallatszókocogtatás zaja riasztja föl. Még mindig nem hitt füleinek ; de a kopogtatás megismétlődött. Igen, kocogtatás zaja az ajtón s női hang az ajtó mögül.

«Óh Istenem, tehát mégis igaz az, a mit a szentek életében olvastam, hogy az ördög női alakot ölt? Ez női hang, valósággal. És pedig gyöngéd, félnék, kedves női hang. Brr!» S maga elé köpött. «Nem, káprázat csupán», — szólt s a sarokba ment,

a mely előtt az imazsámoly volt elhelyezve s a szokásos, szabályszerű mozdulatokat végezte, a melyekben, már magukban a mozdulatokban, megnyugvást és örömet lelt. Térdre ereszkedett; haja lelógott az arczára — és már megkopaszodott homlokát a nedves, hideg kendervászonhoz szorította . . . S olvasni kezdte a zsoltárt, a mely, mint az agg Pimen atya mondta, megóv a kísértések ellen. Könnyedén emelkedett föl erős, ideges lábaira kiszáradt, sovány alakjával s tovább akarta folytatni az olvasást, de nem ment s önkéntelenül még lélekzetét is visszafojtotta, hogy hallgatódzzék. Teljes csönd uralkodott künn. Csak az ereszről — a sarkon felállított kádba pottyanó cseppek zaja hallatszott. Künn sűrű köd, mintegy elnyelve a havat. Csönd és csönd. S egyszerre csak az ablak felől suttogott, tisztán hallhatóan ugyanaz a gyöngéd, félénk hang, olyan hang, a milyen csak bájos nőnek lehet.

— Ereszsen be. A Krisztusért . . .

Úgy érezte, hogy egyszerre minden vére a szívébe tolul s ott megakad. Lélekzete elállt. «És fel fog támadni az úr és szétszórja ellenségeinket . . .»

— De hisz én nem vagyok ördög — és észre lehetett venni, hogy mosolyog, a mint ezt mondja. — Nem vagyok ördög, — én csak egy szegény, bűnös asszony vagyok, a ki eltévedt, nem a szó átvitt (s itt ismét elmosolyodott), hanem eredeti értelmében, — egészen megdermedtem és kérem, bocsásson be.

Szergij atya az ablaküveghez nyomta homlokát. Az örök-mécses visszatükröződött az ablakban s fénye csillogott üvegén mindenütt. Tenyerét két oldalt arczához támasztotta s bámult maga elé. Köd, pára, fák és arra jobbra — ő. Igen, ő, az asszony, fehérszínű, hosszúszőrű bundában, sapkában és kedves, bájos, jóságos, rémült arczczal, alig négy ujjnyi távolságban az ő arczától, felé hajolva. Szemeik találkoztak s megismerték egymást. Nem mintha már előbb is találkoztak volna, de a tekintetben, melyet egymással váltottak, mindketten (de különösen Szergij) megéreztek, hogy ők ismerik és értik egymást. E tekintet után is tovább kételkedni még, — hogy ez az alak nem egyszerű, jóságos, kedves, félénk asszony, hanem maga az ördög — lehetetlen volt.

— Ki ön? Mit akar? — kérdezte Szergij atya.

— Ugyan nyissa ki már, — felelt szeszélyesen az asszony. — Meg vagyok dermedve. Mondtam már, hogy eltévedtem az erdőben.

— De hát én szerzetes vagyok. Remete.

— Azért csak nyissa ki. Vagy talán azt akarja, hogy megfagyjak itt az ablaka alatt, míg maga imádkozik?

— De, a mikor ön . . .

— Nem eszem meg magát. Az Isten szerelmére, bocsásson be. Végre is, már majd megfagytam.

Már maga is megsajnálta önmagát, olyan fájdalmas hangon beszélt.

Szerгий atya elhúzódozott az ablaktól s ránézett a töviskoszorús Krisztusképre. «Uram, segíts meg, Istenem, segíts» — mormogta keresztet vetve és meghajolva, aztán a szobaajtóhoz lépett, kinyitotta azt s a pitvarban tapogatódzva megtalálta a bejáróajtó tolozárát s kezdte nyitogatni azt is. Most maga előtt nem messze lépéseket hallott. Az asszony az ablak alól átjött az ajtóhoz. «Jeszus Mária», hallatszott hirtelen s Szerгий mindjárt tudta, hogy látogatója a pocsolyába czuppant, a mely a küszöb előtt gyűlt össze. Szerгий kezei reszkettek és sehogysen tudta kinyitni az ajtó nehezen járó zárát.

— Mi lelte? Nyissa már ki az ajtót. Teljesen átáztam, átfáztam. Maga a lelkiüdvösségéről elmélik, én meg megfagyok itt.

Szerгий először nagy erővel maga felé rántotta az ajtót, félretolta a reteszt s nem is gondolva rá, hogy az asszony már ott áll, akkora lendülettel tárta ki, hogy látogatóját megütötte vele.

— Ah, bocsánat asszonyom, — szólt hirtelen, teljesen visszaesve régi, asszonyokkal szemben szokásos modorába.

Az asszony elmosolyodott, hallván e világiás bocsánatkérést. «Mégsem lehet olyan borzasztó ember», — gondolta magában.

— Óh semmiség, igazán semmiség; ön bocsásson meg nekem, — szólt az asszony, elhaladva Szerгий mellett. — Sohasem mertem volna háborgatni önt, de a különös véletlen így hozta magával.

— Ugyan kérem — szólt Szerгий, elbocsátva maga előtt

az asszonyt. Rég nem érzett erős parfümillat csapott felé. Az asszony a pitvaron át a szobába lépett, Szergij pedig behajtotta a külső ajtót, de nem tolta rá a reteszt s aztán maga is belépett a szobába.

«Uram, Jézus Krisztus, Istennek szent fia, könyörülj rajtam, szegény bűnösön, könyörögj értem, szegény bűnösért» — imádkozott szüntelen s nem csupán lelkében, kívülről láthatóan is, mert ajkai önkéntelenül mozogtak. — A nő a szoba közepén állott s Szergiuszt nézte. A víz cseppekben hullt róla a padlóra s szemei nevettek.

— Bocsásson meg, hogy magányában háborgatom, de láthatja, milyen kellemetlen helyzetben vagyok. Úgy történt, hogy a városból sétakocsizásra rándultunk ki s én fogadást kötöttem, hogy Vorobjenkától egyedül, gyalog visszamegyek a városba, de eltévedtem s Istenem, ha nem találtam volna meg a maga lakását . . . — hazudta a nő. De Szergij arczkifejezése zavarba hozta, úgy, hogy képtelen volt tovább folytatni hazudozását és elhallgatott. Nem ilyenek gondolta Szergij atyát. Nem volt az a deli férfi, a kit elképzelt magának, bár a szeme körül még mindig szépnek találta arcát; kígyózó, szürkülő hajfürtjei és szakála, szabályos, finom metszésű orra és parázslóan izzó szemei, a mikor maga elé nézett — nagy hatással voltak rá.

Szergij észrevette, hogy a nő hazudik.

— Igen, úgy — szólt, ránézve az asszonyra és ismét le-sütve szemeit. — Én bevonulok ide, maga pedig helyezkedjék el kényére. — S elővevén a lámpát, világot gyújtott s mélyen meghajtva magát vendége előtt, visszavonult kamrájába, melyet egy deszkafal választott el a szobától. Az asszony hallotta, hogy Szergij ott benn ide-oda tologat valamit. «Valószínűleg ellenem emel bástyákat», gondolta magában és elmosolyodott; ledobta fehér prémgallérját, sapkáját, mely hajához volt tűzve és fátylát. Egyáltalán nem lett nedves, a mikor az ablak alatt állott. Ezt csak ürügyül hozta föl, hogy bebocsáttatást nyerjen, az ajtó előtt azonban tényleg bele lépett a pocsolyába s a bal lába ikrájáig nedves lett és a cipője tele ment vízzel. Leült a fekhelyre, egy pokrócczal leterített deszkára s kifűzte cipőjét. A czellát nagyon bájosnak találta. Szűk, — három rőf széles, négy rőf

hosszú kamrácska, tiszta, mint a pohár, — benne a bútorzat: ágy (a melyen ő ült), felette könyvpolez s a sarokban imazsámoly. Az ajtón, szögére akasztva, lóg egy bunda és szerzetesi ruházat. Az imapad fölött töviskoszorús Krisztus és örökméces. A szag is sajátságos volt itt, keveréke az olajnak, izzadtságának és földszagnak, de itt minden tetszett neki, még ez a szag is. Vizes lábai azonban, különösen a melyikkel a pocsolyába lépett, nyugtalanították s gyorsan nekilátott, hogy nedves cipőitől, harisnyáitól megszabaduljon — közben persze nevetett, épp úgy örülvén annak, hogy célját elérte, mint annak, hogy ezt a bájos, esodálatraméltó, különös és vonzó férfiút zavarba hozta. — «Ígaz, nem felelt; bánom is én», gondolta magában.

— Szergij atya, Szergij atya! Vagy hogy' is hívják?

— Mivel szolgálhatok? — válaszolt egy halk hang.

— Kérem, bocsásson meg, hogy magányában megzavartam. De, valóban, nem tehettem másként. Különben megbetegedtem volna s még most sem tudom, nem hültem-e meg. Egészen nedves vagyok s a lábaim hidegek, mint a jég.

— Bocsánatot kérek, — felelt a halk hang, — de nincs módomban önön segíteni.

— A viláért sem akarom nyugalma elrabolni. Csak reggelig maradok itt.

Szergij atya azonban nem válaszolt s az asszony hallotta, hogy valamit suttog magában, nyilván imádkozik.

— Úgy-e nem fog bejönni hozzám? — kérdezte az asszony mosolyogva. — Le kell vetkőznöm, hogy megszáradjak.

Szergij atya nem felelt. Nyugodt hangon olvasta tovább imáját a fal mögött.

«Ez aztán a férfi», gondolta magában az asszony, miközben azzal kínlódott, hogy lábára dagadt cipőjét lehúzza. Húzta, erőlködött, de sehogy se ment a dolog, s maga is mulatságosnak találta kínlódását. Halkan elnevette magát, de tudva, hogy a szerzetes hallja nevetését s hatni fog reá, még pedig úgy, a hogy ő akarta, még hangosabban kezdett nevetni s ez a vidám, természetes, jóízű nevetés tényleg azt a hatást keltette Szergijben, a melyet ő el akart érni . . .

«Bizony, az ilyen emberbe bele lehet szeretni. Ezek a szemek, ez az egyszerű, nemes és szenvedő arc s hogyan imádkozik, —

elmélkedett az asszony. De bennünket, asszonyokat nem lehet rászédni. Már a mikor arczát az ablakhoz szoritotta s rám nézett, megismert engem s a lelkembe látott. A szemeiből láttam, hogy megszeretett, megkívánt. Igen, megkívánt», motyogta az asszony, végre lehúzza botosát és czipőjét s harisnyáinak esett neki. Hogy ezeket levethesse, ezeket a hosszúszerű harisnyákat, a szoknyáját fel kellett hajtania. Ez feszélyezte egy kissé s azért kiszólt.

— Valahogy be ne jöjjön most.

De a fal mögül nem jött válasz; egyre ugyanaz az egyenletes mormolás hallatszott s valami mozgás nesze. — «Bizonyára a földig hajlong imádkozás közben, — de nem tud tőlem szabadulni. Ő épp úgy rám gondol, mint én ő reá. Érzékiséggel gondol lábaimra, — susogta — lehúzza végre nedves harisnyáit s meztláb a fekhelyhez ment s lábait felhúzza, magához szoritotta. Térdeit kezeivel átfogva, gondolkozva nézett egy darabig maga elé; — nem sokáig ült így. «Igen, ez a magány, ez a csend es soha senki sem tudná meg —».

Makovkina felállt, a kályhához vitte harisnyáit s felakasztotta azokat a szelelő lyukra, a melynek egészen különös alakja volt. Egyet fordított rajta s aztán meztelen lábaival, könnyedén libegve visszatért a fekvőhelyhez, lábait ismét magához szorítva.

A falon túl teljes csend honolt. Megnézte parányi kis óráját, a mely a nyakán függött. Két óra volt. «A mieinknek három óra körül kell elindulniok». Már nem sok idő volt hátra.

«De hát miért ülök én itt egyedül? Micsoda ostobaság! Mindjárt behívom őt».

— Szergij atya! Szergij atya! Szergij Dimitrievics! Kaszatszki herczeg!

Az ajtó mögött teljes némaság.

— Hallja csak, ez már mégis borzasztó. Csak nem hívtam volna magát, ha nem volna szükségem magára. Beteg vagyok, nem tudom mi a bajom — sóhajtott szenvedő hangon. — Oh, oh! nyögte leesve a szalmazsákra. S különös, de az asszony valóban érezte, hogy egyre gyöngül, hogy mindene fáj s hogy rázza a hideg, láza van.

— Hallgasson meg, segítsen rajtam. Magam sem tudom

mi lel. Oh, oh! — Kigombolta ruháját, szétnyitotta mellén s kinyújtotta könyékig meztelen karjait.

— Oh, oh!

Szergij atya egész idő alatt kamrájában állt és imádkozott. Az összes estvéli imádságokat végigolvasván, most már mozdulatlanul állott s szemeit orra hegyére meresztve ismételte bensőségesen az imát: «Oh Jézus Krisztus, Isten fia könyörülj rajtam».

De azért mindent hallott. Hallotta, miként suhogott selyem ruhájával, köpönyegét levetve, hogy járkált meztelen lábaival a padlón s hallotta, miként dörzsölte kezeivel lábait. Érezte, hogy gyöngé s minden pillanatban elveszhet s nem merte imáját félbehagyni. Valami ahhoz hasonló állapotban volt, mint az a mesebeli harczeg, a kinek úgy kellett mennie, hogy nem volt szabad se jobbra, se balra nézni. Szergij atya is hallotta, érezte, hogy veszély, romlás van fölötte, körülötte s csak úgy menekedhetik meg, ha egy pillanatra sem néz rá. De egyszerre hirtelen megragadta a vágó, hogy őt lássa és ebben a pillanatban az asszony is megszólalt.

— Hallja-e, ez embertelenség, én meg is halhatok.

«Igen, kimegyek, de úgy, a hogy az az atya tett, a ki egyik kezét a parázna nőre tette, a másik kezét pedig a parázstartóba». De itt nincs parázstartó. Körülmézett. «Itt a lámpa». Ujját a láng felé tartotta s komor képet vágott, készülődvén a fájdalomra. S úgy tetszett neki, hogy elég sokáig tart, míg a fájdalom jelentkezik, de egyszerre — ő maga sem gondolta, hogy ennyire fog fájni, hirtelen félrehajolt, félrehúzta kezeit. «Nem, ezt nem bírom».

— Az Istenért jöjjön már ide! Meghalok! Oh jaj!

«Hát igazán romlásba döntsem magamat? De mégse».

— Azonnal kimegyek önhöz, szólt és kinyitva ajtaját, rá sem nézve az asszonyra, kiment mellette a pitvarba, a hol fát szokott vágni, tapogatózva megkereste a tőkét, a melyen a fát szokta aprózni s a fejszét, mely a falhoz volt támasztva.

— Tüstént megyek — szólt Szergij atya s jobb kezébe vevén a fejszét, bal kezének mutatóujját a tőkére tette s neki-lendítve a fejszét, lecsapott vele ujja második ízére. Az ujj könnyedén lepattant — a hogy lepattannak hasonló vastagságú

fádarabok — odaütődött a tőke széléhez s aztán a földre vágódott.

Előbb hallotta a recsesenést, mint érezte a fájdalmat. De nem volt ideje csodálkozni rajta, hogy a kín elmaradt, mert hamarosan égető fájdalom hasított belé s melegen csöpögött a vére. Gyorsan betakarta az ujjesonkot csuhájával s csípőjéhez szorítva visszatért a szobába ; itt szembeállva az asszony nyal, szemeit lesütötte s csöndesen kérdezte :

— Mivel lehetek szolgálatára?

Az asszony ránézett sápadt arczára, a mely a fájdalomtól reszketett s elszégyelte magát. Fölugrott, megragadta bundáját, vállaira kanyarította s beburkolódzott.

— Igen én beteg voltam ... meghültem ... én ... Szergij atya ... én ...

Szergij ráemelte szemeit, melyek csendes, tiszta fényben ragyogtak s így szólt :

— Kedves nővér, miért akartad elveszíteni halhatatlan lelkedet? Szükség, hogy botránkozás jöjjon a világra, de jaj annak, a ki által a botránkozás léssen. Imádkozzál, hogy Isten megbocsássa a mi vétkeinket.

Az asszony hallgatta őt s ráfüggesztette szemeit. Egyszerre csöppek pöttyögését hallotta. A hang felé nézett s észrevette, hogy Szergij atya kezéből, köpenyére végig, vér folyik.

— Mit csinált a kezével? — s visszaemlékezve a zajra, a melyet az imént hallott, fölkapta a lámpát s kifutott a pitvarba. A padlón meglátta a véres ujját. Sápadtabban Szergij atyánál megfordult s valamit akart neki mondani, de Szergij atya bement a kamrába s bezárta maga után az ajtót.

— Bocsásson meg nekem, — könnyögött az asszony. — Hogy' vezekelhethném le bűneimet?

— Távozzál innen.

— Jöjjön ide, bekötözöm sebet.

— Távozz tőlem.

Az asszony gyorsan és hallgatagon felöltötte ruháit s elkészülvén, bundájába burkolódzva várt.

Kívülről csengők csilingelése hangzott föl.

— Szergij atya, bocsásson meg nekem.

— Távozzál. Isten megbocsát.

— Szergij atya, én megjavulok, ne hagyjon el engem.

— Távozzál.

— Bocsásson meg nekem és áldjon meg.

— Az Atyának és a Fiúnak és a Szentléleknek nevében, — hallatszott a válaszfal mögül. — Távozz.

Zokogva hagyta el a remeteházat. Az építész elébe ment.

— Nos tehát vesztett. Sebaj! Hol akar ülni?

— Nekem mindegy.

Felszállt s hazáig egy szót sem szólt.

*

Egy év múlva belépett a zárdába, mint apácza-növendék s szigorú életmódot folytatott Arszenij remete útmutatása szerint, a ki néha-néha levéllel fölkereste őt.

IV.

A vadonban Szergij atya még hét évet töltött ezután. Eleinte sok mindent elfogadott abból, mit számára hoztak, — teát, czukrot, fehér kenyeret, tejet, ruhát és fát.

De minél inkább múlt az idő, annál szigorúbban és szigorúbban rendezte be életét, lemondva minden feleslegről s végül odajutott, hogy semmi többet nem fogadott el, mint hetenkint egyszer barna kenyeret. A mit számára hoztak, szétosztotta a szegények között, kik őt fölkeresték. Minden idejét zárkájában töltötte imával, vagy beszélgetésben látogatóival, kik egyre többen és többen tódultak hozzá. Templomba évenként csak háromszor ment s néha kiment vízért vagy fáért, mikor szüksége volt rá.

Öt évi ilyen élet után történt a csakhamar mindenféle ismertté vált eset Makovkinával, ennek éjszakai látogatása, ezt követő teljes lelki átalakulása s kolostorba lépése. Ez időtől kezdve Szergij atya híre terjedni kezdett. Zarándokok egyre nagyobb számban járultak hozzá, a remetelak körül szerzetesek telepedtek le s templomok és vendégfogadók épültek. Szergij atya hírneve, a hogy ez már történni szokott, megnagyította tetteit s egyre tovább-tovább terjedt. Messze földről özönlöttek hozzá ájtatos hívők, beteget hoztak hozzá, hívén, hogy ő

meg tudja gyógyítani azokat. Első csodatétele remeteségének nyolczadik évében történt. Egy tizennégy éves fiúnak meggyógyítása volt ez, kit anyja Szergij atya elé azzal az óhaj-tással vezetett, hogy csak a kezét tegye rá fejére. Esze ágában sem volt, hogy ő betegeket tud gyógyítani. Az ilyesmit elbizakodottságból eredő nagy bűnnek tartotta volna. De az anya, a ki a gyermeket hozta, állhatatosan könyörgött neki, lábai elé borult és azt mondta: ha már másokat meggyógyított, miért nem akar segíteni az ő fián is? Krisztus szent nevében könyörgött. Szergij atya ellenvetésére, hogy gyógyítani csak Isten tud, azt felelte az anya, hogy ő nem kér egyebet, csak azt, hogy tegye rá fiára a kezét és imádkozzék. Szergij atya tagadó választ adott s visszavonult zárkájába. De másnap (ez ősszel történt s az éjszakák már hidegek voltak) remete-lakából vízért indulván, ismét maga előtt látta ugyanazt az anyát gyermekével, a tizennégy éves beteg fiúval s most meghallgatta könyörgését. Szergij atyának eszébe jutott az igazságtalan bíróról szóló példázat s bár korábban egyáltalán nem volt kétsége az iránt, hogy az ily kérést el kell utasítania, most ingadozóvá lett s imádkozni kezdett s addig imádkozott, míg nem lelkében elhatározás fogant meg. Elhatározása pedig az volt, hogy kötelessége teljesíteni az asszony kívánságát, mert hite megmentheti fiát, ő maga pedig ez esetben csak jelentéktelen eszköz, a kit Isten erre a célra kiválasztott.

S hozzálépven az anyához, teljesítette kívánságát, kezét a fiú fejére tette s imádkozni kezdett.

Az anya tovament a fiúval, a ki egy hónap alatt ismét egészségessé lett: a környéken pedig elterjedt a hír a szent, csodatevő erejű Szergij öregről — a mint őt már nevezni kezdték. Ettől kezdve nem múlt el egy hét sem a nélkül, hogy Szergij atyához ne jöttek volna gyalog vagy kocsin betegek s mint hogy nem küldte el az egyiket, nem küldhette el a másikat sem, kezeit a betegek fejére tette és sokakat meggyógyított így. Szergij atya híre egyre nagyobb és nagyobb vidékeken terjedt el.

Így telt el hét év monostorban és tizenhárom a magányban. Szergiusz atya aggastyánná lett. Szakálla hosszú volt és ősz, de hajfürtjei, ámbár megritkultak, feketék maradtak és hullámosak.

V.

Szerгий atya már több hét óta avval a tolakodó gondolattal tépelődött, vajon helyesen cselekedett-e, midőn beletörődött abba a helyzetbe, a melybe nem annyira saját akarata, mint inkább az archimandrita és az apát parancsa folytán került. A kezdet a tizennégy éves fiú meggyógyítása volt. Ettől az időtől fogva érezte, miként semmisült meg az ő benső élete hónapról-hónapra, hétről-hétre, napról-napra egyre jobban s hogyan változott át külsővé. Mintha csak kifordították volna.

Látta, hogy a látogatók és adakozók ide csalogatásának eszköze ő volt és hogy a monostori hatalmak azért rendezték így be életét, hogy mennél nagyobb hasznot hajtson. Hogy mást ne is említsek, most már egyáltalán nem adtak módot neki arra, hogy dolgozhassék. Mindennel ellátták, a mire szüksége volt s csak azt kívánták tőle, hogy ne vonja meg áldását a zarándokoktól, kik őt fölkeresték. Az ő kénye szerint jelölték ki a napokat, a melyeken fogadott. Fogadószobát rendeztek be férfiak számára s külön egyet a nőknek s abban egy részt korlátal elkerítettek, hogy a hozzá tóduló nők le ne verjék a lábáról; neki külön helye volt itt, a honnan megáldhatta az előtte elhaladókat. Azt mondták neki, az embereknek szüksége van rá és hogy ha teljesíteni akarja Krisztus parancsát, a szeretetet, nem utasíthatja vissza a zarándoklók kérését, kik látni óhajtják őt és hogy az emberek közül való visszavonulása kegyetlenség volna. Ő nem tudott ellenkezni, de érezte, hogy abban a mértékben, a melyben belemerült ebbe az életbe, változott át belső élete is külsővé s apadt ki benne az élet vizének forrása is. Érezte, hogy a mit tett, egyre inkább az emberekért és nem Istenért tette. Akár a zarándokokat tanította, megáldva őket, akár a betegekért imádkozott, akár tanácsokat adott az embereknek életük berendezéséről, akár az emberek hálálkodásait fogadta, a kiken ő gyógyverejével segített, a mint mondták neki, vagy tanításokkal — nem volt képes elnyomni magában az örömet s nem tudott megfedkezni cselekedetei következményeiről, azoknak az emberekre gyakorolt hatásáról. Úgy gondolta, hogy ő égő szövetnek s minél inkább érezte ezt, annál inkább érezte, hogy az igazi isteni világosság, a mely benne ég,

kialvóban van. «Mennyiben van az, a mit most teszek, Isten dicsőségére és mennyiben az emberekére?» — ez a kérdés állandóan kínozza és erre nemcsak hogy soha nem tudott, de nem is igyekezett feleletet adni magának. Lelke mélyében érezte, hogy az ördög Isten dicsőségére végzett összes tetteit átváltoztatta az emberek hasznára szolgáló tettekké. Úgy érezte, hogy valamint előbb kellemetlen volt neki, mikor magányából kiragadták, most nehezebbre esett a magány. Terhesnek találta a látogatókat, visszavonult előlük, de lelke mélyén örült nekik s azoknak a dicséreteknek, melyekkel elhalmozták.

Volt idő, a mikor elhatározta, hogy megszökik, elrejtőzik. Már teljesen elgondolta, hogyan fogja ezt tenni. Parasztinget, nadrágot, kaftánt és sapkát szerez magának, azt fogja mondani, hogy erre azért van szüksége, mert a kéregetőknek akarja adni. S magánál tartotta ezt az öltözetet, átgondolva előre, miként fog átöltözni, megnyiratkozni és megszökni. Kezdetben vonaton fog utazni, elmegy vagy háromszáz versztnyires aztán faluról falura fog járni. Kikérdez egy öreg katonát, hogy ő miként vándorol s miként gyűjti az alamizsnát. A katona elmondaná, hol és hogyan adnak többet, hol kergetik el a kéregetőt és ezt akarta megpróbálni Szergij atya is. Egy éjjel már fel is öltözködött s útra akart kelni, de még nem volt benne biztos, hogyan cselekszik jobban, ha itt marad-e, avagy ha elszökik. Kezdetben nagyon határozatlan volt, azután elmúlt határozatlansága, beleszokott helyzetébe, alávetette magát az ördögnek s a parasztruha csak néha emlékeztette gondolataira és érzéseire.

Minden nap egyre több és több ember járult elébe s egyre kevesebb és kevesebb ideje maradt lelki megerősödésére és imára. Néha világos pillanataiban úgy gondolta, hogy hasonló ahhoz a helyhez, a melyen azelőtt forrás fakadt. «Volt az élővíznek egy gyöngye forrása, a mely belőlem és rajtam folyt keresztül csöndesen. Az volt az igazi élet, a mikor az az asszony (mindég megindultan gondolt arra a bizonyos éjszakára és ő rá, a mostani Ágnes anyára) kísértésbe ejtette őt. Az az asszony megízlelte a forrás tiszta vizét, de azóta nem buggyant föl többé víz, ha szomjas lelkek jöttek tolongva és egymást taszigálva. Ezek szétapostak mindent s nem maradt egyéb, csak sár.» Így gondol-

kozott ritka világos pillanataiban, de közönséges állapota a fásultság volt s ezen fásultság miatti elérzékenyülése.

* .

Tavaszi volt, Cantate ünnepe, a negyedik szerda husvét után. Szergij atya végezte az esti misét a barlangkápolnában. Annyi nép volt ott, a mennyi csak el tudott helyezkedni, összesen húsz ember. Valamennyien urak voltak és gazdag kereskedők. Szergij atya mindenkit magához bocsátott, de a kiválogatást egy hozzá beosztott szolgálattevő barát végezte, a kit naponkint küldtek ki hozzá a monostorból. Egész sereg ember tolongott künt, zarándokok, parasztok s különösen vén-asszonyok, a kik Szergij atya megjelenésére és áldására vártak. Szergij atya a szertartásokat végezte s éppen, mikor remete elődje sírjához lépett, megszédült és el is bukott volna, ha a mögötte álló kereskedő és egy szerzetes, a ki mint diakon szolgált mellette, meg nem kapják.

— Mi baja atyuska, Szergij atya? Galambocskám! Oh Istenem! — suttogták az asszonyok — olyan fehér, mint a lepedő!

Szergij atya azonnal kiegyenesedett s bár még nagyon halovány volt, félretolta magától a kereskedőt és a diakont és tovább folytatta az éneket. Szerapion atya, a diakon, a sekrestyések és Szófia Ivanovna kisasszony, a ki mindig a remetelak közelében élt és rajongott Szergij atyáért, kérelték, hogy hagyja félbe az istentiszteletet.

— Semmiség — szólt bajusza alatt alig észrevehetően elmosolyodva Szergij atya s tovább végezte a szertartást. «Igen, így tesznek a szentek» — gondolta magában.

— Istennek szent angyala — hallatszott mögötte Szófia Ivanovnáának s annak a kereskedőnek hangja, a ki őt az imént estében föltartotta. De ő nem hallgatott rájuk s tovább végezte a szertartást. Nagy tolongással ismét mind visszamentek a folyosón át a kis kápolnába s Szergij atya, bár kissé rövidítve, bevégezte a vecsernyét.

Mise végeztével Szergij atya megáldotta az ottlévőket s kiült a barlang bejárata mellett lévő szilfa alá a padra. Ki akarta pihenni magát, friss levegőt szívni, mert érezte, hogy szüksége van reá. De alig hogy kiment, a néptömeg megrohanta, áldást,

tanácsot és segítséget kérven tőle. Voltak köztük zarándokúók, a kik folyton egyik szent helyről a másikra, egyik öregtől a másikhoz jártak, minden szent kép előtt és minden öregnél elmondván imáikat. Szergij atya ismerte ezt a nagyon kevésé vallásos, bensőleg hideg, meglehetősen gyakori typust. Voltak itt zarándokok, legnagyobbbrészt a kiszolgált katonák közül, a kik elszoktak az állandó lakhelytől, szűkölködő és legnagyobbbrészt iszákos aggok, a kik, csak hogy eltengődjenek, egyik monostorból a másikba látogattak el; voltak ott ősz parasztok és parasztasszonyok is, kik önző követelésekkel gyógyulást vagy a leggyakorlatibb dolgokban való kételyeik eloszlatását követelték. Tanácsot kértek a leány férjhezadásában, bolthelyiség bérbe vételére, telekvásárlásban, gyermeknemzésben, vagy hogy valaki álmában agyonnyomta gyermekét.

Mindez régen ismeretes volt Szergij atya előtt s nem érdekelte őt többé. Tudta, hogy ezektől a személyiségektől semmi újat sem tudhat meg, hogy ezek az arcok nem keltenek benne semmi vallásos érzést, de szerette látni őket, mint azt a tömeget, a melynek az ő áldására s az ő szavaira szüksége volt és azért, ha terhesnek találta is a sokaságot, mégis kellemesen érezte magát benne. Szerapion atya el akarta űzni őket, mondván, hogy Szergij atya kimerült, de ő az evangelium szavaira eszmélve: «Engedjétek hozzám jőni őket (a kisdedeket)» elérékenyült s kérte, hogy a zarándokokat bocsássák hozzá.

Fölállt, a korláthoz ment, a mely körül a tömeg tolongott, áldást osztott s a kérdésekre oly hangon válaszolt, a melynek gyöngé csengése őt magát is elérzékenyítette. De minden jóakarata mellett sem fogadhatta valamennyit, szemei megint elsötétültek, megszedült s a korláthoz kapott. Ismét érezte a vértolulást fejében s előbb elsápadt, aztán hirtelen kivörösödött.

— Igen, holnap láthatjuk egymást, ma már képtelen vagyok — szólta Szergij atya s egészében megáldva a tömeget, lóczájához ment. Megint a kereskedő támogatta őt, vezette karonfogva és ültette le.

— Atyám! — hallatszott a tömegeből — Atyám! Atyuskánk ne hagyj el bennünket, nélkülöd elveszünk!

A kereskedő elhelyezvén Szergij atyát a szilfa alatti padon, a rendet fönntartó közeg szerepét vállalta magára

s nagy buzgalommal űzte el az oda tóduló sokaságot. Igaz ugyan, hogy nem kiabált, úgy hogy Szergij atya nem hallhatta meg őt, de azért nagyon határozottan és indulatosan fejezte ki magát :

— Hordjátok el magatokat! Takarodjatok innen! Megkaptátok az áldást, mi kell még egyéb? Pusztuljatok, különben botot kaptok a hátatokra. Hé! hé! anyóka, te piszkos kapeza, pusztulj hátrább! Hát te hova furakodol? Megmondták már, hogy mára volt elég. Ha Isten adja, holnap lesz folytatása, de ma már nem.

— Atyuskám, csak ránézhessenek még szemeimmel az ő arczára — motyogta egy vén asszony.

— Majd mit mondok a szemedre. Hová furakodol?

Szergij atya észrevette, hogy a kereskedő nagyon szigorúan intézkedik s gyöngye hangon kérte egyik rendtársát, hogy ne engedjék elűzni a népet. Tudta ugyan, hogy mégis csak el fogják űzni s bár nagyon szeretett volna egyedül maradni és pihenni, mégis így intézkedett, hogy jó benyomást keltsen.

— Jó, jó, nem is űzöm én el őket, csak a lelkükre beszélek — válaszolt a kereskedő. — Hiszen ezek örülnek, ha tönkre tehetnek valakit. Ezek nem ismernek részvétet, csak magukra gondolnak. — Mondtam már, hogy lehetetlen. Pusztulj. Majd holnap.

S a kereskedő mindenkit elűzött.

A kereskedő azért buzgólkodott annyira, mert szerette a rendet, szerette hajtani a népet s különösen azért, mert neki magának is szüksége volt Szergij atyára. Özvegy ember volt s csupán egy gyermeke maradt meg, egy beteg hajadon leány, a kit 1400 verszt távolságról hozott Szergij atyához, hogy meggyógyítsa. Már két év óta mindent megpróbált a leányával különböző helyeken. Először a kormányzósági egyetemi városban az egyetemi kórházban, de nem használt. Aztán a szamarszki kormányzóságban egy paraszthoz vitte el s ez használt valamit; aztán egy moszkvai orvoshoz mentek, a ki sok pénzükbe került, de ez sem használt semmit. Azt tanácsolták neki, hogy hozza el leányát Szergij atyához s ime el is hozta. S most aztán, hogy elűzte az egész sokaságot, odalépett Szergij

atyához és minden bevezetés nélkül térdre borulván, harsány hangon így szólt :

— Szent atyám, áldd meg az én beteg leányomat s gyógyítsd ki nyavalyájából. Bátorkodom oltalmat keresni a te szent lábaidnál.

S összetette kezeit. Mindezt úgy tette és mondta, mintha világosan és határozottan előírt törvény és szokások szerint cselekednék s mintha csakis így és másként nem is volna szabad kérni leánya meggyógyítását. Oly meggyőződéssel cselekedte mindezt, hogy Szergij atyának is úgy tetszett, hogy a kereskedő csakis így és másként nem is beszélhetne és cselekedhetnék. Ráparancsolt a kereskedőre, hogy keljen föl s mondja el, miről van szó. A kereskedő elmondta, hogy leánya, egy huszonkét esztendőös szűz, két évvel ezelőtt, anyja hirtelen halála után, megbetegedett, sokáig jajveszékelt — a mint ő mondta — s azóta hordozza nyavalyáját. S ime most 1400 versztnyi távolságról ide hozta őt s a leánya a vendégfogadóban vár, míg Szergij atya engedelmet ad, hogy hozzá vezessék. Nappal azonban nem jöhet, mert a napfény igen bántja s ezért csak naplemente után jönne el.

— Hogyan, annyira gyöngö? — kérdezte Szergij atya.

— Nem, túlságos gyöngének nem mondható, elég testes, csak idegyöngö, a hogy' a doktor mondta. Ha még most érte küldenél, lóhalálában futnék érte. Szent atyám, örvendeztesd meg az apai szívet, gyógyítsd meg gyermekét, szabadítsd meg imád által a beteg leányt nyavalyájától. S a kereskedő nagy gyorsasággal ismét térdre vetette magát s előrehajolva arcát ismét tenyereibe temette és elhallgatott. Szergij atya ismét megparancsolta neki, hogy keljen föl s elgondolva, hogy milyen nehéz kötelesség súlya nyugszik vállain, de ő türelemmel viseli el azt, mélyen fűlsóhajtott s néhány percznyi hallgatás után megszólalt :

— Beleegyezem. Vezesd hozzám este. Imádkozni fogok érte, de most nagyon fáradt vagyok. S behunyta szemeit. Majd érte küldök.

A kereskedő óvatosan, lábújjhegyen lépkedve a homokon, távozott el, persze, csizmái annál jobban nyikorogtak. De végre elment s Szergij atya egyedül maradt.

Egész élete templomi szolgálatokkal és a látogatók fogadásával telt el, de a mai nap még a többinél is fáradalmasabb volt. Reggel egy nagyon fontos, előkelő méltóság járt nála, a ki sokáig lefoglalta; utána egy úriasszony következett, a ki a fiát is elhozta magával. A fiú ifjú tanár volt, a ki semmiben sem hitt s a kit szilárd, lángoló hitű s Szergij atyában vakon bízó anyja azért hozott ide, hogy Szergij atya beszéljen a lelkére. A párbeszéd igen kínos volt. Az ifjú tanár — észrevehetőleg — nem akart vitába bocsátkozni Szergij atyával, s mindent rá hagyott, mint a gyöngé, beteg emberrel szoktak tenni, de Szergij atya észrevette, hogy az ifjú ember nem hisz semmi-ben és hogy mégis vidáman, könnyen és nyugodtan él. Szergij atya kedvetlenül emlékezett most vissza e beszélgetésre.

— Parancsol valamit enni, atyuska — szólt az egyik testvér.

— Igen, hozzon valamit.

A testvér bement czellájába, a mely Szergij atya barlangjától tíz lépésnyire állott s Szergij atya egyedül maradt.

Már régen elmúlt az az idő, a mikor Szergij atya egyedül élt, maga csinált magának mindent s csak ostyával és kenyérral táplálkozott. Bebizonyították neki, hogy nincs joga elhanyagolni egészségét s bőjtös, de egészséges ételekkel bőven ellátták. Nem volt sokra szüksége most sem, de mégis többet evett, mint azelőtt és sokszor bizonyos élvezettel fogyasztotta el táplálékát, nem úgy, mint régebben, irtózáttal és büntudattal. Így volt most is. Kását, fehér kenyeret evett s egy csésze teát ivott hozzá.

A szerzetes testvér elment s ő egyedül maradt a szilfa alatti padon.

Gyönyörű májusi este volt, a nyírfák, nyárfák, fagyalok és tölgyfák levelei fakadóban voltak. A fagyal-cserjék a szilfa mögött teljes virágpompájukban állottak és még nem hervadtak el, közvetlen közelben egy fülemüle dalolt, kettő vagy három pedig a folyó melletti cserjékben csattogott és füttyözött. A folyó felől hihetőleg munkából hazatérő munkások távoli éneke hallatszott. A nap leáldozott az erdő mögött s a fák friss levelein keresztül csillogtatta áttörő, fénylő sugarait. Az egész innenső oldal világos-zöld volt, a másik a szilfával

komor, sötét. Bogarak röpködtek a levegőben, neki-nekiütődtek valaminek és leestek.

Vacsora után Szergij atya hozzáfogott szokott imájához: «Uram, Jézus Krisztus, Istennek fia, könyörülj rajtunk»; aztán zsoltárt olvasott s egyszerre csak zsoltárolvasás közben, honnan, honnan nem, egy veréb repült a cserje felől a földre s csicseregve, berzenkedve felé ugrándozott, de valamitől megremült és elrepült. Szergij atya elolvasta az imát, a mely a világról való lemondásáról beszél s igyekezett minél gyorsabban végigolvasni azt, hogy a kereskedőért küldhessen, a kinek az a beteg leánya volt. Az ügy érdekelte őt, már csak azért is, mert szórakozás volt neki új személyekkel foglalkozni, meg azért is, mert az atya is, a leány is olyan szent férfinak tartották őt, a kinek imáját az Isten meghallgatja. Ő maga ugyan igyekezett elhessegetni magától ezt a gondolatot, de lelke mélyén maga is ilyennek tartotta magát.

Ő maga is gyakran csodálkozott rajta, hogyan történhetett az, hogy belőle, Sztepan Kaszatszkiyból, ilyen rendkívüli ember, csodatevő szent lett; de *abban*, hogy az, már nem kételkedett. Hinnie kellett a saját szemével látott csodákban, a gyöngé beteg gyermektől kezdve a legutóbbi esetig, a mikor egy vén asszony az ő könyörgése folytán a szemevilágát nyerte vissza.

Bármily különös volt is ez, de így volt. A kereskedő leánya érdekelte őt, mert új arcz volt, mert hitt őbenne s főképen azért, mert ismét alkalma nyílt bebizonyítani csodatevő erejét s gyarapítani hírnevét. «Ezer versztről jönnek hozzám a betegek; ezt az ujságok meg fogják írni, s megtudja a czár, olvasni fogják egész Európában, — Európában, a hol nem hisznek» — gondolta magában. De hirtelen lelkiismereti furdalásokat kezdett érezni hiúsága miatt s ezért újból Istenhez menekült. — «Uram, Mennybéli Czárom, Vigasztalóm, Igazságnak lelke, szállj alá, települj meg bennünk, tisztíts meg bennünket minden szennytől és mentsd meg, áldd meg a mi lelkünket. Szabadíts meg az emberi dicsőség bűnétől, a mely engem ostromol» — mondogatta s elgondolta, hogy hányszor fohászzkodott már ezért s mennyire hiábavalók voltak eddig ebben a tekintetben az ő imái. Az ő imája csudákat művelt másokon, de a

maga számára — még ettől a hitvány szenvedélytől sem tudott Istennél szabadulást kikönyörögni.

Remetesége első idején elmondott imáira emlékezett vissza, a mikor azért fohászokodott, hogy áldja meg az Isten tisztsággal, alázatossággal és szeretettel, és elgondolta, hogy akkor úgy tetszett neki, mintha Isten meghallgatta volna imáját, tiszta volt és levágta az ujját s — ajkához emelte a megránczosított ujjdarabot és megesókolta azt. Úgy érezte, hogy akkor alázatos is volt, a mikor folytonosan utálta magát bűnös voltáért és úgy képzelte, hogy szeretet is lakozott akkor benne, a mikor oly meghatottsággal fogadta a vénasszonyt, a ki hozzá jött, a részeg katonát, a ki pénzt követelt és őt. De most? S önmagától kérdezte, hogy szeret-e ő valakit, szereti-e Szófia Ivanovná, Szerapion atyát, bebizonyította-e a szeretet érzését mindazoknak, a kik most nála voltak, annak a fiatal tudósnek, kihez olyan oktatólag beszélt s csak arra gondolt, hogy bebizonyítsa előtte nagy eszét s képzettségét. Kellemesnek, szükségesnek tartotta szeretetüket, de ő maga nem érzett szeretetet irántuk. Nem lakozott már ő benne se szeretet, se alázatosság, se tisztaság.

Kellemesen érintette, a mikor megtudta, hogy a kereskedő leánya huszonkét éves és szerette volna tudni, szép-e vajon s gyöngesége után kérdezősködvén, tulajdonképen azt akarta megtudni, vajon vannak-e női bájai, vagy sem.

«Ugyan, hát ily mélyre sülyedtem?» — gondolta magában. «Uram, segíts meg, szabadíts meg engemet, oh, én Uram és Istenem.» S összekulesolva kezeit, imádkozni kezdett. Fülemüle dalolt a közelben; bogár repült reá s a tarkójára mászott. Lerázta magáról. «Igen, de hát van-e Ő? Avagy talán én egy kívülről bezárt ház ajtaján kopogtatok. Lakat függ az ajtón s ezt jól láthatom. Ez a lakat a fülemülék, bogarak, az egész természet. Lehet, hogy az ifjúnak volt igaza». Buzgón imához látott és sokáig, mindaddig imádkozott, míg e gondolatai eltűntek és megint nyugodtnak, hívőnek érezte magát. Csengetett a szerzetes testvérért s azt mondta neki, hogy a kereskedő jöhet a leányával.

A kereskedő kézen fogva vezette leányát, bevitte a czellába s aztán elment.

Szőke hajú, rendkívül fehér, halvány, telt, igen szelíd leányka állott előtte, rémült gyermeki arcczal és igen fejlett, asszonyos formákkal. Szergij atya ülve maradt a bejárat melletti padon. A mikor a leányka megérkezett és megállott előtte, megáldotta őt, de maga is megrémült, a mint alakján végignézett. A leány bement s ő úgy érezte magát, mintha megszürták volna. A leány arcán mindjárt látta, hogy érzéki és gyenge elméjű teremtés. A leány egy zsámolyra telepedett le, várva Szergij atyát, a ki fölkel a padról és bement a czellába.

A mikor beért, a leány fölállt.

— Apukához akarok menni — szólt a leány.

— Ne félj, — csitítgatta Szergij atya — mid fáj?

— Nekem mindenem fáj — válaszolta a leány s arcát hirtelen derűs mosoly öntötte el.

— Te megint egészséges leszel, — szólt Szergij atya — imádkozzál.

— Ugyan, mit használ az ima? Már imádkoztam, de semmit sem használ. S egyre csak mosolygott. — Ön imádkozzék úgy, hogy a kezét reám tegye. Álmomban én már láttam önt.

— Hogy-hogy, láttál?

— Láttam és ön a mellemre tette a kezét. Megfogta Szergij atya kezét s a mellére vonta.

— Ime, így.

Szergij atya odanyújtotta neki jobbját.

— Hogy' hívnak? — kérdezte a leánytól egész testében reszketve és érezve, hogy gyöngül, hogy az érzékiség már úrrá lett fölötte.

— Marja. De miért kérdi?

A leány megfogta Szergij atya kezét, megésókolta azt, aztán egyik kezével átölelte a derekát és magához vonta.

— Mit művelsz, leány? — szólt Szergij atya. — Marja, te ördög vagy.

— Ugyan, dehogy.

S a leány magához szorítva őt, leült vele az ágyra.

Szergij atya virradatkor kiment a lépcsőre.

«Hát ez volt minden? És ha az atya eljön a leányért, az mindent el fog mondani neki. A leány ördög. De hát mit tegyek? Aha, itt van a fejsze, a melylyel levágtam az ujjamat.» Megragadta a fejszét s indult befelé czellájába.

A szerzetes testvér szembejött vele.

— Parancsolja, hogy fát aprítsak? Tessék ideadni a fejszét.

Szergij atya átadta a fejszét s bement a czellába. A leány még mindig ott feküdt és aludt. Szergij atya irtózáttal nézett rá. Majd a rekesz mögé ment, elővette a muzsik-ruhát, magára öltötte, ollót fogott, lenyírta haját s a hegyi ösvényen keresztül a hegy alatti folyóhoz ment, a hol már négy éve nem járt. A folyó mentén egy út kígyózott végig; nekivágott s délig gyalogolt rajta. Dél felé bement a rozsvetésbe s lefeküdt benne. Este továbbhaladt s eljutott egy faluhoz, a mely a folyó mellett feküdt, de nem ment be a faluba, hanem a folyó partján, egy lankáson pihent meg.

Kora reggel volt még, napkelte előtt egy félórával. Minden szürke és komor volt s nyugat felől hideg hajnali szellő fujdogált. «Igen, végeznem kell magammal. Nincsen Isten. De hát hogyan végezzek magammal? A vízbe ugorjam? De hiszen tudok úszni, nem fulladok bele. Felakaszszam magamat? Igen, itt a derékszíjam és ott az ág.» Ez utóbbi annyira lehetségesnek és közelvalónak látszott, hogy megrémült. Szokása szerint, mint a kétségbeesés pillanataiban mindig, imádkozni akart. De kihez imádkozzék? Nincsen Isten. Lefeküdt, a könyökére dőlt és annyira elálmosodott, hogy nem bírta már a fejét tartani; kinyújtotta kezét, fejét rátette s abban a pillanatban elaludt. De mély alvása csak egy pillanatig tartott; hamarosan fölézzenet és látott valamit, de nem mintha álmodná, hanem mintha emlékeznék.

És látja magát, mint gyermeket anyja házában, falun és kocsi érkezik hozzájuk és a kocsiból kiszáll a nagy fekete, lapát-szakállú Nikolaj Szergijevics bácsi, utána a kis pajkos leány, Pasenyka, nagy, szelíd szemeivel, bánatos, félénk arczával. S ime, neki fiúk társasága helyett a Pasenykát hozzák el. És játszani kell vele, pedig ez nagyon unalmas. A leány esacsi gyer-

mek s a játék azzal végződik, hogy fölemelik őt nagy nevetéssel és fölszólítják, mutassa meg, hogyan tud úszni. Le is fekszik a padlóra és megmutatja ezt a szárazon. És valamennyien nevetnek és bolondot űznek belőle. A leány látja ezt, arca foltonkint elpirul és fájdalmas, de annyira fájdalmas kifejezést ölt, hogy kín ránézni s lehetetlen elfelejtteni kényszeredett, jóságos, aláztos mosolyát. S Szergij atya visszaemlékezik arra, a mikor ez után látta Pasenykát. Sokára azután történt, de még monostorba lépése előtt. Valami földbirtokosnak volt a felesége, a ki mindent eltékozolt és verte őt. Két gyermekük volt, egy fiú és egy leány. A fiú még kicsi korában meghalt. Szergij visszaemlékezett, hogy milyen szerencsétlennek látta őt. Azután mint özvegyasszonyt látta a monostorban. Ekkor már valami olyan nem épen ostoba, de izléstelen, szánalmas, nyomorúságos asszony volt. Leányával és annak a vőlegényével jött. Nagyon szegények voltak. Azután hallotta, hogy valami kerületi városban élnek és nagyon szegények. «De hát miért is gondolok én rá?» — kérdezte magától és nem tudta kiverni a fejéből. «Hol van ő? Mint van? Még mindig olyan szerencsétlen-e, mint volt akkor, a mikor a padlón megmutatta, hogyan kell úszni? De miért gondolok én rá? Mi vagyok én? Végeznem kell.» És ismét rettenetesnek érezte helyzetét s hogy kínzó gondolataitól megszabaduljon, újra elkezdett Pasenykáról gondolkozni.

Így feküdt sokáig, majd elkerülhetetlen halálára, majd Pasenykára gondolva. Pasenyka mentő angyalul tünt föl előtte. Végre elaludt s álmában angyalt látott, a ki hozzá jött és azt mondta neki: «Eredj Pasenykához és tudd meg tőle, hogy mit kell neked cselekedned, miben áll bűnöd és hol van szabadulásod.» Felébredvén, megállapította, hogy Istentől jött látomás volt s örülvén rajta, elhatározta, hogy megteszi, a mit a látomás rendelt. Tudta, mely városban él Pasenyka, körül-belül még egy háromszáz verszt távolságyira, és — elment hozzá.

VI.

Pasenyka már régen nem volt Pasenyka, hanem az öreg, elfonnyadt, ránczos képű Praszkovja Mihajlovna, egy szeren-

csétlen részeges hivatalnoknak, Mavrikjevnek anyósa. Abban a kerületi városban élt, melyben vejének utoljára volt állása és ő tartotta fönn családját: leányát, beteg, ideggyenge vejét és öt unokáját. Csak úgy tudta eltartani őket, hogy zene-órákat adott kereskedők leányainak. Naponkint egyszer négy, másszor öt órája volt, úgy, hogy összeszedett havonkint körülbelül hatvan rubelt. Ebből éltek és várták a férj új állását. Praszkovja Mihajlovna összes rokonaihoz és ismerőseihez írt levelet kérvényük érdekében, írt többek közt Szergij atyának is, de ő nem kapta meg a levelet.

Szombat volt és Praszkovja Mihajlovna maga kavarta a mazsolás vajás kását, melyet valamikor oly kitűnően készített az ő atyjának házi szakácsa. Praszkovja Mihajlovna a következő ünnepnapon jól akarta tartani unokáit. Masa, a leánya, a kicsinyekkel foglalatoskodott, a nagyobbak, egy fiú és egy leány, iskolában voltak. A vő nem aludt az éjszaka és most pihent. Praszkovja Mihajlovna szintén sokáig nem aludt el az este, — le akarta csillapítani leányának férje miatti haragját.

Látta, hogy gyöngé jellemű veje nem tud másként viselkedni és élni, látta, hogy leánya szemrehányásai mitsem használnak s ezért minden erejével azon volt, hogy csillapítsa őket, s ne legyen közöttük ellentét, czivódás. Ő physikailag rosszul érezte magát, ha az emberek között feszült viszonyt látott. Meg volt győződve róla, hogy ez nemhogy semmit nem használ, hanem egyenesen káros az emberekre nézve. Egyébként nem elmélkedett sokat e dolog fölött; ő egyszerűen fájdalmat érzett, szenvedett az emberek gonoszága miatt, mint a rossz szag, hangos lárma, vagy ütlegelés miatt.

Büszke öntudattal épen azt magyarázta a szolgálónak, Lukeriának, hogyan kell a kovászt elkeverni, a mikor hatesztendő unokája, Misa, kötényesen, foltos harisnyával görbelábain, rémült arcczal berohant a konyhába.

— Nagymama, egy szörnyű öreg ember akar veled beszélni. Lukeria kinézett.

— Igen, nagysága, valami vándor.

Praszkovja Mihajlova letörölte sovány karjait, egyiket a másikkal s kezeit a kötőjével s beindult a házba az erszényeért, hogy öt kopeket adjon a vándornak, de közbe eszébe jutott.

hogy nincs kisebb pénze, mint tíz kopekás s elhatározta, hogy kenyeret fog adni neki. A szekrényhez ment, de hirtelen elpirult, mert észrevette magán, hogy fukarkodik. Oda szólt Lukerjának, hogy vágjon egy darab kenyeret, maga pedig felment, hogy kihozza a tízkopekást. — «Ime a büntetés» — szólt ő magához, — most duplán fizetsz.»

Nagy mentegetődzés közben mind a kettőt odaadta a vándornak s a mikor az átvette az adományokat, már nemcsak nem haragudott bőkezűségeért, sőt ellenkezőleg, szégyenkezett, hogy oly keveset adott. Oly tiszteletet parancsoló külseje volt a vándornak.

Bár háromszáz versznyi utat Krisztus nevében kéregetve tett meg, s bár rongyos, sovány, napbarnított volt, haja rövidre nyírva, paraszt sapkája és csizmája volt, nagyon alázatosan hajtotta meg magát, alakja mégis tiszteletet parancsoló volt, a mi rokonszenvet ébresztett iránta. Praszkovja Mihajlovna nem ismerte föl. Hiszen már vagy húsz év óta nem is látta.

— Tegye el e csekélységet, atyuska. Vagy talán inkább ennék valamit?

Szergij átvette a kenyeret és pénzt s Praszkovja Mihajlovna csodálkozva látta, hogy nem akar tovább menni, csak áll, áll és ráfüggeszti szemeit.

— Pasenyka, én hozzád jöttem. Fogadj magadhoz!

S gyönyörű fekete szemei vizsgálódva és könnyörögve néztek az asszonyra s csillogtak a feltoluló könnyektől. Őszülő bajusza alatt fájdalmasan vonaglottak ajkai.

Praszkovja Mihajlovna szikkadt kebléhez kapott, eltátotta száját és zavart tekintettel meredt a vándor arcába.

— De hisz az nem lehetséges! Sztepa! Szergij! Szergij atya!

— Igen, ő az, — válaszolt csendesen Szergij. — Csakhogy nem Szergij, nem Szergij atya, hanem a bűnös Kaszatszkij Sztepan, egy elveszett nagy bűnös. Fogadj be és segíts rajtam.

— Lehetetlen; ugyan hogyan alázhatta volna meg magát ennyire. Gyerünk be már, no!

Az asszony oda nyújtotta neki a kezét, de ő nem fogadta el. Úgy sompolygott be utána a házba.

De hol tudja elhelyezni? Lakása nagyon szűk volt. Eleinte

volt ugyan egy piczinyke külön szobácskája, olyan kis kamara-féle, de aztán ezt is átengedte a leányának. Masa most is benn ült, csecesemőjét ringatva.

— Üljön le, mindjárt jövök, — szólt az asszony, egy lóczára mutatva a konyhában.

Szergij azonnal leült s már észrevehetően gyakorlott kézmozdulattal előbb egyik, aztán a másik válláról lekasztotta kolduszsákja szíjjait.

— Istenem, istenem, hogy lealacsonyította magát, atyuska. Micsoda hire volt s most egyszerre így . . .

Szergij nem válaszolt, csak szeliden mosolygott, elhelyezve batyuját maga mellett.

— Masa, tudod ki ez?

És Praszkovja Mihailovna suttogva elmagyarázta leányának, ki volt Szergij és együtt hozták ki az ágyat és a bölesőt a kamarából, melyet Szergijnek engedtek át.

Praszkovja Mihailovna bevezette Szergijt a kamarácskába.

— Pihenje ki magát itt ; nem adhatok különb szállást. És most itt hagyom, el kell mennem.

— Hová?

— Tanítani ; — még kimondani is rossz, — zeneórákat adok.

— Zeneórákat — nagyon szép. Hanem egyre kérném még, Praszkovja Mihailovna, mert hisz én nem minden ok nélkül jöttem önhöz. Mikor beszélhetek magával?

— Szívesen. Jó lesz ma este ?

— Jó. De még egy kérdésem van : ne árulja el senkinek, ki vagyok én. Csak maga előtt fedtem föl magamat és senki sem tudja, hova tűntem el. De annak így kell lenni.

— Ah, és én már megmondtam a leányomnak.

— Kérje meg őt, hogy senkinek se szóljon erről.

Szergij lehúzta csizmáit, lefeküdt és azonnal elszenderült az álmatlanul töltött éj és negyven verszt gyaloglás után.

TOLSZTOJ LEO után, oroszból

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

A SZALONTAI TEMETŐ.

1916. október 22-én.

Búslakodik az érzékeny
Szalontai temető :
Fáj nekem, fáj, hogy nem az én
Kebelemben pihen Ó.

Várva-vártam, hogy ha egyszer
Vándor-útja véget ér,
Örök nyugalmat találni
Hozzám mégis visszatér.

Hogy halóporával a nagy
Világzajból kivonul
És a hol bölcsője rengett,
Sírja is ott domborul.

Ide térni mindig ápolt
Vágya és reménye volt ;
Hiszen szíve a szülőföld
Göröngyével összeforrt.

E néppel, e sík határral,
Mely hímezte álmait
És lelkébe hintegette
A dicsőség magvait.

Hányszor üzent a szellőtől
S fellegtől, mely erre szállt,
Míg ajkán a néma érzés
Hő sóhajra, dalra vált!

Ah! de füstbe ment reményem
S az övé sem teljesült ;
Hamva pompás síremlékek
Tengerében elmerült.

Ott, hol versenyezve gyászol
A fényűző kegyelet
S nagy gránit-koporsó áll őrt
Az alvó költő felett.¹

Ott talán körülrajongják
S társasága fényesebb,
De álma az én párnámon
Lett volna legédesebb.

Érte sajtó bánatomban
Drága vigaszul veszem,
Hogy szellemét éjjel-nappal
Itt lebegni érzem!

LÉVAY JÓZSEF.

¹ Arany síremléke a fővárosi temetőben.

IDEGEN KÖLTŐKBŐL.

Pindarus.

(Horatius, Carmina 4 : 2.)

A ki Pindarust el akarja érni,
Az viasszszárnyon repül ég felé, hogy
Úgy mint Daedalus fia járt, a tenger
Mélyibe vesszen.

Mint magas hegyről a viz árja, melyet
Medriből zápor kiömölni késztet :
Medre mélyéből úgy ömöl, szakad, zúg
Pindarus árja.

Olyan vagy, mint a kis virág.

(Heine.)

Olyan vagy, mint a kis virág,
Oly szép, oly tiszta, szende ;
Rád nézek s fájó érzelem
Lopózik a szívembe.

És mintha áldó két kezem
Fejedre kéne tennem
S hogy tiszta, szende, szép maradj,
Istenhez esdekelnem.

Fordította :

SIMONYI ZSIGMOND.

SZEMLE.

Szobrászatunk az utóbbi hat év alatt.

I.

Ez a feladat, mely váratlanul és kevésbé elkészülve ért engem és mely elől mégsem lehetett kiténi, különös nehézségekben bővelkedik. A Greguss-jutalom szabályzatának azt a pontját, hogy a megbízott előadó «a hat év alatt felmerült figyelemreméltó művekről rövid följegyzéseket tesz», természetesen nem követhettem, minthogy csak néhány hét előtt vettem e megbízást. De nem tudom, hogy ily följegyzések ebben az esetben nagy segítségemre lettek volna-e, mert a jelentés legfontosabb mozzanata, a kiváló művek összehasonlítása, akkor is csalóka emlékképeken alapult volna. A szoborművek szét-szóródnak, csak egy részük kerül muzealis gyűjteménybe, nyilvános terekre, vagy a temetőbe, a két utóbbi helyre pedig épenséggel nem mindig a legjobbak. Hogyan meneküljünk meg az első benyomás véletlenségeitől, mikép tudjam ismételt figyelmes, összehasonlító szemlélet által azt a benyomást ellenőrizni? Igaz, vannak fényképek, képes ujságokban, folyóiratokban, kiállítási katalogusokban megjelent reproductiók; de ép a szoborról nehéz fénykép alapján csak némileg is helytálló itéletet mondani, nem is említve, hogy ezek a fényképek többnyire minden művészeti érzés nélkül és sokszor technikailag is gyarló módon készülnek. Az is említendő, hogy e hat év alatt hihetetlen mennyisége a szobrászati műveknek keletkezett, sok száz, és ezeknek nagy részéről még fénykép sem áll rendelkezésre. Ezek bizonyára súlyos és részben legyőzhetetlen nehézségek. Igaz ugyan, hogy a mi a végeredményt illeti, vállalkozásunk biztatóbb képet mutat. Abból a sok száz műből a legtöbb nem tarthat számot a jutalomra, de még a figyelmes megtekintésre sem. Mindkét tekintetben csak egy-két tuczat mű jöhet szóba, melyet mégis ismerünk és jó részt újra is megtekinthetünk. Csak ezért mertem e megbízást elfogadni. Az egész feladatot azonban hiány nélkül természetesen nem oldhattam meg. A Greguss-jutalomnak nemcsak az a célja, hogy valamely legjobb művet megjutalmazzunk, hanem hogy a jelentésben igenis áttekintését adjuk ez időszak egész művészi termelésének és

ezzel a kritika magasabbrendű, összefoglaló, irányító feladatát iparkodjunk teljesíteni. Ennek a követelménynek az említett körülményeknél fogva csak fogyatékosan tudok megfelelni.

De kötelességemnek tartom elmondani, mikép szereztem meg a jelentésemhez szükséges anyagot. Elsősorban a Szépművészeti Muzeumban fordultam meg, melynek azonban ép szobrászati gyűjteménye ép most van rendezés alatt. Csak a Szépművészeti Múzeum igazgatósága előzékenységének köszönöm, hogy mégis fölhasználhattam. Nyilvános tereken e hat év alatt felállított szobor nem igen jöhet szóba, a vidéki városokban készült szobrászati emlékműveket épenséggel nem kereshettem föl, de egy részüket Budapesten láthattuk, kiállításokon. Kettőt-hármat kivéve, nem állanak azon a színvonalon, hogy tanulmányozni kellene őket. A temetők számára újabb időben sűrűn készülnek nagyobb igényű szobrászati alkotások, de ezek közt igen gyéren akad igazi művészeti mű. Egy elhunyt szobrászunk elhagyatott műtermét több ízben fölkerestem, a miért Wildner fővárosi tanácsos úrnak, ki erre az engedélyt megadta, ezen a helyen is köszönetet mondok. Ezzel az összes közvetlen forrásaimról beszámoltam. A többi anyagot a kiállítási katalogusokból, a Művészet című folyóiratból és a Vasárnapi Ujságnak illető köteteiből kellett merítenem. Ezeket iparkodtam emlékezetemmel meg-eleveníteni. Ezek alapján két jegyzék készülhetett el, az egyik az egyes évek, a másik az alkotó művészek szerint, melyekből alább rövid kivonatokat közlök.

Legbecesebb támaszomat azonban a Társaságunk által föl-kért két szakértőben, Dr. Petrovics Elek és Dr. Meller Simon urak-ban találtam. Ezek az urak nem egyzer-kétszer, mint külső emberek, vettek részt a munkában, hanem a magyar művészet ügyéért való tiszta lelkesedésből a feladatot a magukénak is tekintették, finom izlésükkal és alapos tárgyismeretükkal nagy segítségemre voltak, nagy elfoglaltságuk mellett is sok időt szenteltek nekünk. Bizonyára nemcsak nekem, hanem a Társaságnak és a művészet iránt érdeklődő közönségnek is megnyugvására szolgál, hogy a mi eljárásunk vég-eredményét illeti, teljes egyértelműséggel határoztunk. Ezen a helyen is, egyénileg is, hálás köszönetet mondok nekik, nagyon megkönnyít-tették munkámat és azt az örömet is ki kell fejeznem, hogy együtt-munkálkodásomból azt a meggyőződést is szereztem, hogy egyik legfontosabb művészeti intézetünk vezetése és fejlesztése arra való emberekre van bízva.

II.

Némely általános szempont megjelölését előre kell bocsátanunk, hogy a részletekben el ne tévedjünk.

A laikus talán azt vélné, hogy ily pályadíj odaítélését más ily díjakkal szemben a nagy szobrászati pályázatok, minő ez időszakban kettő is volt, az Erzsébet királyné- és Munkácsy szoborműé, nagyon megkönnyíthetik. E tekintetben ép a szobrászat ad az összehasonlításra oly alkalmat, melyet más művészetben alig találunk. Itt a versenyző művészek egyazon művészi feladat megoldására vállalkoznak és így erejük és gyöngeségük pályatársaikkal szemben nyilvánvalóvá lesz. De minket e pályázatok eredményei nem igen igazítottak útba és nagyon is belevág feladatunkba, hogy erről is néhány szót mondjunk. Az első az, hogy hiszen sem a Munkácsy-pályázat, sem az Erzsébet királynéé nem jutott révbe, noha az utóbbi már a harmadik volt (a térpályázatokot nem számítva), melyhez azután a folyó évben egy negyedik is csatlakozott. Mindamellett még így is okulhatnánk e pályázatokból, de majd minden pályázat más sorrendben mutatta be a kitüntetett művészeket; olyanok, a kik az egyikben első díjat nyertek, a másikban nem részesültek díjban és viszont előtérbe jutottak, a kikről más alkalommal alig történt említés. Ezeket és egyebeket látva nagy kétkedéssel kell fogadnunk az ily bírálóbizottságok döntését. Valóságos dilemma előtt állunk; pályatársak nem elfogulatlan bírálók, laikus megbízható bírálónk kevés van, külföldi szakértők sem keltethetnek megnyugvást, mert esetleg különböző irányok képviselői, a mi a művészi gondolat és stílus megítélésénél nagyon is számba jő. Csak két tényt említek. Fadruszunkat az első pályázatban gyilkos mellőzés érte; ez az egyik. A másik ez: Az egyik külföldi szakértő úgy nyilatkozott, hogy a budai Várhegynek egy bizonyos része oly alkalmas a szobor felállítására, hogy más helyre még gondolni sem szabad. Az eredmény az volt, hogy a következő pályázatban igen sok pályázó, talán a többség, szabad választás lévén adva, a városligeti köröndre tervezte a szobrot. A hely megválasztását pedig csak az nem tartja fontosnak, ki a szobrászatnak az architektúrához való viszonyát nem ismeri. Egy csecsebecsét vagy akár egy mellszobrot mindehová állíthatok; de egy nagy emlékmű vagy bele van kombinálva környezetébe, a mi első sorban architektonikus feladat, vagy egészen el van hibázva.

A második, a mit erről mondanunk kell, az, hogy ezeken a pályázatokon nem kész művészi alkotások, hanem csak ilyenek tervei

kerülnek bírálat alá. A tervnek is lehet nagy művészi jelentősége, de a terv mégis többé-kevésbé ígéret; az az egy ötöd nagyság nem azt jelenti, hogy most már a tervet csak ötször nagyobbítani kell, és kész a mű. A kinek még nem volt alkalma tervet összehasonlítani kivitelével, csak az gondolhat ilyet. Ha a művész nem tudja fejeleszteni művét, biztosan rosszat csinál. Arról nem is szólnunk, hogy valamely terv kicsinyben tetszősnek látszhatik, de megnagyobbítva nagy kiábrándulást szül. Kevés művész tud igazán monumentálisan tervezni művet és azért ez a disharmonia egészen rendes jelenség.

Végül, hogy a szót hosszúra ne nyujtsam, művészeink érdekében tartózkodunk a pályaművek nagyon is hangsúlyozott tekintetbe vételétől. Művészenk épen nem a pályázatban mutatják meg igazi erejüket. Ha pl. visszaemlékszünk a Vörösmarty-szobor pályázatára, még a megemlékezés is fáj. Igen derék művészeink képteleneknek bizonyultak phantasiájukkal, érzésükkel, gondolatukkal még csak megsejteni is a feladatot. A monumentális szobrászat leggyöngébb oldala nemcsak a magyar, hanem az egész európai szobrászatnak. Nem tudom, nem kell-e kérdezni, hogy művészi lemondások és compromissunok nélkül van-e általában monumentális emlékmű? A ki az ellenkezőt állítja, bizonyára többre tart egy nagyszerű, ragyogó szónoklatot, egy hatalmas tirádát egy finom lyrai költeménynél vagy egy benső drámánál. De ha a retorika is elvesztette régi jelentőségét, támad új, melynek óvakodnia kell a régi formáktól. Retorika ma is kell, legalább úgy látszik, törvényszéki tárgyalásoknál, a törvényhozó testületekben, a hol pedig mutatkoznia sem volna szabad, és igazán kell nagy történeti pillanatokban, melyeket azonban észszel is föl kell érni. A monumentális szobrászat ellenben oly műfaj, mely ma hagyományok nélkül tévelyeg; a szobrászat nem alkalmas medium gondolatok, eszmék kifejezésére. Egy szobormű lehet nagystíliú, hatalmas, akkor monumentálisnak mondjuk, ha semmi köze sincs is történeti eseményekhez, eszmékhez vagy alakokhoz. Viszont eszmék, események, emberi nagyság csak annyiban találhat kifejezést szoborműben, a mennyiben a test felszíne, tartása, mozdulata ezeket tükröztetheti és ez bizony csak igen szűk mértékben lehetséges. Ezek a gestusos szobrok, minők az emlékszobrok többnyire, még akkor is banálisakká lesznek, ha kezdetben, az első meglepetés alkalmával jól hatottak. Vagy gondoljunk egy legmodernebb szobrásznak, Rodinnak, a munka dicsőítésére szánt, csak tervezett emlékművére; tetején állott volna a gondolkodó, mint koronája a műnek. Ez jelentheti, hogy a munkának is a Gondolat az éltetője, kiálya. A gondolkodó elkészült: egy hatalmas férfi

act, kidagadó izmokkal. Ez volna a Gondolat? Nem inkább a tornázás istene vagy symboluma? Mégis Rodinnak van igaza, a mennyiben igaza lehet. Mert emberi erőt mégis inkább az izmok fejznek ki, mint pl. valamely szokott gestusa a gondolkodónak, mely egészen mást is jelenthet. Az igazi monumentális szobrászat különben föl nem bontható kapcsolatban van az építészettel, ez a kapocs pedig nálunk és másutt is majdnem elszakadt. A közszellem követeli a monumentális szobrot, legalább szereti, ámbár alig tudok szoborról, mely a közönséget nagyon kielégítette volna. Méltó feladat e köz-kívánságnak eleget tenni, még ha a művészetből sokat föl is kell áldozni, de nálunk nézetem szerint csak Fadruszban volt igazi monumentális érzék. A nagy pályázat természetesen nagyon csábítja a művészeket, kik maguk sem ismerhetik mindig tehetségük körét és irányát és ezzel kizökkenti őket útkjából. Ezért nem akarjuk a pályázatok eredményeit rovásukra írni. Valaki lehet igen jó szobrász, ha a monumentalitás terén nem ér is el nagy sikereket, sőt, ha szabadna tréfát kockáztatni, még akkor is, ha elér.

A mi az időhatárokat illeti, a szabályzatból világosan kitűnik, hogy az utolsó hat évhez nem tartozik az 1916. Tehát az 1915., 1914., 1913., 1912., 1911., 1910. évre kellett szorítkoznunk. A mi a kiállításokat illeti, az 1909-ben megnyílt téli kiállítás nem jöhet tekintetbe, ámbár 1910-be nyúlik át; viszont az 1915-ben megnyílt kiállítás, mely 1916-ban is nyitva van, ide tartozik, mert amannak művei már 1909-ben megvoltak, emezéi pedig 1915-ben. Ezt azért kellett külön kiemelni, mert a szabályzatban megállapított két testület, melynek joga van ajánlatot tenni a díj odaítélése dolgában, t. i. az Orsz. Magyar Képzőművészeti Főiskola és az Orsz. Magyar Képzőművészeti Társulat és mely ez alkalommal élt is eme jogával, az időhatárookra nézve tévedésben volt. Az O. M. Képzőművészeti Társulat Róna József *József és Putifár felesége* című fából faragott szobrát ajánlja, de ez már 1909-ben ki volt állítva; a Képzőművészeti Főiskola pedig Strobl Alajos szobrászművésznek Berzeviczy Albert márványba vésett szobrát ajánlja, mely azonban csak 1916-ban került kiállításra. Magától értetődik, hogy a két nagytekintélyű testület ajánlatát kellő tisztelettel fogadjuk, de ez a két alkotás ez esetben mint jutalmazandó mű nem jöhet szóba. Az alapító intenciója nyilvánvalóan az, hogy egy bizonyos meghatározott mű, nem pedig egy művész egész pályája, vagy ennek e hat évre eső része részesüljön a jutalomban; csak a színészi jutalom alkalmával mondja a szabályzat, hogy ha jutalomra méltó egyes szerep nem találkozónék, a jutalom valamely színésznek vagy színésznőnek

általában hat évi jeles működéséért is megítélhető.» A többi jutalmaknál erről nincsen szó, tehát a szabályzat, a hagyományozó akarata ellen cselekszünk, ha ettől eltérünk. De akkor igen fontos, hogy az időhatárookra és meghatározásra nézve egészen pontosan járjunk el. Szobrászati mű attól az időtől számít, a mikor kiállítják a nyilvánosság előtt vagy nyilvános téren, temetőben felállítják, vagy bármikép a közönségnek bemutatják. Hogy az a mű esetleg már régebben készen áll, de a szobrász visszatartotta, vagy más okból nem állíthatta ki, azt nem vehetjük számításba. Végül pedig őszintén kimondjuk, hogy az alapító akaratát már azért is szívesen követjük és nem valamely elismert kiváló művésznek egész oeuvre-jét tartjuk tekintendőnek, mert hiszen abban az esetben fiatalabb tehetség, mely kitűnt, soha sem jutna jutalomhoz. Ha valamely művész-vezérünknek egyik gyöngébb alkotását addigi műveinek talapzatára állítjuk, bizonyára leverné a legjelesebb fiatal művész művét is. Azután a szobrászatban más jelentősége van ily jutalomnak, mint más téreken. Nagy szobrászaink dicső pályájuk folyamán oly kitüntetésekben részesültek, hogy a mi szerény jutalmunk alig számít. Ha a szóban forgó időszakban ily elismert művészünk alkotta a legjobb művet, akkor mindezek a megfontolások semmisek. De ha a véletlen úgy akarta, hogy egy fiatal tehetség válik ki, annak benső örömmel kell odaitélnünk a jutalmat.

III.

Évek szerint fogjuk a művészi termést áttekinteni, de kedvező alkalommal egyes művészeknek előbbi tevékenységét is méltatni. Az 1910. évet a véletlen juttatja ahhoz a szerephez, hogy mintegy határvének tekintjük, holott épenséggel nem az. De nekünk a szabályzat jelöli meg a határokat, melyeket csak irányzó visszatekintés végett lépünk itt-ott át.

1910.

Ez évben Damkó József reliefjét, *A magyar szent korona adományozásának emlékművét* a Lateranban, helyezik el. Láttuk a relief első tervezetét, melynek alapján Damkó a Fráknói-féle művészi jutalmat nyerte el, láttuk a kész mintát és többen közülünk látták a művet a Lateranban. A relief jó képviselője a magyar művészi tudásnak, széles módon oldja meg epikus feladatát, és némi festői elemet visz be előadásába. Azóta Damkó szorgalmasan dolgozik, majd minden kiállításon megjelenik több művel, a Szalonban is kiállít-

tott arcképtanulmányokat, népies alakokat, női fejeket, phantasiából merített compositiókat. A relief terén említendő az 1914-ből való *Páris ítéllete*. Nem érzem, hogy a laterani relief óta nevezetes haladást tett volna. Az istennők igen morosus képet mutatnak, Paris hátat fordít nekünk, Venus meg egészen genreszerűen kéri a csoportból, melyben igazi összefoglaló compositiót nem találunk. Sokkal sympathikusabb Síremléke a Kerepesi temetőben, egy bánatos férfi és nő, melyben különösen a nő alakja kifejező. A művész, úgy látszik, még keresi a maga útját.

1910-ben még figyelmet kelt Kisfaludi Strobl Zsigmond néhány jó arcképe, melyek közül a Guttman Gézáé talán a legkivalóbb; az arczstructurája erősen van hangsúlyozva, az egész igen eleven. Már ezen a helyen mondhatjuk, hogy Kisfaludi Strobl Zsigmond ereje főképp az arcképben van, melyekből egész csarnokot alkotott. Ezek közül hadt említsük későbbi évekből Bárczy Bertuska és Piroska képmását, Follért Károly-, Görgei Artur-, Berczik Árpádét stb. Egyéb művei közül a legsikerültebb a *Finale* című 1912-ből, három női act, bronzból, kettő csoportot alkot, a harmadik kartávolságnyra távol van tőlük, a szélső és középső kifeszített karja egymásba fonódik. Jó studiuma a női testeknek és állásoknak. A Rudits-díj nyertese. Ő alkotta meg 1910-ben Szentimay Elemér síremlékét. Kétségtelenül egyik legjobb arcképművésznünk, ki az arcz jellemző vonásait jól ellesi és kitűnő technikával ábrázolja.

Hasonlót kell mondanunk Kömendi Fim Jénőről, kinek 1910-ben csak egyik mellszobrát látjuk, *Miss Margarete Brown*, de azután majd minden évben egész sorozatát a jóhatású portrait-knek. Csak emlékeztetünk a jó Vámbéry-fejre 1913-ban. Ugyanebben az évben reliefet alkot, ülő alakot, mely jól bele van komponálva egy körbe, festői hatást is tesz, de az alak pose-a mégis mesterkéltnak látszik.

Nem akarunk nagyon sok nevet felsorolni, azért egyes művészek ez évi alkotásait inkább más évek termése közt fogjuk említeni, de nagyobb figyelmet kelt ép ez évben Sámuel Komél, ki a magyar szobrászatnak egyik igazi reménye volt és, fájdalom, fiatalsága delén halt meg az uzsoki csatában. Ebben az évben — miután 1909-ben először jelent meg a nyilvánosság előtt — állít ki öt művet: *A merengőt*, *A kis szegyenlőst*, *Évát* stb. Majd megjelenik a *Menekülővel*, melyet a Szépművészeti Múzeum szerzett meg, később néhány tanulmányfejjel, egy *Fortunával* stb. Alig egy tucat mű mindössze. Sámuel a Hildebrand-irányhoz tartozik, melyről még több ízben lesz szó; inyese ő a formának, mint nagy mestere, keresi a puha, érzékes

vonalat, jól ismeri az anyag természetét, melyből formáit alakítja, főleg márványban gondolkodik, majd minden műve márványban vagy márvány számára készült. Talán legjobban mutatja be művészetét *A menekülő*, melyben a sietés is, a kétségbeesés is tompultan jelenik meg; szenvedélyesebben kifejezve nem thema egy Hildebrand-követő számára. Inkább neki való az *Éva*, melynek pose-a nem minden affectatio nélkül való, míg *A kis szegénylős* jó act, de a testet nem eleveníti igaz érzés és az egész genreszerűségbe vész. *Kinizsije*, Csikász művének átdolgozása vagy helyettesítése és *Dávidja* nem éreztetik velünk, hogy ilyféle érzéseknek megtalálta volna már a kellő formáját. Bájos a *Fortunája* 1912-ből, mely ennek az iránynak igen jó képviselője. A cím nem jelent sokat, ne is vezessen bennünket félre, a fő a vonal szépsége, a nyugodtság a mozgásban, a csöndes báj és tisztaság. Samuel 31 éves korában halt meg. Még alig bonthatta ki szárnyait, de művészetének mesterségében már nagy készséggel rendelkezik, jó uton van, önállósággal és friss érzéssel dolgozik. Emlékét meg kell őrizni. E cyklusban kezdődik és végződik a pályája.

[Strobl Alajos legjelentősebb alkotása ez évben nagykörosi Arany-szobra, egy gazdagon díszített oszlopon Arany mellszobra, a talapzaton Arany vén számadója a maga kutyájával. Az ifjú Arany igen sikerült, kifejező fő, a vén számadó talán nincs szoros szobrászati összefüggésben Arany mellszobrával, de egyszerű alakja sajátosan odahajolva a gazdag díszű szögletes oszlophoz jó ellentétben van vele. Ugyanabból az évből való szobrászatunk ez egyik vezérének, ki ép oly termékeny mint kiváló, még több műve: gr. Széchenyi Gyula mellszobra, Koburg Klementina szobra Gothában és más mellszobrok, *Az igazság*, *Párka*, *Díszkút-tervezet*, *Diana*, *Szt. Ferencz*. A következő években is inkább mellszobrokat kapunk tőle, Augusztia főhercegnő és József főherczeg nagyszerű képmását, majd Székely Bertalant, gr. Apponyi Albertet, közben *Tanulmányfejet*, *Assisi Szt. Ferenczet* és *Vasmunkását*. Mostani Berzeviczy- és Benczur-mellszobra csak folytatásai e gazdag szoborpantheonnak, melyben mind alkotójánál, mind pedig alkotásainál fogva örömmel leljük. Itt volna az ideje, hogy e művésznök beható méltatásra találna. Ebben kellene kifejtteni, mily bámulatosan sokoldalú ő szoborképmásaiban, mily verve-vel, melyet magasfokú technikai tudás oly készségesen támogat, dolgozza ki az arcz jellemző vonásait és kapcsolja szinte egy lendülettel egységbe. De legnagyobb alkotásai ezen a téren mégsem ez időszakból valók. Csak rámutatok egyik legjobb alkotására, Görgy-jére, mely

1893-ból való, Jaszai Mari, Tisza Kálmán, Náday sat. sat. kitűnő mellszobra, nem is említve *Anyánk* című szobráát, mely mégis legmonumentálisabb műve és a Szépművészeti Múzeum gyűjteményének egyik dísze. Ez kapta 1900-ban a Grand-prix-t Párisban. Nagy emlékművei közül a Kossuth-mauzoleumot tennők első helyre. A szabadság szárnyas geniusza, fáklával a jobbában és az oroszlán mellette, nagy erővel hatnak a nézőre és ily rhetorikai művek sorában ez egyike a legigazabbnak. De ezek mind nem tartoznak jelentésünk keretébe. Csak épen a hódolat adóját akarjuk lerakni a művész előtt.

Róna József sokoldalú, szellemes és virtuóz tehetségének sem ebben, sem a következő években nem kapjuk oly erős bizonyítékát, mely a saját tehetsége magaslatán állana. A *József és Putifárt*, mely mint említettük, nem tartozik a mi időszakunkba, sem tekintjük ilyennek. Elismerjük benne a virtuóz művész nagy készségét, de a művész sem a naturalismus, sem a romanticismus közt nem tud igazán választani. Nézetünk szerint a fa mint anyag ép erre a témára alkalmatlan, habár a művész szellemesen eltakarja ezt az alkalmatlanságot. A női testet ily helyzetben a márvány sokkal jobban tudta volna ábrázolni. Ha nézzük, mindig ösztönözve érezzük magunkat márványba transponálni. Akkor a vonalak jobban érvényesültek volna. Bronzban talán szenvedélyesebbnek alakult volna a csoport. A fa bizonyos genreszerűséget, futólagosságot ad az egésznek, legalább ez volt az én benyomásom. A mi időszakunkba esik *Meglesett bachanszó* (1910) és *Boccaccio* (1915), de a *József és Putifárt* tanulmány is 1915-re. Debreczeni Kossuth-emléktervezete (1910) a III. díjat nyerte. A Putifár-genreban mégis magasabban áll az *Utolsó szerelem* és emlékművei közt a legértékesebb Szavoyai Jenő szobra, melyet a maga nemében és stílusában igen értékes alkotásnak kell mondanunk. Róna a domborműben is érdekeset és szépet alkotott és síremlékei közt a Telepy-féle érzésben igen jó, magasan föléje helyezzük az 1915. síremléknek, melynek azonban az az érdeme, hogy a művész örök-ifjú szelleme új irányban is meg tud próbálkozni. Róna a naturalismusból indult, de legjobb alkotásában iparkodik megszabadulni tőle. A barokban való próbálkozásai az emlékműszobrászatban tán a legsikerültebbek. Nem könnyű őt egy formulával jellemezni, annyira sokoldalú és kísérletező, fejlődő. A genre és a relief most az ő igaz birodalma; erre látszik a Képzőművészeti Társulat ítélete is mutatni.

De végzünk ezzel az évvel, mely oly számos kapcsoló pontot mutatott a reá következő évekkel. A nevek nagy részét nem is

enlítettük, holott Beszédes László, Bory Jenő, Csillag István, Gács István, Gimes Gindert Péter, Holló Barnabás, Istók János, Kallós Ede, Lányi Dezső, Margó Ede, Markup Béla, Simay Imre, Szentgyörgyi István, Telcs Ede, Csiszér János, Moiret Ödön (*Forrás* nevű művével megnyeri a Ráth-díjat) ebben az évben is figyelmet érdemelnek és a teljes névsort még ezek sem adják. De néhányra a következő években lesz alkalmunk visszatérni.

1911.

Az éveknek megvan a maguk szeszélyük. Bó termésűek néha váltakoznak soványokkal. Az 1911 a szürke évek közül való. De ebben az évben tűnik föl a fiatal nemzedéknek egyik legerősebb tehetsége, Csikász Imre *Fiatal leány* és *Ülő leány* nevű két szobrával, melyet a következő évben az Ifjúság című szobor követ. Azután meghalt, még nem egészen harmincz éves korában. Tanult Münchenben, Brüsszelben, Van der Stappennál és Rómában. Ott mintázta a *Fiatal leányt* és az *Ifjúságot*; mindkettő a Szépművészeti Múzeumban van és a *Fiatal leány* a müncheni tárlaton állami arany érmet nyert. Az *ülő leány* a Ráth-díjat nyeri. Így buzdították a művészt, ki oly fiatalon elhagyott bennünket. Ki tud róla? Leginkább Petrovics és Meller urak, kiknek finom és biztos ítélete nem engedi veszni az ifjú tehetség jogát. Csikászról nem elég azt mondani, hogy a müncheniekhez tartozik. Hatott rá Rodin, de bizonyos, hogy Hildenbrandtól is sokat tanult. Mondhatni, hogy az övé az igazi öntudatlan művészet, mely azonban sok mindent tud, csak nem fogalom, öntudatos elv formájában, inkább ösztönszerűen, objectív módon. Szinte az ártatlanság stádiumában van még. Szigorú szobrászati módon componálja a testet, nem akar semmit kifejezni, mint a testet, főleg a fiatal test vonzza, contourjainak élességével, formáinak soványságával, melyek még nem ismerik az érettséget és az érettség tobzódását és hanyatlását. A hogy' az a fiatal leány felénk lép, valami oly öntudatlan báj van e fejletlen testben, mely holnap ki fog virágozni, szinte mystikus egyszerűség és mozgás, egyensúlyozottsága a test tömegeinek, — ha ugyan itt tömegekről lehet szó — hogy első látásra, a helyes és egyedüli alkalmas szempontból nézve, rabúl ejt bennünket. Mégis csak a fiatalság tudja a fiatalságot kifejezni. Csikász keveset alkotott, de az a kevés fenn fogja tartani nevét.

Egyébként többnyire a régi nevekkal találkozunk, oly alkotásokkal, melyekről haladást nem igen lehet megállapítani. A legtöbb.

művészt ez évben bizonyára az Erzsébet királyné emlékpályázat izgatja és foglalkoztatja, melynek a legjobb akarat mellett sem tudok jó hatást tulajdonítani művészetünkre. Sok izgató törekvés, nemes becsvágy és megfeszített munka — kevés igazi eredmény. Van egy ismert latin közmondás: *In magnis etc.* Mint a legtöbb közmondás, ez is csak egyes esetekben igaz, ebben nem az. Mit használ, ha valaki tehetsége köien kívül eső feladatra tékozolja erejét? De erről még az 1913. év alkalmával kell beszélünk. A sok Kossuth-szobor a vidéken hasonló hatású. Művészeink keresethez jutnak, de nem igazi művészi feladatokhoz, melyekről már a rendelkezésre álló eszközök csekélységénél fogva sem igen lehet szó. Hozzá nem értő emberek számára szobrokat csinálni kín és gyötrelme a művész számára, ki végre is kénytelen engedelményeket tenni a közizlésnek, ha ugyan ezt ízésnek lehet nevezni. Egyébiránt így van ez Budapesten is. Miért készül annyi arckép-szobor? Mert élni kell és arckép is kell. Ritkák a Csikászok, Samuelek, kik elmélyednek egy látomásba, kialakítják és megformálják, pedig ez az igazi szobrászat. De térjünk vissza 1911-hez. Csak épen megemlítem Gárdos *Ledáját*, Holló mellszobrát, mindkettő emlékszobrokat is alkotnak, amaz Gondossal Kossuthot Sátoraljaújhelyen, emez Györgyivel egy II. Rákóczit. Istók arcképeket mintáz és Csányi László emlékszobrát Zalaegerszeg számára (1 díj), ugyancsak ő tőle van Bartha Miklós szobra a Városligetben, melyről nagy dicséretet nem tudnék mondani. Strobl Zsigmond jó arcképekkel jelenik meg és néhány tanulmánynyal, Körmenyi Finom arcképekkel, Lányi Dezső szép női ettel és egyebekkel. (*Leda a hattyúval* egyik legfinomabb műve) Margórák *Dankó Pistája* Szegeden említést érdemel, Markup állatképeket mutat be, de ugyancsak ő Krennerrel együtt megkapja a II. Sándor-csár emlékmű-pályázaon az egyik díjat. Hadd említsük itt Margódecoratív műveit a Kereskedelmi Bank palotájában, melyek kiváló finom diszító ízésről tesznek bizonyosságot. Murányi Gyulát már 1910-ben is említhettük volna a *Kupaktanács* nevű genre-jelenetével, ebben az évben jobb themákat választ (*Juczi, Nerecő leány, Fohász*); de nem ad tiszta szobrászati megoldásokat. Pongrácz Sándor, ki az Erzsébet-mű pályázaon kétszer kitünt finom Erzsébet alakjával, itt arcképet, genret és egyebet állít ki, Reményi József egy sor arcképpel és szoborművel jelenik meg, Rubietzky kissé érzélgős genre-csoportokat és alakot mutat be, Szentgyörgyi jó portraitt és egy jó ézésről tanuskodó álló alakot e különös címmel *Va-t-en*. Csiszér Jánostól vannak arcképek, Tóth Istvántól egy jó

Hazslinszky. A kerepesi-úti temetőben egyik síremléken Tóth pompás leányalakot mintázott. Teles Ede gazdag tehetségét már régen tanultuk meg becsülni, néhány jó értelemben vett genre-jelenete van és egy arczképtanulmánya. De Telesről még lesz szó. Itt is kissé taláломra választottunk ki a fölmerülő sok név közül egynehányat.

1912.

Ez az év sem gazdag meglepetésekben. Kiss Györgytől megemlítjük a három kassai vértanút az Esztergomi bazilikában, a melyekre nem kell vidéki mű mértékét alkalmazni. Kolozsvári Szeszák F. egy *Danaidát* és egy *Tánczosnőt* mintáz, Liipola, ki mint külföldi nem tartozik ide, mégis említést érdemel mint jó művész és hozzánk vonzó finn ember, Moiret Ödön kissé puha és tetszeni vágyásával a modorosságához jár közel, de érti az emberi testet. Pásztor Jánostól van egy igen jó szobor (*Az elüszött*) mely a Szépművészeti Muzeumban látható; ugyanő kiállít egy csinos *Vizhordó leányt*. Radnai Béla Damjanics-szobra Szolnokon érdekes mozdulatban mintázza a várból kirohanó csoportot, Simay föltünik. nagy-szerű állatképeivel, melyeket még nem stilizál túlságig, ifj. Vastagh Gy. II. Rákóczi Ferenczet Szeged számára mintázza. (Megnyeri az Ipolyi Arnold-díjat). Vedres föltünik egy érdekes síremlék-plaquette-tel. Nem említünk többet, mert nem akarjuk a hallgatókat művészs- és szobornevekkel elkábítani. A közepszeren kevesen emelkedtek fölül; vannak, a kik alatta maradnak. Ha legalább jó fényképekkel támogathatnók jelentésünket!

1913.

Igen különös, mintha természeti jelenségekkel volna doigunk, midőn száraz évek után nagyon bő következik, az 1913. év emlékezetes lesz szobrászatunk történetében, bőven kárpótol bennünket az előbbiekért. Hogy betűrendben menjek, először Beck Ö. Fülöpön akad meg a szemem, ki ebben az évben rendez collectiv kiállítást. Beck legjobb plakettistánk, kinek első sorban köszönjük e műfaj felvirágzását. Sajnáljuk, hogy nem térhetünk ki e műágra, melyben azután igen jeles művészeink is megpróbálkoztak. De Beck más téren is érdekes és vissza kell térnünk hozzá. Csikász *Ifjúágát* már említettük. Damkóról is volt szó; föltünnek Gács és Szamovolszky, a Szabadságszobor-pályázat szerencsés nyertesei, mert a külföldi sajkértők: Bartholomé, Van der Stappen, Calandra, egyhangúlag nekik

juttatják az első díjat. Holló Barnabás ebben az évben alkotja (Greguss-szobrát, melynek leleplezését kegyelettel néztük. Horvay János megnyeri a genfi Kalvin szobor-pályázaton a második díjat, collectiv kiállítást rendez műveiből, megalkotja a Rákosi-család síremlékét; Kallós Ede Bánffy-síremléke a kerepesi-úti temetőben a művésznak egyik legjobb alkotása és ily összevetés nélkül is figyelemreméltó. Sok arckép-szobrásunk is jó dolgokat állít ki. Ligeti Miklós is collectiv kiállítást rendez az Ernst-múzeumban és hajlékony, leleményes tehetsége sokoldalúan mutatkozik be. Ligeti tán főképviselője most a szobrászat festői irányának. Ebből az évből valók *Tana és Venus, Madonna a gyermek Jézussal, Krisztus sirbatétele* nevű művei. Behizelgően hatnak, a mester nagy technikai készségéről és friss merészségéről tanuskodnak. Hogy az impresszionismus hová fogja vezetni, nem tudhatjuk, de sejtjük, hogy el fogja hagyni vezérét. Maróti Gézától való az ez évben leleplezett Ráth György-emlék a temetőben. Murányi Béla a golyódobó régi szobrászati problémáját jól oldja meg. Radnay Béla Pázmány-szobra ebben az évben készül el. Samuel Kornél utóijára állít ki, szobrának neve *Szeretet*. Szamovolszky Horvay jó mellszobrát mintázza és ő meg Gács *Hadurt* meg *Hadur lovait* állítják ki, melyek Münchenben arany érmet kapnak és nagy, szenvedélyes mozdulatukkal ellenállhatatlanul hatnak. Megjelenik Vedres Márk hosszú külföldi tanulmányutak után két kis plastikával (*Korsós nő* és *Fésűlködő nő*), melyekben Csikász és Samuel mellé mint egybenmásban rokonuk helyezkedik el. Soós Vilmostól jó plaquetteket látunk. Mennyi irány, gazdaság, egyéniség és érdem!

Ehhez járul a nagy Erzsébet szobormű-pályázat, melyben a legjobb művészek vesznek részt.

A pályázatról nem akarunk részletesen szólni. Hiszen azóta új pályázat volt, hasonló eredménnyel, illetőleg eredménytelenséggel. Mégis néhány adat tanulságos. Nem kevesebb mint 24 pályamű érkezett be. Az első díjat Telcs Ede és Györgyi Dénes nyerték meg. (Az építész nevét el nem hagyhatjuk, mert a kettő csak együtt alkothat értékeset.) A másodikat Hikisch és Szentgyörgyi, itt főleg az architektura tetszett, a harmadikat Maróti Géza. Tizenhárom pályaművet megvett a bizottság, ebben a sorrendben: Zala—Bálint—Jámbor, Margó—Pongrácz, Tóth István—Foerk, Róna, Kolozsváry Szeszák—Pásztor, Füredi—Lechner, Kriesch—Györgyi, Menyhért—Moiret, Bory, Graef—Reményi, Vas—Gindert—Rerrich, Verő, Gyalus—Kallós—Ujvári (ez utóbbi festő). Külföldi szakértők voltak Bartholomé és Lagae brüsszeli művész, Hildebrand nem jött el. A Mű-

*vész*et című folyóirat 1913. évi kötete közli véleményüket. Ha ez véleményük egész szövege, akkor ez a legkülönösebb, a mit ilyenekre vonatkozólag olvastunk. Egy szót sem szólnak a művekről, csak a helyről. Véleményük így kezdődik: Az Erzsébet királyné dicsőítésére szánt emléktervnek futólagos megvizsgálása után, figyelmes vizsgálat tárgyává tettük az emlékeknek szánt helyet... (A terveket *futólagosan* nézték — miért is néznék behatóan? — a helyet pedig *figyelmesen* vizsgálták). A vége «itt van igazán helye egy dicső emlékeknek. Bartholomé, Jules Lagae.» Meglehet, hogy a szobortervekről szóbelileg nyilatkoztak, ámbar csak futólagosan nézték őket. Mindenesetre szavaztak. De ennél mégis többet érdemeltek szobrászaink. Teles királynő-alakja valóban szép, bájos; csak az kérdéses, hogy monumentális kivitelre való-e? Teles egyébként most tavasszal is az első díjat nyerte és erre a maga finom királyné-alakjával rá is szolgált. A mit annyira becsülünk arczképeiben, az átszellemültséget, az élő fölszint, a gyengédséget, az praedestinálja oly feladat megoldására, melyhez szobrász nem lehet eléggé finoman mintázó. Zala György királyné-alakja nem oly finom, viszont nyugalmas fenség gyönyörűvé teszi ezt az alakot is. Róna József királynéja igen elegáns megjelenésű, méltó arra, hogy márványban lássuk. Fűredi alakjában is szép királynői tartást találunk. Másokban is egy-egy sikerült vonást vagy részletet találunk, meggyőzni egyik sem győzött meg bennünket teljesen. De a mit fent a pályázatokról mondtunk, talán ebben bizonyságokat talál. Kivéve Teleset talán egyik pályázó sem állott saját tehetsége magaslátán, mert Róna is már Gödöllő számára első formát adott az ő Erzsébet gondolatának, melyet azóta mégsem tudott igazán fejleszteni, vagy újjal föleserémi. Hogy mit köszönjünk ezeknek a pályázatoknak, jót-e vagy rosszat, még most nem tudhatjuk. Az majd ki fog tűnni, ha egy nagyobb tehetség a feladatot új színben, új szemmel, új lélekkel fogja látni. Mi ezeket a szoborterveket nem igen vehetjük tekintetbe. Csak mint az év nevezetes mozzanatát említettük és némi tanulságot merítettünk belőle.

1914.

Az 1913-ik év még néhány meg nem beszélt fontosabb művészi jelenségeinek tárgyalását későbbre halasztva sietünk szemlénket befejezni, hogy áttekintésünk némi teljességre tarthasson számot. Minthogy az előbbieken egyes művészek *œuvre-jére* is tekintettel voltunk, gyorsabban végezhetünk. Ebben az évben állítja ki Horvay Kossuth

emlékének egyik főalakját, az arczképszobrászok hosszú sorban vonulnak föl, kik közt Telcséi kiválnak, de Csiszér Jánoséi is jó hatást tesznek. Beck Ö. Fülöp kísérleteket tesz különböző anyagokkal, így Liszt fejét harashti márványból faragja, *A szenvedés* nevű szobrát harashti kőből, egy női alakját galicini márványból. Majd a következő évben még érdekesebb problémákkal küzdök, a primitívek módjára kőből farag alakokat, egyeseket reliefszerűen és néha a monumentalishoz közeljáró hatást tesz. Egészben véve kísérleteiben talán nem ért végleges eredményeket, hanem hogy ő maga művészi tevékenységében, alkotó erejében meggazdagodott, alig szenved kétséget. A chablon lealacsonyítja, majdnem géppé értékteleníti a művészt; kísérletezés, újak keresése a tehetségeseknek hasznukra van. Ez évben dült el a Munkácsy szobor-pályázat, azaz nem dült el, mert a négy pályázó művész közül egy sem kapta a megbízást, Pályáztak Pásztor, Szeszák, Kisfaludi Strobl és Pongrácz. Pásztor és Pongrácz művei kiválnak, de véglegesen nem oldották meg a problémát, a mely pedig mégis könnyebben megoldhatónak tetszik, mint az Erzsébet-emléké. A pályázat el van intézve, nem akarjuk új kritikával a már megkritizáltakat bántani, de nyilvánvaló ebből és sok egyébből, hogy egész emlékszobor-ügyünk súlyos válságba jutott. Nem mintha régiebb és újabb művészeink most rosszabbak volnának, mint azelőtt, ellenkezőleg változatosabbak, tanultabbak és ízlésük is javult, de a közönség kritikussabb lett és a bíráló bizottságok félenkebbek. Egyébként ez körülbelül így van egész Európában. Az olasz monumentális emlékeket alig lehet megnézni, földön csúszó naturalismus és üres declamatorikus phrasisek közt imbolyognak. A francziák bizonyára a legtöbb ízléssel, technikai készséggel és inventióval dolgoznak. Szobrászatot és festészetet, úgy látszik, még ezentúl is hosszabb ideig Párizsban lehet tanulni. Ott nem szakítottak egészen a traditíóval, a mely mindenben utbaigazító, az egyéni önkényt és szeszélyt jótékonyan megfékező erő. Az a superindividualismus, melyet egyes művészek affektálnak, többnyire tehetetlenségből és egyes æsthetikusok tanítanak, minden positiv meggyőződés hiányából, egyik tévelyítő gondolata a mai művészi élet chaosának. A legnagyobb művészek mindig a hagyományból indultak és csak abban voltak nagyok, hogy tovább fejlesztették, de nem önkényesen, hanem magának a hagyománynak útmutatása szerint. De a merész individualismus Párizsban is lábra kapott és a Rodin-utánczók nem kis csapata a mester genieje nélkül a mester szabadságát önkényre magyarázza. A német szigorúbb stílus, mely a classicismusból indul, de útközben a renaissanceból sokat föl-

szed, actban és phantasiabeliekben szépet alkotott, de a nagy emlékszóbor terén mégis kevesebb sikereket ért el. A nyugalmas pose lehet nem kevésbé conventionalis, mint a szenvedélyes. A német stílus, mely a szigorú vonalszépséget keresi, a test formáinak tektonikáját jogához juttatja, új emlékszóbor-stílust keres, részben visszatér a jó renaissance-mesterekhez. Ellensége annak, a mit emlékszóbor-tól a romantikusok megkívánnak: gondolatoknak, tetteknek elbeszélését, kifejezését, symbolisatióját. A német æsthetikusok nem kevésbé panaszkodnak az ő emlékszóbor-bajaikon, mint miünk. Nálunk elhez hozzájárul, hogy hajlamunk lévén a retorikához, nagyon is nagy számban kaptuk a declamatorikus, üresen pózoló alakokat és az összes retorikai figurák lassan-lassan hitelüket veszítették. A kinyújtott kéz, az összefont karok, a lehajtott fő, a fölvetett fő, a jobbra, a balra kilépő láb stb. stb. hol vannak, ki meri őket adni, ki akarja elfogadni? A traditio megszakadt és művészeink azt hiszik, hogy kedvük, lendületük, lelkesedésük vagy erős akaratuk párosulva rutinnal, ügyességgel, szorgalommal, majd csak kitaláltat velük valamit. Az igazság az, hogy az emlékszóborban is az egyszerűség, természetesség, igazság és objectivitas latnak, nem a rendkívüli, hanem a rendes, melyet igaz érzés sugalnaz és igazít. Művészeink nem mernek igazak lenni. Egészen üdítően hat összes újabb szoborműveink közt Gács és Szamovolszky Szabadságszóbor-tervezete. A középben Hadúr, jobbra-balra csoport (az egyiknek élén Kossuth, a másikén Petőfi alakja) és elül a Harez a bigáján, mely embertesteken gázol keresztül. Csak a csoportok ellen van kifogásunk, mert szobrászatilag nem elég megokoltak és egyszerűek — mire valók itt tömegek? Többet tudnak ezek mondani? Kell-e sokat mondaniok? — A Hadúr alakja majestatikus és a biga a lovakkal, melyet már említettünk, remek. Ez kapott Münchenben is állami aranyérmét. Szamovolszky meghalt, Gács orosz fogságba került, mi lesz az ő művükkel?

Ez év alkotásaiból említést érdemel Istók János *Király József pécsi püspök* jó szobra, Ligeti Miklósnak néhány szép mellszobra, Moiret műve (*Válás*, a czéhbeliek kiállításán) és Margó-Pongrácz Kossuth-szobra Debreczenben.

1915.

Ebből az évből már említettük Beck Ö. Fülöp kőszobrait, bronz szittya lovasa is említésre és elismerésre méltó eleven mozdulatával és tetsző silhouette-jével. Holló Barnabás Mátyás szobrát készíti el a

sajógömöri templom élé, néhány mellszobrot is láttunk tőle, de ereje megroppanóban van. Horvay részleteket állít ki a Kossuthszoborból, de az egészről, mely a részleteknek is megállapítja végleges értékét, nincs igaz képünk. Lányi Dezső hajlékony tehetsége most állatábrázolás felé fordul, Pongrácz Szigfrid *Sárkányöltő*, *Salomét* és Munkácsy-tanulmányt állít ki, Radnay Béla Leiningen tábornok emlékét faragja. Zutt és Liipola az 1915. kiállításon is föltűnnek, amaz érmeivel, emez *Ifjúság* és *Síró nő* nevű szobraival. Istók János *Fiatalkor* szép fejlődésben mutatja a művész tehetségét. Ligetinek néhány szép arcképszobra van. Egy meglepetésben részesülünk, a kerepesi-úti temetőben a korán elhunyt Szamovolszky sírján egy bronz alakot látunk, női actot, a művész saját művét, mely valóban méltó emléke az elhunytnak. Azóta megtudtuk, hogy ez a műve már 1911-ben ki volt állítva Münchenben, a hol állami aranyéremet nyert. A heves fájdalom kifejezése arczban és testtartásban, finoman kezelt felszíne a fejnek, tartózkodás a festői hatás túlzásaitól, mégis a fájdalom mint heves áradat szinte végigszáguld a testen, melyet a szakításig feszít. Nem tudom, hogy jól szolgál-e engem most az emlékezet, mert még fényképe sincs e jeles műnek. De láttam a temetőben és láttam a gipszöntvényt a művész elhagyatott műtermében és mindkét esetben vérbeli szobrászati alkotás, erős, temperamentumos érzés hatását tette rám.

Zala, a nagy szobrászatnak Strobl mellett hazánkban legelső képviselője, ez évben, sőt az egész időszakban alig állított ki valamit, csak már régebben kész részeit a Millenniumi emlékműnek és 1915-ben Deák mellszobrát. Olvastuk, hogy egy most kiállított mellszobrát a társulat juryje ötezer koronával jutalmazta és az állam megvásárolta. Az utolsó részlet a Millenniumi emlékből, melyet kiállítva láttunk, a Háború alakja bigával, a nagyon összetett műnek bizonyára egyik legszebb részlete. A Városligetben ez a biga és a temetőben Kossuth mauzoleuma legméltóbb képviselői a nagy, részben szertartásos architektúrával kapcsolatos monumentalis szobrászatnak. Nem zárhattuk be ez ismertetést, hogy alkalmat ne kerestünk volna Zala nagy tehetsége előtt is tiszteletünket kifejezni. Nem sokára itt lesz ideje annak, hogy a nagy millenniumi emlékművet a maga egészében tanulmányozhassuk és megítélhessük.

IV.

Már az eddigiekből is látni a helyzetet, melyet a mi felfogásunk szerint magunk előtt találtunk. Az első sorban álló Zala és

Strobl, azután Róna és Telcs nem alkottak ebben az időszakban oly művet, mely mellözve előző nagy művészi érdemeiket, a díjat nekik juttathatná. A többiek sorából kiemelkednek Szamovolszky és Horvay, továbbá Csikász, Sámuel, Vedres. Ezek mintegy két táborba tartoznak, ámbar ez természetesen csak képletes beszéd és a művészetben ily éles határok nem vonhatók. Mégis mondhatni, hogy Szamovolszky és Horvay a szobrászat romanticismusának, Csikász, Sámuel, Vedres inkább a classicismusnak képviselői. Csak-hogy ezek a kifejezések nem egészen egyértelműek a szobrászatban, a festészetben és az irodalomban. Itt a classicismus jelenti a szobrászatit a szónak szűkebb, sőt legszűkebb értelmében. Az emberi test a főszépsége, karaktere, ereje, egészstructurája, érzése, de nem a mint az a szobor nevében vagy valamely conventionális gestusban megnyilvánul, hanem a test fölszínén, szinte testileg, megfoghatólag, mindenesetre szemmel láthatólag. A classicista szobrász nem a képzettársulásokkal, a szobor exegesisével, «eszmékkel», «programmokkal» dolgozik. A mit testileg ki lehet fejezni, a szobrászat körébe tartozik. De testileg kell kifejezni, nem festőileg, nem a fény és árnyék játékaival, hanem vonallal, fölszínnel, testtel. Ezért szereti a classicista a márványt, kivéve a kis plastikában. Ezért idegenkedik a nagyszabású monumentumoktól, melyekben a monumentalitas rendesen a művésziesség rovására megy. A monumentális szobrásznak rendesen azok a problémái, hogy elvont gondolatot miféle symbolitással fejezhessen ki és hogy csoportjait, mert ilyenekre szüksége van, miképp tartsa össze és hozza egyensúlyba, rhythmikus kapcsolatba. Ezek tulajdonképen, kivéve az utóbbit, nem szobrászati problémák. A classicistának a problémái mindig tisztán művésziek, a test helyzete, mozgása, a testiség minden mozzanatának igaz és kifejező ábrázolása. Ilyeneket találunk Csikásznál, Samuelnél és Vedresnél, a ki kisebb formátumban dolgozik, örökkön kereső, de mindig szerencsésen találó lélekkel. Mert mihelyt a problémája meg van adva, meg is van oldva. Ezt a régiektől és az olasz renaissance mestereitől tanulta, ezektől is csak a fénykorszakban, nem az eklektikus alexandriai, vagy a már modorosabb barokk időkben. Vedres kitűnően ismeri a testet, ismeri és szereti és igazságához hévvel ragaszkodik. Sokat láttam kis plastikájából, mindig meglepett igazságával. Említem a *Nő tükörrel*, *Tánczosnő* sat. nevű szobrokat, a nyugalmas lábak plastikus kifejezései, mert még a *Tánczosnő* mozgása is mértékében távol van a heveségtől. Olyanok, mint Vedres, tekintetbe veszik az anyag sajátosságait is. Vedres kitűnően tud bánni az anyaggal, a kóvel, bronzal, hosszú éveken át Firenzében művészetének mesterségét is meg-

tanulta. A classicisták nemcsak az anyagot tekintik, értik, érzik, ők elvüknél fogva a szobrászatnak az építészettel való lazult kapcsolatát is ismét helyre akarják állítani. A szobor a térben kapcsolatokat keres a környező világgal, nem állhat a maga helyén minden vonatkozás nélkül, ha másképp nem lehet, teremtet magának ily viszonyt, vonatkozást, más szóval architecturát, vagy már készen találja és fölhasználja. Szívesen megosztozik a hatáson az építészettel. A classicismus természeténél fogva decoratív természetű is.

Ezzel szemben a romantikus szobrászat ki akarja tágítani a szobrászat birodalmát, többet akar tudni kifejezni, mint a classicisták, complicált érzéseket, melyeknek ábrázolásához segítségül hívja a fény és árny játékát, a vonalak és felületek szigorúságának feloldását, a csoportok festői elrendezését. Itt azután tág tér nyílik mindenféle elvek alkalmazására, van naturalismus, van in- és expressionismus, van festői szobrászat stb. stb. Míg a classicismus mozgalmának főképviselője ma a német Hildebrand, a ki, mint könnyen elképzelhető, irtózik a monumentalismus szokásos formáitól és egyszer se jött el hozzánk pályadíj-bíráói meghívásokra, addig a romantikusok nagy képviselői a francziák és belgák; Rude *Marseillaise*-e, melyet mindenki ismer, talán legszebb, legelragadóbb példánya e művészetnek. A harc furriája a csoport felső részében heves előretörő mozgásában száz meg száz rossz utánzatot hordoz a lelkiismeretén. A kedvesség irányában idevaló Carpeaux tánczcsoportja a párizsi nagy operában. Viszont a csöndes mozgást, de festői csoportban, képviseli Bartholomé híres temetői emlékének. A mi Szamovolszkynk ennek az iránynak tehetséges képviselője és száguldó lovai valóban gyönyörűek. Horvay igen közel áll hozzá.

Melyik irány jogosult? Vakmerő állítás volna, csak az egyik mellé állani. Ez illik a szobrászhoz, a kinek az egyoldalúság nincsen ártalmára, ha arra viszi, sarkalja, hogy tehetségének javát adja ebben az egyoldalú központosításban és erőfeszítésben; de mi nézők, mi közönség nem tagadhatjuk, hogy a művészi feladatokat mindig az élet tűzte ki, nem az actért csinálja a művész az actot, hanem egy művészi feladatért, melylyel az élet a maga művészi szükségleteit ki akarja elégíteni. Vannak művészi feladatok, melyeket a classicismus a mai formájában nem tud kifejezni. Hagyjuk ezt az egyoldalúságot a régészeknek, a pártembereknek és keressünk magasabb szempontot a dolgok megértésére. Bizonyos, hogy a szobrászat a legobjectivebb művészet valamennyi közt, a subiectivitásnak kevesebb a helye, a szerepe benne, mint akár a festészetben, akár a költészetben, míg a zene tán a legsubiectivebb és az építészet a

legobiectivebb. Azonban a szobrász is érzést és életet lehel testeibe, különben nem művészeti alkotások, és hogy mit érez, átél, gondol, az mégis csak subiectiv folyamat, ha obiectiv kifejezést keres is. Szóval oibectivitas és subiectivitas is, közelről vizsgálva, jelszavak, melyek valamit jelentenek, de könnyen félremagyarázhatók. Minden igaz művész a maga lelkéből merít és a mit merített, obiectivvá s ezzel egyetemessé alakítja. A különbség romanticismus és classicismus közt tehát az érzésekben és az érzések megtestesítése módjában van. Hiszszük, hogy jó egy synthesis, mely az ellentéteket összefogja és ezzel a művészetet új magaslatra emeli. Ennek jelei már mutatkoznak. Még az itt szóbanforgó esetben is Szamovolszky sírszobra, habár jó romantikus act, nem áll oly nagyon távol Sámuel actjaitól.

Egyhangúlag ahhoz a határozathoz jutottunk, hogy két tehetségben egymáshoz közel álló művészünk lévén, a kik maguk is nagyobb csoportnak, majdnem egyenrangúak csoportjának képviselői, a díjat megosztjuk és az egyiket Csikász Imre *Ifjú nő*-jének, a másikat Szamovolszky sírján álló saját szobrának ítéljük oda. Megjegyezzük, hogy ép úgy odaitélhettük volna, ugyanezen elvek alapján Vedresnek és Horvaynak, vagy Sámuelnek. De Horvay és Vedres élnek, erejük teljében dolgoznak és így még biztosan sok jutalomban fognak részesülni, míg Csikász és Szamovolszky ezt a mi jutalmunkat mint utolsó üdvözlétét az élőknek, érdemük elismerése gyanánt, kapják. Fáj nekünk, hogy elvesztettük őket, de örülünk, hogy a miénk voltak és hogy tehetségük ráczáfol arra a nagyon sokszor hangoztatott nézetre, melyet még Széchenyi is vallott, hogy a magyarban nincs szobrászati tehetség. Tehetségeink bőven vannak, ezt ebből a hevenyészett áttekintésből is láttuk, csak a légkör, melyben élnek, a talaj, melyből táplálkoznak, a meleg, mely fenntartja őket, nem mindig alkalmas. A légkörben nincs az az izgató érdeklődés, mely munkára sarkalja a művészt ; a talajban nincs az a megértés, mely a művészt bátorítja és irányítja ; végül pedig hiányzik itt az igazságosság szent melege. Nálunk a művészetben is van protectio, takargatása az igazságnak, dédelgetése a stréberségnek. Ennek a vészes bajnak csökkentéséhez szerettünk volna e gyorsan papírra vetett jelentéssel is hozzájárulni.

Alexander Bernát.

Sienkievicz Henrik.

(1846—1916.)

A múlt év november havában meghalt a világ egyik legnépszerűbb regényírója, Sienkievicz Henrik, a kinek műveit szívesen olvasta mind a művelt, fejlett izlésű, mind az izgalmas történeteket kedvelő közönség, — sőt az utóbbiak talán még szívesebben, mint az előbbieket. *Quo vadis* cz. regényét csaknem minden művelt nyelvre lefordították s kevés regény van, a mely hasonló népszerűsége tette szert.

Sienkievicz 1846-ban született Wola Okrzejszkában. A varsói egyetemen philosophiát hallgatott s elég korán megjelentek első költői kísérletei. Pályája nehezen indult és sokáig tartott, míg fölfedezték, míg megtalálta az utat nemzete szívéhez s a külföld olvasóközönségéhez. Eleinte irányzatos novellákkal kísérletezett, melyek nem nagy értékűek, bár már ezekben is fölcillannak tehetségének értékes elemei: gazdag képzelete, leleményessége, nyelvének hajlékonysága, színesége s ügyes meseszövése. Ekkor írta a *Szénvázlatok* cz. falusi tragédiát az elnyomott, a közigazgatási tisztviselőktől minden útonmódon zsarolt falusi parasztság érdekében s a *Muzsikus Jankó*-t, egy falusi parasztyereknek rövid, szomorú s érzelgős történetét, a kinek minden vágya, álmainak tárgya, hogy hegedűje legyen. Mint később valamennyi művében, ifjúkori dolgozataiban is összefonódik a helyes, reális megfigyelés akkora érzelmi melegséggel, mely a könnyfakasztó sentimentalismustól alig különbözik. «A néplélek sóvárog melegség után», — ez volt a Sienkievicz jelszava.

1876-ban Amerikába ment s huzamosabb időt töltött Kaliforniában. Útiélményeit Litvos álnéven írta meg s ezekben az útlevelekben tehetségét már megerősödve látjuk. Hazatérvén, nagyobb tervek megvalósításához lát.

A nyolczvanas években, a mikor azt hitték, hogy Lengyelországban már a történeti regény teljesen divatját multa, megjelennek történeti regényei, megjelenik hatalmas arányú trilogiája, a *Tűzzel-vassal* (1884), *Az özönvíz* (1886) és a *Volodyjovszky úr* (1888). E trilogiájának tárgyát Lengyelországnak 1648—1672. évi történetéből veszi. A Chmelniczky-féle kozákfelkelés, a svédekkel folytatott háború, Kamienecknek a törökök által való elfoglalása a történeti háttér, de az események, a szereplők legnagyobb része költöztek, az író phantasiájában születtek, melyet szerencsésen termékenyítettek meg az író mélyreható kortörténeti tanulmányai.

«A mi őt magasan Walter Scott és Dumas fölé emelte, — írja róla

Brückner Sándor¹ — az maga regényeinek tárgya volt. Mert nem kedélyes csetepaték folynak itt le a királyné muskétásai és a hibornok dragonyosai között, nem is szerelmeskedések vagy rablóhadjáratok à la Ivanhoe, vagy Robin Hood. Népeknek szörnyű összeütközése, a mely már a prologus éjjeli jelenetében baljóslatúan jelentkezik, végigzúg a költeményen, mint a forgószél, magával ragad minden egyes embert s vagy szétmorzsolja, vagy biztos révbe hajtja . . . a hatalmas epikus felvonulás, mint egy magas hullám hömpölygött végig országokon és népeken s a pygmaeusok modern világa felett Sienkievicz az epikai teremtés legmagasabb csúcsára emelkedett . . . »

E prózában írt hősköltemények szerzője a trilogia befejezése után egy nagyobb lélektani regény megírására vállalkozott. Egy századvégi, akaratnélküli ember regényét írja meg, a ki folyton tépelődik, nem tudja magát elhatározni semmire s mikor a nő, a kibe szerelmes volt, meghal, önkezével vet véget életének. A *Dogma nélkül* nyitotta meg előtte az utat a külföld olvasóközönségéhez, mely érdeklődéssel olvasta a tipikus századvégi kosmopolita, degenerált nemes regényét s érdeklődéssel várta többi regényeit is.

Sienkievicz teljesen ment a modern ál-bölcsélet minden túlzásától. Ő elsősorban lengyel hazafi, hitéhez hű katolikus; látja a társadalmi helyzet javításának szükségességét, szót emel érdekében, de minden nemzetközi beavatkozást szükségtelennek tart. Mint író közelebb áll a romantikusokhoz, mint a naturalistákhoz; alakjai azonban élnek, valószerű lények; történetei elevenek és a figyelmet mindig le tudják kötni, a nélkül, hogy szándékosan idegizgatók lennének, s vannak költői szépségekben gazdag jelenetei, a melyek sokáig megmaradnak az olvasó emlékezetében.

r. o.

¹ *Gesch. d. Poln. Litteratur*, 610—611. l.

ÉRTESÍTŐ.

Leonardo da Vinci Szépművészeti Muzeumunkban.

Meller, Simon: *Die Reiterdarstellungen Leonardos und die Budapester Bronzestatuetten*. Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen. Siebenunddreiszigster Band, III. Heft, Sonderabdruck. Berlin, 1916. 4° 37 l.

Ferenczy István, XIX. századbeli szobrászatunk úttörő mestere, akinek leveleit 1912-ben dr. Wallentinyi Dezső adta ki, öcséséhez intézett s 1846 karácsony estéjén kelt, lemondással teli soraiban «ércgyűjteményéről» azt írja, hogy megvételtre a Nemzeti Muzeumnak ajánlotta föl. Az ajánlatáról szóló hivatalos iratokból tudjuk, hogy Ferenczy «60 darab régibb szoborgyűjteménye» ellenértéke fejében 2000 pengő forintért vagy haláláig járó évi 300 frtért «könyörgött». Ajánlatát azonban felsőbb helyen visszautasították, «mert a muzeumnak nincs pénze». Ferenczy ekkor régi bronzait ládába csomagolta s egyéb 16 szekényi holmijával együtt Rimaszombatba küldte, a hová művészi álmainak meghiusulása nyomában maga is kényszerű számkivetésbe ment. Valószínű, hogy a «fáradtsággal és költséggel» szerzett gyűjteményt azok, a kiknek följánlotta, aligha látták. Ferenczy levelében csak arról tesz említést, hogy bronzainak följánlásával kapcsolatban ezek lajstromát is mellékelte. A korától meg nem értett, érdemei szerint életében csak kevesektől méltatott mester művészi érzékének e legragyogóbb bizonyítékai haláláig, sőt ezután is félszázadnál tovább ládában elzárva s a mint Rimaszombatban beszéltek, sokáig unokahuga házában kapualjában heverték. Unokahuga, Jánosdeák Andrásné 1903-ban Ferenczy István művészeti hagyatékát a nemzetnek ajándékozta. A ládáról és ennek tartalmáról azonban akkor nem esett szó. Csak a mikor meghalt, bukkantra rá örökösei ezekre a rendkívül értékes kincsekre, a melyeket kevéssel azután, 1914 tavaszán, Szépművészeti Muzeumunknak sikerült megszereznie.

A kik a gyűjteményt látták, elragadtatással nyilatkoznak a XV—XVI. századbeli olasz apró bronzszobrokról, a melyeket Ferenczy 1818—1824 között Rómában gyűjtött össze. A régészet művelői s a nyomdokokat követő gyűjtők a kor classikuskodó izlé-

sének megfelelően ez időben az antik szobrászat emlékein kívül egyébbel nem igen törődtek. Ferenczy e tanult izléstől kevésbé befolyásolt elfogulatlan művészi érzékével bizonyára így is anyagi erejét meghaladó áldozatkészséggel vetette rá magát a renaissance-kori bronzművesség apró remekeire, a melyektől 1846-ban is csak azért akart megválni, mert szerencsétlen helyzetében a sors csapását könnyebben viselhetné el, ha a gyűjteményt a Nemzeti Muzeum kincsei közt láthatná. Ám ekkor ez is megtagadtatott tőle. S ma, a mire kiállítására rákerül a sor, alighanem Ferenczy bronzainak gyűjteménye lesz Szépművészeti Muzeumunk egyik legnagyobb büszkesége. A mit pedig szerencsétlen körülményei, a mostoha viszonyok és a meg nem értés miatt időnek előtte elsorvadt művészetével nem tudott elérni, bronzgyűjteménye révén a hír csak ezután kapja föl igazán szárnyaira nevét, a melyet most már világszerte megtanulnak mindazok, a kik a régi művészet s ennek egyik legfényesebb korszakának, az olasz renaissance-nak emlékei iránt érdeklődnek. A minthogy ezt a dolog egyetemes műtörténeti fontossága indokolta, a porosz királyi művészeti muzeum 1916-ban megjelent évkönyvének 3. füzetében Meller Simon, a Szépművészeti Muzeum szobrászati osztályának vezetője a Ferenczy-gyűjtemény egyik kis lovassobrát mutatja be, a melyről sikerült bebizonyítania, hogy ez Leonardo da Vinci Trivulzio sár- emléke főalakjának eredeti kis bronzmintája.

Meller érdekes tanulmányában nyomról-nyomra vezeti az olvasót azon az úton, a melyen megállapításai eredményéhez jutott. Minden részletkérdésre kiterjedő alaposságával azt a problémát is megoldja, a mely a renaissance nagy varázslójának fejlődésében lovakat és lovasokat ábrázoló rajzaival, a Sforza-síremlék lovasalakjával és az anghari csata cartonjával kapcsolatban mind máig vitás volt. A lovasalakok művészi ábrázolásának minél tökéletesebb megoldása Lionardo képzeletét 25 éves korától szinte egy emberöltőn át izgatta. Milanóban 1483-tól 1499-ig dolgozik Francesco Sforza emlékművének lovasalakján, a melynek azonban csak óriási agyagmintája készült el s később ez is elpusztult. 1504—1506 között Michel Angeloval versenyezve festi Leonardo az anghari csata cartonját, a melyen a zászlóért viaskodó lovasokkal együtt a lovak is küzdvé rontanak egymásra. Ezt csak Rubens másolatából ismerjük. 1506-ban újból lovas síremlék tervezésével foglalkozik a nagy mester, a Trivulzio-emlékkel, a mely azonban csak terv maradt. Meller Leonardo lovakat, lovasokat és lovasszobrokat ábrázoló sajátkezü rajzait elemelve, mindenekelőtt azt állapítja meg sok szerencsével, hogy ezek közül melyik tükrözteti vissza a mester egyik vagy másik nagy ter-

vének művészi gondolatait. Ezzel kapcsolatban igen meggyőző módon tárja eléink a művészi fejlődést, a melyet Leonardo lovasábrázolásain a drámai hatás netovábbjáig és az eredményt, a melyet ép idevágó tanulmányai képesán festményein is compositióinak plasztikus hatása tekintetében elért. A fejlődés fokozatos s Marcus Aurelius római és Verrocchio velencei Colleoni-emlékének lovasalakjából indul ki. Ezeken a ló nyugodtan ügető tartásban áll előttünk, a hogy' Leonardo kezdetben a Sforza-emlék lovát is tervezte. Ezt azonban már rajzain az ugrató ló alakjával cseréli ki, a melyet a fokozottabb drámai feszültségben ábrázolt lovak az anghiai csata cartonján követtek. Az utolsó szó ebben a lovast és lovat a drámai feszültség végső határán ábrázoló fejlődésben a Trivulzio-emlék kis lovasmintája, a melylyel Leonardo mindent elért és kiaknázott, a mi a drámai hatás tekintetében a szobrászatban stílusának korlátain belül lehetséges. A Trivulzio-emlékből, a melynek tervezéséhez Leonardo 1506-ban fogott hozzá, az irodalom eddig csak ennek költségvetését ismerte. Meller ez utóbbi adatainak alapján állapítja meg Leonardo lovasszobrokat ábrázoló rajzai sorában azokat, a melyek erre az emlékre vonatkoznak s e tanulmányok alapján határozza meg, hogy Szépművészeti Muzeumunknak a Ferenczy-gyűjteményben talált kis lovasszobra csakis Leonardo idevágó eredeti viaszmintájának közvetlen fölhasználásával s a nagy mester számára készült és a Trivulzio-emlék lovasalakját ábrázoló tanulmány lehet.

Bár az alapján tevezett emlék sohasem készült el, a tanulmány apró méretei ellenére a szabadon álló lovasszobor problémájának tökéletes megoldását tárja eléink s Leonardót művészi fejlődésének tetőpontján s mint a Cinquecento-korabeli szobrászatnak is úttörő mesterét mutatja be. A lovasnak és lovának a drámai feszültség végső határán vonagló alakját az absolut egyensúlyozottság pillanatában ábrázoló minta, a mely teljesen szakít a Quattrocentónak a külsőségekben kedvét lelő, részletező hagyományaival, technikai kivitele alapján ítélve, minden bizonynyal csakis a nagy mester számára, mintegy házi használatára készült s a cisellálás és egyéb utólagos simítások nyoma nélkül teljes közvetlenséggel tükrözteti vissza viaszeredetijének nagyszerű formáit s különösen a ló háborgó alakjában megnyilatkozó hatalmas kifejező erőt.

D.

Irodalmi tanulmányok.

Herman Grimm : *Aufsätze zur Literatur*. Herausgegeben von Reinhold Steig. Gütersloh. Druck und Verlag von C. Bertelsmann 1915. 8-r., 272 l. — Paula Scheidweiler : *Der Roman der deutschen Romantik*. Leipzig, B. G. Teubner. 1916. 8-r., 170 l. — *Dostojewski*. ein Versuch von Otto Kaus. München, R. Piper & Co. 1916. 8-r., 147 l.

Az első kötetben Grimm Herman összegyűjtött irodalmi tanulmányait találjuk, Goetheről, a Grimm testvérekről, Uhlandról, Rückertől, Curtiusról, Treitschkeről és Rankeról, Wildenbruchról, Conrad Ferdinand Meyerről és Bismarckról. Nem egy nézete tekinthető már túlhaladottnak s nem egyszer beszél valamiről mint óhaj-tásról, a mi azóta beteljesült. De mindegyik tanulmányában látunk még ma is újat s mindig érdeklődéssel követjük ismert területen is. Legértékesebbnek tartják a Curtiust, Treitschket és Ranket összehasonlító esszajt. A 80 évet élt Curtius úgy írta le a történetet, a mint ő látta, nem törődve mások nézetével, Treitschkenél kiérzi Grimm az átalakító erő hatását s Rankenél, hogy a történetet exact tudomány-nyá akarja emelni, philologiai értelemben. Ha Ranke és Curtius általánosságok közt szeretnek mozogni, Treitschke szenvedélyes szeretettel mélyedt el a részletekbe. Curtius mindig védett, Treitschke támadott — életében is sokat küzdött. Curtius a görögök történetét azért írta meg, hogy életmódjuk szépségét dicsőítse ; Treitschke az æsthetikai elemnek nem uralkodó, hanem alárendeltebb szerepet szánt, hisz még költeményeiben is előtérben volt a gondolati elem. Ranke a modern népek történetírója ; az ő kora már letűnt, mikor meghalt, épp úgy, mint Curtiusé. Ranke oly hatással van Grimmre, mint egy szellemhajó vezetője ; a ki vele hajózik, biztosan átjut a viharokon, de révbe sohasem ér. Szerinte Ranke többet tudott, mint bárki más s a régebbi korok diplomatáinak jelentéseit mint elsőrendű történeti forrásokat tette hozzáférhetővé.

Conrad Ferdinand Meyerről abból az alkalomból írt Grimm, hogy Frey Meyer-könyve megjelent ; ő jobban emeli ki Meyer szenvedéseit, azt, hogy már meglelt férfikorában kezdett feléje sugározni a dicsőség. Wildenbruchot Kleist mellé helyezi, miközben *Henrik királyát* ismerteti. Hangsúlyozza Wildenbruch művészetét, hogy a csak történeti szempontból érdekes nála emberileg megindítóvá emelkedik s hogy a kor szellemét mesteri módon varázsolja elénk. Goethével őt tanulmányban foglalkozik (Goethe ; Goethe in Italien ; Goethes Iphigenie ; Goethes Leonore von Este ; Goethe und Suleika). A mi Homer volt és Aristoteles a multnak, az lesz szerinte Goethe és Shakespeare a

jövőnek : a költői erő és életbölcseég foglalatja. A *Faust* első részében az emberi lét szépségben és gyönyörben való ábrázolását látja, a második részében az éretten ható, tevékeny és elmélkedő élet képét. Jellemzőnek tartja Goethére, hogy műveit önmagának kielégítésére írta s azután, hogy megírta őket, nem törődött azok sorsával. A *Goethe Olaszországban* című tanulmányban különösen értékes az akkori és a mai Róma összehasonlítása s annak vizsgálata, hogy Goethe — a ki élete végéig hivatottnak érezte magát a közvetítésre Olasz- és Németország között — mily mélyrehatón sejtette előre az olasz hatást jövő életére. Goethe *Iphigeniá*ját színszerűség szempontjából vizsgálja. Foglalkozik a változtatásokkal, melyeket Goethe művének első formáján tett : a szenvedélyes hang nyugodtabb lesz ; az olasz tartózkodás előtti fogalmazásban sok rész még epikus módon van elgondolva és inscenálva. Utal arra, hogy Iphigenia — talán Steinné lebegett Goethe szeme előtt — azt akarja bizonyítani, hogy idősebb lányok is megőrizhetik szívükben az ifjúság minden báját és varázsát. *Leonore von Este* jelleme nem áll világosan Grimm előtt. Magányban élő királyi nő, a ki sohasem volt ifjú. «Nem világos szenvedélyekről van itt szó, mint a minóket Homer fest, a kinél burkolatlan túlhatalmas érzés követel és létrehoz szeretetet vagy gyűlöletet, a kinél az emberi érzések, mint a hullámok a sziklákon, megtörnek. Csak halkan egymásba olvadó csobogását halljuk csendes vizeknek, csak lengeszerű virágok szelid hajlongását látjuk, melyeket megbillent a légáram s mindjárt vissza is fordít...» Grimm keresi Goethe életében azokat az eseményeket s jellemében azokat a vonásokat, melyek Tassóban felfalálhatók.

A Grimm-testvérek viszonyát fejtegetve a gyermekmesékhez, ismerteti ezek keletkezését, hogy gyűjtő tevékenység eredményei voltak. Vilmosról kiemeli, hogy nemcsak kutatás volt a célja, hanem a tudásnak másokkal való közlése is. Rückertet Walther von der Vogelweidével veti egybe ; Uhlandot összehasonlítja Chamissoval, Platennel és Rückerttel ; megállapítja, hogy egyik sem tudja költői képeit úgy kikerekíteni, mint Uhland. Bismarcknak menyasszonyához és feleségéhez intézett leveleiről szólva, feltűnik Grimmmnek azok tarkasága, jó kedve s szemben a nagy emberek levelezéseivel menyasszonyukhoz, sehol sem látjuk azt a részletességet, azt a mindenről pontosan beszámoló közlékenységet, mint Bismarck leveleiben.

Paula Scheidweiler a német romantikus regény főképviselőit állítja a kor irodalmába, kidomborítja jellemző sajátosságait s kijelöli helyüket a regény történetében. Munkájában sok érdekes

és új dolgot találunk ; bibájául róhatjuk fel a bibliographiai utalások és az eredményekhez vezető részletkutatások, vagy a róluk való beszámolás hiányát. Bevezető részében kifejti, hogy a görög epikai költészet és a modern regény közti két évezredes fejlődésbe esik az énnék tudatossá válása, az én és a világ közötti feszültség keletkezése. A szerző a *Wilhelm Meister*ből indul ki, mely «választóvonalat alkotott a kor uralkodó plastikus és az érvényesülni kezdő zenei irányzata közt». Megállapítja helyét a tisztán lyrai regény (*Werther*) és a tiszta epos (*Hermann und Dorothea*) közt. Kimutatja az események különválasztását a csak subiectiv hangulatú elemektől, a plastikai alakítás fokozását, a romantikusok új, illetőleg első teoriáját a regényről. A *Wilhelm Meister*ben egymás mellett hat a művészi élmények két faja, a plastikai felfogás és a zenei elemekbe való feloldadás, az egyénnek homályosan fájdalmas és sejtelmes világfájdalma s már látjuk a két irányt, melyben két typus fejlődik, legtisztább alakításukat a *Hermann und Dorothea*ban és Hölderlin *Hyperion*jában találva meg. A romantikus regény súlypontja a szerző szerint nem a környező világ ábrázolásában van, hanem egy általános érzelem megrögzítésében, akár magukban az eseményekben, akár csak a kifejezés módjában ; lemond a szemléletességről s törekvése csak a hallás ingerére összpontosul, csak az általános zenei légkörre, a világ és az élet érzésére, mely abban kifejezésre jut. Mindig egy egyén a hőse az egésznek, az alapeszme vagy érzés hordozója, a ki a többiek hangulatát és jellemét szabályozza. A *Lucindenél* Schlegelnek azt a kijelentését magyarázza, hogy a regény «tartalmánál fogva vallomásokból, formájánál fogva arabeskekből álljon». Az előbbin az általános, az egyénin túl fekvő életérzés kifejezését, az utóbbin a laza, zeneileg kifejlesztett compositiót érti. Az embert Schlegel nem empirikus kötöttségében állítja elénk, hanem mint az általánosnak kifejezését ; a valóság, mint szerves egész kikapcsolódik.

Brentano *Godwíjában* — Schlegel Dorottya *Florentinjével* ellentétben — kifejezésre jut a zenei alakítás alapérzése : a valóság okozta szenvedés, hogy az élet feltételeit többre becsülik, mint magát az életet. Tieckben szűkebbre szorítva találjuk a kor általános légkörét s benne áttör a művészi subiectiv érzésmód. Godwivel ellentétben, a *Sternbald*ban a regény gyúpontja már nem magában az emberben keresendő, érvényre jut a háttér s a környezet. A regény célja azonban itt is még formai természetű. Különös szeretettel foglalkozik Scheidweiler Novalissal, a kiben nem az eszme megvalósulásához szükséges egyetemesítés megnyilatkozását látja, hanem az új világtkép megalkotására irányuló törekvést, a bűvös világot,

melynek ura a költő, az igazi bűvész. Novalisnál az *Offerdingen*ben a világ nem empirikus valóság, hanem inkább egy magasabb világ pusztja symboluma. A *Hyperion* jelentőségét főleg abban látja, hogy benne érvényre jut a regénynek tisztán zenei alakítása, mely nem marad meg sem az érzéki Godwinál, sem az eszmei Offerdingennél, hanem az eszmén át a világszemléletig fejlesztett érzésbeli élményt fog át.

Eichendorff regényírói súlypontját a lyrában látja, a mi azonban nem nő ki a művész plasztikai formakereséséből, — mint a Werther — hanem gyökere a zenei és érzésbeli alapdisposíciókban rejlik. Eichendorff ellentétbe kerül a későbbi romantikusokkal, mely ellentét abban csúcsosodik ki, hogy törekvése az epikai elemre irányul tartalmi tekintetben, miközben zenei erők is munkában vannak. Az egységes összefoglalás kísérlete visz azután az Eichendorff-féle lyrai regényhez. Az ellentétes stílusbeli elemek vezetnek a szatira felé: ez a feladat vár E. Th. Hoffmannra, a kiben Scheidweiler tagadását látja minden művészeti törekvésnek, végtelenségnek s zenei alakításnak. Végül azután Immermannban egyesül szatira és valóság.

Otto Kaus Dosztojevszki-könyve annak a problémának megoldását kíséri meg, hogyan egyeztethetők össze Dosztojevszki személyiségével azok a különböző, együtt látszólag ellentétes áramlatok, melyek a valóságban mégis művészi összhangban mutatkoznak. A legtöbb nagy orosz írónál a legkülönbélebb fogalmakat és ítéleteket látja Kaus beleolvasztva lelki életükbe, a nélkül, hogy ez az æsthetikai látóképességet károsan befolyásolná. Oroszországban az élet minden nyilvánulása politikai kérdéssé lett. Élet és költészet szoros kapcsolatba kerül egymással s irodalmi termékeket abból a szempontból ítélnék meg, hogy egy bizonyos politikai irányt helyeselnek-e vagy kárhoztatnak-e; a költészet a politikától kölcsönözte az actuális valóság sensatióját. Kaus gondos és óvatos vizsgálat tárgyává teszi a művész és politikus viszonyát Dosztojevszki egyéniségében, a ki a maga mindennapi, politikai agitatori és propagandista tevékenységét többre tartotta, mint művészi képességeit, az igazság harcosának érezte magát, a ki csak szibériai nehéz szenvedései után találta meg igazán alkotó erejének teljes kifejlésre szükséges dimenzióit.

Dosztojevszkinék, a szenvedélyes panszlávistának (a kinek ideáljai már régen túlhaladottak s a világtörténet ítélőszéke előtt is megsemmisültek) Kaus szerint legsúlyosabb hibája világnézetének ingadozása szeretet és gyűlölet között. Regényeiben a tömegeknek ugyan-

azon hajlamait mutatja be, melyektől politikai nézetei vannak átítatva. A mennyire közel áll hozzánk Dosztojevszki, annyira távol állnak tőlünk alakjai, a kik mindig kasztjuk jellemvonásaival lépnek fel s a *typikus conflictus* abban a perczben tör ki, midőn a fennálló rendbe kellene illeszkedniök. Dosztojevszki világnézetének egyetemes, a nemzeti korlátokon túl emelkedő eszméjét a communismusban látja s a harc, melyet kifejezésre juttat, kétségbeesett küzdelem az előretörő *bourgeoisie* ellen. Dosztojevszkinél életre való egyének vesztik el belső erejüket, ha a nihilismus talajára lépnek, annak a nihilismusnak, melyet a nyomor és átok okozójának tart, míg az utolsó szó a hazugságé és csalásé, közben számtalan változattal harag, tagadás és remény közt.

Dosztojevszki etikája Kaus szerint antiegoistikus és visszavezethető az ősi ethikai ösztönre, a mely csak azt érzi, hogy az embereknek együtt kell élniök. Minden emberi megnyilvánulás megértésre talál nála, mert nem az «én» veszélyes, hanem az én túlzásba vitele, az akarat, melyet egoistikusan kihasznál. Elégedetlenségében, hogy érzésének a létezési formák nem felelnek meg, abszolút ethikai formákat keres; de csak akkor bízik egy erkölcsi ideálban, ha gazdasági megvalósulásának feltételeit is megvizsgálta és gazdasági módszert csak akkor tart életképesnek, ha erkölcsi projectiójával megegyezik.

Dosztojevszki panszlávismusának álma, a mint Kaus szépen kifejti, nem a szlávoknak, hanem a népnek viláгурalma. A nép Dosztojevszki számára véres igazság; az emberiség, melyet megmenteni szeretne; jelenti mindazokat a boldogtalanokat, a kiket mint testvéreit ölelné keblére. A nép nyomora, tragédiája volt Dosztojevszki életének első biztos tapasztalása. Nehéz időket lát az emberiség felé közeledni, «jobb lenne követ viselni szív helyett». A holnap talán megváltást hoz, a ma az Anti-Krisztusé. A ma nem vértanukat és szerető felebarátokat, hanem egoistákat kíván. A költő Dosztojevszkiiben Kaus nagyobb türelmet s több alázatot lát, mint a politikusban. Nem határozatlan, bizonytalan után tört, mert a közelálló emberiség nyomorát látta. Vágyakozása Isten után a deportált vágya szabadság után. Ez a legszebb része Kaus könyvének, melyben kifejti, mi köti össze Dosztojevszkit velünk, hogy politikai szenvedélyek töltötték el, de azért érezve a jelen hazugságait, mindig készen volt az emberiség boldogságáért sikra szállni. Kaus mélyen bevilágít Dosztojevszki szellemének rejtekeibe, fejlődését azonban nem tárja eléünk folytonosságában.

Rózsa Dezső.

Asszonyi életművészet.

Özvegy Báthory Nándorné: *Asszonyi életművészet*. Dr. Prohászka Ottokár püspök előszavával. Budapest. A Szent-István-Társulat kiadása. (1916.) - Ára 3 korona.

E tárcza-gyűjteményből egy igen művelt, eszes és jólelkű nő szól hozzánk. És oly elmésen, oly elevenséggel adja elő gondolatait a női hivatásról, hogy szívesen hallgatjuk; szinte sajnáljuk, hogy többet nem akar beszélni, pedig sok a mondani valója. Mert sokat látott, sokat tapasztalt, szereti a művészetet, gondolkodva olvasott nagy írókat s a mellett szerény, nőies odaadással egy hivatott lelki pásztor tanításainak tolmácsaként kíván szerepelni.

Gyöngédtelenség volna néhány fordulatán fennakadnunk. Hiszen például az Életművészet szó a címiben nem a legszerencsésében van választva. A szerző az önzetlen élet művészetét érti, de ez a szó már meglehetősen le van foglalva az önös élet virtuózainak megjelölésére. Legalább a németben a Lebenskünstlernek nincs jó jelentése. Keller Gottfried Salanderjét gúnyosan ausgebrannter Lebenskünstlernek nevezi. De hagyjuk az ilyen akadémikusodást. Teljesen együtt érzünk a szerzővel, midőn a léha női szereplés «bacillusa» ellen küzd, midőn mindamellett a csendes, de áldásos társadalmi tevékenységet női kötelességnek hirdeti.

Szeretné a nőkben felébreszteni ezt a kötelességérzetet. Szeretné a női ruhákban járó, örökké fecsegő és tetszeni vágyó bábokat valódi emberi lényekké átgymni. Mért nem él az asszonyok zöme öntudatos lelki életet? — kérdi a szerző. «Mert sokat beszélünk» — feleli. «Mert mindig beszélünk! A kinek a szája sokat beszél, annak a lelke nem jut szóhoz, annak a lelke lassan elszokik a beszédőtől, megnémul. De ha hallgatunk, ha kitártóan hallgatunk, akkor ő szólal meg, ha figyelünk rá, fölbátorodik, ha szót fogadunk neki, akkor ő veszi át a vezetést és ó testvéreim, mily nagy dolog az, ha lélek szól minden szavunkból, minden cselekedetünkől!»

Több nagy moralista dicsőítette már a hallgatást; de nők s különösen a magyar nők ritkán hirdették ilyen melegséggel ezt az eléggé meg nem becsülhető erényt. A mi közéletünkön a szó uralkodik, nem a súlyos, hanem inkább az üres, a hangzatos. Urán Isten, ha az a sok henye szó, a mit a mi szónokaink és asszonyaink gyűléseken, jourokon és másutt fecsegnek, hasznos tettekké változnak, minő irigylendő ország volna a mi hazánk.

De hát az igaz szó csak igaz lélekből fakadhat s hogy ilyen lelket miként lehetne belénevelni asszonyainkba, arról ez a könyv sok

okos gondolatot tesz közzé. A női kérdés fontos volt a háború előtt is, de mennyire emelkedett fontossága a háború óta. Sok nő **marad majd** megfosztva a férj vezetésétől vagy az anyai hivatástól; gondolnunk kell arra, hogy foglalkozást szerezzünk nekik, nem lelket és testet ölőt, nemcsak olyat, mely tantermekbe és hivatalszobákba szorítja a nőt. Szerzőnk igen helyesen tanítja, hogy ennek a kérdésnek nem csupán didaktikai oldalát kell néznünk, hanem a társadalmi nevelés eszközeivel kell annak megoldásához fognunk. Az anyagilag független nők erkölcsi tökéletesítése, a szegények, az elhagyottak, az eltévedtek anyagi és lelki gondozása : ez a fő feladat, ezen kellene munkálkodnia a társadalom vezetőinek. A hol a nő hivatásának tudatára ébred, ott a férfi is megnemesül. A közéletnek sok **visszariasztó** durvaságát lehetne visszavezetnünk lelketlen **nőknek** nagyra vágyására és kaján irigységére. De ennek a kérdésnek is két oldala van. A női gyöngédséget kifejleni sem engedi vagy fejlődésében elfojtja a férfiak durvasága. A férfiak társadalmi nevelésével is többet kellene foglalkoznunk, legalább is annyit, mint Széchenyi István, a ki a nemzet nevelését tekintette a magyar politika legmagasabb feladatának. De erről most nem szólhatunk. A mi szerzőnk a maga körében megtette a magáét, olvassák könyvét és szívleljék meg gondolatait minél többen.

ARANY.¹

Fenséges királyi herczeg úr! Tisztelt ünneplő közönség!

Társaságunk mai ünnepi ülését Arany János emlékének szenteli, kinek földi útja kezdetétől néhány hét múlva betelik a századik esztendő. Koszorús alakja mintegy e század magyar történetéből emelkedik ma elénk. És «milyen történetből, melyben a fény szomszédja a homálynak!» Elejének nehéz, ólmos felhői közül, majd a szürkület derengéséből s az egyre erősödő hajnalfényből, azután a vészes, viharos villámjárásból, utána a kétségbeejtő vak éjszakából, később ismét felderült dologtevő napunk világosságából, ma meg egész láthatárunkat elborító sötét felhők alól: Arany János emléke tiszta fényében, olthatatlan erejében, világító ragyogásában tündöklék elénk.

Ez az emlék nemcsak legméltóbb büszkesége a Kisfaludy-Társaságnak, melytől a költő első és utolsó koszorúját kapta, hanem szellemi életünk egész történetének, egész magyar műveltségünknek egyik legnagyobb dicsősége. Lelkében élt és ajkán megszólalt századának lelke, nem is csupán az, hanem úgyszólván minden századaink lelke, az örök magyar lélek. A lángelmének egyik ismertető bélyege, hogy lángján a különböző hagyományok összeolvadnak és újjá születnek. Így olvasztotta egybe az első nagy magyar költői genius, Balassi Bálint, a népi és a tudós, a vallásos és a katonai eszményt. Így Zrínyi Miklós a renaissancet és az antireformatiót, a historiás éneket és az epost, a vallásos és a hazafias költészetet. Így Vörösmarty, nyelvében Zrínyit és Kazinczyt, alakjaiban és szellemében a classikust és romantikust. Így Arany is, csakhogy minden elődjénél messzebb-hatóan. Magába olvasztja s újjá alkotja mindazt a költészetet, tartalmi

¹ Elnöki megnyitó beszéd 1917 február 11-ikén a Kisfaludy-Társaságnak Arany János emlékeztére rendelt ünnepi ülésén, melyen József Ferencz királyi herczeg ő fensége is jelen volt.

és alaki elemei szerint, a mi a magyar lélekből, ezt jellemzően, ezer év óta fakadt : a pogány mythost és a keresztyén legendát, a csufondáros pasquilt és a hazafiúi ódát, a historiás éneket és a balladát, a népdalt és a népmesét, a hősi és a lovagi epost. Mind e hagyományokat a maga, kiváltkép alakító és kifejező, művészi adományával a költői művészetnek legfelső szintjére emeli. A leggyökeresebb magyar nyelv nála a leghajlékonyabbá és legzengőbbé fajlik ; a legnépiesebb formák a legváltozatosabb és legművésziabb alakulásra lesznek képesek ; a legegyszerűbb magyar gondolkodás felszárnyal a legmagasabb régiókba.

Így a magyar lélek benne és általa felmagasztalva és felmagasztosulva érzi magát, s a Petőfi halálát követő évtizedek nemzedékei egy szívvel-lélekkel elsőnek érezték és vallották a lesújtott haza, a «széltől össze-vissza tépett, holt bereknek» énekesei közt. Mikor a magyar lantnak nemes és tiszta szava, az idegenség századai után, újra érdemmé lett a magyar király szemében ; mikor boldogult királyunk, koronázásának öröme s az új szellem sugallatára, a félszázad előtti magyar élet kiválóságait kitüntette : a költészetünknek szánt koszorút Aranynak nyújtotta. Ezt a kitüntetést mindenki, az egész nemzet egyhangú örömmel fogadta és szentesítette. Azt hiszem, nem volt ebben a hazában senki, sem kritikus, sem olvasó, a ki a forradalomra következő három évtized költői irodalmában Arany primátusát készen és büszkén ne vallotta volna. Mind vallottuk, fel egészen addig a fejedelmi magyar családig, mely tündérszigetén az agg költőt gyöngéd szeretettel vette körül, a «tölgyek alatt» művészi emléket állított neki s íme ma is elküldte közénk fenséges ifjú sarját, hogy a harcmező után itt a kegyelet oltárán is áldozzon magyar eszményének. Mind, mind egyenlő s egyre áhitatosabb tisztelettel gondoltunk és néztünk Aranyra, kinek lelkéből a magyarság költői lángja legmélyebb és legtisztább tűzével ragyogott szemünkbe. És bizonyára ő volt maig az utolsó költőink között, kinek ez az egyhangú nemzeti hódolat, az elsőségnek ez a kész és osztatlan elismerése életében osztályrészeül jutott.

Ez a tisztesség, egy-egy kor költői primatusának fénye előtte is csak kevés költőnk pályáját ragyogta be. A dolog természete szerint itt első sorban nem az időnek úgynevezett

döntéséről, nem későbbi értékeléséről van szó, hanem tényekről és kétségtelen történeti adatok tanuságával irodalmunknak egész életfolyamában alig jelölhetjük meg Aranynak hatnál több elődjét. Az első Balassi Bálint, kinek verseivel rontottak harcza a katonák, járták az erdők kietleneit a bújdosók és udvaroltak «virágaiknak» a levették. Gyöngyösi Istvánt egy egész század elsőnek nézte és hirdette nemcsak kortársai, hanem minden magyar költő között, «kihez hasonlót magyar anya még nem szült». Néhány rövid évig a magyar költészet legvígabb kacszáját és legbúsabb zokogását visszhangozta az egész ország, Csokonai Vitéz Mihályét, kit mindenki tenyerén hordott, kivéve tanárait, kritikusat és sorsát. Kisfaludy Sándor égő lyrája is felgyújtotta egész nemzete szívet; de költői primatusát át kellett adnia annak, kiben a nagy költőnek egész ünnepi grandiositása úgyszólván először jelent meg a nemzet szemei előtt: Vörösmarty Mihálynak. A *Szózat* énekese, a mint maga mondta, nem akart úgy meghalni, mint a nemzet első költője. Egypár rövid év, szinte csak egy nap a nemzet életében, az egünk ívén átszáguldó üstökösé, Petőfié volt. Arany előtt körülbelül ők azok, kiket nemzetők, hosszabb vagy rövidebb ideig, de még életök napján, első költőinek ismert és vallott.

Nemzetöket mondottam, mert nekünk olyanféle intézményünk, mint az angol poeta laureatusi, sohasem volt. A régi angol ioculator regis-ek, Oroszlánszívű Richárd Gulielmus Peregrinusától, megmaradtak királyaik udvarában és babékoszorusokká lettek; a magyar ioculator regisek uraiktól nemzetökhöz pártoltak. Amazok Erzsébet királyné korától maig, Spensertől Austinig udvari költők, kiknek hosszú sorából alig maradt néhány név emlékezetben; emezek Balassitól Aranyig a nemzet koszorusai. Nem elsőknek kinevezettek, hanem elsőknek születtettek; azok, a kik legmélyebben éreztek együtt népökkel és legmélyebben éreztették vele a költészetnek vigasztaló, lelkesítő, sőt fenntartó erejét. Nem, mint az angolok, udvari költők; nem ritkán inkább «walesi bárdok».

Voltaképp milyen viszonyban állottak ezek az elsőknek kiválasztott költőink nemzetökhöz és korukhoz? Úgy hiszem, ennek a kérdésnek oksági kapcsolataiban való pontos vizsgálata és lehető tisztázása nem érdektelen tanulságot nyujtana költé-

szetünk szellemének, de nemzetünk lelki életének ismeretéhez is. Csak felületén tekintve is a dolgot, a mint ez alkalommal tehetem, észrevehetünk bizonyos irányzó, eligazító mozzanatokot. Magában az, hogy a hét költő közül négyen harczos korokban «fegyverek és vitézek» énekesei voltak: nemzeti lelkünknek egy ősi el mére utalással még alig nyujt igazi felvilágosítást. Bizonyosnak látszik azonban, hogy mindnyájokban meg kellett lenni két feltételnek, két szárnynak, hogy a költő-elsőség magasába eljuthassanak. Ez a két szárnya meg is volt mindegyiköknek. Kétségtelenül kellett lenni bennök valaminek, a minél fogva nemzetök, közönségök megérthette, magához tartozóknak, a magáéinak érezhette őket; de kellett ezenkívül még valaminek, a minél fogva nemzetöket, közönségöket magukkal ragadhatták olyan magasba, hol kortársaik közt párjokat nem láthatták többé. Balassinál mindenestre gondolhatunk és gondolnunk is kell költészetének és egész életfelfogásának sugallójára és színezőjére: katona kedvére; Gyöngyösinél nyelvének és nyelvünknek szeretetére és csak e szeretetből fakadhatott művészetére; Csokonainál komikumának szilaj őseréjére; Kisfaludy Sándornál érzéseinek tüzére és magyar önérzetére; Vörösmartynál nemzeti érzésének fenséges szárnyalására; Petőfinél örök ifjúságára, melyben a nemzet is a maga új erőérzetének dobogását hallotta. Világos mindnyájok részessége a közizlésben, a közszellemben, a közlélekben. De ennek a közléleknek gazdagítására és emelésére a magukéból is mindnyájan adtak valamit s épen a köznek és egyéninek ez a találkozása bennök, ez a költői erővel és művészi adománynyal egybeolvasztása az, a mi, ha a problémát nem fejtí is meg, de kétségtelenül a megoldásához vezető útra mutat.

A fényes sort hetediknek Arany zárja be. Hogyha életének halhatatlan munkáját ezekben a vonatkozásokban tekintjük: nemcsak helyzetét, holtáig megőrzött elsőségét érthetjük meg jobban, de jelentőségét is költészetünk, sőt egész szellemi életünk folyamában és ennek eredményében: nemzeti műveltségünkben. Művészetének fényes sugarait nem merem bontogatni; csak arra a két vezető eszmére utalok, melyet egész munkássága sugározott s a melyet költői primatusának örökségeül hagyott reánk. Költészetének épen ez a két mozzanata az, mely ép úgy magya-

razza elsőségét a maga korában, mint jelentőségét minden korokra.

Egyik az, hogy a *Toldival*, a *Buda halálával* és a történeti balladákkal, mikor világukat egy-egy finom és titkos szállal korának előretörő, élet-halálharczát vívó és gyászában nyögő magyar lelkéhez fűzi: újra ébreszti szunynyadó történeti érzésünket. Ébreszti csodálatos megelevenítő művészetével is. Ez az érzés, mely nemzeti életünk egységének, szellemi folytonosságának őrizője: Vörösmarty historismusának elhangzásával s Széchenyinek és Petőfinek a jövőbe merülő szellemével mind jobban elhalkult. A nemzeti reformok és a forradalom korában csak a jövőt akartuk, a jövőt láttuk, a jövőben éltünk s mikor úgy látszott, hogy ez a jövő a világsíkon eltemetkezett, egyszerre semmink sem maradt. Arany költészete és történetírásunk mutatnak újra a multa, melyből új élet támadhat. A történetírás, mikor «a multa hatalmunk egyik elemének» hirdeti, a történeti tudatot táplálja s a benne rejlő tanulságokkal oktat. De hogy a zsibbadt lélek ez iránt a tudat iránt és tanulságai iránt fogékonynya elevenedjék: ahhoz érzés kell, történeti érzés, melynek tüzén a lelkünkbe fogadott multa hatékony, eleven erővé izzék. Ez a magyar történeti érzés Arany történeti költészetével születik újjá, de nem is csak a történetivel, hanem az egészszel, mely az ezer éves magyar szívnek minden dobbanását visszhangozza s minden szavát megzendíti. Íme az az eszme, mely Aranyt a magyar közlélekhöz fűzi, koráéhoz és a jövő korokéhoz: *hűség magunkhoz*.

Ennek szelleme hatja át egész költészetét. Ez vezeti a magyar néphez, melyen a századok változásai legkevesebbet változtattak, hogy szinte *élő ősrünknek* mondhatnók. Első ihletét népünk lelkéből veszi s munkájának képére szíve még agg-korában is «tüzesebben ver». Talán ódáit kivéve, nincs Arany költészetének olyan ága, mely nem a magyar népszellemből csirázott volna. De másik szárnyán, a maga lelkének szárnyán, tanulmányainak, érzésének, képzeletének szárnyán hova emelkedik ez a népies! Látókörében kitágul, távlataiban megvilágosodik, hangjában megnemesedik, zenéjében megtisztul, alakításában megerősödik, látásában megélesedik, képeiben meggazdagszik, eszméiben elmélyül, értékében az emberiség költői művészetének legmaga-

sabb régióiba jut. Igenis, a mi népünk szelleme Arany szelleme által, hirdelve, hogy erejében, igazságában, szépségében minden fejlődésre, haladásra, emelkedésre, eszmei útra képes és kész. Van-e biztatóbb, lélekemelőbb tanulság költészetünknek egész történetében ennél, hogy : maradjunk hívek magunkhoz, de *hívek a haladékony időhöz* is s a koszorú készen vár. Magyarok voltunk, magyarok vagyunk és magyarok akarunk maradni; lelkünknek ősi erejében képesek és készek az emberi műveltség szolgálatára. Ezt ma határainkon kardok csattogása és ágyuk dörgése hirdeti. Az ágyúk el fognak némúlni ; de Arany János halhatatlan szava nem hangzik el.

A százados évforduló megindulásával fogadjuk ma lelkünkbe ezeket az eszméket itt, a Kisfaludy-Társaságban, Arany költői pályájának bölcséjében. Költészete legyen az intézet körén messze túl, az egész nemzetnek ne csak gyönyörűsége, hanem mestere is. Az ő nagy emlékezete pedig áldott a magyar századoknak végeiglen.

BEÖTHY ZSOLT.

ARANY LELKI ÉLETE.¹

Mint egy elsötétített szobába, melynek egyes tárgyait csak figyelmes széttekintés után lehet megkülönböztetni, úgy kell belépniünk Arany lelki világába. Kísérjük meg beletekinteni ennek a különös elmének — mely talán a magyar történeti idők legrendkívülbb elméje, kísérjük meg — mondom — beletekinteni idegéletébe és világnézetébe, abba, a mit elébb elhomályosított szobának neveztem: a ki ismeri a hangulatok boruját, annak könnyebb e feladat.

(Lelkületének tragikuma.)

Főgondolatom e részben a következő: Arany belső élete valóságos tragédia. Lyrája pedig, mely lelki életének legbizalmasabb vallomásait tartalmazza, lyrája olyan, mint Greguss meghatározása szerint a ballada: tragédia dalban elbeszélve. Arany egy belső tragédia hőse, a ki életben marad, mint Bánk Bán. Katona Bánk Bánja is Melinda halála után nem egészen idegen az élettől, sőt az élet örömeitől sem: de belsőleg örökre meg van törve. Arany is szorgalmasan dolgozott, humorizált, mulatott, az élet rendes jelenségei mind megfigyelhetők benne; de kedélyvilága és akaratereje gyógyíthatatlanul meg vannak támadva. Életén, mint valamely gyönyörű szoborművön, mély repedés fut végig. A szobrot kímélhetjük, bámulhatjuk: ép szobor nem lesz belőle már soha. Az élet csak boldogsága árán adta neki a nagyságot.

Arany különös természete az ötvenes években, az abszolutizmus idején fejlődik ki. E szomorú kor kellő háttere volt hangulatának. Jellemének alapját ugyan már a negyvenes években is megfigyelhetjük: látjuk benne a mimosa-természetet,

¹ Felolvasás a Kisfaludy-Társaság közülésén.

a túlságos érzékenységet, a kérlelhetetlen önkritikai hajlamot, gyakori tépelődését és lelki harczeit. Jelleme általán félnék, ingadozó, a hol élvezetről van szó és csak ott szilárd, a hol kötelességet kell teljesíteni.

Ezek a tragikus diszpozíciók nőttön-nőnek benne a szabadságháború után. Míg más írók oly őszintén bámulják önmagukat, Aranyban mindinkább fokozódik az önkritika. Előtte volt mindig eszménye: a költészet, előtte volt, de meggyőződése szerint nem tudta elérni. És ezzel az elégtelenséggel együtt hevesebbek lettek benne a lelki harcok.

És mint vézsfőcske a hullám-csatában
Magasra, mélyre száll *ön*viharában.

Lyrái költeményei, melyek a Petőfi lyrájával szemben nem a képzelet mámorában élnek ki magukat, hanem inkább az élet akadályait elpanaszolók és visszatekintők, Arany lyrái költeményei megható képet adnak ezekről a folytonos lelki küzdelmekről és tépelődésekről.

Sorsát legjellemzőbben az *Epilogus*ban fejezi ki, a hol a költészetet a Herakles-monda elperzselő Nessus-palástjának nevezi.

Bárha engem titkos mételty
Főlemészt: az örök kétely;
S pályám bére
Égető, mint Nessus vére.

Idegennek érzi magát a földön — «Bujdosunk e földi téren», — idegennek az emberek és társai közt, mint a bolygó zsidó rohan meg nem értve az élet sivatagján át.

Kődfátyol-kép az emberek:
Én egy arcot sem ismerek . . .
Tovább! tovább!

Ezt az emésztő nyugtalanságot dermesztő zsibbadtság váltja fel. A halál kőmerevsége és az élet minden kínja — úgy gondolja — egyesül sorsában. «Szenvedő halottnak lenni, írja 1858-ban meghitt barátjának, Tompának — örömet semmi-
ben nem találni, sőt magától az örömtől futni, mert az is fáj, mint betegnek a kaczagás — mindezt én átéreztem a közelebbi évek alatt.»

Mint a szivárvány csak a viharok vagy esők sötét

falán ívlik, úgy Arany költészete, bizalma az eszményben csak lelki viharok után tűnik elő.

Ezek a fájdalom-rohamok, ezek az önharczok, önbírálatok azután rendkívül erős visszahatást idéznek elő benne. Aranynak feltűnő sajátossága, hogy idegrendszere gyakran elbágyadt. «Petrificálva vagyok merevül», mint ő mondja.

Megtompult kebellem, szemeim bezárva,
Óhajtom magamra a megsemmisülést.

Nagy izgalom és bágyadtság váltakoznak benne: a nagy emelkedés után gyorsan következik az esés. Költői tehetsége mintha hirtelen meg-megbénulna.

Ezt a visszahatást, ezt az idegbágyadtságot azután az önkritika még kiélesíti; kínját fokozza, mert rikítóan megvilágítja. Minduntalan azt képzelem, hogy egészen elveszítette költői képességét, mint egy opera-dalár hangját (hogy az ő hasonlatával éljek). Önkritikája mindig újból és újból rámutat arra, hogy mily magasan van még felette a költői eszmény és mennyire nem tudja elérni. Szárnyaszegett madár nem tud repülni (így gondolta), csak hiába kínlódik.

Idegrendszerének ezt a beteges visszahatását, elernyedését, az önkritika fanyságát, ezt a szellemi hypochondriát tán legyőzhette volna könnyen és biztosan az erős akarat, a szellemi energia. De ép ez volt afficiálva Aranyban. Az erős akarat kiemelhetné őt ebből a lethargiából, melyet lelki küzdelmei és kíméletlen önkritikája okozott: de ő nem tud akarni. Akarata csak a kötelesség teljesítésére tellett. Az akarat nyilvánulását belsőnkben rendszerint motívumok küzdelme előzi meg: a motívumok különböző önerejük szerint tusakodnak, birkóznak, a míg azután a legerősebb győz és akarattá izmosodik. Arany-nak finom, bonyolult lelkében rendszeren nagyon sok ilyen küzdő motívum, nagyon sok ilyen pro- és contra-harcos lépett fel, úgy, hogy Arany belefáradt a képzetek küzdelmébe, különösen, ha az írjak? ne írjak? kérdés volt felvetve. Belefáradt a tépelődésbe és nem írt, hiszen az önkritika, a tehetségében való kételkedés, izgékony idegrendszerének reactiója úgyis azt súgta: «Ne írj! Hiába írsz! Nincs kinek. Nincs minek. Úgy sincs elég erőd!»

Ez az energiátlansága sötét testvérré talált a csüggedésben, mely Aranyt oly hamar elfogta, a mélabúban, melynek hatása alatt bizalmát, bátorságát, reményét el elveszítette.

Lelkének tragikus csirait, az önkritikát, hajlamát a túlságos érzékenységre, az idegreactiókra, a csüggedésre, erélytelenségét még fejlesztette az a különös sajátsága, hogy ihlete, ámbár fenségesen erős és biztos röptű volt, mégis csak rövid ideig tartott, elszakadt, el-ellankadt. A nagy lendületre itt is idegbágyadtság következett. Az ihlet emelte, emelte a napba néző Icarust, míg egyszerre csak a prózai földre zuhant. Ihletének ezt a rövid életét, a kiábrándulás gyorsaságát fájdalmasan érezte Arany. Van egy szonettje, a melyben a költői ihletet mint a szerelmesnek boldog, de gyorsan elröppenő álmát festi. Egyszerre csak eltűnik a ihlet égi tüneménye. «Percz a tiéd, egy percz, az isteni!»

Mind ezek a sajátságok, a tépelődő önbírálat, a költői hangulatot követő bágyadtság és levertség, akarátának gyakori elszibbadása magyarázzák, hogy Aranynek oly sok a töredéke. Ő maga fájdalmasan azt vallotta, hogy élete is, műveinek nagyobb része is töredék. Nincs költőnk, ki annyi sok műbe oly nagy genialitással, oly nagy kedvvel-tűzzel belefogott volna és oly sokat abbahagyott volna. Szellemi szervezetével függ össze, hogy ihlete csakhamar elhagyta, kedve elmúlt, idegereje kimerült, az önkritika lehűtötte, a fanyar józanság erőt vett rajta.

Az inspirációnak ezen könnyen elröppenő természete annál veszedelmesebb volt Arany költészetére nézve, mivel költőhöz képest úgyis feltűnő volt józansága. Az átgondolás, a logikai előkészítés költészetében is erősen jelentkezik. Meg volt benne minden, a mit elsőrangú költőben bámulunk, de e mellett meg volt benne a latolgató hideg érznek, a józanságnak maximuma, melyet a költészet eltűr. Idegeinek reactiója, önbírálata, elbágyadása csakhamar e hideg józanság felé vezetik. Toldi Miklóson is a szenvedély rohamában, midőn karjába zárja Rozgonyi Piroskát (ki már Tar Lőrinczé), egyszerre «erőt vesz keserű józanság», kibontakozik és fájdalmas bűgással örökre elhagyja.

Egyik lyrai költeményében ezt a kijózanodást, ezt a prózába

zökkenést Arany tréfásan adja elő: «Meddő napok! üres lapok» — így kezdi — kezdet elég: de semmi vég». A költemény végén mintha sikerülne neki lelkesülnie: de hiába!

Nézd a napot : bár alkonyul,
Képén vidor az estbibor . . .
Ha ! infámis rosz kerti bor!
- Az ember még kijózanul!

(Eszményei.)

Ilyen volt Arany belső élete: de ennek tragikumába, ennek borújába fényt lövelnek, mint a sarki jégvilág éjtszakájába az északi fény koronája, fénykévéket vetnek eszményei: Isten, a haza, a család, a költészet. Ezek emelték ki élete tragikumából. Ezek vezetői az élet tömkelegében; ezek állítják helyre belső harmoniáját. Ezek erőt, bizalmat öntenek szívébe, melyet a kétely reményétől, a tapasztalás ábrándjaitól megfosztott. Isten, haza, család, költészet — az ideálok eme csoportja: új élet a csüggedőnek, ruganyos erő a küzdőnek, gyógyulás és megváltás a roskadónak. Milyen borzasztó megpróbáltatások, milyen súlyos lelki küzdelmek folynak benne! Mily nehéz megállania a tépelődés, a kétely, a beteges érzékenység okozta kétségbeesés rohamaiban! De ő eszményeire támaszkodva megállta a tusát: bármilyen nagy volt lángelméje, szíve egyszerű és jámbor volt. «Arany — írja ifjúkori barátja, Rozvány György — legnagyobb költőnk: de mint ember még nagyobb volt».

Téves volna azt képzelnünk, hogy Arany csak szenvedő idegszál-csoport volt, mely meg-megrezzen a külső hatásoktól. Arany önmaga leküzdésében hős, különben is egész ember; ha betegesen fogékony is a lelki fájdalom iránt, a mellett szeretetreméltóan hajlandó az örömrre, a tréfára, igaz, hogy komoly alapdiszpozíciójánál fogva leginkább a tréfa azon nemére, melyet humornak nevezünk.

Mint hogy a humor oly tréfa, melybe meleg érzelem és komoly, sőt néha méla felfogás vegyül, szükséges hozzá, hogy a humorizáló magasabban álljon, felette a nevetésesnek, és ne gúnynyal vagy ironiával, hanem szeretettel nézzen le reá (de ne nézze le). Átlátni az illető jelenség múltó, komikus, fonák

voltán : ez egyik eleme (az észbeli) a humornak. Gőg és megvetés nélkül lebegni felette, de lehajolni hozzá, felkarolni, ez második (érzelmi) eleme. Áttekintő eszű, nagyon érzékeny meleg ember, minő Arany, igen alkalmas a humorra ; oly ember, kinek hangulata könnyen változik : férfikorában gyöngyházszerűen szivárványozik, agg korában pedig, mint az őszi erdő lombja, sárga, aranyos, vöröses tonusokban játszva búcsúzik a naptól, a fénytől.

Világnézete is e négy fenntartó eszménye (Isten, család, haza, költészet) köré jegezesedett ki.

(Vallás.)

A hit Aranyra nézve a bizalom és vigasztalás kútfeje volt. Ő azt vallotta, hogy vannak halandó létünkben örvények, melyek elé keresztet kell állítani annak, a ki bírja. Az ő példája is mutatja, mily nagy előny a létért való ádáz küzdelemben a hit. Megnyugvás, vigasz a sors csapásai után, melyet más nem pótol. A mi emberi elménk -- Arany felfogása szerint -- nem tudja megérteni azt sem, a mi bennünket környékez, a végest : hogyan értenők meg a végtelent, azt, a mi időben örök, térben véghetetlen? Az emberi elme rövid mérő-ónja nem mérheti ki az örökkévalóság oczeánját.

Arany aztán irónikusan bámulta is a korabeli materialista bölcsészeknek, a *Kraft und Stoff*-lovagjainak gyorsaságát, a melylyel a természet és az emberi lét összes rejtélyeit meg tudják oldani.

(A költészet.)

Úgy mint a vallás, a költészet is a végtelenhez közelíti a gyors végű halandót. Aranyra nézve a költészet nemcsak a férfi alkotó-gyönyöre volt, hanem menhely, asyllum. Azt a mondatást, a mit mások csak sírkövükre irathatnak : asyllum meum æternitas, az örökkévalóság, a végtelenség menedékem, — ezt ő költői működése révén már életében mondhatta.

Arany a költészettel elméletileg is sokat foglalkozott. Felfogása a költészetről elméletében és gyakorlatában nagy fejlődésen ment át. Eleinte neki a népies irány a főtendensia, később a népies csak æsthetikai eszköz. A *Toldi* első része és

Buda Halála stílusa és egész előadás-módja közt igen nagy a különbség.

Felfogásában három stadium van. Első: a népies. Mint az *Ilias*ban, a költő egyszerűséget fenséggel párosítson: ne legyen durva, de adja elő a legfőbb költői szépségeket népiesen, azaz a néptől élvezhetően.

Második stadiuma, második felfogása a költészetről: a költő legyen nemzeti, ha nem is népies. A nemzeti költészet a népiesen épül fel, ha már nem is népies.

Harmadik felfogása: A költő egyedüli célja a szép: az egyszerűt nem azért szereti a költő, hogy fű-fa által érthető legyen, hanem mert az egyszerűség emeli a szép hatását. Az igazi költő önkénytelenül is nemzeti.

A költészetet csak nemzeti alapon tudta elképzelni. Kazinczy kora a görög mintákban kereste az általános emberit. De a görög költészet is annyira nemzeti, hogy nincs is nála nemzetibb költészet. Ne tagadjuk meg — ezt tanítja Arany — a nemzeti jelleget az örök szép, a classikus kedvéért! Ne keverjünk a magyar költői jellegbe görögöt, mint Kazinczy, vagy római, mint Vihág Benedek, vagy németet, mint Bajza.

Minden valódi költő nemzetét tükrözteti. Tasso például alig használ népies kifejezést, hasonlatot, a melyet nem vett volna át Vergiliustól: mind a mellett, ha olvassuk Tasso eposát, nem római látunk magunk előtt, hanem szenteskedő, kéjszóvár, lágy, néha szemforgató olaszt.

Arany elméletében is mereven ellenezte Kazinczy korának neo-hellenismusát, Goethe-Winckelmann általános emberi eszményét és ezzel szemben a nemzetit, az egyéniest, a realismust hangoztatta. Aranynak igaza volt, mind a mellett ne legyünk igazságtalanok az általános emberi, a görög classikus elv iránt. A classikus irány költői, például Goethe az *Iphigeniában*, azt hitték, hogy a görög szoboralaknak idegen, azaz görög viselete, görög ruhája az emberi test szépségéből többet enged látni, mint más nemzeti viselet, benne az emberi test inkább érvényesül, tehát többet ad az általános emberiből, mint más nemzeti viselet. Ezt alkalmazták Goetheék a költészetre is: szerintük a görög költészet is többet ad az örök, az állandó emberi sajátságokból, az általános emberiből, mint más nemzeti költészet.

Az emberi lélek is inkább érvényesül benne. A görög művészetben ők is érezték az idegen nemzeti jelleget, csakhogy szerintök a görög mégis általánosabb és emberibb, mint más nemzeti költészet.

(Család, szerelem.)

Az élet hóviharából menekülve a családi élet volt másik asyluma. Mély, de szemérmes szeretettel ragaszkodik hozzá. A családi élet mágnese vonta el a szerelmi lyrától. Feltűnő, meglepő jelenség: Aranynak nincsenek szerelmi költeményei. Mért nincsenek? Hisz a szerelem és a költészet rokonok: mindkettő az élet eszményítője. Tisza István egy szellemes előadásban ezt a hiányt dicsérőleg Arany költészetének férfias, komoly jelleméből magyarázta, a becsületességnek és erőnek jelét látván e különlegességben.

Herczeg Ferencz, ki kétségtelenül az emberi lélek egyik legnagyobb ismerője irodalmunkban, Herczeg Ferencz e hiányról ezt írja: «A zord Toldi költője mindig idegen volt a gyöngéd szenvedélyek világában».

Arany maga azt vallja, hogy szerelme, mint a bimbó, lágy tavasszal nesztelenül pattant. Aranynak ez a szemérmes zárkózottsága különösnek tűnhetik fel mai nap, a hol fiatalok és nem fiatalok szerelmüket a kis hirdetésekbenannoncirozzák (soronkint 20 fillér) vagy sürgönyben jelentik (viszonzválasz fizetve). E kérdésnél latba kell vetnünk azt a fontos körülményt, hogy Arany első sorban epikus költő volt: ő ép úgy, mint Byron, szerelmi érzelmeit tárgyítva, elbeszélő költeményeiben fejezi ki. Mennyi elragadó szenvedély és mennyi gyöngédség van Toldi Miklósnak boldogtalan szerelmében, (a mint Arany rajzolja)! Mennyi bensőség, szemérem van a Piroskáéban! Mennyre más, de szintén mennyre igaz Attila szerelme a *Buda Halálában!* Minő lázas *Katalin*ban a Forgács szerelme, minő érdekes studium az *Öldöklő angyal*ban a menyasszony jellemzése! Nagy költőink közül egy sem jellemezte a szerelmet több árnyéklatában, mint Arany.

(A haza.)

A család mellett eszménye és asyluma volt a szélesebb értelemben vett család, a nemzet, a haza. Mennyi gyötrő aggo-

dalommal kíséri lyrájában a haza sorsfordulatának útjait! Mennyi epedő gond, midőn az absolutismus letörésekor új remény tűnik fel a magyar láthatáron! Félve, kételkedve, lelkesedve közeledni érzi a döntés nagy percét:

Élet? halál? átok vagy áldás lessz? — Ah,
 Ki mondja meg! ki élő mondja meg!
 Vár tétován a nép, remegve bölcse,
 Vakon előtte kétség és homály.
 Idő! szakadna bár méhed gyümölese ...
 Ne még, nem még — az istenért! — megállj!

Mint mélyen érző ember elfordult a kortes-hazafiságtól, de midőn Magyarország szabadságáért fegyverrel kellett küzdeni, síkra szállt. Természetes, hogy mint magyar költő, ő a szabadság költője is volt. Fölösleges munkát végeznek azok az angol államférfi-lordok vagy franczia demagogok, kik most bennünket arra akarnak tanítani, mi a szabadság. Nemzeti költeményünk méltán mondja: «Szabadság, itten hordozák véres zászlóidat».

Legnagyobb lyrikusunk, a világszabadság költője, Petőfi is azt vallja *Csatadalában* a magyar zászlóról:

Hadd lássák és hadd olvassák
 Rajta szent szó van: Szabadság!

Arany pedig ezt mondja a 49-es nagy időkben:

Most hadd jöjön az a muszka, ha ráér,
 Lássá, hogyan harczolunk a hazáér',
 Lássá víni a *szabadság gyermekit*,
 Kiket a hon szeretete felhevít.

(*A humanitás*)

Bármennyire nemzeti alapra helyezi is Arany a költészetet, egy tekintetben mégis számot vetett az általános emberivel. Az egyén elé azt az eszményt állítja, hogy legyen ember, ember a szó nemes értelmében. A mit az emberben nemest, czélszerűt találunk, azt emeljük ki gyarló sajátságai közül és alkossunk a jó sajátságokból eszményt. Ez a humanitás ideálja, melyet Herder, Goethe is szeretett.

Legnagyobb cél itt a földi létben
Ember lenni mindég, minden körülményben.

A humanitás, a nemes emberinek eszménye, melyet Arany élénk tár, megnyugtató és biztató reánk nézve. Az az általános felfogás ellenben, hogy mi azért élünk, hogy boldogak legyünk — ez a felfogás a pessimismus forrása. Mert hányan, mily kevesen érik el a boldogságot! Ha ezzel szemben Arannyal azt valljuk, hogy célunk embernek lenni, embernek a nemesebb értelemben, ki magát kiképezni törekszik, ki kötelessége után jár, ki a jót, a szépet, az igazat vezéresillagnak tekint, — mondom, ha Arannyal ezt valljuk, akkor életünk elé elérhető vagy megközelíthető célt állítottunk.

(Arany mint nevelő.)

Arany azonban nemcsak a humanitás eszményét tűzte ki élénk, ő műveinek egyik főproblémájával a nagy magyar nevelők közt foglalhat helyet. Ez a problema az önnevelés, a javulás, a nemesedés folyamata, melyet elbeszélő műveiben élénk szeret tárn. Goethe kedvelt erkölcsi tárgya a megváltás: mások nemessége, szentsége, mások szenvedése emeli a költő hőst (így *Faust*-ban és *Iphigeniában*). Arany hőseiben erkölcsi változás történik tulajdon akaratuk ereje folytán. A megbánás gyógyító hatása következtében javulnak, önmagukat nevelik, belső erkölcsi rúgóik segítségével emelkednek előttünk: a fiatal Toldi, ki bűnbe esett, Imre, ki lopni indult, a betyár, ki elsőrangú katona lesz, Széchy Mária, ki szerelme tüzében bájos nővé olvad, Nagy Lajos, ki önmagába száll és megbocsát Toldinak.

(Nézete a háborúról.)

A mint a nagy költő világnézetét jellemzem, nem mellőzhetem azt, mit gondolt a háborúról. Ma, midőn előttünk a vérnek egy oceánja, melyet viharok dúlnak fel, míg mi mindamellet megállunk szabadon ez iszonyú dúlásban, ma kétszeres érdeket kelthet Arany felfogása. A *Keveházában* leírja már, a mit ma tapasztalunk, hogy

A félvilág másik felére roskada,

az *Utolsó Magyar* című eposában foglalkozott a magyar nemzet végveszélyével, de e sötét látomás után ismét reményre derült, látván, hogy a magyar nemzet teremő ereje, életnedve, mint a természeté a fagyos tél után, ép maradt és új tavaszra készül. Bizalom és hit a jövőbe emeljen bennünket :

Szivünk egy vértanú imába'
Megedzve, kezdjük a győzelmi dalt!

Arany a háborúról, világtörténeti szerepéről, az örök béke kérdéséről nézetét egy gondolatokban gazdag költeményében fejti föl. Címe: *Gondolatok a békekongresszus felől*. 1850-ben a nagy angol politikusnak, Kossuth barátjának, Cobden-nek vezetésével nemzetközi tanácskozást tartottak Frankfurtban az örök békéről.

Cobden Richard, e békekongresszus szervezője, különben is elvetette a hatalmak egyensúlyának régi elvét, szerinte hazájának, Angliának békés úton, különösen kereskedésével kellene hatalmát az egész világra kiterjeszteni. Ez a frankfurti békekongresszus adott alkalmat Aranynak gondolatai felfejtésére.

Arany gondolatmenete — ha jól értem e nehéz költeményt — a következő: Az emberiség soká az örök mozgót, a perpetuum mobilét kereste. Most az örök békét keresi. Fenséges eszme Arany szerint. Az emberi nem egy nagy család, az igazságosság a legfő hatalom. Revanche-bosszúk nincsenek többé, a népgyűlölet nem uszít ezentúl fajra fajt. Az éhhalál sötét hollói nem fogják kísérni a véres harc vonalat. Az anya nem fogja siratni fiát, a nő férjét már halott gyanánt, míg él.

Szép volna mindez, mondja Arany, de hiába. A nagylelkűség, a megáradott lelkek hiába ostromolják a sziklát, a megkövült gonoszságot. Mily keveset gyalulhat le a hullám egy század alatt a sziklából.

Hiú szándék! vesztett erő
Ily küzdelemre szállni,
Megáradott nemes lelkek
Sziklába vert hullámi!
A megkövült gonoszságból,
Melynek tövén kihaltok,
Nem érdemes, ha mit talán
Századokig lenyaltok.

Nehezen kerülhető ki a háború a világtörténet nagy fordulójánál. Különbösen is mindig lesz Arany szerint erős, ki elnyomni kész és mindig lesz gyenge, ki kénytelen az elnyomást tűrni. Az emberi szenvedélyek mindig működni fognak. A világtörténet szomorú tanulsága, hogy nép nép után mint buborék tűnik fel. Lehet, hogy ismét új népvándorlás borítja el a megromlott műveltséget, a melyben

a munka és vagyon
Egyástól messze esnek —
Midőn a gazdag megkövül
És a szegény elfásul.

Ne vitaközzünk — így fejezi be Arany gondolatmenetét — Isten az egész emberiségre fordít gondot, nem egyes részeire és korszakaira.

Arany végül a humanitás eszményét állítja elénk: kövessük azt, a mit nemesnek találunk az emberi természetben. Ez nemcsak rendes időben, ez a háborúban is érvényesülhet:

Az ember tiszte, hogy legyen
Békében, harcban ember,
Méltó képmása Istennek
S polgára a hazának.

Aranynak igazat kell adnunk amnyiban, a mennyiben a világtörténet menetében valóban van valami végzetszerűség, valami, a mit emberi akarat nem bír irányítani. Igaza van arra nézve, hogy a háború okai nem lehetnek minden esetben jogi alkuk tárgyai, hisz néha ellenállhatatlan szenvedélyek folyamányai. A népeket ugyanis ép úgy, mint az egyes embert, szenvedély és érdek irányítják mint főrúgók. Vannak világtörténeti kényszerhelyzetek; igaza van Aranynak, a népvándorlást pld., mely úgy borította el Európát, mint a tenger viharos dagálya, — a népvándorlást, mondom, nem lehetett volna békecongressussal elintézni.

Ez mind igaz: de viszont nem szabad elfelejtenünk, (a mit tán Arany nem mérlegelt eléggé) hogy az emberi haladás útja végtelen és beláthatatlan. Gondoljuk meg azonkívül, hogy nemcsak a szenvedély, hanem az érdek is vezeti az emberiséget: tehát remélhető, hogy felismeri: nem az a valódi érdek, hogy

kifáradjon az emberiség keze, kimerüljön az emberiség elméje emberírtó gépek kigondolásában és készítésében; nem az, hogy Isten áldásától viruló tájakat vértől mocsaras, embercsontokkal teleszórt holdkráterekké pusztítsanak, hanem az, hogy a természet és az élet mostohasága meg csapásai ellen közös segítséggel védekezve, az emberiségben az esprit de corps-t, a solidaritás szellemét ébresztve, az emberiség érdekközösségét, az öt világrész Egyesült Államait megteremtse.

Fájdalmas csodálkozással szólt Arany 1871-ben az Akadémiában a titkári asztal mellől a nagy francia-német háborúról.

«Oly világeseményeknek voltunk tanúi, csaknem részvevői a leviharzott esztendő folytán, melyek a szerény tudóst ép úgy megdöbentették circulusai közepett, mint a közélet emberét tanácskozó asztalánál. Mindabban, a mi történt, az emberiség évezredes haladásának tagadását véltük látni; s a tudomány férfiat kétely szibbaszthatá: vajjon a mit az ismeretvágy a messze multban elenyésző századok óta, hangyaszorgalommal, vastürellemmel összehordott, nem fogja-e azt ismét elsöpörni dúló vihar; vajjon a fáklya, melylyel (a tudomány) az emberiség útját megvilágítja, nem fog-e ezentúl csupán kanóczul szolgálni minden eddigi építmény elhamvasztására? Csoda lett volna-e, ha Clio eldobja tollát, midőn a népvándorlás iszonyait ismétlődni látja; ha a jogtudós botránkozva veszi észre, annyi szép elmélet után, az ököljog visszatérését; ha végre a természettudomány óriási haladása kiválóan arra fordíttatik, hogy a rombolás eszközeit tegye ellenállhatatlanokká?»

Hogyne ébresztene visszhangot szívünkben Aranynek ezen nyilatkozata a háború pusztításáról, midőn látjuk, hogy a politika a végveszély örvénye elé állította az európai művelődést?

Jobban értjük, mint valaha, Arany szavait, midőn tapasztaljuk, hogy a gyűlölet kiáltása végig fut az egész világon; nem fogja azt fel az Alpesek égbe tornyosuló fala, nem az Oczeán végtelensége; átkel a gyűlölet Jeruzsálemből, «a hol Isten sírja reszket a szent honban», a mélységes kék tengereken át a Provenconak különben dallal telt rónájáig: átriad a paradicsomos béke-szigetének, Tahiti-nek virágerdeiből egészen a Jenissei folyamnak az éjjéli naptól kisértetiesen megvilágított jeges kunyhóihoz, a hol a lehelet megfagy, — de a gyűlölet nem.

És tán csak egy sziget van, a mely kiemelkedik a gyűlölet világáradatából: éppen az az ország, mely legtöbbet szenvedett idegenektől, melynek kincse Eötvös szavával élve: a szentelt fájdalom.

Még aggodóbb érdeklődéssel kísérte Arany 1877-ben a török-orosz háborút: a nagy török hadvezér, Ozman pasa a plevnai földsánczok mögül háromszor is visszaverte az óriás orosz támadó sereget. Ekkor Arany a *Plevna* című költeményében örömtől elragadva írja, hogy életének alkonyát megara-nyozza ez a diadal.

Most pedig, 40 évvel később, születése százéves fordulóján, midőn népe, történetének legnagyobb válságát éri, most a nagy költő sírját glóriába vonja a győzelmes Magyarország.

RIEDL FRIGYES.

ARANY BALLADA-KÖLTÉSZETÉRŐL.

— Költői tanulmány és eredetiség.¹ —

Arany munkáiban a költői szépségek alatt művészi tanulságok rejlenek, mint gyümölcs a virágkehely alján. Művei valóságos minták, s még több tanulságot nyújtanak az által, hogy sokszor láthatni rajtuk a jegeczülés folyamatát. Kész műveinek összevetése forrásaikkal, nagy terveinek félbenhagyott s újra kezdett kidolgozásai, kéziratain minden javítás : egy-egy szikrányi fényt vet a költői képzelet titkába, a művészi alkotás rejtelseibe. E kristályosodásban az egyes művek során egész műfajok fejlődését figyelhetni meg, a költő művészi erejének folytonos gazdagodását és emelkedését.

S ez nem csupán a tehetség természetes izmosodása. Arany csendes élete örökös benső küzdelem a tökéletesülés felé. Tehetségét ismeretei támogatják, fejlődését tanulmányai. Alig van párja a világirodalomban, kinél annyi költői tanulmány nyoma látszanék s még kevésbbé van, a kinél mindez ily erős nemzeti szellemmel s ily teljes eredetiséggel párosulna. A tehetség és tanulmány szövetsége, egymásra hatása egyik legnagyobb példa, melyet élete és munkái nyújtanak.

Ki is érezhetné jobban a tanulmány becsét, mint ő, a ki mostoha körülményei közt egész műveltségét önmagának köszöni? Egyhangú életében később is irodalmi hatásokkal pótolja mintegy az élmények és benyomások híját. Irodalmi útját folyvást a művészi öntudat és költői tanulmány világítja meg. Felléptekor a nép-nemzeti irány már utat tört magának Petőfi műveivel, de a hódítást Arany fejezi be s ő biztosítja. Petőfi inkább ösztöne, érzése után indult, szinte önkénytelenül emelve művészivé a népköltészet sajátságait : Arany elmerül tanulmányába, üdül szellemén, vizsgálja a műfajokat,

¹ Felolvasás a Kisfaludy-Társaság közülésén.

gyakorolja versformáit s elvonja a magyar rhythmus elméletét. Mindketten fejleszteni kívánták a népköltészetet, üde báját, természetes egyszerűségét összeolvasztani a műköltészet gazdagabb eszmei és érzelmi világával: Petőfi e részben is jobban tehetségére támaszkodott, Arany tanulmányokra is, olvasva régi költőinket s a külföldieket. Ő kapcsolta össze megújuló nemzeti költészetünket egyrészt a régi magyar költészettel, másfelől a világirodalommal.

Mind a ketten érezték idegen írók hatását, de senki sem eredetibb náluk, a kik kivívták nemzeti költészetünk önállóságát. Arany tanulmányainak köre a classikai és a nyugati remekíróktól a perzsa eposon, hindu drámán át egészen a khinai irodalomig terjed. A szellemi kapcsolatok bűvára ő rá hivatkozik nálunk legtöbbet, s az ily kutatásra is ő maga adta nálunk a legjobb példát, Zrinyinek s eposi mintáinak összevetésével.

E sokféle hatás már maga ellensúlyozta egymást. Mérsékelte azokat egyéni tehetsége, főként pedig az, hogy sohasem szakadt el a népi és régi magyar irodalom bűvárlatától. A tanulmány szomszja mellett szentül hitt a tehetség s a nemzeti szellem erejében. Zrinyiről szóló fejtegetése a kölcsönzések után eredetiségét akarta fölmutatni. Egyik bírálatában azt írja: «Nem áll, hogy idegen minták szemlélése jóra való tehetséget kiforgatna eredetiségéből, hogy szükségképen letörlené róla a nemzeti zománcot . . .»

Ő maga a költőknek nem fogásait, nem modorát igyekszik elsajátítani; műveiken a műfajok természetét s fejlődését vizsgálja. Ezzel nemcsak a maga művészetét fejleszti, hanem egész irodalmunkat. Nem utánoz, hanem tanul. Példái nem lenyüggözik, hanem szabadabb röptöt adnak tehetségének, változatosságuk ösztönzi, többet mer, jobban bízik önmön leleményében.

Magát is tanulmányozza s mindenből azt szívja magába, a mi saját egyéniségét erősíti. Béranger játszi könnyedsége, Burns naiv bája, Moore lány dallamai s mélyen lüktető hazafi érzése láttán tulajdon egyszerűsége, biztonsága, zenéje fejlik, s érzéseinek és kifejezéseinek rejtett, elfojtott ereje. Humorában kell lenni egy cseppnek az Aristophanes mézéből, de ki tudná eltalálni, mi való a hymettosi kasból? Dante mystikus költe-

ményében, hol az alvilág örvénye tátong s a titokzatos rózsa nyilik, neki épen a realis vonások kötik le figyelmét, léptenyomon ezeket jegyzi meg a szövegben. Nem tudós, hanem költő módjára tanul: gyönyörűséget keres a költészetben, s a műélvezet a tanító-mestere. Úgy van az idegen műremekkel, mint méh a virággal: mámorosan dúskál benne, s midőn tovább száll, magával visz valamit arany porából, hogy rejtélyes műhelyében a maga mézét szűrje belőle.

Mindezt fejtegetésnél jobban megvilágítják művei, főképen balladái. Ezek végig kísérik egész pályáján, s három korszakuk a fejlődés három fokát mutatja, a mint e műfajt népies csirák-ból, idegen hatás segélyével, téhetsége oly magasra emeli, hogy Gyulai «a ballada Shakespearejé»-nek nevezte.

Első balladáit «supán népdalunk után indulva» írta, mondja maga. Petőfi biztatja, «mert azoknak nemcsak szűkében, hanem pláne teljes hiányában vagyunk.» Első mintái gyanánt *Fejér Lászlót* említi, mely leginkább ballada az alföldiek közül, s a *Megöltek egy legényt — Hatvan forintjáért . . .* kezdetűt, mely pusztá helyzetkép, a mint egy leány holt kedvesét költögeti. Arany első balladája — kiadásra szánt legelső kisebb verse — *A varró leányok*, tárgyára nézve hasonló ehhez; ez is feldúlt szerelmet rajzol, a leány kitörő bánatát halott kedvesének láttán. Az egész tiszta párbeszéd, (mire szintén van népi példa,) öt leány-pajtás beszéde; minden szak egy-egy mozzanat, a mint a lakodalomnak nézett menetből temetés bontakozik ki; egyik leány már a gyászolókra is ráismer, de nem meri megnevezni, mire épen az, a kinek lakodalmon járt az esze, egyszerre mindent kitalál s szíven sebezve maga is szinte elhal. E feszültség, a képzelt vígaság és való gyász ellentéte, a hirtelen fordulat, az egésznek egy lélekbe nyílalása: mindebben Arany már első léptén felülmúlja példáit. *Szöke Panni* folyamatos előadásával inkább a másik példa felé húz; itt, mint *A méh románczában*, az egyszerű esemény, a szerelmi alapszeme, a gyors és erős bűnhődés s némi példálódzás egy tőről hajt a népköltéssel, ép úgy a természet átlelkesítése: a megszólaló méh s haldokló rózsa. Életképeibe is vegyít ily eleven vonásokat, néhány buzdító népi versében, melyeket a maga epikai terére von. Ilyen csira lappang Rózsa Sándor szabadulásának eleven rajzán kívül a szökött katona

szavaiban, ki a honvédsereghez bujdosik, s a betyár magánbeszédében, a mint börtönéből a csatatérre kívánczik, hogy ott veszsen, vagy jóvá tegye vétkét. E költemények, élön mutatva a hazafi-érzést, melyet szítani kívánnak, a háború kivételes erkölcsét, mikor minden bűn és erény eltörpül a haza védelme előtt: tárgyas rajzukban a kor szellemét, tüzét fejezik ki, oly alkalomszerűn, akár a népi versek. Ily lelket önt első történeti balladájába is, *Rákóczinéba*, melylyel, Petőfi lyrai balladáinak hatása alatt, az első lépést teszi a műballada megújhodása felé.

Ez Arany ballada-költészetének első, népies korszaka. Elfordul a szenvedő vagy szónokias műballadától s a népköltészet megifjító patakjához hajol.

1849 derekától fogva hosszú szünet következik. Gyér munka mellett sokat olvas, kivált angol költőket. Egy anthológiában ó-angol és scot balladákra bukkan; kettőt le is másol magának.¹ 1853-ban már azt írja Tisza Domokosnak: «... csak a magyar irodalomból nem ismerhetné meg a balladát.» Ugyanekkor első új balladáját, *Rozgonyiné-t*, azzal küldi föl Páklak: «... ez egyszerű népies jószág épen a külföld tanulmányozásának eredménye, s előképe ama scot balladákban van meg, a melyek ezerszerte inkább balladák, mint azon ach-os és oh-os história, mit azokból később a németek gyártottak.»

E hatás a legjobb időben érte, a mag jó földbe hullott. A lyra szava el volt fojtva; másrészt, mint maga írja, «az idő... nem vala alkalmas hosszabb költői dolgozatokra.» Így fordul az ötvenes évek elején a kisebb elbeszélő költemények, legendák, mondák, adomák felé, főként pedig a balladákhoz, mely műfaj régóta érdekelte. E rövid lélekzetű költemények tárgyi és alaki változatossággal, a gyors befejezés reményével kecsgettik.

¹ *The british classical Authors. Select specimens of the national Literature of England from G. Chaucer to the present time. With biographical and critical sketches. Poetry and prose. By L. Herrig Ph. D. Brunswick, 1852. Ebben Anciens English popular Ballads: The Chevy-chase; The Battle of Otterburn; Of the death of king Edward I.; The klot-browne Mayd; The legend of king Arthur. Anciens Scottish popular Ballads: Sir Patrick Spens; The Jew's Daughter; Edward, Edward; The Gaberlunzie-man; Lament; O gin my love.*

Tárgyat talál a krónikákban, melyekben nagy tervei kedvéért buvárkodik.

E „rozsás“ balladák nem oltottak idegen elemet Arany költészetébe; ez is mind népballada, csakhogy virágjában, fejlettebb fokon az akkor ismeretes hazaiaknál, számra több, alakra változatosabb, egyenként tökéletesebb, de rokon a miénkkel. Ha Kriza székely „Vadrózsái“ elébb kerülnek napvilágra, bizvást pótolhatják ezek hatását, s akkor Arany egészen magyar földből virágoztatja ki a világirodalom legszebb balladáit. Épen e rokonságot tartja a hatás alapjának. Egyik bírálatában azt tanítja: «... vehetni át idegen nép költészetéből is, de rendesen csak az fakad meg ily ültetvényből, mely a min népünk jellemében alkalmas földre talál. Így nálunk az éjszaki ballada: mert népünk is bír rokon költeményekkel, sőt az irodalom elébb behozta a ballada népi alakját, hogysen ismerős lett volna az éjszakiakkal.» E szavakban ballada-költészetének magyar eredetét védelmezi.¹

Egyéniségében csak szunyadó erőket költött életre az új hatás. A tömör előadás, néhány erőteljes vonás elevenítő ereje, egy-egy mozzanattal a lélek mélyére világítás: mindez megvolt már műveiben. A drámai előadás most szárnyat ad epikai tehetségének, fölébresztve benne azt a rejtett prámai erőt, mely *Katalin* egyes jeleneteiben már elárulta magát, s mely most hirtelen erőre kapva, későbbi epikai alkotásait is áthatja. Kifejlett az érzéke a tragikum iránt. A negyvénes évek a remény, a felbuzdulás kora, a költő is ifjú éveiben jár, a családi élet, az első sikerek örömét élvezzi; most a romok között tragikai levegő veszi körül.

E tanulmány első gyümölcse, *Rozgonyiné*, szembeötlő gazdagodást mutat. Az események egész serege rajzik benne: a Rozgonyi-pár készülődése, elindulása, megérkezésük a királyi táborba, a nagy esata a törökkel, a férj és feleség szerepe, a király megmentése. Mindez színes és változatos, mégis gyors menetű s az egész egy hangulatba, szinte egyetlen képbe olvad. Ez a scot balladák hatása, mely azonban tárgyi és alaki tekintetben egyaránt nemzeti és egyéni vonásokkal vegyül.

¹ V. ö. levelét Csengeryhez. 1856 jun. 23.

A történelem eseményeibe derűs családias jelenetek szövődnek, a mi a költőnél *Losonczi*a óta állandó vonás. A pánczélta öltő amazon alakja a mi epikánk s műballadánk hagyománya is, fölfogása pedig egészen Aranyé, a ki a murányi Venus óta minden hősnőjével levetteti a pánczélta, hogy a női természet bájával hasson és győzzön. Rozgonyinén az egykorú kritika is kiemelte, hogy nem hősködő asszony, hanem férjét követi és oltalmazza a csatában. Az egész költeményen a főalak egyénisége uralkodik, még az élénk magyar rhythmus alaphangja is, mintegy Rozgonyiné kedélyében van, mint Gyulai megjegyezte; míg Erdélyi János azon lelkesült, hogy némely sorok „egyenesen Szép Ilona románczának dialogjaira emlékeztetnek”. Így olvad fel a scot balladák tanulmánya irodalmi hagyományaink, a népköltés és a költő egyéni tehetségének elemeiben.

A költő maga mondja: «... a mese helyen egészen újat költöttem, ... a scot élet helyen magyar életet mertem vázolni, utánozva egyedül a balladā menetelét.» Kitünő például szolgál ehhez a két ballada, melyet Herrig gyűjteményéből kiírt magának; megvan ezekben a ballada minden főbb sajátága. *Sir Patrick Spens*, melyet le is fordított, valóságos mintája a drámai előadásnak, mint lehet az eseményeket központosítani, a főmozzanatokot kiemelni és párbeszédbe szőni, mely sokat csak sejtet, s mégis mindent megértet. E példa nyomán hamar fejlődik drámaisága. Első újabb balladáiban még csak egy-egy mozzanat lendül drámaivá, Rozgonyinénál a gálya jötte, Zsigmond menekülése, *Török Bálint*ban Buda megszállása s az ő elhurczoltatása; mindössze itt lüktet a párbeszédben valódi esemény.¹ A későbbiek már csak a főmozzanatokot jelenítik s szinte mindent megérthetünk a párbeszédből. *Zách Klára* kézírata meg is jelöli az öt szakaszt, melyben a cselekmény szála összefutnak: a királyné és öcsce párbeszéde, a templomba menetel, Klára hazaküldése, Felicián, az ítélet. Ez egészen drámai szerkezet: egy tragédia öt felvonása; *Pázmán lovag* három felvonásos vígjáték. A hézagosság, mely e központosítással jár, csak

¹ *Török Bálint* balladájában számos mozzanat fölülul a *Losonczi*ról szóló énekből: a várnép meghitelése, a harcz a törökkel, a családi kapocs, a török csalfaság; de mindez mily drámaian perdül, milyen tömör, s a szűk kerethen mennyivel gazdagabb, mélyebb!

növeli a cselekmény izgalmát, a drámai lüktetést, s egyes részleteket a kitalálásra bízva, fölserkenti az olvasó képzeletét s belevonja a költő munkájába. Arany nem is tartotta ezt kopásnak a közhiedelemmel, hanem különbséget tesz a tág olvasó-körnek szánt, meg a valódi népballada közt, mely az egész falu előtt ismeretes esetből termett, úgy hogy csak egy-egy emlékeztető szó kell, megeleveníteni a részleteket. (Szász K. költ. bir) Ép ebben látja e naiv vonás elevenítő erejét, de éppen ezért módjával él vele, inkább csak történelmi tárgyakkal, hol célzásai a köztudatra támaszkodnak, mint *V. László* s később *Endre királyfi* történetében.

Ép ily kitűnő másik példája, *Edward*, a drámai helyzet s a párbeszéd benső feszültsége dolgában. Az egész egyetlen szóváltás: a felbujtó anya nyugtalan faggatása, s az apagyilkos fiú kitérő válaszai, a mint a bűntudat és önvád belefojtja a szót, szeretné tettét kimondatlanul, mintegy homályban hagyni. Egy gyúpontról van itt megvilágítva két jellem, a lelkek benső küzdelme, a tett maga és a bűntudat csirája. Aranynál is vannak ily tragédiák, hol a tett hatásában él, s a bűnhődés vall rá a bűnre. Ilyen *Ágnes asszony* s a későbbi *Éjjeli párbaj*.

Mint bírálataiból látni, Arany egész elméletet szűrt le tanulmányaiából s a ballada fő jellemvonását éppen ebben látja, hogy «nem a tényeket, hanem a tények hatását az érzelmvilágra, nem a szomorú történetet, hanem annak tragikumát fejezi ki.» Fokról-fokra halványulnak nála a külső események, melyek még *Az egri leány*-ban a szerelmes pár románczát szemünk előtt fejlesztették balladává. *V. László*-ban már a tulajdonképeni cselekmény, Mátyás híveinek menekülése, a király lelkében tükröződik. A *Varró-leányok* magva, mint *Bor vitéz*-é, a halálos szerelem, de amaz még néprajzi vonásokkal gazdag külső kép, csak egy fénysugár villan a szívbe, emez már a lélekbe fúródik, minden ott fogan, onnan ered.

Így húzódnak balladáik mind mélyebbre a lélek belsejébe, szállnak alá félhomályú zugaiba, a szenvedély képzelődése, a lelkiismeret káprázatai közé. Ide is a scot balladák vezérlik, melyek rázkódtatásai sokszor fölkarvarják a lélek örvényeit, hol a néphit kísértetei tanyáznak. Ama babonás századok hagyományá ez, mely a mi későbbi keletű népköltészetünkben jobbára

kikopott, inkább a mesékbe szorult. Aranyt vonzza a felizgatott lélek é lidérczfénye, de e félhomályú világban erősebb vezetőre bízza magát.

A magyar ballada bölcsejébe nem egyedül a scot hegyek tündére tette le ajándékait, hanem egy más hatalmas szellem is: Shakespeare geniusa. Egyiknek a műforma mintáit köszönjük, másiknak a lelki rajz mélységét. A scot balladák szereplői csak magukra öltik a mesét, ritkán többek pusztá neveknél; Arany jobban kirajzolja alakjait: Rozgonyiné, Pázmán, Borvitéz arája valóságos jellemek, tetteik egyéniségükből folynak. Shakespeare vezérli a lelki világ rejtelmek között is. A népi kísértet többnyire meglepően eleven, úgy járnak-kelnek, mint az élők, alig is félelmesebbek. Aranynál, mint Shakespeare drámáiban, egytől-egyig subiectiv látomások, a lélek mélyéről merülnek föl, bennök a szenvedély monomaniája, a lelkiismeret önvádja, a bűntudat furiái öltenek testet, csak a lélek szemében élnek, mint Hamlet mondja. Rajzain egy-egy vonás sokszor Shakespeare-re vall, de mindenütt a néphiedelem és saját megfigyelése bővíti. Már rajzolt egy örültet, a vén Szunyogot *Katalin*-ban, de inkább csak külsőleg. Most Ágnes asszonyban a rögeszme hatalmát és fejlődését tárja föl, a mint egy archimedesi pontból kiemeli sarkaiból a világot; Ágnes folyvást látja a vérfoltot, mint lady Macbeth, s a bűntudat e káprázata sysiphusi munkára kényszeríti. A bűn esetlen leplezése, a mint vásznát a falu patakjában mossa, a kuszált beszéd, merő tekintet, a börtön félelmes csöndje és homálya, az ösztönszerű tettetés, melylyel ruházatát rendbe hozza, „nehogy azt higgyék, megbomlott”, a tébolytól való félelem, mely Lear e fölkiáltásra fakasztja: Irgalmas ég, ne hagyj megtébo-lyodnom! — mindez a rögeszmének nemcsak pathologiai képét, hanem fejlődését is rajzolja, nagyjából önállóan s a szűk keret ellenére gazdagabban Shakespeare-nél. Kisértetein sok a magyar néphit vonása, inkább csak lélektani előkészítésük shakespeareies. Az *Arva-fiu*-ban az erős rá gondolás idézi fel holt apja szellemét, mint *Hamlet*-ben; de itt a látomás átrágad az anyára; a mint kezét emel a gyermekre, megérzi rajta a halál fagyát s hallja, hogy a fiú apját sóhajtja: rögtön maga is látja a jelenést, ijedtében megtébo-lyul; lehányja ruháit, mint

Lear: «Félre ezen toldalékokkal!», s egy ingben csatangol a temetőn. A falu e kőbóri bolondja hazai kép, a kísértet is a népi képzelet fehér lepedőjét viseli; nem is csak vádolni és büntetni jó, mint Shakespeare-nél, s a scot balladákban rendesen, hanem, mint népünk tartja, azért, hogy magával vigye, a kit szeret. Ezzel jó vissza a holt férj *A honvéd özvegyéhez* is, midőn a költő még csak a nép hiedelméből merített. Ugyane körbe való *Bor vitéz* is. Tárgya rokon Bürger *Lenore*-jával; mindegyik a nemzetközi vándor mesekincsből sarjad, melynek örök tárgya a síron túl is tartó szerelem, a kedvese után haló szerelmes; de Bürgert egy német dal töredéke ihlette, Aranyt a magyar népi képzelet elemei. A németben a sírból kikelő vőlegény a kísértet félelmességével uralkodik. Ez az alak is megvan nálunk, egy — igaz, később följegyzett — palócz mesében (*A halá vőlegény*,¹ melyben Arany *Koszorú*-jának ismertetője, bizonyára Arany László, egy rém-ballada vázát gyanította s csakhamar elő is kerültek verses töredékei, Csurgóról, Baksay útján. Arany a buvában elhervadó leány egyszerűbb alakjánál marad, a sovárgó lélek látomása a lázbeteg képzelet félhomályában rémlik, hol az *Erlkönig* tünderei tánczolnak. A testi erő fogytával egyre sűrűbben rajzanak a káprázatok, míg a népes éjféli menyegzővel a leány átlép a szellemek országába. Ez is népünk képzeletében gyökereszik; a költő Ipolyi *Magyar mythológiá*-jában olvasott kísértetek éjféli miséjéről rom-kápolnában, midőn «a templom ablakai felvilágosodnak, orgona és énekszó hallatszik ki a halottak gyülekezetéből... holt pap tarja az istentiszteletet» (363. l.). Ez a motívum lobban föl Kisfaludy Károly *Éjjeli menyegző* című fiatalkori rémballadájában. Arany általában az egész mesét kikerekíti népi motívumokkal, minő a szerelmesek búcsúja, a férjhez erőltetés, a leány elhujdosása, az úton billegő pacsirta, mintha a kedves üzenetét hozná, a sívó bagoly a romon. Így szövődnék közbe mindenütt hazai szálak.

Egyetlen balladáját sem állíthatni bármily felületes párhuzamba sem valamely scot balladával; mindenütt érvényesül a magyarság és népköltészetünk szelleme, főként pedig a költő lángelméjének eredetisége. Ő a scot balladák hatására töreke-

¹ Pap Gyula gyűjteményében, 1865. Arany L. czikke *Koszorú* 1865. I. 522. l. — A töredékek Arany—Gyulai, I. 207. l.

dett, a mi népköltészetünk és saját tehetsége útján. Tanulmányai alaki vonásokra szorítkoznak, a műfaj sajátosságaira, s ezeket is részint megmagyarosítja, részint művészibbé emeli.

Nemcsak tárgya és alakjai magyarok, hanem az egész élet képe s levegője is. Az egykorú kritika álmélnokodva ismert e balladákban a népdal zöngelmére. A nép is annyira magáénak ismeri ezt, hogy, mint Tolnai Vilmos kimutatta, egész versszakok visszaszállnak a nép ajkára s beolvadnak újabb népballadákba. Erdélyi lelkesülten vette észre, hogy az előadásban, a párbeszédben lépten-nyomon felszillannak 'a mi népünk és dalunk formái'. A népi motívumok folyvást fejlődnek; mivé válik a nép hírvívő madara s a megszólaló méh Szilágyi Erzsébet hollójában, mely a Hunyadi-czímerről elevenül meg s mintegy a család védszelleme. Így váltja fel a scot balladák elemeit a magyar népköltés szépségeivel.

Más vonásokat régi költészetünkéből fejleszt tovább. Egykét költeményének megadja az ódon zománczot is, magyaros módon. Török Bálint alakját és sorsát Tinódi nyomán rajzolja, a ki legszebb éveit hősenek udvarában töltötte; Arany e közvetlen ragaszkodást is átveszi, mintegy az ő szívéből szól s az ő ajkával is, midőn költeményét a históriás ének módján szövi, annak is nevezi. A Zách-történetet egy régi hegedűs kobzán énekli el, beleszöve párját régi énekesek feljajdulásainak: Sírva veszikel most szegény Magyarország! — Szegény magyarokat segítse az Isten! — Az énekes szerepe — Gøthe *Balladájának* módjára — drámaivá bővül *Szondi két apródjában*, kikben mintegy felújul a hős lelke és küzdelme, a mint Ali hírnöke előtt rettenhetlenül zengik éneküket, míg az átokig emelkedik, mi népballadánk gyakori záradéka.

A régi hangon az ének közeli hatásukban tükrözi az eseményeket, hitele van és patinája, mégis közvetlenebbül ömlik; mintegy visszaragad a multba s mégis közletről szól hozzánk, mert a költő alakja egygyéforr az énekessel, lelkesülése egybeolvad az övével, mult és jelen összefolynak.

A scot balladákön látja a részletek elevenítő erejét s maga történelmi tanulmánnyal pótolja azt, a mit a régi énekesnek készen adott az események közelsége. Ezzel az epikai hitelt keresi s a mellett az élet színét nyeri meg. A scot ballada a törté-

neti nevek köré csak személyes eseményeket sző, Arany föl-
idézi a kor mozgalmát s hősi képek helyett valódi történelmi
balladát nyújt, fölülmulva nemesak a mi régebbi balladáinkat,
hanem scot mintaképeit is. Általában túlszárnyalja ezeket mű-
vészi tekintetben, tömör szerkezet s változatos alakítás, benső-
leg az élet és a kor vonásainak tömörittsége, a történelmi élet
elevenlétsége, a mély lélekfestés dolgában. A scot ballada, ép úgy,
mint a magyar, csak kiindulópontul szolgált ahhoz, hogy láng-
elméje művészi tökélyre emelje a balladát.

Maga a balladai ér, a bánya, honnan e kincsek napvilágra
jöttek, a balladákat termő erő a költő lelkében rejlik. Balladái
minden tanulmány mellett közvetlen lyrai magból sarjadnak,
benyomásokból, érzésekből. Innen közvetlen lyrai hatásuk. Oly
közvetlenül merít az életből, akár a nép, egyes balladái való-
sággal alkalmilag teremnek. Gyulai Pál beszélt, hogy Arany
sokszor látott Geszten egy csendes őrült parasztasszonyt, a ki
reggeltől estig mosott. E képből fejlett képzeletében Ágnes
asszony, oly közvetlenül, mint Petőfi Sári néni verse az öreg
asszony láttán, ki a szalontai tűzvész után Aranytól vonta meg
maga. Ép ily alkalmosszerűen, sőt célzatosan támad Petőfiné
második házassága idején a *Honvéd özvegye*.

Történelmi balladái sincsenek ily lyrai mozzanat híján.
A régi dicsőség és gyász rajzai újabb sebeket tépnek föl, a mult
képei a jelenhez szólnak. A Hunyadi ballada-kör a nemzet fény-
korát kívánta felmutatni, biztatásul a jelennek, nemzeti epo-
saink módjára, csak hogy balladai képek mozaikjában. Erősen
rávilágított e vonatkozásra Beöthy Zsolt: «Nem a külföldi bör-
tönök rabjaiért remegő honfiszív dobog-e *Török Bálintban?*»
kérdi. «És nem a nemzeti eszme rejtett oltárai előtt áldozók
közös zsolozsmája-e az, a mi a *Ráchelből*, a *Szondi két apród-
jából*, a *Walesi bárdokból* harsog: az erőszaktól meg nem öl-
hető eszme erejéről?» Midőn a hazafi érzés csak rejtve szólalhat-
ott meg, az allegóriákhoz szokott nemzet kiérezte e célzásokat.
Csak egyetlen balladája idegen tárgyú, a *Walesi bárdok* s ez a
legmagyarabb. Egészen alkalmi: 57-ben dicsőítő odát kívántak
tőle s ő ezzel válaszolt. Csak évek multán adta ki, akkor is mint
scot balladát. Oly tökéletes annak, hogy senki sem vonta két-
ségbe a fordítást. Ma mindenki tudja, hogy scot eredetije nincs,

csak tárgya idegen, érzése, lelke magyar. Olyan, mint Veronika kendőjén a lecsukott szem, a mely, ha mélyen rátekintünk, fölnyílik és szívünkbe hat.

Ez a hazafias vonatkozás, e kétfelé tekintő Janus-arcz, általában az epikai tárgynak e benső származása, lyrai vonásuk, világos bizonyosága a költő benső önállóságának, annak, hogy a scot balladák hatása csak az előadás drámai elevenségében, külső vonásaiban érvényesül.

A teljes önállóságot s azzal együtt a fejlődés csúcspontját a balladák harmadik korszakukban érik el. Ez «áldott év»-ig ismét két évtized múlik. Messze háta mögött van már a scot balladák tanulmánya, de hatásuk átment vérébe. Most mindent magából merít. Legtöbb tárgya eleven benyomásból sarjad s Péterfyvel szólva : rajtuk van a pszichologiai dátum. A közvetlen benyomás üdesége érzik a «Duna vizén lefelé úsz a ladik» kezdetű, népdalba ömlő balladán. Egy Margit-szigeti séta terméke ez. Szinte látni a parton a ritkás fák között a figyelő költőt, mint Byront a maga rajzán, a Colosseum árnyékában. A Margit-hid avatásakor e napihíre megelevenüla költő képzeletében az öngyilkosok statisztikája, a főváros bűne és nyomora, egy csoportos balladában, mely mozgalmasságával s a képzelet erejével szinte az elkárhozottak csoportjára emlékeztet Michel Angelo *Utolsó ítélet*-én. *Vörös Rébék* alapja egy népdal-töredék, mely addig zsong a költő fülében, míg életre kap s magától kiegészül. Ép így merít eleven emlékeiből. A *Tengeri hántás* tanyai történet és tanyai kép; Riedl a mesét is a költőnek egy fiatalkori próza-beszé-lyére vezeti vissza, — így itt maga-magának forrása. Mennyi változatosság e képekben s minő gazdagok egyenként! Mintha a parlag évek minden ereje egyszerre lobbanna ki bennök, mintha elvonultsága s a látása körére boruló köd a költő egész figyelmét s minden érzékét befelé fordítaná, képzeletének világára. Ez időszak egyetlen történeti balladájában Endre királyfi körül egy ötfelvonásos tragédiára való személyek és események tolonganak, szétfeszítve a költői forma szabályosságát : anyai szeretet és hitvesi képmutatás, a középkor talizmán-hite és reméteje, olasz udvari ármány és orgyilkos, a mellett a magyar és olasz politika érintkezése, ellentéte, — s mindez egy tüzes

harcai énekben, melybe belesüví a boszú rivalgása, beledöng a vonuló hadak robaja. Nem kevésbé mozgalmasak a népi tárgyak. Mint vet, vízbedobott kő módjára, egyre nagyobb gyűrűket az esemény *Vörös Rébékben!* Ismét meg-megjelenik az egésznek elmondója, de új meg új leleménnyel: hol a tanyai mesélőt halljuk a tűz mellett, hol a vásári bódé kikiáltója mutogatja képeit; már nem is csak a mesélőt látni, hanem a hallgató tömeget is s az olvasó beléje vegyül.

A régi egyszerűbb verselés helyébe bonyolult alaprajzú gazdag versszakok lépnek, melyekben a magyar rhythmus zöngelme sokszor káprázatos hangfestésbe olvad. Mily harsányan hozza el a nagy folyó visszhangja a csónakról a szerb muzikaszót, a lakodalmas nép kurjongatását, a mint a vers rhythmusában összeolvad az evezők lágyabb ütemével, s a parti hullámok szabályos csobbanásával. Az *Ünneprontókban* tisztán hallani a nagy harang kongását s közben a kicsinek éles csendülését; e komoly hang küzd a tivornya rekegő zajával, míg végre a kecskeduda gyors mekegése veszi át a vezérmotivumot.

Az események ilyen gazdagságát ritkán, ily sokoldalú rajzot, változatos előadást és rhythmust egyáltalán nem találni sem a scot, sem a magyar balladákban.

Legszembeszökőbb a fejlődés a rejtélyes elemnél. Az új balladák közt csak egy 'kisértetes história' van, a mint maga nevezi az *Éjjéli párbajt*. 1863-ban megjelentek Kriza székely balladáit, azokon a költő megfigyelhette a néphiedelem, a babona hatalmát, mely Kőműves Kelemenné sorsát oly megrázóvá teszi.

A babonának nagy a költői értéke: egy rejtelmes világrend, mely egyaránt nyilatkozik a lelkekben és élettelen tárgyakban, benne a rejtett bűn föltárása és büntetése közben természetfölötti erő beavatkozását, egy magasabb hatalom kezét érezni. Így tűnnek föl nála rendre a babonák, a Tuba Ferkó holdkórsága, a boszorkányhit *Vörös Rébékben*, a ki varjúalakban jár, az *Ünneprontók* pokolra jutása egy ponyva-história nyomán, mely a szerelmi boszúból gyakori halála-tánczoltatásnak¹ ad

¹ L. pl. Gaál György Magyar népmese gyűjteménye, III. köt. 137. l. *Jóért jó*; Erdélyinél III. 154.; Pap Gyulánál *Sallai Kata*, Arany-Gyulainál I. 208—209. l.

legendái fordulatot. A *Tetemre hívás*ban a középkor babonája támad fel, a gyilkos előtt új vérré fakadó sebről, miől a Nibelung-énekekben olvasott, honnan átszötte *Csaba királyfi* tervébe is. A tánczó asztal a műveltek babonája, mely a költő kőrösi éveiben volt divatban, gyermekei is úzték. Mindez egészen új a műköltészetben, megkapó, s illik a balladák rejtelmes világához.

A közállapotok változása mellett a babonák beszövésével jár együtt, hogy a régi szerelmi és hazafias eszmekör helyébe általánosabb erkölcsi igazságok lépnek, mint Goethe balladáiban (pl. a *Wandernde Glocke* rokon is az *Ünneprontó*kkal.)

Ezzel egyszersemind tragikai irányba fordul. Arany eddig nem szakadt el a derűs hős-románctól, sőt a balladás képtől sem, minő *Both bajnok özvegye*. Magát a balladát sem nézte tragikai műfajnak, csak műformának, melynek élénk előadása derűs jelenetekre is illik. Követte ebben scot és magyar példáit, hiszen népünk is üdül egy-egy víg balladán, s *Pálbeli Szép Antal*, midőn a terítőre fekszik s a gyász hírrel odacsalt kedvesének egyszerre nyakába borúl — csak derűs változata a *Megöltek egy legényt* . . . kezdetű helyzetképnek, mely Arany egyik mintája volt. Percy egész sereg király-tréfát közöl, minő *Pázmán lovag*, melyet a kézirat *trufának* mond. Aranyban sokkal erősebb volt a komikai ér, hogysesem ne vonzotta volna a fonáság ártatlan vétsége, az 'úgy kell neki' nevető igazságszolgáltatása. A költő teremtő kedve sokkal szélesebb mezőn csapongott, mint a mekkora kört utóbb az elmélet körülhatárolt. Tragikai balladáiban sem kereste mindig a tragikumnak azt a drámai, mondhatni shakespearei módját, mely a jellembe rejti a bűn csiráját, a bűnbe a bűnhődését, mint Ágnes, az *Árva fiú* anyja s Edward király rajzában, kiket a lekiismeret kigyói marcangolnak. A ballada többnyire szűk is ehhez. S nem tragikai-e Zách Klára és Bor vitéz arájának sorsa is?¹ Arany a scot és magyar népköltészet nyomán beéri az eseményekből szövődő epikaibb tragikummal, mely váratlanul jó, mint a természet vihara, s épen következetlenségében fenyegető és megrázó. A kőrösi iskola nagyobb diákjainak dictált *Széptani jegyzeteiben* egyenesen

¹ V. ö. Beöthy Zsolt: *A tragikum*. 19–20. l.

azt mondja a költő: «... a balladákban ugyanazon végzet-szerűség uralkodik, mint az eposban.» Most a babona szinte a sorstragédiák körébe sodorja balladáit s a nép-ítélkezés naiv túlságát juttatja szóhoz. Nem a végzet nehezül-e a *Hídatavás* csoportjára s az *Ünneprontókra*? Kund Abigél egy könnyelmű tréfával tönkre teszi kedvesét és magát, mint Toldit az álviadal meggondolatlan játéka. A tragikum e kegyetlenségét a székely balladák hatása szítja s Keményé, kinek regényeit Arany a legjobb magyar tragédiáknak tartotta, s kinek felfogása szerint a bűnhődés nagysága meghaladja bűneinkét, a jó szándék is ellenünk fordul, a sors ártatlanokat is eltipor.

Íme, a fejlődés tetőpontján Arany visszatér oda, a honnan kiindult: a magyar népköltéshez. Az új balladák roko-nabbak az első, népies, mint a második korszak termékeivel, csakhogy az egyszerű népies elemek többé nem mintául, csupán anyagul szolgálnak; minden szín aranynyá válik a költő érintésére, mindenütt a lángelme fénye sugárzik. Az egyéni tehetség kora ez, az eredetiségé. Egyetlen ponton sem érezni a scot balladák eleven hatását. Ez az áradat kicsa-pott a mi mezeinkre, s visszahuzódva, dúsabb termő erőt hagyott maga után. Valódi hatásuk abban állott, hogy ismét fölszították Arany lohadó kedvét a balladák iránt, s fölébresz-tették tehetségének szunnyadó drámai erejét.

Ez a balladai erő föl-fölvillan ezután eposaiban is. *Toldi szerelmében* megkap egy-egy drámai jelenet: Toldi és Piroska első találkozása a mennyegző után, meg Nagy Lajosé Máriával. *Keveháza* szinte balladai lüktetésű. *Buda halálá*-ban a ballada-költőre vall a királynék versengése, a két testvér halálos pár-harcza, az egésznek drámai menete, a lelkekbe nyomulása, s főképp az, hogy a költő az eposra is tragikai homályt vet.

Így olvad föl tehetségében az idegen hatás nagy munkái-nál is. A hun epos terve már 1847-ben foglalkoztatja, nemzeti, népies czéllal. A tárgyi kapcsolat 53-ban a Nibelung-énekhez vezet; e hatalmas mű eleven alakjai, zordon fensége, főképp pedig a szilárd szerkezet nagy hatást tesznek reá. *Csaba királyfi*-nak 53-iki első dolgozata sokat olvaszt belőle magába. E töre-dékben Atilla háttérbe szorul, mindent Krimhild boszúja mozgat, melyet Detre szít; ebből sarjad Csaba és Aladár

viszálya, s ezzel Atilla birodalmának szétomlása. Mindez a germán eposhoz kapcsolódik, mintegy folytatása annak. A második dolgozat, 1856-ban, még Nibelung-versszakban zendül, de már a magyar hagyományba ereszti gyökerét, Atilla lép az előtérbe, s a testvér-viszály, melyen a végzet átka súlyosul; Detre is ármánya ékét kettejük közé feszíti. Ez énekek tárgyából alakul *Buda halála*. Krimhild boszúja már nem a fő, csak egyik indíték, mely a trilogia harmadik részébe huzódik. Így távolodik a költő folyvást a Nibelung-énektől, de megőrzi annak leszűrt hatását, a „nibelungi compositio”-t.

Arany pályája azt mutatja, hogy a költői fejlődésben összehat tehetség és tanulmány, mint a hogy' egy száron nő a virág a gyümölcsessel. Példája azt tanítja, hogy a költészet közös kincse az emberiségnek, idegen remekművek tanulmánya megtermékenyíti a nagy tehetséget is s ez által emeli a nemzeti irodalmat — viszont a lángelme, midőn nemzeti alapon remekműveket alkot, tehetségével s nemzeti szellemével az egész világirodalmat gazdagítja.

VOINOVICH GÉZA.

IRODALMI HATÁSOK A TOLDI SZERELMÉBEN.

Újabb irodalom-történetírásunkban szinte túlsúlyra jutottak az úgynevezett forráskutatások. Egyúttal azonban bizonyos bizalmatlanság is fejlődött ki ezen iránynyal szemben a többi irodalmi irányok képviselőinél, úgy hogy sokan a forráskutatásoknak még létjogosultságát is szinte kétségbevonják. És ezen állásfoglalás nemcsak hogy érthető, hanem némileg jogosult is. Jogosult azon túlkapások miatt, miket forráskutatóink maguknak megengedtek; jogosult azért is, mert gyakran nem tudják egyszerű forrásmegállapításaikat tudatosan valamely nagyobb, általánosabb cél vagy tanulság szolgálatába állítani. Megelégszenek azzal, hogy tizedrangú író jelentéktelen művének eredetére derítenek világot és azt hiszik, hogy ezzel már számottevő eredményre jutottak.

Valósággal pedig nem így áll a dolog. A forráskutatásoknak csak úgy van jogosultságuk, ha azokat tudatosan valami általánosabb eredmény elérésére használjuk fel. Ezen általánosabb cél kétféle, vagy culturtörténeti vagy pszichológiai cél lehet. Az előbbi kisebb költők jelentéktelen munkáinak figyelembevételét is indokoltá teszi, az utóbbi a nagy költők műveinek ilyfajta vizsgálatát egyenesen megköveteli.

A kisebb népek irodalomtörténete valóságában culturátviteleknek és culturhatásoknak a sorozata¹ és így az egyes írónak és műveknek más nemzetek szellemi jelenségeitől való függése tulajdonkép mindig culturhatásnak a fokmérője. Ezért nem végeznek hiábavaló munkát azok sem, a kik kisebb írók műveit vezetik vissza idegen eredetijükre, mert mindezen vizsgálódások összessége van hivatva megállapítani, mily fon-

¹ Aug. Sauer: *Grillparzer-Jahrbuch*. XVI. 22. 1.

tossága van valamely idegen culturalis tényezőnek a magyar szellemi élet történetében. A baj ott van, hogy ez a követelmény nem vált tudatossá forráskutatóink előtt, hogy inkább curiosumkép művelik az irodalomtörténetírás ezen ágát és elmulasztják az illető elszigetelt jelenséget beállítani a kultúr-történeti viszonyok közé.

Nagy írónál a forráskutatásnak lélektani szempontból is van fontossága, mert segédkezet nyújt az írói eredetiség megállapításához, sőt eredetisége esetleges kialakulásának megfigyeléséhez is. De főszolgálat, hogy bepillantást nyit az illető író költői műhelyébe és ellenőrzést tesz lehetővé arra nézve, hogyan dolgozza fel a költő agya a kívülről kapott nyers anyagot. Vagyis a forráskutatás is közelebb hoz nagy íróink lelkéhez.

A forráskutatás tehát lélektani eszköz és ennek következtében a forráskutatónak is a lélektan módszerét kell alkalmaznia. Nem elegendő, hogy kimutassuk két különböző hely egyezését, hanem tovább menve kutatnunk kell, lehetséges-e ez az egyezés pszichológiai jelenségek alapján; kutatnunk kell, megvolt-e a kellő lelki dispositio ahhoz, hogy az illető mű vagy hely a költőre hathatott; keresnünk kell, mily belső motívumok vezethették, a mikor az átvett mozzanatokat művébe illesztette, hogyan és miért változtatott rajtuk és mennyiben lett ezen átvételek és változtatások által műve tökéletesebb. A mi pedig az ilyfajta kutatás módszerét illeti — lélektani feladatról lévén szó — egyedül eredményre vezető elv a képzetársítás törvényének az alkalmazása. A képzetársítás törvényével lehetséges lesz nemcsak a tudatos irodalmi kölcsönzéseket, hanem a tudattalan kapcsolatokat is kimutatni. Ha ily képzetársítás valamely motívumnál ki nem mutatható, a kérdéses forrás problematikus értékűvé válik.

Egy idő óta rendszeren belevonják a költők életét művük magyarázatába. Élmények nyomait keresik a költők költészetében, szintén lélektani alapon. A költőnél azonban olvasmányai is rendszeren költői élménynyé válnak. Legtöbbször olvasmányai is intenzív átélést eredményeznek, úgy hogy tényleges tapasztalat és irodalmi élmény között az író lelki-világát tekintve lényegbeli különbség tulajdonkép nincs is.

Sajnos, az utóbbi szempontot felölelő kísérletre nálunk még alig van példa. Arany János az ő nagy művészi intuitiójával önkénytelenül ily irányban kezdte meg Zrínyi és Tasso viszonyának a vizsgálatát, de tudatos követője ezen a téren alig akadt. A forráskutatásnak ilyfajta alkalmazására szeretnék jelen kísérlettemmel próbát tenni.

I.

Toldi Szerelmének forrásaival már sokat foglalkozott a kritika, a nélkül, hogy mindmáig a kérdést csak megközelítőleg is kimerítette volna. Tudomásom szerint elsőnek Badiés Ferenc említette Arany költeményének kapcsolatát Szigligeti Rózsájával¹ még Arany halála évében.² 1891-ben jelent meg aztán Hoffmann Frigyes kiváló kis dolgozata, a mely a Rózsával, Kisfaludy Tihamérjával s az *Özvegy és leányával* hasonlítja össze,³ később Radó Antal *Ariostót*,⁴ Riedl pedig a *Romeo és Juliát*⁵ illeszti a források sorába, míg 1905-ben megjelenik Szinyei Ferenc kimerítő tanulmánya,⁶ mely énekről-énekre haladva állapítja meg az epos forrásait, különösen a történeti művekből származó részletekre világítva rá. Ehhez értékes pótlásokat nyújtottak Tolnai Vilmos⁷ és Fóti Lajos,⁸ majd

¹ Vértessy Jenő, a magyar romantikus drámáról szóló művében (268. l.) megtámadja Szigligeti Rózsájáról írt dolgozatot (Egy. Phil. Közl. 1910.) eredményeit, kétségbevonva mind Holbein, mind Shakespeare hatását, a Szigligetinél és Holbeinnél egyező álharcot a «levegőben volt» romantikus motívumnak állítva. Ez utóbbi igaz, de Szigligeti nem csak ezt a motívumot merítette Holbeinből, hanem darabja sok más mozzanatát is. A mi a Shakespeare-hatást illeti, a *Windsori víg nők* Szigligeti költészetét más alkalommal is befolyásolta. (L. *Irod. tört. Közl.* 1915. 70. l.) Épen Arany János mutatta meg Zrínyiről írott «forrástanulmányában» miképp rakódik össze egy nagy műalkotás különböző külső indítékekből.

² *Fővárosi Lapok.* 1882. 95. sz.

³ *Toldi Szerelme forrásai.* A brassói m. kir. áll. főreáliskola értesítője. 1890—91.

⁴ *Magyar Hírlap* 1892. II. és Ariosto *Őrjöngő Lórántjának* magyar kiadásában (1894. I. 99. l.).

⁵ *Arany János.* 1904. 219. l.

⁶ *Arany Toldi Szerelmének forrásai.* 1905.

⁷ *Egy. Phil. Közl.* 1906. 228. — U. o. V. J. 247. l.

⁸ *Irodalomtörténeti Közlemények.* 1908. 257. l. (V. ö. *Phil. Közl.* 1911. 302. és 372. l.).

újabbán György Lajos,¹ Doboczky Pál,² és Császár Elemér³ is hozzászóltak a kérdés egy-egy részletéhez.

Az alábbiakban az irodalmi hatások sorozatát szeretnénk néhány új adattal gyarapítani, kiterjesztvén azonban megjegyzéseinket az eddigi megállapításokra is, azokat szükség szerint hol kiegészítve, hol háttérbe szorítva. Eddig főként az Arany által tudatosan használt forrásokra fordítottak figyelmet és az önkénytelen irodalmi hatások, mint a milyen Keményé vagy a *Nibelungenliedé*, e kutatásokban meglehetősen csekély helyet foglalnak el. Pótlásaink tehát nem az epos történelmi anyagára, hanem csak romantikus főcselekményére és a vele kapcsolatos episodokra szorítkoznak; nem is Arany jellemző művészetéhez akarunk magyarázatot nyújtani, hanem pusztán műve tervének fokozatos kialakulását akarjuk nyomon kísérni, hogy aztán belőle általánosabb tanulságot meríthessünk epikai stíljére vonatkozólag.

Némi nehézséget okoz, hogy mintegy harmincz esztendeig tartott, a míg az epos elkészült; ezen idő alatt pedig Arany többször változtatott tervén.⁴ A kutatás körébe tehát bele kell vonni az eddig még elhanyagolt első kidolgozásokat is, és csak ezekből kiindulva szabad az előttünk fekvő *Toldi Szerelmének* vizsgálatába fogni.

Toldi szerelmének első éneke még 1851-ben jelent meg a *Losonczi Phoenixben*⁵ és körülbelül változatlanul (csak a vége felé került néhány versszak hozzá) maradt meg a későbbi átdolgozásokban is. Szinnyei Ferenczet (5. l.) Rozgonyi és N. Lajos beszélgetése *Szép Ilonka* hasonló jelenetére emlékezteti. Kibővítve Szinnyei észrevételét, megállapíthatjuk, hogy Arany a Szalay Lászlóból vett Nagy Lajos-féle utazgatást összekapcsolta Vörösmarty költeményével. Előbb azonban egy másféle hatás is közbelépett, a mely ezt az összeköttetést lehetővé tette. Nemcsak a beszélgetés, hanem a király egész látogatása, a jelenet

¹ *Egy. Phil. Közl.* 1911. 782. l.

² *Erdélyi Museum.* 1911. 186. l.

³ *Egy. Phil. Közl.* 1911. 782. l.

⁴ Keletkezésére vonatk. l. Bányai Elemér: *A Toldi-trilogia eredeti kéziratai a M. Nemzeti Museumban.* (*Magyar Könyvszemle.* 1906. 7—38. l.)

⁵ Arany János összes művei. (Ráth-kiadás.) IX. VIII. l.

külső színezése és alakítása a Mátyás királyhoz fűződő adomák-ból ered. Első sorban nem is a *Szép Ilonkára*, hanem Kisfaludy *Mátyás diákjára* emlékeztet. *Szép Ilonkában* a király vadászás közben lesben állva akad össze Ilonkával; *Mátyás diákban* eltitkolva kilétét látogatóképen köszönt be vidéki tartózkodása közben Turu bíróékhoz, a hová épúgy, mint Nagy Lajost a *Toldi Szerelmében*, a szép leány «nézte le a lóról» és a hol époly szívesen látják, mint amott. Az utóbbi két műben a királynak előre elhatározott szándéka, hogy ismeretlen marad; Vörösmartynál a szép leánynyal való véletlen találkozás bírja rá a Peterdiékhez való betérésre és kilétének eltitkolására. Rozgonyi szavai, melyekkel a vendég megérkezése után rögtön bort hozat, János kulacsának a szerepére emlékeztet. A házigazda felköszöntése szintén csak a *Mátyás diákban* van meg, míg Vörösmartynál csak Hunyadira és a királyra mondanak felköszöntőt. Elhatározó fontosságú azonban, hogy Vörösmarty hősnője beleszeret a királyba — sőt talán maga a király sem marad egészen érintetlen — és hogy Szép Ilonkát e szerelme aztán sírba is viszi; a *Mátyás diákban* és a *Toldi Szerelmében* sem a király nem szeret bele a leányba, sem a leány a királyba, a király mindkettőben egyenlően akar számára méltó férjéről gondoskodni és egyformán teljesíti az öreg házigazda legfőbb óhajtását — mindkettőben meglepetésszerűen — az egyikben Balta Matyit engedi haza, a másikban a fiúsítás megengedésén kívül Toldi személyében férjet választ a leány számára. Végül a tragikus kimenetelt sem vette át Arany *Szép Ilonkából*, hanem művét az eredeti terv szerint ép oly kedvező kimenetelűvé tervezte, mint a milyen a *Mátyás diák*.

A költemény következő része három különböző feldolgozásban van meg. Még a szabadságharcz idején az első énekkel egyidőben keletkezett az első változat,¹ a melyen Arany körülbelül 1853-ig dolgozott. Ezt elvitte hat-hét énekig, de ekkor új átdolgozásához látott.² Ebből a második változathoz adott ki egy éneket 1862-ben a *Szépirodalmi Figyelőben*, egyet

¹ Megjelent Arany hátrahagyott művei közt. IX. 290–359. 1.

² 1853. nov. 22. Tompához. (XI. 321.)

1863-ban a *Köszoruban*.¹ Nemsokára ezt megint abbahagyta,² mert a mondai Toldinak historiai szerepeltetésére nem tudott megoldást találni.³ 1863. őszén a harmadik feldolgozáshoz fogott; 1867-ben eljutott a VI. énekhez, de családi körülményei folytán ezután soká pihentette,⁴ úgy, hogy a vége csak az 1874 után következő években készült el.⁵

Az első 1848 körül keletkezett feldolgozás második éneke a harcjátékot tartalmazza, de lényeges eltéréseket mutat a végleges alaktól. Az álharcznak még csak csiráját sem találjuk meg benne. Lényeges vonásaira szorítva a II. ének eredeti tartalmát, következő vázlat állapítható meg: a leány kezéért vívott harcjátékban egy rút és erőszakos lovag (Holubár) marad győztes; a leány arra a gondolatra, hogy e gyűlöletes ember felesége legyen, könnyekben tör ki, a mire váratlanul előtör egy addig a háttérben tartózkodó lovag (Toldi), megvív a győztesrel és fékezhetlen düh kitörése mellett földre teríti ellenét; ezáltal a leány megmentője lesz és jog szerint elnyeri kezét.

E történetben kétféle elem összeforrása mutatkozik. Az egyik világosan kiválik belőle és nem más, mint a Galeottoból is ismert és Kisfaludy Károly által a *Budai harcjáték* című balladában feldolgozott Máttyás-Holubár-harcz. A másik elem a középkori lovagromantikából került a *Daliás Idők*be. Ismeretes Holubár cseh lovag története, a ki Máttyás udvarában legyőzhetlenségével kérkedve, magát a királyt indítja arra, hogy vele senkitől fel nem ismerve álfegyverzetben megvívjon. Az álruhás király legyőzi a lovagot, a ki esésében még karját is kitöri.⁶ Ezzel a történettel kapcsolt össze Arany olyan elemeket, melyeket a középkori mondaköltészetből, sőt lehet, hogy magából a népmeséből is jól ismert. Egyrészt a király-

¹ Újra kiadva: IX. 361—383. l.

² 1857—1862. nem foglalkozott vele, mert hangját ki nem állhatta. (XI. 448. 1858. szept. 29.) Csak 1862-ben veszi elő ismét a régi töredékeket, a mikor a Kisfaludy-Társaságban felolvas belőlük.

³ Előszó *Toldi Szerelméhez*. (II. 120.)

⁴ 1867 aug. 6. Tompához. (XII. 279.)

⁵ Előszó *Toldi Szerelméhez*. (II. 120.)

⁶ Maga Arany hivatkozik jegyzetben kétszer Galeottora.

leányért vívott harc,¹ másrészt a gyűlöletes lovag diadalmaskodása, a hölgy kétségbeesése, a «Szabadító» megjelenése és győzelme² olyan elemek, a melyek a középkori lovagtörténeteknek gyakran visszatérő vonásai és a melyek a meseköltészetben is fellelhetők. Arany tehát eredeti tervében egy más történelmi alakhoz fűződő adomát akart összefűzni középkori mondai elemekkel, a nélkül, hogy Toldihoz akár az egyiknek, akár a másiknak valami köze lett volna.

A költő, úglátszik, érezte, mennyire chablonos és ki nem elégítő meséjének ily irányú fejlesztése, de már azért sem tartotta meg, mert szembekerült az általa annyira tisztelt történelmi hagyománnyal, a mikor Holubárt Nagy Lajos korába helyezte és Toldival győztette le. Ezért a második feldolgozásnál más motívumokat vitt bele művébe Szigligeti *Rózsájának* és Ariosto *Őrjöngő Lorántjának* hatása alatt. Itt megjelenik az álharc-motivuma és ezt Arany annál inkább alkalmazhatta, mert Szigligetiné is Toldi személyéhez fűződik. Így aztán Aranynál Toldi Tar Lőrincz fegyverében és Lőrincz helyett vív meg Piroskáért. Vívás közben Toldi Piroskára pillant, a ki első meglátása óta szereti őt, és Toldi szintén szerelemre gyúlad. Az ének Piroska és Toldi boldog jegyváltásával végződik. Az álharc Szigligeti *Rózsájából* került, csak hogy ott kölcsönös szerelemről még csak szó sem lehet és a szép özvegy a végén régi imádójának, Országnak nyújtja kezét. Megtaláljuk a kölcsönös szerelmet Ariostónál, a hol azonban Roger magával Bradamantéval vív meg, a ki nem is sejti róla, hogy kicsoda; a szeretők egyesülése ugyan itt is bekövetkezik, de nem azonnal a viadal után, hanem sokkal később. Ezért és mivel a személyek beállítása Ariostónál annyira különböző, az *Őrjöngő Loránt*nak lényegbeli, irányító hatását csak fenntartással fogadhatjuk el.³

¹ A középkori költészetben való előfordulására vonatkozólag lásd A. Schultz: *Das höfische Leben zur Zeit der Minnesinger*. II. 1880. 102. és 122. l. — A XVIII. századi lovagdrámákban való előfordulására vonatk. lásd O. Brahm: *Das deutsche Ritterdrama des XVIII. Jahrhunderts*. 1880. 156. l.

² Ez elemek már a Lohengrin-mondában is megvannak. (Lásd Heinrich Gusztáv: *Lohengrin*. *Egy. Phil. Közl.* 1912. 8. f.) — Egyéb előfordulásait l. Schultz i. m. II. 135–138. l.

³ Csodálatos, hogy *Toldi Szerelmének* majdnem valamennyi vonását,

De mind ezen variánsokban az álharez kimenetele kedvező, míg *Toldi szerelmének* végleges, harmadik alakjában az a leg-sűrítettebb tragikum okozója. E mély tragikusságra szintén valami irányító befolyásnak kellett vezetnie, mert egyébként az epikai hitel elvén álló Arany nehezen alakított volna egy oly motivumból, a melyet csak jövégű példakból ismert, tragikus történetet.¹ Sőt az *Özvegy és leányával* való kapcsolatot ép

úgy, a mint ezt a második változat mutatja, megtaláljuk Holbein *Kronsteini harcjáték* cz. drámájában, a mely Szigligetit is inspirálta (*Egy. Phil. Közl.* 1910. 548. l.). Lehet, hogy e találkozás merő véletlen, de nincs kizárva az sem, hogy Arany e darabot ismerte. Arany ugyanis 1835-ben Debreczenben járt iskolába (1836 febr. 17. állott színésznek. Lásd Kardos Lajos: *Arany János Bolond Istókja*. 1914. 114. l.); tudjuk, hogy iskolai pályája utolsó semesterében gyakran járt színházba (*Budapesti Szemle*. 1888. LIII. 283. s k. l.). Könnyen lehetséges, hogy a Fánecs-féle színtársulat 1835 nov. 12-ik. előadásán, a mikor a *Kronsteini harcjáték* színre került, jelen volt (Fánecs-féle színelőadások gyűjteménye a Nemz. Muzeumban). A mikor színtársulata május 2-án szétjeloszlott, a könyvtárt is magukkal vitték és így Arany esetleg máramaros-zsietzi kirándulásuk alkalmával is olvashatta. Más kérdés, vajjon emlékezhetett-e Arany még oly későn is erre a darabra? Ismeretes, hogy az ifjúkori benyomások sokkal maradandóbbak, mint a későbbiek. Ismeretes, hogy Aranynek bámulatos memóriája volt (Kardos i. m. 105. l.), habár épen a debreczeni idejében megismert színdaraboknak nem minden részletére tudott már későbbben visszaemlékezni (Kardos 120. l.). Csakhogy különbséget kell tennünk szándékos visszaemlékezés és tudattalan képzettársítás közt. Szándékos visszaemlékezés mellett nem igen tudott volna a rég látott darabról pontos képet nyújtani, de a tudattalan társulás alapján hasonló tárgygyal való foglalkozás közben anyagának fejlesztésére rég elhomályosult képzetek és benyomások alakító és irányító hatással lehettek. Egyébiránt nem kívánok ezen hasonlóságnak nagyobb jelentőséget tulajdonítani; mindössze még arra akarok rámutatni, hogy a *Toldi Estéjében* Beneze kicsúfoltatása szintén feltűnően emlékeztet a *Kronsteini harcjátékban* a hős csatlósának a kicsúfoltatására. Ha Arany a *Kronsteini harcjátékot* tényleg ismerte, annak motívumai csak mint elmosódott emlékek élhettek még lelkében és ezeket csak újabb benyomások kelthették életre, az által, hogy a régi minta útján vezették Arany képzeletét.

¹ A mondai anyag hiányán kívül *Toldi szerelmi történetének* a fejlesztése volt Arany számára a legnagyobb nehézség. Költői beszélyt akar tulajdonképen írni, a melynek cselekvénye drámai, de drámai, sőt tragikai a «lelépés» is; az élet közeperéről (*Toldi ifjúságából*) ily tragédiát létrehozni majdnem lehetetlennek látszott (XI. 142.). Másrésztől viszont nehézséget okozott, hogy a trilogia harmadik részében Piroskáról sehol sem volt szó és így házas-

ennek a tragikusságnak kellett előidéznie, mert különben a két munka között semmi lényegbeli megfelelés, a mely associatiót létrehozhatott volna, nem volt. A második változat lényege: Toldi más fegyverében harczolva magának vívja ki szerelme tárgyát; az *Özvegy és leánya* lényege: Mikes János a saját alakjában másnak rabolja el Sárát. A két motívum egymástól homlokegyenesen különbözik. Összeköttetésük csakis úgy lehetséges, ha közvetítő láncszemnek egy más irányú álharczot fűzünk közbe, melynél nem az álruhás győző nyeri el a harc jutalmát és melynek tragikus végkifejlése van. Hogy ezt az összekötő szemet megtaláljuk, tekintetbe kell vennünk Arany azon olvasmányait, a melyekkel az utolsó átdolgozás előtt foglalkozott.

A *Toldi Szerelmének* megírásánál mutatkozó nehézségekről szólva Arany következőképen nyilatkozik: «Fel kellett hagynom az epos gondolatával s így jó időre magával Toldival is. Csak 1863 őszén (*Buda halála* után) vettem újra elő töredékeit. Olvasgatva, megsajnáltam a kárba vesztett részleteket s kezdtem gondolkozni új mesetervről. Vajon okkal-móddal, a népies naivság örve alatt, nem lehetne-e behozni az eddig mellőzött részeket...? Tetszett a gondolat; hamarjában pár éneket meg is írtam».¹ Világos Arany szavaiból, hogy *Buda halála* megírása után alakult ki benne az a végleges terv, a melyből aztán *Toldi Szerelmének* utolsó alakja nőtt. *Buda halála* előtt fel kellett hagynia az epos gondolatával, mert képtelen volt Ilosvai sovány adatait mondai alapon az epikai hitel elvének megfelelően összefoglaló epos-tervvé kiszélesíteni. A *Buda halála* után pedig elkezdi gondolkozni és egyszerre csak megtalálja hozzá a megoldás lehetőségét, azaz egész sereg oly mondai jellegű motívumot talál, a melylyel műve epikai hitelét

sággal még sem végezhetné volna be eposát. Ebből akart valami kivezető utat találni (XI. 246; XI. 247–8.), Toldy sejtelve szerint Piroška halálával (XI. 249.). A mint a jelek mutatják, Arany Toldi kalandozásaiból akart eszközt kovácsolni ahhoz, hogy a Piroškától való elszakadást valószínűvé tegye. Magának a lovagi tornának egyelőre ily döntő szerepet nem szánt és csak később, a mikor forrásai erre rávezették, tette a harczt az egész tragédia kiinduló alapjává.

¹ *Toldi Szerelmének* előszavában. (II. 120.)

megerősíteni képes. Kétségtelen, hogy a *Buda halála* megalkotásánál használt olvasmányai tették ezt lehetővé.

Buda halála megírásánál tárgya a német húnmondák tanulmányozására is elvezette, sőt elvezette a többi német hősmonda országába is. Hún eposában felhasználta a *Nibelungenlied* mondai elemeit, Siegfried és Kriemhild történetét és felhasználta Dietrich (Detre) szerepét is. Lelkiismeretes adatkutatásában azonban kiterjeszkedett a germán hősmonda nagyobb területére, nem elégedett meg a *Nibelungenlied* ismeretével, hanem megismerkedett a többi nibelung-mondával és Dietrich egész mondakörével.¹ Ezeknek a hősmondáknak a visszatükrözései a *Toldi Szerelmének* különböző motívumai.

Ebből a hősmondai tárgykörből került az a tragikai következésű álharcz, a mely *Toldi Szerelme* mostani alakjának alapját teszi. Ezt pedig egész könnyen a *Nibelungenlied* álharczában találjuk meg. Gunther helyett az erős Siegfried vív meg Brunhild kezéért; Brunhild az állítólagos győztes felesége lesz; Siegfried megkapja Kriemhild kezét, de ígéretet kell tennie, hogy nem árulja el az álharcz titkát; ígéretét megszegi és így halállal kell bűnhődnie.

A két költemény közös eleme az álharcz. Ez tette lehetővé a két történet összefűzését és Toldi sorsának a *Nibelungenlied* mintájára tragikus fejlesztését. A *Nibelungenlied*ben a tragikus kifejlés oka — a hazug párbaj — tudatosan előtérben áll és a *Toldi Szerelmének* végleges alakjában is észrevehetően domborodik ki.

De még így sem volt lélektani alap arra, hogy az *Özvegy és leánya* felhasználandó motívumai sorába lépjen. Egy további

¹ *Zrinyi és Tasso* cz. dolgozatában (V. 89. l.) az *Eddára* hivatkozik és néhány sorát le is fordítja; «A magyar verselésről» írva németül idéz belőle (V. 283. l.). V. ö. ezenkívül «Sigurd» hőseinek említését bírálatában Dózsa D. *Zandirhámjáról*. XII. 304. l.). A magyar verselésről szóló értekezése bevezetésében a *Nibelunge Not* mellett a *Hildebrand- és Detre-éneket* említi (V. 273. l.). Utóbbi nem lehet más, mint a *Dietrichs Flucht* cz. középkori költemény. Mindebből az látszik, hogy Arany jól ismerte a középkori német epika termékeit, mind a *Nibelungenliedet*, mind az *Eddákat*, mind pedig a *Detre-énekeket*. Nem valószínű, hogy az eredeti szövegeket olvasta volna, valószínű, hogy modern verses fordításukat ismerte, de az sem lehetetlen, hogy valamely összefoglaló prózai mondagyűjteményből merített.

befolyásnak kellett előbb érvényesülnie, mielőtt Kemény e sorozatba bekapcsolódhatott volna. Ez a nő szerelme az álruhában győztes férfi iránt és szerelmében való keserű csalódása. Ehhez alapot szintén a Nibelung monda szolgáltatott, nem a *Nibelungének*, hanem a monda skandináv változata, a mely az az Eddában maradt ránk és a melyet Arany szintén ismert.

A Nibelungmonda skandináv változata Sigurd álharczának olyan körülményeit ismeri, a melyek a monda eredetibbnek vélt alakját tartalmazzák. A hős felkelti büntetés-álmából a walkür Brunhildot és örök hűséget esküszik neki, úgy, hogy Brunhild a Wölsungaságában joggal kesereghet:

Einst hat Siegfried mir Eide geleistet,
Eide geleistet und alle erlogen;
Wo er die Schwüre bewähren sollte
Mit voller Treue: da trog er mich.¹

Sigurddal fogadalmát Gunther udvarában varázsital által elefedtetik (Wölsungasaga), olyannyira, hogy Gunther helyett, Gunther alakjában újból áthatol a walkürt körülvevő lángokon, újonnan felkelti a varázslat alól és Gunther számára feleségül nyeri. Az *Edda* további eseményei Brunhild tragikus bosszúját és halálát tárják fel.

A *Nibelungenlied*ből teljesen hiányzik Brunhild cselekvésének motívumai közül a sértett szerelem motívuma, a mely az Eddában Brunhild következő szavaiban is megnyilatkozik:

Halten will ich den Heldensohn
Siegfried im Arme — oder sterben!
— — — — —
Gudrun ist Ihm, und Ich — bin Gunthers!
Arge Norne schuf ewiges Sehnen!

(*Edda*. Wolzogen-ford. 319. l.)

Ott a tragikum előidézője egyedül a sértett büszkeség és megcsalt önérzet, a mely megbántója halálát kívánja. A skandináv változat a tragikai alapot tisztábban tünteti fel, a mikor az egész tragédiát a szerelmi csalódás motívumából származtatja,

¹ *Die Edda*. Aus dem Altnordischen von Hans v. Wolzogen. Leipzig. Ph. Reclam, 319. l.

mert Brunhild ott szereti Sigurdot, szereti még csalódásában is, annyira szereti, hogy maga is utána megy a halálba és vele együtt égetteti el magát.

És Aranynál Piroska története nem más mint tragédia, a mely a szerető nő csalódásából származik. Így bővült a *Toldi Szerelme* az eredeti Holubár-harczból Szigligeti Rózsájának hatása alatt az álharczczal, a mely a *Nibelungenlied* álharczának mintájára tragikus jellegűvé és a skandináv Nibelungmonda közvetítésével szerelmi tragédiává lett.

Ezen a ponton lép aztán közbe Kemény regénymotivuma. A képzetkapcsolás alapja megvolt, mert az Arany lelkében kialakult meséhez többszörös hasonlóság alapján járult Mikes János történetének a befolyása. A hős mindkettőben idegen számára nyeri el az őt szerető nőt és mindkettőben e szerelem tragikus kifejlés alapjává lesz. Így közel jutva egymáshoz, Arany meséterve kiegészül az *Özvegy és leányának* egy további vonásával, a mely tökéletesen beleillett az eredeti conceptióba is: Mikes János maga is szerelemre lobbant Sára iránt, a mikor megpillantotta; így Toldi lelkében is egészen hasonló érzésváltozás megy végbe, a nélkül, hogy többé visszaláphetne. Ezen vonás belevegyítésével lesz a Nibelungmonda külső bosszú tragédiájából a *Toldi Szerelmében* a lelkek pszichológiai tragédiája.

E tragédia közvetlen előidézésében Arany igen érdekesen a *Nibelungenlied* egy másik motivumát is beleszövi mesefejlesztésébe. Tudjuk, hogy Toldi megígérteti Tar Lőrinczczel, hogy tisztességesen fog bánni a feleségével, Tar Lőrincz azonban később megfeledkezik ígéletéről, megüti Piroskát és e miatt öli meg Toldi. Egy ígéletnek könnyelmű megszegése okozza tehát Lőrincz halálát. Holttestét aztán felesége ajtaja elé teszik le.

Ez utóbbi motivumot már Tolnai Vilmos is igen helyesen a *Nibelungenlied*ből származtatta. De nem valószínű-e, hogy egy motivumsorozat előző tagjai is ugyanabból a forrásból magyarázhatók, a melyből utolsó tagja eredt? Annál is inkább hívhatjuk itt segítségül a *Nibelungenlied*et, mert ezen motivumok ott is egészen hasonló sorrendben fordulnak elő. Siegfried ugyanis megígérte Gunthernek, hogy hallgatni fog és senkinek sem árulja el az álharcz történetét. Ígéletét azonban megszegte, ezért

Gunther és Hagen megölik, holttestét pedig felesége ajtaja elé teszik.

A motivumok egyezése itt egészen világos. Csupán egy lát-szólagos nehézség akad. Az álharcz a *Nibelungenlied*ben ugyanis Brunhildért Gunther érdekében folyik és nem Siegfried, hanem Gunther a bosszúálló. Ha népmondai fejlődéssel vagy a középkori énekköltészet termékével állanánk szemben, e körülmény majdnem lehetetlenné tenné a két motivum összekapcsolását. A nép képtelen lett volna arra, hogy elhiggyen egy történetet, a melyben oly motivumokat, a melyeket mint egyik kedvencz hőse sorsának járulékos elemeit ismert, a vele szemben álló hős mondai vonásaival vegyítettek volna össze. Intensív népköltészeti termelés e lehetőséget kizárta volna. Nem úgy a műköltő varázsműhelye. Siegfried kitételének kétségtelen és álharczának világosan felismerhető hatása igazolja, hogy Arany lelkében a két különböző alakhoz fűződő motivumok egymással összefolytak: Gunther nyerte el Brunhild kezét, de Siegfriedet tették holtan felesége ajtaja elé; Arany nál mindkét motivum Tar Lőrincz személyéhez fűződik: Tar Lőrincz nyerte el Piroskát és Tar Lőrinczet találja felesége holtan ajtaja előtt. A tragikus kicsengés motivumával együtt egész természetesen kellett az ezt létrehozó indítékoknak Siegfried személyéről szintén Tar Lőrinczre átruházva, *Toldi Szerelmé*be átszármazniok.

II.

Pákh Albertnek írva 1853 február 6-án a *Rozgonyinéról* Arany következő kijelentést teszi: «... persze a költeményből... semmi, de semmi studium... ki nem rí, épen oly kevésbé, mint Toldi-ból a *Frithjof*-rege vagy a *Nibelungen*...»¹ Toldiban e hatások tényleg alig vehetők észre, a Toldi Szerelmében azonban megtaláltuk a Nibelungok nyomait. Nem tehető-e fel ezen nyilatkozat alapján, hogy a *Frithjof*-monda hatása is megtalál-

¹ XII. 83. E helyre Kardos L. is figyelmeztet i. m. 69. Tegnér egyéb-iránt Aranyra más alkalommal is hatott. Így *Buda halálának* VIII. éneke a *Frithjof*-monda vadászatának a befolyását mutatja.

ható Arany művén? És ha tényleg előveszszük Tegnér eposát, a kétségtelen egyezés néhány jelét ismerhetjük fel, még pedig ép abban a részben, a mely Toldi és Piroska tragikus szerelmének további kifejlését tartalmazza.

Tegnér eposában Frithjof, a fiatal hős és Ingeborg, a királyleány égő szerelemmel szeretik egymást; Frithjof megkéri a leány kezét, de ennek bátyja, Helge, gőgösen visszautasítja. A visszautasítás oly sértés, a mely miatt Frithjof csak bosszúra gondolhat és ha legyőzi is nagy szerelmében ezt a bosszúvágyat és szerelméért feledni hajlandó volna, a másodszeri visszautasítás után idegenbe kényszerül távozni, mialatt Ingeborg, a ki nem akart vele elszökni, fájdalommal egyedül marad bátyja hatalmában. Frithjof távollétében az öreg Ring király sereggel támad az országra, legyőzi Helgét és csak Ingeborg keze fejében hajlandó békét kötni. És Ingeborg bár vérző szívvel, otthonáért, hazájáért és családjáért feláldozza magát; tudatosan, nem kényszerítve beleegyezik a házasságba. A mikor Frithjof feladata elvégeztével visszakerül, Ingeborgot hasztalan keresi. Felindulásában Helgén akar bosszút állani; behatol Balder isten szentélyébe, a hol a király ép áldozatot mutat be, kérdőre vonja és mindenkép párbajra akarja kényszeríteni, de a király gyáván vonakodik, mire Frithjof hozzávágja a magával hozott pénzeszacskót, úgy, hogy az véresen a földre bukik. De egy véletlen következtében lángbaborul és elég az egész szentély, és Frithjofnak mint szentségtörőnek hazájából el kell bujdosnia.

Arany terve a *Nibelungenlied* és Kemény hatása alatt tragikus kimenetelű szerelmi történet alakját öltötte, de ezek a motívumok elbeszélésének csak vázát szolgáltatták, betölteni a keretet a *Frithjof-monda* egyes motívumai voltak hivatva. Toldi és Piroska kölcsönösen szeretik egymást, de Toldi büszkesége és lovagi becsülete — akárcsak Mikes Jánosnak — nem engedik, hogy felfedje a csalást; eltávozik országából és haditettekben keres feledést. És itt lép Arany motívumai közé Tegnér hatása. Büszkeség és becsület készítették Frithjofot is arra, hogy idegenbe menjen hősi próbára, de a mire visszaérkezik, Ingeborgot másnak a házában találja. Így ébred Toldi is a keserű valóra, a mikor Csehországból visszatérve, megtudja, hogy már későn érkezett: Piroska Tar Lőrincz felesége lett.

És Piroska elhatározásában teljesen ugyanazok a motivumok játszottak közre, mint Ingeborgéban. Hisz lebeszélük erről a házasságról, biztatják, vonuljon inkább kolostorba :

«Oh! — nyögte Piroska, lelki könnyűt sírva —
 Azt az öreg embert nem viszem én sírba!
 Nem élne az régen: a remény táplálja,
 Hogy lesz örökösse, támad unokája.
 Most a kegyelemszó felfújta reményét,
 Hogy visszaöröklí háza letünt fényét:
 Oh, e buborékkal élte is elpattan! . . .
 Szívem' rántsa ki bár e kéz: *odaadtam.*» (V. 74.)

Ingeborg is megmenekülhetne e házasságtól — legrosszabb esetben a halál által — de bármennyire vérzik is szíve, *apja* birodalmáért meghozza áldozatát :

Én áldozat vagyok — így szólt gyakran —
 Hazámért; hóvirág a hajamban,
 S télzöld diszít a béke-arát,
 Mint áldozatot — nem szép-e hát?
 Meghalhatnék; de nem ily kevés kell:
 Haragos Baldernek a békülés kell,
 Lassú halál, a mi késni fog,
 Hisz még az ér üt, a szív dobog.
 De hallgasd el mit a gyenge monda,
 Ne légyen bűm ok a szánalomra.
 Türelmes Bele leánya, tudod,
 De köszöntsd nevemben Frithiofot.¹

És a mikor Toldi visszaérkezik és megtudja a valót, borzasztó fájdalmában el akar bujdosni a világ elől, de véletlenül Tar Lőrinczcel találkozik és ez házába hívja. Toldiban feltámad a vágy, hogy Piroskát még egyszer, utoljára láthassa és elfogadja Tar meghívását, lakásukon felkeresi őket. A fiatal asszony feltóduló érzéseit a férj nem veszi észre, beszélgetés közt töltik az időt, majd vacsorához ülnek. Toldi

Iszik az új párért, hogy ihassék érte:
 Nem bánja, ha Lőrincz oda van is érte.
 S mikor a szép asszony, poharát elvéve,
 Márt nevető rózsát aranyos fényébe :

¹ A *Frithiof-monda*. Tegnér Ezsaiástól. Ford. Győry Vilmos. 1868. 99—100. l.

Megfeledé szinte hosszú örök búját,
Élvezi mit a percz öntudatlanul ad.

Vacsora végével aztán

— — — erdei süldőt, büszke vadat hoznak,
Mint eleven, nyújtó-deszkára hasalva,
Bőre piros pánczél, szájában egy alma.

Sem az ivás, sem a vadkan, de még maga a látogatás sem került véletlenül a Toldi Szerelmébe. Mindez benne van a Frithjof-mondában is. Frithjof nem bírva tovább a bujdosás átkát, még egyszer utoljára szeretné látni Ingeborgot. Felkeresi öreg koldus képében Ring királyi termét, hol levetve áruháját, a fiatal királynő és Ring előtt saját alakjában jelenik meg. Láttára a királynőben is előtör a régi szerelem, a király azonban úgy tesz, mintha nem tudná vendége kilétét. Itt is behozzák a vadkant :

Megkoszorúzza válla, szájában alma áll,
Mind a négy térde hajtva s fehér ezüst a tál.

(Győry V. ford. 128. l.)

Itt is boldogan veszi át a hős a fiatal asszony kezéből a kelyhet :

S tülköt vőn a királyné, mely állt az asztalon :
Bőlénynek szarva volt ez és drága kincs nagyon ...
Szemét a földre szögzé, hogy a bort átadá ;
A kéz remegve reszkeedt, s a bor kiömlé rá.
Mint liljomon piroslik az alkony bíbora,
Fehér kezén úgy égett kicsöppentett bora
A nemes nő kezéből amaz vigan vevé :
Ma ezt a tülköt kettő ki nem ürítené ;
De ő, az a hatalmas, a nőre ráköszönt,
S felhajtja egy huzamban nagykönyven az özönt. (129. l.)

A Frithjof-monda további kedvező kimenetelét Arany nem használhatta fel ; neki az egészben rejlő tragikus kényszerűség folytán kenyértörésre kellett vinnie a dolgot Toldi és Lőrincz között. A helyzet a következő volt : a két szerető közé egy harmadik joga férközött, a szeretett nő másnak a felesége lett és Aranynak ezt az ellentétet feltétlenül tragikus irányban kellett megoldania. Így öltötte aztán nála a *Nibelungenlied* megszegett ígérete a Piroskával szemben elkövetett tetteles-

ség alakját, a mely miatt Tar Lőrincznek halállal kell bünhődnie. Lőrincz halála nem egyszerűen büntetés meg nem tartott ígérete miatt, hanem egyúttal Toldi halálos bosszúja és gyűlöletének elemi nyilatkozása is. A *Nibelungenlied* sem a férj igaztalanságát nejjével szemben, sem a szerelmes vetélytárs személyes bosszúját nem szolgáltatta. Ezek a vonások Byronnál találhatók fel, a kivel Arany egész életén át sokat foglalkozott.¹ Mintául itt Byron *Gyaur*-jának néhány, motívuma szolgált. E költeményben Hasszán megöli kedvesét, Leilát, mert az a Gyaurt szereti; a Gyaur aztán szerelme megbántóján és gyilkosán bosszút akar állani, gyűlöletével a harcba is követi és harc közben elejti. Bosszújának ezáltal eleget tett, de fájdalma nem hagyja nyugodni, úgy hogy vezeklés és enyhülés végett kolostorba vonul. *Toldi Szerelmében* a hős hasonlóképen bosszút állva a szeretett nőért, később, a mikor a világ elől elbujni kényszerül, szintén barátnak áll.

Arany azonban magába a bosszuló párbajba mégis beleszótt néhány halvány emléket a *Frithjof-mondából*. A bosszuló és dühös Toldi épúgy akarja tisztességes párbajra kényszeríteni ellenfelét, mint Frithjof Helge királyt, a mikor idegenből hazatérve Ingeborgot nem találja otthon. Egyiküknek sem sikerül ez: Toldi valami párbajfélében megöli ugyan Lőrinczet, Helge pedig életben marad, mindkét hős azonban az esetből kifolyólag vétkes könnyelműségre ragadtatja magát, a mely miatt el kell menekülnie.

De Toldinak a lovagi szabályok megsértése nem egyedüli bűne. Szentségtörővé is lett azáltal, hogy behatolt a kriptába, melybe Piroskát helyezték. És ez utóbbi tette (az állítólagos sírrablás) üldöztetésének a lényegesebb oka. Frithjof kétszer követett el szentségtörést; nemcsak akkor, a mikor véletlenül felgyújtotta Balder szentélyét, hanem előbb is, a mikor behatolt az isten sérthetetlen hajlékába, hogy éjszaka a Balder őrizetére bízott Ingeborgot meglátogassa. Mindkét költeményben megvan tehát a szentségtörés motívuma, a mely mindkettőben éjjel látogatásként jelenik meg: az egyik élő kedvesét keresi fel a

¹ Byron hatását Aranyra Kardos L. részletesen ismerteti, művei közül e szempontból azonban csak a *Bolond Istókot* tárgyalja.

templomban, a másik — Bólyai—Shakespeare-émlék — halottnak hitt szerelmét a sírban; mindkettőhöz igaztalan gyanu fűződik e tette folytán; mindkettő száműzetéssel bűnhődik érte. Így fűzte bele Arany Ilosvai sírrablási jelenetét a *Toldi Szerelmének* végleges tervébe, kibővítve azt a szentségtörés összekapcsoló hatása alatt Tegnér motivumával, a szerelmi látogatással és továbbfejlesztve shakespearei reminiscenciák irányában.

III.

Toldi Szerelmének eddig még teljesen meg nem fejtett része a rablókkal kapcsolatos események az V. énekben. Színyei ugyan itt Ariosto és Tasso hatását látja, de az idézett helyek korántsem fejtik meg a kérdéses epizódot. A jelenet vázlatát tekintve, következő alapvonalakat különböztethetjük meg benne: egy rabló vérboszából várába csalja az erős hőst és ott fogságba veti; fogságában a vár úrnője titkon juttatván neki ételt, megmenti életét és felajánlja neki szerelmét, de ezt a hős visszautasítja; a rabló ellenségei kiszabadítják börtönéből és ő most tevékeny részt vesz a rablók kiirtásában.

Ha megtaláljuk is Tassónál az üldöző hős fogságba esését. Ariostónál pedig a vérboszu gondolatát, valamint egy másik epizódjában a Potifárné motivumot, megfejtetlen marad a hős mint nőszabadító és megfejtetlen az őt titokban tápláló és szerelmét kérő nő. E két vonást Byronnál találjuk meg.

Byron *Kalóz* című költeményében, a melyet Arany jól ismert, a hős egy éjjeli támadás alkalmával már-már legyőzte ellenfelének, Seidnek csapatát, a mikor hirtelen eszébe jut, hogy a háremben levő ártatlan nőknek benn kell égniök, ha valaki segítségükre nem siet. Kalózcsapatával kihozza az égő házból a nőket, ő maga Seid kedvenc hölgvét, Gulnarét menti meg; de ezalatt ellenfele magához tért az első ijedtségből, szembe fordult Konrád csapatával és hosszas küzdelem után legyőzve, börtönbe veti a hőst. Ez börtönében a fáradtságtól elalszik és csak egy lámpa fényére ébred: Gulnare jött be hozzá, hogy titokban ételt hozzon neki és életben tartsa, mert ezáltal akarja háláját leróni. Seid gyanuja és fenyegetése tudatossá teszi előtte megmentője iránti szerelmét; ismét felkeresi és fel-

ajánlja neki szerelmét ; de Konrád, a kinek otthon ép úgy, mint Toldinak, imádott nője van, vonakodik szabadítóját követni. A szerelmes nő nem hallgat a hős szavaira ; saját kezével kész meggyilkolni urát és a mikor Konrád haborását ez sem tudja megingatni, tényleg végre is hajtja szándékát és mintegy suggeráló erővel kényszeríti a kalózt arra, hogy a szabadságba kövesse.

E történet és *Toldi Szerelmének* epizódja kétségtelenül hasonlítanak egymáshoz ; azok a vonások kapnak ezáltal magyarázatot, a melyek eddig megfejtetők nem voltak. Toldi, akárcsak a kalóz, egy nő megmentése közben nemeslelkűségének eredményeképen jut a fogságba, a hol az a nő, a kit ő ki akart szabadítani, titkon táplálva, őt életben tartja, sőt szerelemre gyűlädva iránta, a vár urának meggyilkolása révén szabadságot is ígér neki. A visszautasítás magva már a Kalózban is megvolt :

Gulnára, — — — — —

— — — — —

Ne adj okot, megbánnom tettemet.

S most ég veled és béke kebleden.

Elszáll az éj, mely végnyugtom nekem.

(Kacziány ford. O'csó Könyvtár 311. 61. l.)

Arany ehhez a vonakodáshoz fűzte a további fejleményeket, teljesen mellőzve Byron elbeszélésének további folyamát. Ehhez csatolta hozzá a saját életében szerepet játszott (Kardos : *Bolond Istók*. 124—126. l.), olvasmányaiából is ismert (Szinnyei : *T. Sz. forrásai* 15. l.) és általa többször felhasznált (*Daliás Idők* VI., *Bolond Istók* II. és IV.) Potifárné-motivumot.

Nagy valószínűséggel adhatunk magyarázatot Toldi kólostorba vonulására és barát alakjában való szerepére is. Az, hogy a hős öreg napjaira barátesuhát ölt, különösen a középkori francia epikának volt állandóan megismétlődő motivuma.¹ Ebből a francia moniage-ból próbálta rekonstruálni magát a Toldi-mondát Birkás Géza,² legújabbban pedig ennek német hősmondai változatát vonta bele a vizsgálódásba Moór Elemér.³

¹ Középkori előfordulására példákat hoz fel Schultz i. m. II. 399. l.

² *Ethnographia*. 1912. 277. l.

³ *A Toldi-monda és német kapcsolatai*. 1914.

Mindketten a középkori mondák alapján egészítették ki Ilosvai hézagos elbeszélését. Előttük azonban e reconstitúciót elvégezte már Arany János is, még pedig sokkal nagyobb tökéletességgel, ha nem is tudományos értekezés alakjában, hanem költői varázsműhelyben keletkezett gyönyörű költeményében. Már Arany is a középkori német epika moniage-ai alapján egészítette ki az Ilosvai szövegéből gyéren kikandikáló mondai elemeket.

Hoffmann Frigyes Toldi álrühás nápolyi harcát Jósikából származtatja, Szinnyi Ferencz szerint azonban Arany e barát-nak öltözés motivumát már Ilosvaiban (és a *Toldi Estéjében* is) készen találta, úgy, hogy itt idegen segítségre nem igen volt szüksége. A valóság az, hogy Ilosvaiban sem Toldi kolostorba vonulásáról, sem vezekléséről, sem ottani életéről egy szó sincs. A csuha felöltése nincs indokolva, egészen véletlenkép történik, a mikor Toldi a győztes olasz ellen Újhelyre siet:

Egy cseppet sem késék, Pesten általmene
Klastromban gárgyántól barát ruhát vöve,
Kurta pejlovára mint egy barát üle,
Újhely vára felé hamar el-kiléptete.

(Ilosvai. 317—320. sor.)

Mindössze ennyi van Ilosvainál. Aranyt e részben a Byron *Gyaurjából* kiinduló szálak a német hősmondához vezették.

A német hősmondának Wolfdietrich és Walther moniage-án kívül különösen két ilyen kolostorbavonulása nevezetes. Mindkettő a Dietrich-mondakörhöz tartozik. Az egyik Ilsannak, egyes variációkban Hildebrand öcsésének a kolostorba lépése, a másik Heime barátoskodása. Ilсан, az öreg hős, főképp a *Rosengarten* cz. spielmanneposban szerepel, előfordul azonban a *Rabenschlacht*ban is, valamint az *Alpharts Tod* cz. költemény is tesz róla említést. Heime az angolszász *Widsidhsage*ban és a *Thidrekssaga*ban játszik nagyobb szerepet. E költemények közül bennünket most közelebből csak a *Rosengarten* és *Alphart* Ilсанja, valamint a *Thidrekssaga* Heiméja érdekel.

☞ A *Rosengarten*ben a hős Ilstant, a ki kolostorba vonult, királya, Dietrich elhivatja, hogy segítségére legyen a Kriemhild által kivánt küzdelmekben. A hős, a ki a kolostor barátait

valósággal halálra kínozta, elmegey Dietrich csapatával, legyőzi ellenfelét és azután ismét visszatér a kolostorba, a hol ismét esüffá teszi a barátokat. E változat a középkori moniage-nak tréfás irányban való, úgyszólván classikus feldolgozása. Csak-hogy az *Alpharts Tod* című költeményből megtudjuk Ilan kolostorbavonulásának okát is, megtudjuk, hogy a király őt gyilkosság miatt száműzte és hogy bűnvezeklés végett állott be barátnak. Megtudjuk azt is, hogy a király tudtán kívül jött ura segítségére abban a hadjáratban, a melyet az Ermanrik ellen indított. Megtudjuk, hogy barátcsapatával 6000 emberből álló ellenséges hadat elpusztított, mielőtt az lesből Dietrichre törhetett volna. És azután végül a harez után Dietrich megismeri a hőst, de nem akar neki megbocsátani és csak, miután elmondják, mi mindent tett érte, hajlandó engedni; a végén ismét kegyelmébe fogadja.

Az *Alphart* Ilanjának Toldival való hasonlósága szembe-szökő: a hős gyilkosság miatt elveszti királya kegyét, vezeklés okáért és hogy az üldözés elől meneküljön, kolostorba vonul, onnan a király tudta nélkül ura segítségére siet és új hőstetteket visz véghez; a király nem akar neki megbocsátani, de a mikor az igazságot megtudja, ismét kibékül vele. Ezek a főbb motívumok Ilan alakjáról kapcsolódtak Toldi személyéhez, miközben talán a *Csehek Magyarországon* című Jósika-regény is hozzájárulhatott kiegészítésükhöz és esetleges megerősítésükhöz. Ilan személyének legjellemzőbb vonása azonban az a humorosan tréfás felfogás, a mely a *Rosengarten*ben megjelenik. Ennek a grotesque irányú felfogásnak *Toldi Szerelmében* legföllebb nyoma van meg Toldi átöltözködésében. Igaz, hogy e felfogás az *Alpharts Tod*ban sem domborodik ki, de ha Aranynál ezt hiába keressük, annak oka, hogy a hős kolostori életére vonatkozólag egy másik, nem tréfás jellegű moniage irányította. Ez a *Thidrekssaga* moniage-a.

Heime is Dietrich hősei közé tartozik, a ki mindenféle körülmények után bűnei vezeklésére kolostorba akar vonulni. «A mikor a kolostor udvarába ért, megkérdezték a barátok, hogy kicsoda és mi dolga van ottan. Ő leugrott lováról és megkérte őket, hogy hívják ki az apátot. A barátok az apáthoz mentek és megmondták neki, hogy egy ember hatalmas fegyver-

zetben jött oda és beszélni akar vele ; és ők azt hiszik, hogy fel akarja magát a kolostorba vétetni.

Az apát erre kiment és megkérdezte, hogy kicsoda és hogy honnan jön.

Heime felelte : Nevem Lajos és az amelungok országából származom, soká lovag voltam és főnököknek szolgáltam : rögtön megmondom, miért jöttem ide.

Erre levette nyakából a paizsát, letette kardját (Nagelringet) és sisakját, levetette páncélnadrágját : összes fegyvereit az apát lábai elé rakta. Utána ő maga is földre borult és így szólt : E fegyvereket és ezt a lovat és jómagamat, ruhámat és minden vagyonomat . . . Isten kedvéért e kolostorra bízom, hogy a szerzetesfogadalmakat veletek együtt megtartsam és ezáltal bűneimet levezekeljem.

Ekkor a barátok mind azt mondták, hogy valószínűleg Isten sugallta szándékát, ha előbb harcos és királyok szolgája volt . . .

Az apát azonban mozdulatlanul állott, gondolkozott és csodálkozott azon a férfiún, a ki neki hatalmas embernek látszott. És arra gondolt, hogy talán nem fog engedelmeskedni, ha a kolostorban kell majd élnie, és vonakodott őt felvenni és attól félt, hogy valami hőssel van dolga és hogy talán másvalaki, mint a kinek magát állítja.

De a barátok mind szüntelenül kérték, hogy felvegye . . . Ekkor Heime levette prémes ruháját, fekete csuklyát öltött, mint a többi barát. Ugyanaznap felszentelték . . . De ha a barátok tudták volna, hogy ez Heime, Studa fia volt, semmi kincsért fel nem vették volna. Így egy darabig a kolostorban szolgált.»¹

E leírással Arany költeménye szoros hasonlóságot mutat :

¹ Heinrich von der Hagen német kiadásából (*Wilkina- und Niflunga-Saga oder Dietrich von Bern und die Nibelungen*. Uebersetzt durch Fr. H. v. d. Hagen. Zweite verbesserte Auflage. Breslau 1855. II. 462—465. l., fordítottam le az idézett részletet.

Hosszú napok, éjek gyötrelmeit hordván,
 Talála monostort, Bakony egyik ormán,
 Magas hegyen ülő régi barátfélszket :
 Oda az atyákhoz, gondolá, benézhet.
 Ott az üldözéstől ótalom alatt van,
 Megbánhatja bűnét, bőjtben, alázatban —
 Gondolta, tevé is : bezörgete mindjárt,
 S kapu megnyíltával kérdezi a gárgyánt.

Elébe vezették a monostor-főnek ;
 Toldi magát mondja nagy gonosztevőnek :
 Szánni bänni előbb vétkeiket óhajtja
 S *beállni*, ha Isten megkönyörül rajta.
 «Jól van fiam, jól van ! Isten előtt érdem
 A megtérő szándék (nevedet nem kérdem) . . . »

— — — — —
 Toldi fejet hajtván ezt mondja csak : «Értem,
 Haja érintését elfogadá, térdem,
 Azután lehányta vitézi ruháját
 S fölvette a szerzet durva szőr csuháját.

És a mikor az egyházi átok kihirdetése alkalmával rá-
 jönnek, hogy Toldit fogadták magukhoz :

Elsápad a gárgyán és mind a barátok :
 Hátha biz őket is terheli ez átok,
 A mér helyet adtak ama vezeklőnek,
 Ki mondotta magát «nagy gonosztevőnek?»

E hasonlóság azonban a továbbiakban is nyomon kísérhető.
 Toldit a kolostorban munkára fogják és ő a barátokért dolgozik ;
 Heime egyéb vezeklése mellett megmenti a kolostort Aspilian
 óriástól. Toldi lovát csodálatos módon megtalálja, úgyhogy az
 segíthet neki nehéz munkájában ; Heime, a mikor harcra akar
 szállani, hiába keresi lovát, a barátok azt mondják, hogy a
 kőhordásba beledöglött, egy vén sovány gebében azonban
 Heime is ráismer lovára. Toldi nagyon megharagszik a gár-
 ggyánra, mert azzal csúfolta meg, hogy a megdöglött szamar
 nevét adta neki ; Heime nagyon megharagszik az apátra, a
 mikor az azt állítja, hogy kardját és fegyvereit ajtópántokká
 vagdaltatta szét. Toldi eltűnik a kolostorból, a mikor a király-
 nak őt kereső hírnöke megjelenik a kolostor előtt ; Heime el-
 hagyja a kolostort, a mikor Dietrich megjelenik, hogy magával
 vigye.

Ezek azok az idegen eredetű motívumok, melyekre ez alkalommal rámutatni szándékoztam. Hátra van még annak a megállapítása, vajjon volt-e pszichológiai lehetőség arra, hogy Arany ezeket az ismertetett részleteket az általunk megjelölt művekből merítse. Eljárásunknak mintegy ellenpróbáját kell megkísérlelnünk. Ha magáról a *Toldiról* volna szó, Byron hatását bármily nagy hasonlóság mellett is valószínűtlennek tartanám, mert stílkeveredést kellene feltételeznünk, a mi pedig Arany nagy művészi tudatosságával homlokegyenest ellenkeznék. Népies eposban nem merném Byron hatását «felfedezni».

Eredetileg Arany «Toldi derekát» is népies eposnak tervezte,¹ és tényleg az első kidolgozás teljesen népies motívumokon épül (Lajos látogatása, a Holubár-adoma, a népmesei eredetű párharcz, Toldi népies jellegű kalandja a lengyel udvarban). Itt Arany előtt még nemcsak az epikai hitel elve lebegett, hanem a népiesség követelménye is hatalmában tartotta. Ezért nem használhatta még fel Szigligeti darabjának motívumait, nem pedig azért, mert még nem ismerte.² Időközben egyre jobban érzi a nehézségeket, a melyek ily irányú fejlesztés mellett felhalmozódnak, úgy hogy az ötvenes évek közepe felé egyszerűen elveti addigi tervét és egy népies epos helyett végül is «költői beszélyt» vagy «verses regényt» ír.³

Aranynek e szerény igényű elnevezése kétségtelenné teszi, hogy a *Toldi Szerelmét* tekintve a költő terve stílusváltozáson ment keresztül. Eredetileg népies jellegű eposnak tervezte a *Daliás Időket*, a végén azonban regényes, azaz romantikus elbeszélés lett belőle. Ebbe a regényes elbeszélésbe pedig egész kényelmesen beleillettek a középkori lovagromantika motívumai, mint a melyeket Ariosto, Tasso és Szigligeti nyújtottak, de beleillettek épen romantikájuknál fogva azok az elemek is, a melyek Byron romantikus költői beszélyeiben fordulnak elő. A mikor Arany kétféle Byron-stilust honosít meg elbeszélő irodalmunkban — egyrészt a *Bolond Istókban* a humoros; másrészt *Katalin-*

¹ 1851. ápr. 3. Toldy Ferenczhez. XI. 243. l.

² 1847. szept. 7. említi tréfásan Szigligeti «históriái» darabjait és rögtön utána hozzát teszi: «Laczi nevelkedik, mint egy Toldi Miklós». (Petőfihez. XI. 109.)

³ Előszó *Toldi Szerelméhez*. II. 120.

ban a komoly romantikus elbeszélés stílusát — nem csoda, hogy ugyanakkor az utóbbi *Toldi Szerelmének* akkori tervében szintén helyet követelt.

Hogy *Toldi Szerelméből* valósággal nem lett egyszerűen «költői beszély» vagy «verses regény», a mint Arany elnevezte, hanem e költemény valóságos nemzeti epossá, a magyar középkor romantikus eposává nőtte ki magát, annak magyarázata a nemzeti (nem népies!) epos-stil hatásában kereshető.

A *Buda halálával* való foglalkozás közben Arany lelkén egyre jobban erőt vett a germán nemzeti epika hatása. A németek nagy nemzeti eposa és annak skandináv változatai, a német középkor nemzeti mondái, a mint azok kisebb-nagyobb eposokká alakultak, egyre erősebben foglalkoztatták, úgy hogy végül megismételhetette azt, a mit, valószínűleg Tegnérről példája után, már a *Buda halálában* egyszer megpróbált: megalkothatta *Toldi történetét* a nemzeti epos-stiljében.

És mégis *Toldi Szerelme* új epos-stilusnak a megjelenése, nem egyszerű megisméltése vagy továbbfejlesztése a *Buda halála* stíljének. *Toldi Szerelme* két különböző elbeszélői stílusnak az egységes összeolvastásából keletkezett. *Buda halálának* a mintái a *Toldi Szerelmében* is szerepet játszottak, de ez egy esomó más forrással is gyarapodott, még pedig oly forrásokkal, a melyek mind a romantikus epos vagy romantikus elbeszélés jelenségei voltak. *Toldi Szerelmének* stílusbeli különválása e két különböző áramlat tökéletes egyesüléséből származik.

WEBER ARTÚR.

MACCHIAVELLI MŰVE A FEJEDELEMRŐL.

A régebbi időszakok politikai irodalma a mai elméleti politikára nézve többféle szempontból lehet értékes. Első sorban a bennük foglalt elvek esetleges igazsága szempontjából. Másodszor — tévedések esetében, e tévedéseik indokainak vizsgálhatása végett. Végül mint koruk politikai gondolkozásának tünetei.

Az irodalomtörténeti szempontot teljesen mellőzve is a problémák egész sorára itten kereshetünk feleletet.

Vannak-e oly igazságok ez elméletekben, a melyekre mindannyian megegyeznek s a melyek ma is igazságok? Mutatkozik-e ezen írók elméletei során némi haladás?

Ez az első szempont.

A másodikból a következő kérdések következnek. Mi az oka e nagy írók számos nyilvánvaló tévedéseinek?

Nem csak általános szempontból tévedések-e azok és specialis szempontból nem igazságok-e? Nem rejlik-e ezen specialis igazságok mögött valami általános?

Ezek a kérdések szükségképp a harmadik szemponthoz vezetnek és az abból támadó kérdésekhez. Mennyiben jelentik a politikai írók munkái csupán koruk politikai viszonyainak általánosítását? Mennyiben szolgálnak csupán specialis gyakorlati politikai czélok általános elvi indokolásául? Mennyiben kapcsolatosak szükségképp koruknak egész gondolkozásával?

Ez utóbbi esetben a politikai elméletet, igazságától függetlenül, mint kora viszonyainak okozatát kell megvizsgálni. Egyszersmind ezen elméletek részei azon eszmeáramlatoknak, a melyek mint ható okok oly nagy fontosságúak s a melyeknek — ép úgy mint az államférfi szerepének — a mi korunk

az intézmények túlbecsülése folytán kevés jelentőséget tulajdonít.¹

De az eszmék mint ható okok csak úgy érthetők meg teljesen, ha azok eredetét, korukkal való kapcsolatot teljesen megértettük.

Ezenkívül, ha a politikai elméleteknek koruk viszonyaiban megkeressük a gyökerét: ez a vizsgálat azon korszak politikai viszonyaira is új világot vethet megint.

Ha az író valamely állításának specialis igazságát látjuk, de azt is látjuk, hogy azon állítás általános igazságnak el nem fogadható: ezzel kora és hazája specialis viszonyainak világosabban tudatára jutunk s az állam különböző típusai élesebb körvonalakban tűnnek eléink.

Ugyancsak azon elméletek normatív természetű tételeinél, midőn azoknak némely gyökereire akadunk: itt mélyebb bepillantást nyertünk bizonyos politikai normáknak a specialis viszonyokból folyó — tehát eo ipso gyakorlati és relativ — természetébe.

Ez a tanulmány nem léphet fel ily széles problema-kör megoldásának igényével. Célja csak némi vázlatos kísérlet annak bizonyítására, hogy a régiebb politikai elméletek vizsgálatának nemcsak irodalomtörtéeti érdeke van.

Macchiavelli munkássága ebből a szempontból különös érdekességű. Benne a gyakorlati politikus a publicistával és az elméleti politikussal egyesül.

A mellett tehát, hogy művét a fentebb előadott szempontokból vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hogy az a publicista, vagy a gyakorlati politikus, vagy az elméleti politikus műve.

I. Gyakorlati és elméleti politika.

A mi Macchiavellinél első sorban fontos, az elmélkedéseinek kiválóan gyakorlati jellege. Épen nem politikai erkölcstanában van az eredetiség — egész kora hasonlóképp gondolkozott — hanem munkái többi részében, a melyeken

¹ Az államférfinak ily szempontból való vizsgálatát lásd szerző Bismarck-tanulmányaiban.

mindenütt meglátszik a tapasztalt diplomata és kormányférfiú. A történelem mellett első sorban az életből veszi megfigyeléseit s a mód, a hogyan a problémákat látja és kutatja, mindenütt a gyakorlati politikusra vall.

Erkölcsei felfogása nem felel meg a mi korunk felfogásának. De nagyon kevés figyelemmel tanulmányozták munkáit azok, a kik csak ezt az úgynevezett macchiavellismust látták meg munkáiban, a melyet korunk elitél.

Az, a mi fejtegetéseiben oly különösen megkapó: a gyakorlati és elméleti politika közötti ür áthidalása. Kiválóan fontos ez a mi korunkban, a midőn egyrészt az elméletek, másrészt a routine emberei egészen más utat járnak.

E két tuzás áthidalhatatlan örvényt teremt az elméleti és gyakorlati politika között.

A doctrinair nem látja meg az általános igazságok specialis vonatkozásait s oly elveket is általános igazságoknak vél, melyeknek a specialis viszonyok tanulságai ellenmondanak. A routine embere viszont csak specialis viszonyokat s igazságokat lát s a mögöttük rejlő általános igazságokat nem veszi észre.

A doctrinairség a való élet realitásai iránti érzék hiányából ered, a routine emberének a fölfogása pedig a tapasztalati tények mélyebb megértésének a hiányából. De azért — illetve éppen azért — a routine embere ép oly rossz gyakorlati politikus, mint a mily rossz elméleti a doctrinair. Mert a gyakorlat ép úgy nem nélkülözheti az általános igazságokat, mint az elmélet nem nélkülözheti a tapasztalatot.

Hogy a gyakorlat mennyire nem nélkülözheti az elméletet, azt legjobban az mutatja, hogy még az ezt tagadók is e gy elmélet — csakhogy persze hibás elmélet — alapján állanak. A routine embere csak a specialis viszonyok között tapasztalt specialis igazságokban hisz. E mögött a hit mögött ott rejlik egy theoria, az az elmélet t. i., hogy a politikai viszonyok minden országban s minden időben teljesen különbözők s így azokban nincsen tulajdonképen semmi közös vonás.

Ezt hiszi a routine embere. Csak hiszi, nem tapasztalta. Sőt minden tapasztalás eredménye elől — a politikai tudománynak a történelemből és a különböző országok jelen viszonyai-

ból vont igazságai elől — elvileg elzárkózik. A routine embere tehát csupán a szűkkörű tapasztalás és egyoldalú következtetés alapján áll és így nem lehet soha igazi gyakorlati politikus.

A doctrinák embere úgy áll a routine emberével szembe, mint az általános igazságoknak képviselője. De voltaképen az ő elvei vagy nem igazságok, hanem csak bizonyos körülményekből vont tapasztalatok hibás általánosításai; vagy csak a tapasztaltak egy részének abstractiói. Itt is vagy szűkkörű a tapasztalás, vagy egyoldalú az abból vont következtetés, így a belőle vont elmélet helytelen.

Sem a routine, sem a doctrina embere nem látja meg az egész igazságot.

Az igazi gyakorlati politikus tetteiből ellenben mindig értékes általános igazságokat fog meríthetni az elméleti politika. Az igazán értékes politikai elméletekből pedig mindig gyakorlati jelentőségű specialis igazságokat fog levezethetni a gyakorlati politikus.

A gyakorlati politikus midőn a maga specialis gyakorlati feladatait teljesíti, agitatójában szükségkép általános politikai igazságokra s általános emberi érzelmekre is hivatkozik. Nem lehet mondani, hogy annál erősebb hatást kelt, minél inkább tesz így, mert az ephemer igazságok és érzelmek actualis jelentősége ezekénél — ideiglenesen — gyakran sokkalta nagyobb. De annál mélyebb és tartósabb a gyakorlati politikus minden actiója és alkotása, minél inkább alapul általános politikai igazságokon és általános emberi érzelmeken. Mert ezek megmaradnak; míg az ephemer áramlatok elmúlnak és elmúlik velük mindaz, a mi reájuk építettett.

Éppen abban áll a gyakorlati politikus nagyságának egyik titka, hogy az ő politikája természetszerűleg sarjad ki ezen el nem múló igazságokból és érzésekből s azokkal teljes harmoniában áll. Azok a nagyhatású politikusok ellenben, a kik az ephemer áramlatoknál erősebb hatást váltanak ki, de a kikben az államférfiúi képesség hiányzik: mesterségesen kapcsolják bele a mélyebb érzésekbe és igazságokba a maguk politikáját. És mihelyt eljön egy időszak, a mely felismeri, hogy mennyire nem szükségképpen ez a kapcsolat: egész politikájuk

elveszti hitelét. Ép úgy, hogy ha az általánosnak hirdetett igazság nem az.

Van tehát a gyakorlati politikában — és így a publicistikában is — az általános igazságoknak értéke s jelentősége. De egészen más, mint az elméleti politikában.

Midőn a gyakorlati politikus a maga országának és korának specialis viszonyait megítéli s a követendő politika feladatait és eszközeit megállapítja: e politikai világnézlete mögött az államra vonatkozó általános igazságok is rejlenek. És hogy ha ezek tévesek: téves az ezekre alapított egész gyakorlati politikai számítás is s az esetleges siker csak szerencsés véletlen eredménye lehet.

A gyakorlati politikusnak helyesen kell látnia a specialis igazságok mögött rejlő általános igazságokat.

Az elméleti politikának pedig akképen kell a maga általános igazságait megállapítania, hogy a gyakorlati politikai élet igazságai ezeknek csak specialis nyilvánulásai legyenek, úgy hogy ez általános igazságok mind magukban foglalják a gyakorlati politika specialis igazságait.

II. Publicistika és theoretikus politika.

Ha Macchiavelli munkáit vizsgáljuk, mindjárt első percében nyilvánvaló, hogy azok gyakran első sorban a gyakorlati politikusnak concret czélokot szolgáló fejtegetései. Részben publicistikai,* részben theoretikus jellegűek.

Abból a czélból, hogy világosan láthatólag szétválaszthassuk publicistikai fejtegetéseit a theoretikus részekről, szükséges vizsgálunk, miben áll a kettőnek valódi különbsége s vajon oly éles-e, mint hiszik, a kettőt szétválasztó vonal.

Ez a kérdés az elméleti és gyakorlati politikáról mondotakkal szoros kapcsolatban van s a felelet reá ezekből részben önként következik.

Első tekintetre úgy látszik, hogy a publicistika az illető ország specialis viszonyaival foglalkozik, ellentétben az elméleti politikával, a mely minden országra vonatkozó általános igazságokat keres. De ez nem áll. Az elméleti politika csak úgy tud értékes és tartalmas általános igazságokat találni, ha kutatja

a specialis viszonyokat s ha összezezi őket és ha belőlük von általános igazságokat. Tocquevillenek az ancien régime-ről szóló munkája egyetlen állam egyetlen korszakát tárgyalja; és munkája még sem publicistikai természetű.

Vizont a publicistikát gyakran foglalkoztatják oly kérdések, a melyek nem az illető ország specialis viszonyaira vonatkoznak. Egy külpolitikai válság idejére egy idegen állam viszonyai fontosabbak egy publicista szemében, mint a saját államának némely — csupán békés időkben érdekes — specialis viszonyai. Egy egyházpolitikai conflictus idején, vagy egy forradalmi mozgalom, vagy egy alkotmányválság idején a publicistát más országok, sőt más korszakok viszonyai és eseményei szintén — és szükségkép — jobban érdeklik.

A publicistika tehát elsősorban tényleg specialis viszonyokkal foglalkozik. De nem mindig és nemcsak az illető ország specialis viszonyaival. Hogy mely specialis viszonyokkal, arra nézve vezérlő elve az actualitas.

Az actualitas fogalmának igazi jelentőségét csak akkor értjük meg igazán, — s nem hiszszük, hogy az szükségkép a legújabbban felmerülő kérdéssel vagy az ephemer értékűvel azonos — hogyha vizsgáljuk, mi teszi voltaképen actualissá a publicista előtt egy idegen ország, vagy egy elmúlt korszak viszonyait. A sajtónak hírszolgálatot teljesítő része előtt az az actualis, a mi ép abban a pillanatban érdekli a közönséget. Az ily kérdések tárgyalása voltaképp csak illusztrálása a vonatkozó hírszolgálatnak, mely csupán az érdeklődés tényét constatálja s nem kérdi annak tartósságát és okát.

A publicista szemében az az actualis, a mit a gyakorlati politika menete felszínre vet. Azért lesz érdekes az egyház és állam közötti viszony fejtegetése, — még ha tudományos vonatkozású is — mert kiütött egy egyházpolitikai harez. Azért lesz actualis Irland, Egyiptom, vagy India, mert egy ottani felkelés kihat a háborúra, a mely ép folyik. Akkor lesz actualis az angol alkotmány tárgyalása, midőn valamely alkotmányos conflictus valahol kiüt.

Az actualitasban mindig benne van a gyakorlati politikai actio szempontja. Azért keresi a publicista, mert az események alakulására befolyjni törekszik.

A publicistika az agitációnak egyik fajtája. Actualis kérdésekben irányítani akar. A publicistikai működés tehát volta-képen: gyakorlati politikai actio.

Azon eszközök között, a melyeket a gyakorlati politikus így specialis feladatai elérésére igénybe vesz, egyike a legnagyobb jelentőségűeknek: az agitatio. Szónoklatok, levelezések, beszélgetések, memorandumok, hírlapi cikkek ezt egyaránt szolgálhatják. De az agitátornak ebben a működésében ismét bizonyos általános igazságok szolgálnak zsinórmértékül a tömegpsychológiáról általában. Sőt akkor is, a midőn csupán a maga nemzete jelen nemzedékének érzéseivel és felfogásaival számol, akkor is meg kell látnia, micsoda általános igazságokba és érzelmekbe kapcsolja bele — sokszor nagyon is tévesen — a maga nézeteit a nagy tömeg. És ha e nézetekkel szembe kell állnia, akkor vagy azt kell kimutatnia, hogy ez általános emberi érzelmekből és ez általános igazságokból az a téves politika nem következik; vagy azt, hogy maguk ez igazságok, vagy ezen érzelmek értelmezései tévesek.

Az agitatio egyik legfőbb problémája éppen ez: megtalálni az ephemer áramlatok mélyén rejlő előítéleteket s gyökeres-től szakítani ki a napi felfogások tévedéseit.¹

Ezek a latens előítéletek mindig az illető nemzet múltját s culturális, gazdasági és földrajzi viszonyait tükrözik vissza s részben ép azzal győzhetőek le, ha a nemzet az általánosnak vélt igazság ezen localis és specialis indokainak öntudatára ébred és ha az azokban beállott változásokkal számolni kezd.

A gyakorlati politikusnak — és így a publicistának is — folytonos szüksége van az általános politikai igazságokra. Az igazi nagy államférfi oly tisztán látja azokat, hogy rendszeréből az általános politikai igazságok egész sora lesz levonható.²

A publicistika általában főként specialis viszonyokkal foglalkozik. Azonban ha a nagy tömeg mögött öntudatlanul valamely általános elv igazságába vetett hit rejtőzik: akkor

¹ L. Széchenyi munkáit.

² L. szerzőnek *Bismarck politikai világnézete* cz. tanulmányát és Széchenyiről írt tanulmányát.

már a publicistikának ez általános politikai igazság vizsgálatába kell bocsátkoznia. És akkor a publicistika az elméleti politika terére jutott.

Viszont az elméleti politika igazságainak specialis vonatkozásai és gyakorlati consequentiái gyakran olyan nyilvánvalók, hogy az egyik vagy másik elmélet elfogadásából az egyik vagy másik gyakorlati politikai állásfoglalás önként következik.

Mert hiszen midőn az elméleti politika bizonyos intézményeknek bizonyos hatást tulajdonít: ezzel sokszor eo ipso azok mellett vagy ellen foglalt egyszersmind állást. Ha a közvélemény kiforrott arra nézve, hogy mi az elérendő cél s az elméleti politika azt mondja, hogy az egyik vagy másik intézmény annak az elérésére czélszerű eszköz: ezzel hallgatólag kimondta azt is, hogy ennek az eszköznek a megszerzése vagy igénybevétele tényleg kívánatos. És akkor az elméletnek abbéli tartózkodása, hogy ezt nyíltan is ki ne mondja, semmi gyakorlati jelentőséggel nem járhat.

Az elméleti politika — továbbá — határozott értékeléseket is tartalmaz. Nemcsak descriptiv, hanem normativ természetű is. És midőn valamely cél helyeslését vagy helytelenítését kimondja: ezzel természetesen az arra való törekvés helyességét és helytelenségét mondja ki.

Az elméleti politika következményei tehát valóban gyakorlati jelentőségűek, annyiban, hogy specialis igazságokat is megvilágítanak és hogy actiora is indíthatnak. A gyakorlati politika — és így a publicistika — viszont általános igazságokra is támaszkodik. Ennyi beünük a közös vonás. De az elméleti politika a specialis igazságokból az általános igazságok felé halad és célja a tiszta megismerés.

A publicista ellenben még az általános igazságoknak is első sorban ép a specialis vonatkozásait keresi; a specialis viszonyokban pedig az actualis vonatkozásokat abból a célból, hogy a gyakorlati politikába a maga publicistikai actiójával befolyjon.

Az egyiket elméleti, a másikat gyakorlati cél vezeti. Ennek következtében törekzenek ellenkező irányok felé.

Ezek alapján most már áttérhetünk *A fejedelem* ismertetésére s annak elemzésére. Ennek folyamán lesz megállapítandó, hogy mely rész milyen szempontból tekintendő.

III. *A fejedelem* című értekezés tartalma.

Medici Lőrinczhez írott ajánlásában Macchiavelli e munkát mint történelmi tanulmányai és politikai tapasztalatai eredményét ajánlja okulásul. Az ókori történelemből és az olasz politikai életből meríti anyagát; a fejedelmi hatalom megszerzése, megtartása és növelése szempontjából vizsgálva a régi és új idők eseményeit.

A fejedelemségek — úgymond — részint öröklöttek, részint részben vagy egészen újonnan szerzettek.

Az öröklött fejedelemség megtartása könnyű. Mellette van a hagyomány és minthogy kevésbé kell védekeznie, mint az oly fejedelemnek, a ki maga szerezte trónját, jobban is fogják szeretni az alattvalók. Ahhoz, hogy trónját megtartsa, elég, ha megtartja őseinek szokásait és ha alkalmazkodik a kor követelményeihez.

Az újonnan szerzett trón megtartása már sokkal nehezebb. Mert az emberek szeretik változtatni uraikat, tévesen azt remélve, hogy ez javukra lesz. Ezért még azok is, a kik eleinte az új fejedelem pártján voltak, idővel ellene fordulnak.

Ha a fejedelemség nem egészen újonnan szerzett, hanem csak részben, akkor a nehézségek nagysága attól függ, hogy az új terület lakosai ugyanoly nyelvűek-e, mint a régiek. Ha ugyanoly nyelvűek: elég a régi szokásokat, régi törvényeket és régi adórendszert megtartani s az egykori fejedelem sarjádékait kiírtani. Ha azonban az új terület lakói idegen nyelvűek: akkor a fejedelemnek közéjük kell mennie lakni, hogy azonnal a helyszínen elfojthassa a zavargásokat. Tisztviselőket a tartomány lakói közül kell vennie, a kikhez a nép inkább ragaszkodik s a kik nem pártolnak el, mert tőle nyerték hatalmukat. Idegen nyelvű tartományban nem elég a katonaság; telepítések is szükségesek az anyaország lakóiból. E telepek alapítása csak azon keveseket keseríti el, a kiktől e czélből földjü-

ket elvették; de ezek földönfutók s így tehetetlenek. Oly kíméletlennek kell ilyen esetben lenni, hogy a bosszú lehetlenné váljék. Általában az embereket vagy meg kell venni, vagy le kell igazni.

A fejedelemnek minden szomszédos kisebb hatalmat partolnia kell s nem szabad megengedni, hogy bármelyikük túl-hatalmassá legyen. Az erők arányát úgy kell változtatnia, hogy döntő súlyú mindig az ő szava legyen. A rómaiak is mindig így cselekedtek.

Általában a bajokat — mint némely betegséget — felismerni nehezebb, mint gyógyítani; csakhogy ehhez államférfiúi képesség szükséges. Mikor már a bajokat mindenki látja, az orvoslás már felette nehéz. Egy idegen állam elhatalmasodását mindjárt kezdetben kell tehát megakadályozni. Mert az, a ki a mások hatalmának az oka, rendesen a maga hatalmát veszíti el. Példa erre Lajos francia király, a ki mind ezen szabályokat megsértette s a kinek olasz politikája ezért nem sikerülhetett.

Az újonnan szerzett fejedelemségek megtartása akkor rendkívül könnyű, ha — mint Darius birodalmában volt — minden hatalom egy kézben volt összpontosítva. Az ilyen birodalom erősen ellenáll; nincsenek benne hatalmas főurak, a kik behívják az idegent s nincsenek eléggé hatalmas pártfőnökök, kik a bejövőt segíthetnék. De ha az uralkodó le van győzve s családja kiirtva: nincs, ki az ellenállást többé vezethesse. A hol hatalmas főurak vannak, ott mindig akad, a ki az ellenállást szervezhesse.

A mely városban azonban az előtt szabadság volt, ott sem az, ha a fejedelem odaköltözik, sem ha ottaniakból alkot kormányt, nem olyan biztos, mint hogyha leromboltatja; mint a rómaiak lerombolták Carthagot, Numantiát és Capuat. Mert a hol szabadság volt: ott ezt el nem felejtik.

A mi a teljesen új fejedelemségeket illeti, azoknak saját erővel való megalapításához szerencse és alkalom szükséges s azoknak megtartása rendkívül nehéz. Legnehezebb új törvények hozása. Mert az emberek hitetlenek, nem bíznak bennük, az újítás védelmezői pedig lanyhák. Csak a kinek kellő saját hatalma van az újításra, az kezdjen hozzá. Mert a fegy-

veres próféták győznek, de a fegyvertelenek elpusztulnak. Savonarola példája mutatja, hogy ha a nép egyszer csak nem hisz az újítónak, fegyveres hatalom híján ez hova vezet.

Teljesen új fejedelemséget azonban nemcsak önjerejével szerezhet valaki, hanem mások segítségével is. Ennek a megtartása azonban mindig igen nehéz s az új fejedelem sorsa annak a sorsától és annak az akaratától fog majd függeni, a kitől fejedelemségét kapta. Példa erre a Borgia Császár fejedelemsége. Atyja nagy nehézségekkel küzdve szerzett trónt számára, a francziák segélyével s az Orsiniek és Colonnák megnyerésével. Ő maga is mindent megtett a siker érdekében. Kiírtotta ellenfeleit; megnyerte a főnemesség nagy részét; befolyást szerzett a bibornoki collegiumra; igyekezett minél nagyobb területeket megszerezni. Romagnában rendet teremtett Ramiro kormányzó segélyével, azután ezt kivégeztette. Sinigagliában törbecsált ellenségeit hasonlóképen. Tudta, hogy a pápa halálakor kockán fog forogni egész uralma s mindenre számított, de VI. Sándor akkor halt meg, mikor ő még nem bírta hatalmát kellőleg kiterjeszteni s oly pillanatban, a midőn halálos betegen feküdt. Nem követett el más hibát, mint hogy II. Gyula pápaságát mozdította elő s mégis el kellett vesznie; nem a maga hibájából, hanem azért, mert nem a maga erejéből lett fejedelem, hanem az apjából s annak a bukása maga után vonta az övét.

Más eset az, midőn valaki nem a mások segítségével szerezte fejedelemségét, hanem a maga erejével. Ez — mint fentebb volt említve — szerencse vagy kiválóság által szeresheti meg a trónt, vagy pedig polgártársai bizalma, avagy büntettek által. Így Agathokles és Oliveretto da Fermo uralmukat úgy alapították meg, hogy városuk befolyásos férfait törbe csalták és katonáikkal megölették. Uralmukat úgy tartották meg, hogy később igazságosan uralkodtak. Mert ha már valaki jogtalanságot és kegyetlenséget követ el, ezt teljesen s a kellő módon és pillanatban tegye; a trón elnyerése után pedig hagyjon fel vele. A ki kezdetben nem elég kegyetlen, az elveszti trónját, mert később mindinkább azzá kell válnia és mikor már a veszély ideje eljött, akkor a jótettek nem segítenek, mert kikényszerítettnek látszanak.

Másik módja a fejedelemség szerzésének, ha valaki a polgártársak bizalmából nyeri el a trónt. A nép és a nemesség ugyanis folytonos viszályban van egymással, mert a nemesség el akarja nyomni a népet. Ennek folytán vagy a nemesek tesznek meg egyet maguk közül fejedelemnek, vagy a nép választ valakit czéljai elérésére. A nép bizalmát könnyebb megtartani, mert csak azt kívánja, hogy az elnyomás ellen védjék s ha ezt a nemesek által választott fejedelem teszi, neki még hálásabbak, mert a kitől rosszat várnak, attól inkább veszik jóba az emberek a kedvezéseket. Azért is jobb a népre támaszkodni, mert az — több emberből állván — veszélyesebb az előkelőknél s nem is változtatható meg, mint amaz. De a fejedelemnek nem lehet senkire számítania, ha reá nézve válságos napok következnek be, csakis akkor, ha úgy intézi a dolgokat, hogy alattvalóinak rá állandóan továbbra is szüksége legyen.

Annak a fejedelemnek, a kinek sok városa van, a melyeknek egyikét vagy másikat ellenség fenyegeti, ellenségei legerősebbjét kell legyőznie s azután városait jól megerősítenie. A német városok árkokkal, falakkal s ágyúkkal megerősítve s egy évi élelemmel ellátva senkitől nem félnek, mert semmi ostromló egy évig az ostromlást nem győzi. A fejedelemnek könnyű lesz az ostromlottak harezi kedvét szítani, kezdetben az ellenség által okozott károkkal és kegyetlenségekkel, később pedig, mert a nép úgy érzi, hogy mindent feláldozott a fejedelemnek s az neki most kárpótlással tartozik. Már pedig olyan az emberi természet, hogy a jótétemények inkább kötelezik le az adományozót, mint az elfogadót.

A mi az egyházi államot illeti, az — úgymond — egészen sajátos természetű, mert a vallás tartja fenn és védelmezi. A régebbi pápák azonban csekély birtokuk s a római főnemesség ereje folytán nem bírtak még igen nagy hatalommal. De VI. Sándor kiterjesztette e hatalom határait s II. Gyula pápa megtörte az Orsiniek és Colonnák hatalmát, X. Leó pedig szellemileg fogja megerősíteni.

Áttér ezután a zsoldos hadseregekre, melyeket mindenképen szerencsétlenségnek tekint. Békében zavargók, háborúban gyávák s vezéreik, ha győznek, a közszabadságra veszedelmesek. Ezt a tételt a történelemből vett példákkal támo-

gatja. Itália egész romlása, szerinte, innen ered. A segélyhadak még veszedelmesebbek, mert ha győznek, akkor ők válnak a helyzet uráivá. Csak önálló hadsereg teszi a fejedelmet valóban erőssé országában.

A fejedelemnek folytonosan és szünetlenül a háborúra kell gondolnia s csak hadseregével foglalkoznia. Gyakorolni harcjátékokban s fegyelemre tanítani s a terep megismerésére. Folyton hadseregével kell azért is foglalkoznia, mert aránytalanul nagy a különbség a fegyveres és a fegyvertelen között s józanul nem várhatni, hogy fegyveres alattvalók engedelmesek legyenek a fegyvertelen uralkodó iránt. Szünetlenül a háborús esélyekre is kell gondolnia, hogy minden esélyre el legyen készülve és a nagy vezérektől venni példát, mint amazok vették például a régebbieket.

Ezen fejtegetések után következnek a *Principe* ama hírhedt helyei, a melyek méltán tették gyűlöletessé a Macchia-velli nevét.

Ha a fejedelem — úgymond — mindig és mindenben jót akar tenni, az elvész olyanok között, a kik az elvet nem követik. Ez lehetetlen. Ne habozzék magára venni oly vétkek súlyát, a melyek hatalmát megerősíthetik.

A fejedelem ne legyen bőkezű, mert hogy ezt lehetségessé tegye, vagy sanyargatnia kell a népet s gyűlöletessé lesz, vagy elszegényedik. Végül azt fogják bőkezűnek nézni, a ki senkitől nem vesz el semmit, azaz a ki régebben szűkmarkú volt. Más az, ha mint Cæsar, addig bőkezű, a míg a fejedelemséget elnyerte; vagy ha, mint Nagy Sándor s más hódítók, a máséból bőkezű.

A fejedelemnek nem kell azzal törődnie, hogy kegyetlenek tartják, ha ezzel alattvalóit együtt s hűségben tarthatja. De túlságos bizalmatlanságot sem szabad keltenie. Azonban ha már választani kell, jobb ha félik, mintha szeretik. Az emberek kisebb aggodalommal támadnak arra, a kit szeretnek, mint a kitől félnak; mert a szeretet oly kötelék, a mely a szükségben elszakad, a félelem azonban soha. Azonban nem szabad a polgárok vagyonát bántani, mert azt bocsátják meg legkevésbé.

Hannibal nagy tettei lehetetlenek lettek volna fegyelme

nélkül; míg Scipio ennek hiányában nem volt uralkodónak való.

Dicséretes a fejedelmi hűség, de csak ravaszsággal lehet nagy dolgokat végbevinni. A fejedelemnek részben emberi, részben állati példák után kell indulnia s szavát nem kell megtartania. «Hogyha az emberek mind jók volnának, ez az állítás helytelen volna; minthogy azonban gyalázatosak és nincsenek reád semmi tekintettel, te még inkább megfélemlítheted róluk.» Az emberek olyanok, hogy mindig himi fognak a hitegetőnek. A jó tulajdonok gyakorlása veszélyes, de mutatása igenis szükséges. «Ne hagyja el a jó utat tetszésből, de bírja a rosszat követni szükségből.» «Mindenki látja, milyennek tetteted magad, de kevesen látják, hogy ki vagy.»

Óvakodni kell attól, hogy az alattvalók becsületét és vagyonát bántsa. Úgyszintén a változékonyságtól. Az összeküvés ritkán veszélyes, mert nagy érdeke a résztvevők mindenkének, hogy annak felfedezésével a maga szerencsését megalapítsa. A legbiztosabb óvszer a nép jóakarata.

Különösen czélszerű intézmény a francia parlament, a mely védi a népet és fékezi az előkelőket. Ebből is nyilvánvaló, hogy a felelősséget mindig másokra kell tolni.

Nehezebb helyzet volt a római császároké, a kiknek a nép és nemesség mellett a háborút és sereget követelő legiókkal is meggyűlt a bajuk, s éppen a legerényesebb császároknak. Mert midőn a nép és katonaság romlott, a fejedelemnek sem lehet erényesnek lennie. Ellenben pl. Severus az oroszánt és a rókát vevén például, sikert' aratott. A vérontást a fejedelem nem kerülheti el, de óvakodnia kell attól, hogy közvetlen környezetével kegyetlenkedjék. Ma a hadseregek részéről nem fenyeget ily veszély s így inkább a népre kell tekintettel lennie. A római történelemből azt is megtanulhatjuk, hogy az új fejedelemnek nem lehet utánozni a régieket és viszont a réginek nem az újat.

A fejedelem ne fegyverezze le alattvalóit, mert ez gyűlöletet támaszt és mert különben zsoldosokra szorul. Kivételes a helyzet a hódított tartományokban, hol csak pártfeleinket lehet fegyverben hagyni. A pártoskodást itt sem helyes szítani, mint azt gyakran szokás. Gyakran éppen egykori ellenfelei lesznek legjobb hivei.

Az erődítések jók vagy nem, «a szerint, hogy milyen az idők járása». Legbiztosabb vár, ha a nép nem gyűlöl s így idegent nem hív segítségül.

Tekintélyt a fejedelem merész vállalkozásokkal és példaadással alapíthat. Alattvalói figyelmét mindig foglalkoztatni kell. Mindig hasznosabb a szomszédok harczába elegyedni, mint semlegesnek lenni. «Mert a ki győzött, nem akar maga mellett rossz barátokat, a kik a bajban nem segítik ; s a legyőzött szintén ellenséged marad, mert nem siettél balszerencséjében fegyveres erővel segítségére.» Ha szövetségünk győz, javunkra válik, míg ha legyőzetik, híved marad. Ha pedig két veszedelmes szomszédod harezol s segítségeddel az egyik megsemmisül : az is csak előnyös lesz reád nézve. Hatalmasabbakkal azonban nem szabad szövetkezni s általában a szövetségekben túlságosan ne bizakodjunk.

Ha egy kényúr tehetségeit meg akarjuk ítélni, azt kell néznünk, hogy milyenek a tanácsadói. Mert a kinek tehetséges és megbízható ministerei vannak, az maga is tehetséges, különben nem ismerné fel azokat. Az uralkodó óvakodjék oly ministertől, a ki inkább magára gondol, mint reá ; ellenben az uralkodónak kell ministere tekintélyére és gyarapodására gondolnia, hogy ne álljon érdekében más módon a maga érdekeit szolgálnia.

A hízegőket nem szabad túrni, de az őszinte szót csak kevesektől szabad eltúrni s csak akkor, ha kérdezi. Azonban kérdeznie gyakran szükséges. A ki a sok tanácsból mindig az önzetlen és helyes tanácsot fogadja meg, az bölcs fejedelem.

Az olasz fejedelmek legnagyobb része azért vesztette trónját, mert nem volt önálló hadserege, vagy mert a nemesség hatalmába kerültek s a néppel ellentétbe jutottak.

A siker félig szerencse dolga s a balszerencse olyan, mint a rohanó folyó, mely mindent elsodor, ha nincs előtte gát. De ha nyugodt időkben pl. Itália oly gátakat emelt volna, mint más országok, fel tudta volna balszerencsáját tartóztatni. A fejedelem elvész, ha mindent szerencséjére alapít.

Számolni kell az idők változásával. Néha türelemmel, néha támadással lehet czélt érni. És bármelyiken érte el, ha az idők és a körülmények változtak, elvész, ha ő is nem változik.

Ez pedig lehetetlen, mert az ember természete meg nem változik. Így II. Gyula nagy sikereit heves energiájának köszönhetette s a nélkül azokat el nem érhetette volna; ha azonban tovább él, más körülmények között ugyanez a tulajdonsága vesztét okozhatta volna.

A mostani időszak a legalkalmasabb az új fejedelemségek alapítására. A barbárság elnyomása közepett mindenki áhítozza a felszabadítót. Ha Medici Lőrincz a nagy példakönnök, könnyű lesz egységgé tenni Itáliát s felszabadítani az idegenek uralma alól.

IV. *A fejedelem című értekezés elemzése.*

Hogyha vizsgáljuk azon állításokat, a melyekkel mindjárt a munka elején találkozunk: azonnal szemünkbe tűnik, hogy az öröklött fejedelemségről mondtak ily általánosságban meg nem állanak.

Igaz, hogy az örökös fejedelem örökli az elődje által családja számára megszerzett sympathiákat, de ép úgy örökli az ily módon támadt ellenszenvet is. Igaz, hogy a régi szokások megtartása üdvös lehet egy jó kormányzat után következő új kormányzatnak, de nyilvánvalóan igaz az is, hogy azok megtartása nem helyes egy hibás rendszer után.

Igaz, hogy az örökös fejedelem gyakran nem kénytelen olyan kíméletlenül védekezni, mint az új; és hogy a ki védekezni kénytelen, az megsért számos érzést és érdeket. De ez csak arra az esetre áll, ha a régi trón szilárd s az új bizonytalan; s I. Károly angol és XVI. Lajos francia királynak Cromwellnél és Napoleonnál még sokkal jobban kellett védekeznie.

Macchiavelli ez állításai általános szempontból féligazságok csupán.

Az pedig, a mit a régi szokások megtartásáról s a kor követelményéről mond: nemesak nem megoldás, hanem maga is probléma. Mert sem arra, hogy mit és mennyit tartsunk meg a régi szokásokból, sem arra, hogy mit valósítsunk meg a kor követelményeiből, semmi megoldást nem ad.

Oly szembeszökő e fejezet állításainak az általános igazság mértékét meg nem ütő volta, hogy e körülmény magyarázatot

kíván. Mert midőn egy kiválóan tehetséges írónál nyilvánvalóan hamis állításokat találunk, azt annál kevésbé magyarázhatjuk az elme egyszerű botlásából, minél nyilvánvalóbb és minél nagyobb a tévedés.

Az öröklött fejedelemségekről szóló fejezet azonban egyszerre más világításban tűnik fel, ha az abban foglaltakat nem általános igazságokként kívánjuk tekinteni, hanem mint egy konkrét esetre vonatkozó specialis igazságokat.

Macchiavelli e művét Medici Lőrincznek írta. Az öröklött fejedelemségekről szóló fejtegetések az ő fejedelemségére vonatkozólag igazak. Medici Lőrincznek tényleg könnyebb helyzete volt, mint egy oly fejedelemnek, a ki a maga trónját nem örökölte. Tényleg nem kellett védekezés által animositást keltenie. És az ő esetében egészen helyes lehetett a tanács, hogy tartsa meg a régi szokásokat, csupán a kor követelményei által kívánt változtatásokkal. Hogy e kettő hogyan és mennyiben egyeztethető össze, az e konkrét esetben azért nem volt oly fontos, mert Macchiavelli a Mediciek florenczi uralmát igen szilárdan megalapozottnak látta. Ez iránt nyugodt lévén, első sorban új birtokok szerzésére kívánta Medici Lőrinczet ösztönözni s ezért e pár bevezető sor után ehhez a kérdéshez siet. A szerzetek megtartására s általában a hatalom megtartására pedig további fejtegetéseiben tér rá.

És így az, a mi az öröklött fejedelemségekről szóló fejtegetéseiben első pillanatra féligazságként és felületes megoldásként tűnt fel: ezek között a konkrét viszonyok között egészen helyénvaló.

Ez a fejezet ép azért eredetileg nem is fontos. De tanulságos a mi szempontunkból azért, mert példája annak, hogy a politikai író mily könnyen esik abba a hibába, hogy a konkrét viszonyokra vonatkozó specialis igazságokat általános igazságok formájába öltöztesse. Látjuk, hogy nemcsak a gyakorlati politikus, hanem a gyakorlati politikai író — sőt gyakran a tisztán elméleti is — könnyen e hibába esik. Ennélfogva nem lehet azt mondani, hogy ez csupán az államférfi hibája s hogy ez az ok, a mely miatt tőle általános igazságokat tanulni lehetetlen. Ellenkezőleg, gyakran csak azért látszik az elméleti politikai író állítása tisztán elméleti és általános igazságnak, mert vagy

nem eléggé ismerjük, vagy nem eléggé vettük számba annak egykori konkrét vonatkozásait. Így támadnak a doctrinair felfogások, specialis igazságok általánosításából s az elméletek konkrét vonatkozásainak elhanyagolásából.

Macchiavellinél azok majd mindig nyilvánvalók. Kora és hazája politikájához való viszonya ismert s munkájának is kifejezetten gyakorlati célja van. Ép azért a fentebb kifejtett igazságokat is a legvilágosabban illusztrálja.

Az öröklött fejedelemségekről Macchiavelli áttér a szerzetekre. Azokra, a melyek részben, és azokra, a melyek egészen újan szereztettek.

A mit itt Macchiavelli az emberek változékonyságáról mond s arról, hogy uraikat szeretik változtatni, mindig a jobbat remélve és saját egykori vezetőjüket is elhagyva: az emberi természetben mélyen rejlő igazság, a mely mindig s mindenütt igaz marad. A kérdés csak az lesz minden egyes esetben, hogy vannak-e — és milyen mértékben — olyan tényezők, a melyek ezt ellensúlyozni képesek. A felelet e kérdésekre esetenként különböző.

Midőn ezek után Macchiavelli azt mondja, hogy a fejedelemnek a régi adórendszer, a régi törvényeket és a régi szokásokat meg kell tartania s akkor — ha a régi fejedelem sarjait kiirtotta — uralma biztos lesz: ezzel nem a népet, hanem a renaissance fejedelmeket jellemezte. Mert fel sem teszi, hogy a fejedelem e tekintetekben olyan változtatásokat tegyen, a melyek a népre kedvezők s ennél fogva csak azt hangsúlyozza, hogy ezek megváltoztatása helytelen.

Sokkal fontosabbak Macchiavelli azon tanácsai, a melyeket arra az esetre ad, hogyha egy fejedelem olyan új területet hódít meg, a melyek idegen nyelvűek. Az, hogy a fejedelemnek oda kell mennie lakni, csak kicsiny város-államoknál bír jelentőséggel és zsoldos seregek idején. Egy nagy birodalom erős és állandó hadsereggel erre nem szorul; és ha számos birtoka van, ki sem vihető.

Az, hogy telepéseket küldjön az elfoglalt tartományba, ma szintén nem oly fontos, mint a megbizhatatlan idegen zsoldos seregek idején; de a településre vonatkozó kegyetlen igazságok ma is igazak.

A mit az újonnan szerzett tartomány kormányzásáról mond; annak a helyessége egy részben azóta is bebizonyult. Az, hogy a tartományt saját lakói közül vett tisztviselőkkel kell kormányozni, mert a nép a saját honfitársainak szívesebben engedelmeskedik: oly igazság, a mely a gyarmati politikában sokszor és sok helyütt bevált. Egyiptomban, Indiában és Dél-Afrikában ezzel a módszerrel kormányzott Anglia s mindenütt sikeresen. És habár részben a körülmények is kényszerítették erre, éppen abban mutatkozott a helyes felfogás, hogy e körülményeket nem leküzdeni, hanem felhasználni törekedett. Itt a helyzet annyiban volt más, mint a miről Macchiavelli beszél, hogy az egyiptomi khedive, az indiai fejedelmek s a kormányra jutott egykori búr felkelő vezérek nem csupán Angliának köszönhették hatalmukat. Érezték azonban, hogy a nélkül meg nem állhatnak, és a midőn Anglia a kormányzást reájuk bízta, ezzel rendre az ő saját hatalmukat is a maga érdekeinek szolgálatába hajtotta.

Itt is bevált Macchiavelli azon észrevétele, hogy a legyőzöttek szívesebben engedelmeskednek a saját honfitársaikból alakított kormányzatnak, mint az idegennek. Az is igazság általában, hogy a hol egészen a hódítónak köszönhetik e tisztviselők hatalmukat, ragaszkodni fognak azon hatalomhoz, a melynek ezt köszönhetik.

Azonban lehetnek esetek, midőn e kormányzók egy változástól a saját hatalmuk erősödését remélhetik s egy felkeléssel önállóvá vélik tehetni uralmukat. Arábi pasa felkelése Egyiptomban ilyen példát mutat.

Sokkal általánosabb igazságúak Macchiavellinek ez után következő külpolitikai tanácsai. Az, hogy a nagyokkal szemben pártolni kell a kisebb szomszédokat; hogy a nagyok hatalmát le kell törni; hogy mindig arra kell törekedni, hogy a döntő súly a miénk legyen: azóta is mindig helyesnek ismert elvek. Anglia külpolitikáját mindig ez vezette. Az európai egyensúly jelszava Anglia ezen törekvésének palástja volt.

Hogy a ki a mások hatalmának az okozója, az a magáét ássa alá: szintén nyilvánvaló. Az pedig, hogy a szomszédok háborúskodása esetén a semlegesség czélszerűtlen: általában imperialista vezér elv. A nagy porosz választófejedelem ezt

vési utódja lelkébe s Anglia külpolitikáját a világháborúban ez vezette. Csakhogy míg a porosz választófejedelmet országának földrajzi helyzete, szétdaraboltsága, exponált fekvése utalta erre, Angliát pedig közgazdasági érdekek és haditengerészeti tekintetek: Macchiavelli tisztán lélektani alapon állítja fel ezt a tételt. Mert — úgy mond — a ki győz, az nem fogja neked megbocsátani, hogy nem álltál mellé. Ellenben ha az, a kit támogatsz, legyőzetik is, a jövőben is számíthatsz rá.

Ennek az elvnek ott lehet igazsága, a hol a külpolitika tisztán személyi kérdéseken, a vezetők hajlamain, érzelmein múlik s a hol a szomszéd államok magatartására első sorban ilyen indokokból kell csupán következtetni.

De igaz ezen fejtegetések magva, az t. i., hogy a szomszéd országok erőviszonyaiban végbemenő változás soha sem lehet egy államra közönyös.

Különösen helyes gyakorlati megfigyelése Macchiavellinek, hogy általában a bajok felismerése nehezebb, mint azok gyógyítása s hogy eleinte gyógyítani könnyű, de a midőn azokat mindenki látja, akkor már a gyógyítás nehéz. Az, hogy felismeri a diagnosis fontosságát, jellemzi a gyakorlati politikust; míg korunk számos elméleti politikusa csupán az államélet bajainak orvosszereit keresvén, a diagnosis nehézségeiről megfeledkezik. Ennek azután az a következménye, hogy az államférfiu nem látja szerepének a fontosságát s nem értékeli.

Az a következő fejezet, a melyben Macchiavelli a Dareios birodalmáról beszél, tévedéseiben és igazságaiban egyaránt érdekes.¹

Macchiavellinek az az állítása, hogy a hol nincsenek ha-

¹ Symonds szerint ő itt a monarchia és a tyrannis ellentétét rajzolja, midőn a korabeli Franciaországgal a perzsa és török birodalmat állítja szembe. Talán pontosabb azt mondani, hogy a centralisált és decentralisált kormányzat ellentétéről beszél. Az egyikben egy kézben van minden hatalom. Ez tényleg tyrannis. De centralisáltságában van az az előnye, hogy nehezebben foglalható el; és az a hátránya, hogy egyszer elfoglaltatván, nincs a részekben ellenálló erő. Viszont nem a monarchiából, hanem a kormányzati decentralisatióból következik az, hogy az oly országok, mint a Macchiavelli korabeli Franciaország, ha meghódíttatnak is, mindig akad egy hatalmas főúr, a ki a felkelés élére áll.

talmas főurak s egy kézben az egész kormányhatalom, ennek az egynek a leveretése után elvész az egész ország: általános igazsággként el nem fogadható.

Oroszország ugyancsak tyrannikusán volt centralisálva és mégis, a midőn Napoleon Moszkvát elfoglalván, azt hitte, hogy Oroszország elesett: egy új erővel találta szemben magát. Még ha a czári családot kiirtották volna is, még akkor sem lett volna az Oroszország feletti uralom biztosítva. A nemzeti érzés mutatkozik itt mint számításba nem vett tényező, melyre Napoleon az orosznál nem számított s a melyet Macchiavelli a korabeli olaszoknál joggal és helyesen nem vett élő erőként számba. Legkiválóbb uralkodói is készek voltak bármikor behívni az idegent.

Itt tehát egy oly tévedéssel állunk szemben, a mely megvilágítja azt a kort, a melyből ered, de a melynek igazsága csak az ily viszonyokra áll. Annýira igaz, a mennyire nem bír a nemzeti érzés erővel a lelkek felett.

Hogy egyébként mennyire helyes a Macchiavelli megfigyelése: mutatja egy világtörténelmi példa, a mely más vonatkozásokban, de ugynezen elv igazságára mutat.

Mikor Franciaország megszűnt olyan lenni, mint Macchiavelli korában, s mindinkább és inkább központosított; midőn a tyrannis művét befejezte a forradalom s a politikai nivellálást betetétzte és a társadalmival egészítette ki: Franciaország minden egyes rázkódásnál ellenállás nélkül annak a kezébe került, a ki kezébe ragadta a központi kormányzatot.

Egy idegen számára ennek a megszerzése lehetetlen lett volna — ezt nem tűrte volna a nemzeti érzés, — de egy honi politikai tényező a központi kormányzat megszerzésével feltétlenül és azonnal kezébe kapta az uralmat az egész francia nemzet felett.

Mihelyt a — Macchiavelli által még joggal számításba nem vett — nemzeti érzés nem bonyolítja a dolgokat: a kormányzati központosításról szóló tételeinek igazsága nyilvánvaló.

A következő fejezet, a mely oly hódított országokról szól, a melyekben azelőtt szabadság volt, nyilvánvalóan Flórencz sajátos viszonyaira vonatkozik. Hogy az ily várost le kell rombolni, mert lakói az egyházi szadadságot soha sem feledik:

oly politikai elv, a melyet Florencz Pisára alkalmazott s a melynek igazságát azon tapasztalta. Ott, a hol nem városról van szó, nem is alkalmazható s mai viszonyok között nem vezet célra.

Ugyancsak tisztán speciális jelentősége van annak, a mit az újítókról mond. Hogy a fegyveres prophéták győznek, a fegyvertelenek pedig elbuknak, oly nyilvánvalólag Savonarolára vonatkozik, hogy kiéreznök ezt még akkor is, ha nem hozná fel kifejezetten és példaképen.

Savonarola politikai és egyházi újításai sajátos okokból nem sikerültek. De a reformatiók és a forradalmak, melyek azóta elkövetkeztek, gyakran mutatták a fegyvertelen prophéták diadalát. Gyakran mutatták azt, hogy ha ez újítások vágya a tömegek szívében gyökerezik, akkor az újítók eszméi maguk a leghatalmasabb fegyverek. És ilyenkor az sem igaz, hogy az emberek hitetlenek s nem bíznak az újításokban, az újítások védelmezői pedig lanyhák. A forradalmak története ép az ellenkezőre tanít.

Az új fejedelemségek alapításához — mondja ugyane fejezetben Macchiavelli — szerencse és tehetség kell. A szerencse adja meg az alkalmat ; a tehetség tesz képessé annak a kihasználására. De általában a szerencse fontosabb.

A szerencse és balszerencse, vagyis a véletlen rendkívüli szerepére Macchiavelli másutt — pl. Borgia Cæsar bukásánál — és más tekintetekben is rámutat, e tekintetben is reálisabban látva az államélet jelenségeit, mint azon politikai elmélkedők, kik századokkal utána s még a mi korunkban is úgy beszélnek a politikai életről; mint a melyben minden kiszámítható. A valóságban azonban azt látjuk, hogy a siker nem mindig vagy nem teljesen az államférfi érdeme, s a balsiker sem mindig vagy nem teljesen az ő hibája: hanem egyik, mint a másik esetben belejátsszik a véletlen és így részben a szerint alakul az eredmény, a mint ez a véletlen kedvezőtlen vagy kedvező. Épen a legszámítóbb politikusoknál látjuk legkifejezettebben elismerve a véletlennek ezt a rendkívüli fontosságát, mely gyakran minden számítást halomra dönt.

A mit ez után Macchiavelli a mások erejével szerzett fejedelemségről, a polgári uralomról, az egyházi államról s a zsoldos hadakról mond: ennek nagyrészt nyilvánvalólag csak

speciális vonatkozása van s általános igazságok azokból alig következnek.

A mit pl. a mások erejéből nyert fejedelemségekről mond, nyilván csak arra való, hogy VI. Sándor és Borgia Cæsar olasz politikáját ismertesse. Mert hiszen az, hogy a mások erejéből nyert trón nem biztos s annak a sorsától függ, a ki azt adta, igazságnak nagyon is primitív s gyakorlati tanács belőle nem következik. Hiszen az, a ki mások erejéből bírja trónját, nem helytelen politika által jutott ide, hanem az által, hogy saját elégséges ereje nem volt.

Gyakorlati tanács csak annyi következne belőle, hogy igyekezni kell saját erőre szert tenni. És éppen ezért rossz példa Borgia Cæsar ; mert ő minden módon igyekezett saját hatalmat szerezni ; mert benne nem volt meg az a tehetség vagy erélyhiány, a mely Macchiavelli szerint a mások kegyelméből lett uralkodóknál néha tapasztalható ; és mert nem csupán ezen helyzete által, hanem az által is vesztette el trónját, hogy a veszély percében beteg volt és a pápaválasztáskor hibás politikát követett.

A Borgia Cæsarról szóló fejtegetéseknél, valamint azon fejtezetéről, mely a bűnök árán szerzett trónokról szól, ki kell emelnünk, hogy Macchiavelli itt nyilvánvalólag megérezte, hogy az államművészetet nem elvek, hanem példák útján lehet legjobban tanítani. Hiszen a történelmi és gyakorlati példákból le lehet — mint láttuk — vonni bizonyos igazságokat. De hogy ha nem írjuk le teljes pontossággal mindazon részleteket, a melyek megmutatják, hogy pl. mily viszonyok közt igazak azok a relatív igazságok : akkor az általunk felállított tételek nem helyesek. Hogy ha minden árnyalatot, minden részletet feljegyzünk ; ha a maga életteljességében tüntetjük fel az eseményt ; ha átérezzetjük és értékeltük az imponderabilitásokat is : akkor tételünk helyes ; de akkor — politikai történelmet írtunk.

Helyes tehát, ha Macchiavelli a történelemmel akar tanítani ; de a mit ő itt ír, az nem oknyomozás, hanem krónika.

Hogy ha megrajzolhatta volna Borgia Cæsar ellenségeinek lelkiállapotát, hogy melyikre milyen eszközökkel hatott, hogy milyen rugókat mozgatott meg és hogyan : akkor meg-

érthetnők diplomatai művészetét. Így azonban, evvel a krónikás szárazsággal elbeszélve, szinte úgy tetszik, mintha a szószegésben és a kegyetlenségben állott volna összes művésze. Oly tulajdonságok, melyek levert ellenségeiben is megvoltak bőségesen.

Azok a következő fejezetek is, a melyek a büntettek árán nyert fejedelemségekről szólnak, szintén csak például szolgálható történelmi tények leírásai. Az ezekből levont következtetések általános jelentőségűek, a mennyiben általános emberi tulajdonságokon alapulnak.

Erkölesi szempontokat nem tekintve, ezek a tanácsok ma már czélszerűségi szempontból is sok tekintetben helytelenek. Már a Borgia Cæsar sinigagliai mészárlásának leírásánál is szembetűnnek e kifogások. Először is nyilvánvaló, hogy a megbízhatatlanságnak is megvannak a maga hátrányai s hogy az az államférfi, a kinek nem hisznek, nagy erőttől van ez által megfosztva. (Bismarck szavahihetőségének ténye pl. egy orosz-német háború lehetőségét oszlatta el 1887-ben.) Ha a Macchiavelli idejében túlságosan nagyok is voltak esetleges előnyeivel szemben ennek hátrányai: mai szempontból lehetetlen szemet hűnyünk annak még czélszerűségi szempontból is rendkívül nagy hátrányai előtt.

A másik kifogás ma ép a tulajdonképeni államművészet szempontjából emelhető. Macchiavelli korában általánosan elterjedt volt a romlottság s midőn Macchiavelli az államférfi-
nak is ezt ajánlja, voltaképp azt akarja, hogy a kiválóság is éljen azokkal az eszközökkel, a melylyel a tömeg már amúgy is él. Ma, midőn a magánélet erkölесе tisztább, az a tanács, hogy az államférfi ne legyen eszközeiben válogatós, esetleg nem a kiválóságnak, hanem a tehetségtelenségnek kedvöz tanács. A politikai élet nehéz helyzeteiből gyakran igen könnyen lehetne szabadulni egy erkölestelen eselekedet árán. Ma a kiváló államférfi ily eszközök alkalmazásától szükségkép inkább visszariad. És felette fölényben lesz, ha a Macchiavelli tanácsát követi, a tehetségtelen, de scrupulus nélküli politikus. Ma a macchiavellismus megtűrése: a politika értelmi színvonalának is leszállítása. Annak üldözése ellenben mind nélkülözhetlenebbekké teszi azokat, a kik az erkölesi elvek megsértésének primitív eszközei

nélkül megtalálják tehetségüknél fogva a kifogástalan és mégis czélszerű kivezető utat.

De — természetesen — ezek a czélszerűségi kifogások csak másodrendűek azon erkölcsi kifogások mellett, a melyek Macchiavelli e hírhedt fejezetei ellen felmerülnek. A kérdés ezen oldala külön fejezet tárgya lesz. Itt folytatnunk kell még a többi elemeket.

Tisztán az akkori speciális olasz viszonyokra vonatkoznak a polgári uralomról szóló nézetei. A fejedelemválasztásnak csak azt az indokát látja, a mely a harczó osztályok egymás elleni küzdelméből ered. Pedig a történelem mutatja, hogy a külső ellenség elleni védelem érdeke is vezethet fejedelemválasztásra, vagy egy-azon osztály különböző pártjainak küzdelmei is. Macchiavelli azonban itt Medici Lőrincznek beszél a nép érdekében s a főnemesség ellen. Szellemes okoskodásai és néha sophismái mind ide vágnak. A nemesek megbízhatatlanságáról, fondorkodásáról szóló részek ebből magyarázhatók. Úgy-szintén az az állítása, hogy a nemesség nem elégíthető ki, mert czélja az elnyomás, míg a népé csak az, hogy ez ellen védekezzék. A forradalmak története azóta megtanított, hogy ez nem a czélok és elvek, hanem az erőviszonyok kérdése csupán. Az elnyomottak csupán szabadságra törekeshetnek, míg gyengék : mikor erősek lesznek : uralomra. Még a vallásharczok is ezt mutatják. Mert midőn a régi türelmetlen és uralomra vágyó párt vagy felekezet ellen küzdenek az egykor elnyomottak, velük szemben türelmet s számukra szabadságot nem biztosíthatnak, ha csak el nem akarnak nyomatni megint. És így ép a türelmetlen és szabadság érdekében küzdve sodródhatnak azzal szembe s a harc által is fölszított fanatizmus türelmetlen uralmát alapítják meg. Természetes folyománya ez az erők harcának és az erős meggyőződések lélektanának is. Az uralom elvének megdönthetetlensége benne gyökerezik.

A mit különben az osztályok harcáról mond, az nem a gazdasági, hanem a politikai viszonyok által teremtett társadalmi osztályokra vonatkozik s így annak az osztályharczról szóló újabb tanokhoz semmi köze. Jelentősége azonban mindenesetre van, mert rámutat a monarchiának ellensúlyozó szerepére s általában arra, hogy az miként eredhet ilyen küzdelmekből.

Ezekben a fejtegetésekben is találkozunk érdekes lélektani megfigyelésekkel, minő pl. az, midőn azt mondja, hogy az emberek leghálásabbak annak a jótetteiért, a kitől rosszat vártak; vagy midőn jellemzi azokat, kik nyugodt időben mindenüket felajánlják, de a veszély perczében elhagynak. Ennek az ismert ténynek következményét abban vonja le, hogy a fejedelemnek igyekezni kell, hogy szükséges legyen a népnek. Itt is — mint rendesen — általános emberi tulajdonságból vonja következtetéseit.

Ugyancsak lélektani megfigyelés — és az előbbinél mélyebb s érdekesebb — hogy a jótett jobban kötelezi azt, a ki ad, mint azt, a ki a jótettet elfogadja. Ezen állítása mögött ismét ott van romlott korának tapasztalata. Ilyen időszakban a jótett elfogadója nem érez hálát, bár a jótett gyakorlója még számít arra s így természetes, hogy a hitelező ragaszkodik adósához, míg ez nem ragaszkodik viszont. A mennyire megközeleltik egy korszak erkölcesei az akkori Olaszországéit, annyiban igaz minden ilyen megfigyelés. Mert a mi Macchiavellinél pessimismus a mi korunk szerint, a maga korának szempontjából tárgyilagos leírás csupán.

A városok ostromáról, az egyházi államról és a zsoldos seregekről szóló fejtegetések nyilvánvalólag speciális vonatkozásúak s általános érvényre nem tarthatnak számot.

De a zsoldos seregekről és segély-hadakról mondottak speciális igazságai mögött itt is feltűnik Macchiavellinek a hatalmi kérdések iránti erős érzéke, a mely a reális politikusnál mindig megvan s a doctinaireknél mindig hiányzik. Az ő korában — a legitimitas hiánya folytán — a nyers erőnek nagyobb jelentősége van. De általános igazságot lát, midőn a politikai küzdelmekben erők harcát látja.

A segély-csapatokról mondottak ugyanoly keserű tapasztalatokon alapultak, mint nálunk a Martinuzzi híres mondása: *qui socium habet, dominum habet.*

A következő tanácsok azért érdekesekek, mert teljesen egybehangzanak Napoleon némely nyilatkozataival. A mit Macchiavelli arról mond, hogy az uralkodónak mindig minden harezi esélyt végig kell már a béke idején gondolnia, hogy minden

esélyre el legyen készülve, arra nézve Napoleon — a politikára általában — következőleg nyilatkozik :

«Én folytonosan gondolkozom minden lehetséges dologról. Ha mindig kész vagyok bármire felelni, bármire nézve állást foglalni, az onnan van, hogy mielőtt valami vállalatba fogok, előbb mindig mérlegeltem mindent, a mi bekövetkezhetne.»

Annak a szükségét is, hogy a hadvezérnek folyton a régi nagyok hadvezetését kell tanulmányoznia, szintén Napoeleon is hangsúlyozta. Az első tanács egy igen egyszerű lélektani megfigyelésen alapul ; a második azon a meggyőződésen, hogy különböző viszonyok közt is lehetnek közös vonások s hogy a siker sajátos okainak kutatásából lehet más viszonyokra is alkalmas általános igazságokat kihámozni.

Az ez után következő fejtegetések a macchiavellismusról szóló részben kerülnek részletes tárgyalás alá. A fejedelem bőkezűségéről szólók is, bár az igazi életbölcseiség igazsága s gyakorlati jelentőségük rendkívüli, mélyebb általános igazságokat nem tartalmaznak. Ha kutatjuk, miként lehet az, hogy épen az ilyen gyakorlati szempontból elsőrendű fontosságú magatartási szabályok alatt miért nincsenek jelentékenyebb általános igazságok, arra jövünk rá, hogy annak oka az, mert a gyakorlati magatartás szabályai rendszeren igen egyszerűek s nem azok átlátásában, hanem azok megtartásában van a nehézség. Vagyis a nehézségek nem értelmi természetűek. A bőkezűség, vagy pazarlás egészen más természetű hibákból erednek.

Ebből következik, hogy az igazi államférfinál nemcsak értelmi, hanem erkölesi tulajdonok is szükségesek s hogy ennél fogva a politikai nevelésre is mindkét irányban feladat vár.

Kiválóan érdekes az, a mit a francia parlamentek közvetítő szerepe kapcsán mond, hogy t. i. a fejedelemnek a felelősséget másra kell hárítania. A fejedelmi impersonalitás elvét itt csirájában látjuk.

A római császárok története kapcsán adott tanácsai — mint legtöbbször — lélektani megfigyeléseken alapulnak. Úgy szintén az alattvalók lefegyverzésére s a fejedelmi tekintélyre vonatkozóak is. Az erődítésekről szóló katonai természetű taná-

csaiban csak annyi politikai jelentőségű, hogy: legbiztosabb vár a nép szeretete. De ez valóban primitív igazság.

A mi ez után következik, — a fejedelem magatartásáról, midőn szomszédai háborúskodnak — ezek a fejtegetések Macchiavelli gondolkozási módjára nézve több szempontból tekintve rendkívül jellemzőek. Elemzésük ennél fogva kiválóan érdekes.

Először is szembetűnő e külpolitikai tanácsoknak egyoldalulag csupán lélektani megalapozása. Hogy semlegesség esetén a győző és legyőzött egyaránt ellenségünk marad, mert az előbbi nem tűr maga mellett megbízhatatlan barátokat, az utóbbi pedig vádol, hogy balszerencséjében nem segítettük: ez nyilvánvalólag igaz. De hogy egy állam semleges maradjon-e vagy sem, azt a viszonyoktól ennyire függetlenül s ennyire általánosságban megállapítani nem lehet. Hiszen a háborúval hozandó áldozatok esetleg oly nagyok, s a lehetséges nyereség esetleg oly természetű, hogy a semlegesség még a hadakozók haragja árán is fenntartandó. Viszont maguk a hadakozók sem lesznek a háborúban mindig oly helyzetben, hogy csupán a semleges iránti haragjuk irányíthassa politikájukat. Számos objectív és gyakran kényszerítő szempont is játszhatik itten közre, a melyek az előbbieket sokszor keresztezik.

Macchiavelli okoskodásának e hibája olyan nyilvánvaló, hogy szükségkép keresnünk kell annak indokait. És az indokot azonnal látjuk Macchiavelli gyakorlati politikai törekvéseiben. A semlegességről szóló fejtegetések egyoldalúak, mert célzatosak. Mert céljuk az erélyes, harezias olasz politika propagálása. A publicista akarata az, a mi tévessé teszi az elmélkedő megismerését.

Gyakorlati szempontból kétségtelenül igen helyes az, a mit a hatalmasabbakkal való szövetkezés veszélyéről mond -- bár e szövetkezés nem mindig kerülhető el -- s a mit arról mond, hogy a szövetségekben túlságosan bízni nem szabad. Ugyancsak ilyen szempontból érdekesek a fejedelemtől adott azon tanácsai, hogyan ítélheti meg legjobban, kikre hallgasson s hogyan kell tanácsadóival bánnia. Mindez az emberi természet megfigyelésén alapul. Úgyszintén az is, midőn azt fejtegeti, hogy az eredeti, meglátó képességű lángész felismerésére is tehetség kell. Azonban itt ismét egyoldalúvá lesz, a

midőn azt mondja, hogy a mely fejedelemnek kitünő ministere van, arról bízást megállapíthatjuk, hogy tehetséges fejedelem. Egyoldalú ez az állítás, mert hiszen a fejedelem juthat a viszonyok kényszere által is kiváló ministerhez s ha ennek a kiválóságát nem ismeri is fel, lehet, hogy meg fogja azt tartani más okok miatt. Vagy azért, mert a minister — épen mivel a fejedelem tehetségtelen — a maga hatalmát meg tudta erősíteni. Vagy azért, mert a viszonyok nélkülözhetetlenné teszik. Vagy azért, mert a tehetségtelen fejedelem előtt rokonszenves vagy félelmes oly tulajdonságai által, a melyeknek államférfíúi képességeihez semmi közük.

Macchiavelli e fejtegetései mögött ismét látni lehet a tendenciát. Medici Lőrincznek mondja azt Macchiavelli Miklós, midőn felajánlja a maga szolgálatát.

Az állandó hadseregről szóló tanácsa s azok, a melyek ez után a nép megnyerésére vonatkoznak, szintén csupán speciális jelentőségűek. A szerencséről szóló — egyébiránt igen helyes — fejtegetések is első sorban erélyes védekező politika propagálására szolgálnak.

Igen érdekes és mélyenjáró az, a mit az idők változásáról mond. Itt is, mint a sikerről szóló fejtegetéseiben, erős realismus megóvja az emberi ész mindenhatóságába vetett hit tévelygésétől. Látja, hogy miután a politika actio, az nem a belátás dolga csupán. Látja, hogy a cselekvés részben a vérmérséklet és egyéniség dolga. Burke azt mondotta: «A politikát az emberi természetre kell alapítani és nem az emberi észre, a mely annak csak egy része és épen nem mondhatni, hogy legnagyobb része.» A mit itt Burke a kormányzottak szempontjából lát, azt látja Macchiavelli meg a kormányzók szempontjából.

Midőn Macchiavelli ezt meglátja, egyszersmind meglátta azt a tényt, a melynek folytán előttünk nyilvánvaló, hogy a sikerhez a politikai helyes számítás maga még nem elég. Rámutat a politikai képesség jellembeli alapjai némelyikének akaratunktól független, általunk meg nem változtatható jellegére is. Hogy ha ehhez a tényhez hozzávesszük azt, a mit a szerencse nagy szerepéről ír más helyen s a véletlen szerepéről, mely egy Borgia Cæsar számításait is képes volt keresztülhúzni: mind-

ezekből világosan láthatjuk — s látta Macchiavelli is — hogy a leghelyesebb politikai számítás sem nyújthatja a sikernek feltétlen biztosítékát. Egyrészt mert a politikai életben vannak kiszámíthatatlan tényezők; másrészt mert a politikus egyéniségében lehetnek a végrehajtás sikerének nem kedvező, változhatatlan tényezők.

Ha azonban ez így van, akkor a macchiavelizmus az államművészet szempontjából — az erkölcsi tekinteteket nem tekintve is — már azért is kárhóztatandó, mert egy nem feltétlenül biztos siker érdekében feltétlenül biztos erkölcsi károkat okoz.¹

A macchiavellizmus azonban az ész cultusán alapulónak hirdeti magát. Tudja, hogy a siker a leghelyesebb számítások ellenére sem mondható biztosnak. Mégis kockáztatandónak tartja az erkölcsi elvek megsértését.

Ennek a magyarázata ismét kora gondolkozásában kereshető.

A mi szemünkben azonban a politika legfőbb célja nem a kormányzók érdeke. A kormányzók érdekei kedvéért nem szabad sérteni a közérdeket. A közérdek egyik legfontosabb követelménye pedig a közérköcs integritása.

Macchiavelli azonban sem a közérdeket sem ismeri el legfőbb célul s — ezen belül — a közérköcs értékét sem ismeri.

Ez legfőbb hibája, a melyből a többiek legtöbbször önként következnek.

V. A macchiavellizmusról.

Macchiavelli neve az elméleti politikában rendszerint a közéleti erkölcs problémájával kapcsolatos oly értelemben, hogy a köz- és magán-élet erkölcsi elveinek szükségképeni összhangzását Macchiavelli tanaival ellentétben szokás hangoztatni.

Ez a felfogás teljesen anachronisztikus.

¹ A kockáztató politika általában a feltétlenül biztos siker hitében szokott gyökerezni s minden felforgató irány hívei kétségtelen biztosságúnak hiszik sikerüket. Az ennek indokát képező s őket mozgató szenvedély azonban egyszersmind céljukat is abszolút — s így minden kockázatot megérő — értéknek látja. És ebben van mentsége az ezen pszichológiai diszpozícióból származó fentebb említett hibájának.

Az a közéleti erkölestán, melyet Macchiavelli hirdetett, teljesen ellenkezik a mi magánéletünk erkölcsi elveivel; de a Macchiavelliével és koráéval nem ellenkezik. Macchiavelli szépirodalmi munkáiban s többi kortársainál is megtaláljuk ugyan-
 ezen erkölcsi elveket.

A közéleti és a magánéleti erkölcs viszonyának mai problémája Macchiavelli előtt szükségkép ismeretlen. Mert az a probléma két nagy változás folytán keletkezett. Az első változás az, hogy a magánélet erkölcsi elvei ma nálunk sokkal szigorúbbak, mint voltak Olaszországban a Macchiavelli idején. A másik változás az, hogy ma a politikai erkölcs legfőbb parancsa az az altruizmus, a mely tetteiben a közérdeket tekinti legfőbb czélul. Mi kérdezhetjük: szabad-e a politikai életben a közérdekében megsérteni oly erkölcsi parancsokat, melyeket a magánéletben nem szabad? Macchiavelli nem ismeri ezt a problémát. Első sorban azért nem, mert az ő erkölcsi elveit nem sértik az ő politikai elvei. Másodsorban azért nem, mert az ő politikájának vezérlő szempontja nem a közérdek.

Az ő politikájának problémái: a hatalom megszerzésének és megtartásának a problémái.¹

Nála a hatalom nem csak eszköz, hanem czél is. Megszerzése, megtartása és növelése nem valamely magasabb czél érdekében kívánatos. Nála a hatalom önczél s a kormányzás egész művészete mind a hatalom megtartásának és növelésének a szempontjából tekintendő csupán.

És mégis még ez a felfogás sem nélkülözhet bizonyos erkölcsi alapot.

A Macchiavelli államférfia nem szenvedélyeinek rabja; kedvteléseinek, vágyainak nem enged; hangulat nem irányítja. Pihenést nem ismer; rokon- és ellenszenv ki nem téríti útjából. Sem a gyönyörűségek, sem a bosszúvágy. Tetszése szerint soha sem tesz; önkénye szigorú, vasfegyelem alatt. Minden alá van rendelve egy czélnek s ő rabja e czélnek.

Ime, hiszen voltaképp ez is ideál. Sajátságos, mint a kor, a melyben gyökerezik s a férfiú, a ki teremtette. De a maga sajátosságában mégis ideál.

¹ Akár egy ez az uralkodó, akár több, mint a köztársaságban.

A Macchiavelli államférfiának életében a hatalmi szempont uralkodik. Egészen annak rabja. Nem lehet kegyetlen, sem elnéző nem lehet hajlama szerint ; mert a kegyetlenséget és jogtalanságot a kellő pillanatban és módon kell tennie. Magán kedvteléseinek nem élhet ; sőt folyton a hadsereggel kell foglalkoznia. Emberséges hajlamainak nem engedhet, mert — úgymond — a ki mindig és mindenben jót tesz, az elvesz olyanok között, a kik ez elveket nem követik. Bőkezű sem lehet, mert ez idővel — a nép sanyargatását tevén szükségessé — elégedetlenséget szít. A polgárok vagyonát és becsületét nem bánthatja, mert ezáltal is elkeseredést támaszt. Változékonynak nem szabad lennie. Hizelgőket nem szabad tartani s őszinte szókimondást meg kell tűrnie.

Ez nem az élvezni, élni, szenvedélyeit szabadjára eresztő embernek a képe ; hanem az erős, egy életen át szakadatlanul gyakorlott önfegyelemé. Bizonyára ennek az ideálnak a megvalósítása erkölcsi erőt kíván. És csak a kiben ez az erkölcsi erő meg van : csak az az igazi államférfi.

Ez az erő az alapfeltétele a hatalomra törekvés sikerének. Ennek az erőnek a czélszerű használására tanít az ő államművészete.

Az alattvalók érdekét mindig e szempontból tekinti csupán. A fejedelemnek nem szabad sanyargatnia a népet, — mert ez elégedetlenséget kelt ellene. Az alattvalók becsületét és vagyonát nem szabad bántania, — mert ezt soha nem fogják neki megbocsátani. Meg kell szereznie a nép jóindulatát, — mert az összeesküvések ellen ez a legjobb oltalom. A kormányzatot úgy kell vinnie, hogy a népnek még a jövőre is mindig szüksége legyen reá. Óvakodnia kell a büszkeségtől, mert ha segélyforrásai kiapadnak, súlyos adókat kell kivetni s ez trónját meg-ingathatja.

Mindez mutatja : a Macchiavelli problémája csupán a hatalom megszerzése, megtartása és megnövelése.

És ez a pont az, a melylyel Macchiavelli a legmélyebben kora és hazája felfogásában gyökerezik. Mint Rousseau, elméletileg épen ott a leggyengébb, a hol kora felfogása szerint a legszilárdabb alapon áll. Mert ez az alap nem abszolút igazság, hanem csak korának felfogása.

Rousseau nemzedéke egy kemény autokratia uralma alatt szenvedve, az önmagát túlélt rendiség nyilvánvaló igazságtalanságaival szemben magától értetődőnek érezte a természet-től való egyenlőség s az ebből következő egyenlő szabadság követelményének abszolút helyességét.

A Rosseau nemzedéke hisz az emberi természet eredeti jóságában; hisz az intézmények csodaerejében; s a felvilágosult kormányzat ezéjút ép az emberi természet tökéletesítésében látja. Ez a közérdek vezeti a nagy forradalom fanatikusait is s bűneiket szemükben kiengeszteli. Macchiavelli nem hisz az emberi természet jóságában, sem abban, hogy a helyes politika képes azt megjavítani. A létért való nyers küzdelemnek látja a politikát, mint — amaz anarchikus időkben — a magánéletet is.

Macchiavelli politikai erkölestana az anarchia etikája, a szilárd jogrend hiányának természetes következménye. Mint a nemzetközi életben ma is, az egyén életében is a hatalom nélkülözhetetlenné válik az önvédelem szempontjából. Ez is magyarázza, hogy Macchiavelli miért tulajdonít annak abszolút értéket. Mihelyt pedig a hatalomszerzés önvédelem, a hatalom megszerzése ép oly jogosnak látszik, mint az önvédelem. Ez a polgárháború etikája. A mi áll a háborúra, azt alkalmazák ők a polgárháborúban is. A jogrend hiányának erkölcsi hátrányai ebből nyilvánvalók. Mihelyt a polgártárs ellenségnek tekintetik, vele szemben meg van engedve mindaz, a mi az ellenséggel szemben.

A háború és a diplomácia fegyverei ilyen időkben a magánéletbe is belevitetnek s a politika nem a nemzet, hanem az egyén hatalmának az eszköze. Nem az egyén érdeke van az államnak alárendelve, hanem az állam képződik az egyén körül s az egyének sorsa alakítja, növeli vagy kicsinyíti ad hoc az államokat.

A politika így az egyén hatalmi törekvése s a politikai művészet ennek az céljának az elérésére tanít.

A közéleti és magánerkölcs viszonya a Macchiavelli szemében nem problematikus. Nála ezen elvek között nincs disharmonia. Mert az egyén feltétlen érvényesülési joga az ő szemében mind a két téren kétségtelen; és ez az elv mind a két téren szükségképen ezekre a következtetésekre vezet.

Anachronismuson alapszik az a felfogás, mely azt véli, hogy Macchiavelli a nemzeti egységet vélte oly czélnak, a mely minden eszközt szentesít. Nemzeti érzése kétségtelenül erős s politikai világnézetének alakulására kétségtelenül kihatott. De az erkölestelen eszközök használhatóságát sehol sem korlátozza abban az értelemben, hogy azok csak nemzeti czélok elérésére volnának megengedhetők. Castruccio Castracaniról szóló tanulmánya ennek döntő bizonyosságául szolgál. Nincsen ennek az életében semmi nemzeti törekvésnek nyoma. Hareziás, uralomra vágyó természet, melyet kezdetben az önvédelem, később a beesvággy sodor folytonos kegyetlenségekbe és álnokságokba. Nem egy magasabb — nemzeti — czéllal menti ezeket maga Castruccio Castracani sem, hanem azt mondja, hogy a siker és nem a sikerre vezető eszközök hozzák a dicsőséget.

Ez élet leírása képét adja annak az anarchiának, a melyben a hatalomra törekvés részben önvédelem s a politika a hatalom megszerzésének a művészete.

Ennek a művészetnek s az általa megszerezhető hatalomnak a szenvedélyes szeretete vezeti Macchiavellit, midőn előbb a Medicieknél, majd ellenfeleiknél keresi gyakorlásának lehetőségét s hogy ehhez hozzá juthasson — a maga művészetének demonstrálására — előbb a fejedelem, majd a köztársaságiak előtt fejtí ki tanait.

Az anarchia amaz időszakában, a külső és belső bellum omnium contra omnes idejében, a politikát a létért való küzdelem egyik fegyverének tekinti csupán, kész lévén bárkit e fegyver művészi kezelésére megtanítani.

VI. A politika mint államművészet.

Macchiavelli kormányzati szempontból nézi az államéletet. Míg pl. Rousseau a kormányzottak, Macchiavelli a kormányzók szempontjából vizsgálja azt.

A kormányzók érdekeinek megvalósítására keresi az eszközöket. Azért kutatja első sorban a hatalmi kérdéseket: a trón megszerzésének, megtartásának és a fejedelmi hatalom kiterjesztésének kérdéseit.

Rousseau problémája : a szabadság ; Macchiavellié : az uralom.

A mi továbbá feltűnő s kiválóan jellemző Macchiavellinél, az a nagy súly, a melyet az államférfiu működés mikéntjére helyez ; ellentétben újabb írókkal, a kik majd mindent az intézményektől várnak. Rousseau a közszabadság szempontjából czélszerű intézményeket keresi ; Macchiavelli az uralom szempontjából czélszerű intézkedéseket.

A politikus feladata azonban nemcsak az alkotmányozás, hanem a kormányzás is. És a kormányzati politika problémái a helyes kormányzati intézmények kérdésével még nincsenek kimerítve. Helyes kormányzati intézményekkel még csak az eszköz van megadva. Az eszköz helyes alkalmazása éppen a fő feladat.

De még magát az alkotmányi politika problémáit tekintve is rendkívüli feladatok hárulnak a politikusra az államművészet szempontjából.

Azok az újabb írók, a kik figyelmüket kizárólag az intézményekre fordították, feledik, hogy még az intézmények tekintetében is mily nagy fontosságú az államférfiu művészete. Neki kell megállapítani, hogy mikor mely intézmény valósítható meg. Neki kell megtalálni annak megvalósítására az eszközöket. Megszerezni vagy befolyásolni tudni a jogalkotó hatalmat, hogy ezt az intézményt jogilag megteremtse. És ha jogilag készen van az intézmény, akkor azt a valóságba tényleg is átültetni.

Még akkor is, hogyha a politikai tudomány meg tudja mondani, hogy mely intézmények bizonyos esetekben a czélszerűek : még akkor is fennmarad a problémák egész sora. Fennmarad ugyanis : a diagnosis kérdése, a hatalmi kérdés megoldása s a végrehajtás nehézségei.

Hiába tudjuk, hogy valamely intézmény czélszerű — azaz bizonyos adott czél elérésének legbiztosabb eszköze, — ha nem bizonyos, hogy lehetséges-e azt keresztülvinni az adott viszonyok között. Hogyha lehetséges, tudnunk kell, hogyan lehetséges azt jogilag és tényleg is megteremtetni.¹ És ha kész : működésbe kell hozni és irányítani.

¹ A hatalmi kérdésre nem helyeznek elég súlyt azok, a kik csupán a leg-

Azt látjuk tehát, hogy már maguknál az intézmények megteremtésénél és functionálásánál is döntő szerepe van az államművészetnek. Láthatjuk ezt pl. a viszonyok megváltozásának kérdésénél. A viszonyok változásának megfelelőleg változtatandók ugyan az intézmények is, de a viszonyok folytonos ingadozásával az intézmények változásai lépést nem tarthatnak. Mert lehetséges, hogy egy intézményt még nem czélszerű megváltoztatni, mert a viszonyok nagyjában nem változtak; és mégis lehetséges bizonyos tekintetben a viszonyokban olymértvű változás, a melylyel számolni kell. Itt a politikusnak kell az intézmény működését corrigálnia.

Mert a politikai élet állandó tényezői mellett ephemer tényezők is felmerülnek, a melyek igen erősek lehetnek. És maguk az állandó tényezők sem lépnek fel állandóan ugyanazzal az intenzitással és aktivitással. A politikai élet folytonos hullámzást mutat. Külső és belső események rejtett erőket mozgatnak meg s újakat teremtenek. Mindezen hullámzások között meglátni az állandó és a változó tényezőt s meglátni tényleges erejüket: ez az a diagnosis, a mely az államművészet első feladata. Második része a feladatnak, hogy a diagnosis alapján megállapítsa a követendő intézkedéseket.

Ez azonban hatalom nélkül lehetetlen.

Hogy a hatalmat hogyan kell megszerezni és növelni, hogy a hatalmat hogyan kell felhasználni: ez Macchiavelli legfőbb problémája. Erre a «hogyan»-ra adja meg az ő államművészete a feleletet.

Macchiavelli úgy látja, hogy ezt az államművészetet — nagy példák nyomán — lehetséges tanítani. Ez az, a mit megkísérel munkáiban.¹

czélszerűbb intézmények kutatásában látják a politikai tudomány feladatát. Kétségtelen, hogy az intézmények módosítják a hatalmi viszonyokat. De ezért az is kétségtelen, hogy az intézmények decretálása és ennek végrehajtása a hatalmi viszonyoktól független nem lehet.

¹ Az államművészet fontosságának ez a hangsúlyozása nincs gyakorlati következmények nélkül. Az következik belőle, hogy — korunk felfogásával ellentétben — az államférfiúi kiválóság nagyobb jelentőségű, mint az intézmények kiválósága. Következik belőle, hogy gyakorlati politikai szempontból mily fontos a valóban kiváló államférfinak a hatalomra juttatása, abban

Sokan azt tartják, hogy az államművészet nem tanulható s a nagy államférfi nem lesz, hanem születik. Kétségkívül van valami, a mit tanítás meg nem adhat, és ez : a tehetség. De ez nemcsak a politikára áll. Azonban, hogy a művészetekben is van valami, a mi megtanulható, azt látjuk abból is, hogy a művészet fejlődik s hogy a művészetben is vannak hagyományok. A hagyomány a megtanulható, a melynek alapján a fejlődés történik. Ez a megtanulható elem azon anyag természetére vonatkozik, a melyben a művésznek a maga művészetét gyakorolnia kell. Annak a sajátosságait, kezelésének technikáját — a mi ismét csak sajátosságai, ismeretei alapján lehetséges — meg lehet és meg kell tanulnia. És minél több és jobb hagyomány birtokában van, minél kevesebbet kell neki magának ezeknek a kitalálásával törődnie : annál biztosabb uralma az anyag felett s annál teljesebben szentelheti arra magát, hogy művére rányomja a maga szellemének bélyegét.

A politikában is azt látjuk, hogy fejlett közéletű államokban bizonyos hagyományok öröklődnek. A régi Róma, majd később a velencei köztársaság, utóbb pedig Anglia arisztokrátiája épen az által volt erős, hogy bennük a vezetőosztályban nemzedékről-nemzedékre öröklődtek bizonyos kormányzati hagyományok.¹

Ezek a kormányzati hagyományok természetesen elsősorban specialis vonatkozásúak. Az illető állam viszonyaira vonatkoznak mind a célok, mind az eszközök tekintetében. Ezen concret jellegük folytán némi részben még a közviszonyok diagnózisának tekintetében is irányadók annyiban, a mennyiben a nemzet állandóbb viszonyaira — például geographiai fekvésére — vonatkoznak. Ilyen kormányzati hagyományok megkönnyítik a politikus feladatát, mert neki a diagnózis tekintetében is most már csak a változásokat kell tekintetbe vennie s

megtartása és cselekvési szabadságának megóvása. Következik az is, hogy milyen fontos a vezető politikusok felelősségre vonhatóságának megalapozása. A hatalom és a felelősség teljessége szükséges. Mind a kettőnek a teljességét és realitását intézményesen is kell biztosítani ; de még fontosabb, hogy annak a szükségére áthassa az egész köztudatot s annak tényleg ható vezérelve legyen.

¹ Az ennek alapjául szolgáló erkölcsi momentumokról alább.

ezéljait s eszközeit — e tekintetben is számolva a változásokkal — azokhoz alkalmaznia.

A kormányzati hagyományok azonban elsősorban specialis vonatkozásúak. Macchiavelli ellenben arra törekszik, hogy — az ókori történelem és saját kora államférfiainak példájából — általános érvényű kormányzati elveket vonjon le tanulságul.

Ha már most vizsgáljuk ezeket a kormányzati elveket, először is azt kell kérdeznünk: hogyan jut el ezen elvek felismeréséhez Macchiavelli? Honnan tudja, hogy ezen elvek helyesek?

Elemezve Macchiavelli tanácsait, azt látjuk, hogy azoknak a legmélyén majd mindig valami lélektani megfigyelés rejtőzik; máskor pedig valamely intézmény hatásainak ismerete.

Úgy hogy a tulajdonképeni leiró természetű részek mellett ezekben a tanácsokban is mindig van bizonyos — az intézményekre vagy az emberekre vonatkozó — oly megfigyelés, a mely nem leírás formájában nyilatkozik, hanem csak közvetve, mint — ezen megfigyelésre alapított — tanács.

Ha már most vizsgáljuk, micsoda lélektani megfigyelések rejlenek az ily tanácsok mögött, azt látjuk, hogy azok végeredményben valamely meglehetősen ismert emberi tulajdonságra vezethetők vissza.

Nem is abban van a Macchiavelli éleslátása, hogy ezekre az emberi vonásokra rámutat — hiszen nagyrészt eléggé ismeretesek —, hanem hogy meglátja azoknak politikai nyilvánulásait. Mert az egyszerű lelki jelenségek a közélet viszonyai által szükségkép bonyolulnak és ép ezen átalakulásukban nyernek politikai jelentőséget.

Olyan ez, mint midőn a nemzetgazdaságtan az emberi önzésből indul ki s annak gazdasági nyilvánulásait keresi. Az önzés ténye igen nyilvánvaló s könnyen megállapítható; de igen nagy nemzetgazdasági jelentősége lesz az önzés gazdasági nyilvánulásainak s azon szabályoknak, a melyek ezekből vonhatók.

Ép így a közéleti erkölcs kérdéseinél nem bizonyos általánosan ismert erkölcsi igazságok felállítása a feladat, hanem annak a kimutatása, hogy egy politika, mely erkölcsi elveket sért, mely erkölcsi elvekre támaszkodik a valóságban.

Ez a vonatkozó politikai viszonyok teljes ismerete nélkül lehetetlen. Csupán erkölcsi elvek ismeretével ez ép oly kevésbé érthető meg, mint csupán lélektani alapon oldani meg a nemzetgazdaságtan kérdéseit.

Macchiavelli lélektani igazságai is éppen csupán azon a ponton válnak az államférfi szempontjából nagyértékűekké, a hol már a maguk politikai átformálódottságában nyilvánulnak.

A zóon politikon psychológiája ez. Nem tömeglélektan, mert nem azt vizsgálja, hogy az emberek tömegben mennyire éreznek és gondolkoznak máskép, mint egyéenként, hanem a politikában — cselekvőleg vagy szenvedőleg, tömegben vagy egyéenként — résztvevő ember érzéseinek és gondolatainak politikai nyilvánulási módjait. Az uralkodó tanácsosai, a tartományok kormányzói, a zsoldos seregek, a szomszéd államok kormányai, a meghódítottak egyaránt vizsgálódásának tárgyai. És a mit ezekre nézve megállapít, az már nem egyszerű lélektan, hanem politikai lélektan.

Mi által válik azzá?

Az által, hogy egy magában véve egyszerű és gyakran közismert, lelki mozzanatnak a politikai viszonyokkal való kölcsönhatását vizsgálja s ennek a kölcsönhatásnak a közös eredőjét. Minden olyan megfigyelésben tehát egyszersmind a politikai viszonyok megfigyelése is rejtőzik, csakhogy a lélektanival teljesen összefonódva.

Azon czélszerűség elveket, a melyeket így megállapított Macchiavelli, absolut értékűeknek hiszi. Következik ez az emberi természet változatlanságába vetett hitéből. Viszonylagos értékű ennél fogva mind az, a mi nála ebből következik. Igaz, ott és akkor, a hol és a mikor az emberi természet olyan, mint az ő korabeli. Minél kevésbé olyan: ez igazságoknak annál kevesebb értékük van.

Ez áll a Macchiavelli tanításainak azon részeire, a melyek kora erkölcstelenségében gyökereznek. Azok, a melyek az emberi természetnek állandóbb jellemvonásain alapulnak — a mennyiben azokból helyesen következtetnek —, állandóbb értékűek.

Természetesen csak annyiban, a mennyiben az intézményekből és a viszonyokból vont következtetései nem csu-

pán korának s hazájának szempontjából igazak, hanem az állam természetére vonatkozó általános igazságokon alapulnak.

Tanácsainak értéke függ azon megállapítások értékétől, a melyek tanácsainak alapul szolgálnak.

Mert hiszen az, a mi az ő lélektani megfigyeléseiben a politikai elem: tulajdonképen mindig valami — a politikai viszonyok vagy intézmények szempontjából való — *descriptio*.

Ezen kívül is — mint például a Dareios birodalmáról szóló részben — néhol külön is beszél az intézményekről, azok hatásairól s tanácsait ép ezen *descriptióra* alapítja.

Ha tehát vizsgáljuk, mi az, a mi az államművészetben megtanulható, azt látjuk, hogy az erre vonatkozó tanácsok Macchiavellinél elsősorban az intézmények és az emberek (mint politikai lények) természetét illető igazságokon alapulnak. Úgy, hogy az államművészetnek is, mint például a képzőművészetnek az anyag természetére vonatkozó igazságai megtanulhatók, s ezekből és az ezeken alapuló gyakorlati tanácsokból támadnak — fejlett közéletű országokban — az államművészeti hagyományok.

Az államművészetre vonatkozó tanácsok mögött tehát első sorban az államélet viszonyaira, a zóon politikon lélektanára, s az intézmények hatására vonatkozó megfigyelések rejlenek.

Hogyha azonban tovább elemezzük az ilyen tanácsokat, azok mögött bizonyos — általános érvényűnek tartott — elveket találunk az államművészet céljára és annak etikájára is.

És ezek mélyen bevilágítanak a korszak gondolkozásába s mint annak tünetei is kiválóan tanulságosak. Mint valamely korszak viszonyainak okozatai mutatkoznak itten s rávilágítanak a viszonyok és a korszellem közötti viszonyra.

A művészeti hagyományok azonban nem csupán ennyiből állanak. Bizonyos világnézet, realistikus vagy idealista, is megnyilatkozik a nagy művészi iskolák hagyományáiban. A mint nézik az embereket és a dolgokat és a mint nézik magát a művészetet és annak célját.

Az államművészet sem áll csupán az eszközök helyes kezelésében. Mindezen eszközök valamely célt szolgálnak s a

nagy politikai hagyományokban mindig nagy politikai czélok cultusa nyilatkozik.

Minden nagy politikai hagyomány magva: e czélok fel-
tétlen követésének kategórikus imperativusa.

VII. Összegezés.

1. A specialis viszonyok fontosságának az a döntő jelentősége, a mely ma a politika általánosan elismert alaptételét képezi, már Macchiavellinél is megtalálható. A történelemből s az olasz politikai életből vonja le tanulságait. Már — munkája elején — a fejedelemségek osztályozásánál a különböző viszonyokból indul ki s a szerint ad különböző tanácsokat. Munkája egy későbbi fejezetében a római császárok történetén mutatja ki, hogy a ki a viszonyok változásával nem számol, annak buknia kell. Ugyanígy különböztet, midőn arról beszél, hogy helyes-e lefegyverezni az alattvalókat; vagy midőn az erődítésekéről szól, a melyek jók vagy nem, «a szerint, a milyen az idők járása». Különösen kiemeli ennek fontosságát abban a fejezetben, a melyben azt fejtegeti, hogy néha türelemmel, néha pedig hevességgel lehet czélt érni és ha bármelyikkel érte azt el az államférfi, elvész, ha az idők és körülmények változásával ő is meg nem változik. Munkája többi részeiben is számol e szempont fontosságával.

Itt különösen is ki kell emelnünk, hogy midőn Macchiavelli a különböző viszonyokról beszél, nemcsak az anyagi politikai tényezők különbözőségével számol, hanem a lelkiakkal is. Midőn azt vizsgálja, hogy a különböző eredetű fejedelemségekben hogyan kell helyesen eljárni, vagy midőn a római császárok történetét vizsgálja: a nyers erők mellett mindig abból a szempontból is nézi az egyes kormányzati tényeket, hogy azok megteremtésének, megszilárdításának és megnövelésének szükségességét igazolják. Igazolják azt, hogy midőn egy Bismarck állama hatalmának a megállapítását s kifelé növelését látja — porosz hagyományoknak megfelelőleg — legfőbb czélnak, mennyire megfelel ez a közérdek szempontjának s miért van e felfogás alatt oly mély erkölcsi alap.

2. Ma is értékes Macchiavelliben a hatalmi szempontok fontosságának meglátása.

Midőn Rousseau és követői a helyes intézményekben keresik főként a mindent meggyógyító orvosszert, nem helyeznek súlyt sem arra, hogy az intézmény mikénti megvalósítása már maga is politikai probléma s hogy itt az államművészetnek számos — az erről szóló részben részletesen tárgyalt — nehéz kérdése merül fel. E kérdések egyike az intézmény megvalósításához szükséges hatalom problémája. A kormányzásnál — az intézmények kérdését nem tekintve is — e szempontnak még külön fontossága van.

De Macchiavelli, midőn világosan meglátja — a mit Bismarcknak még a mi időszakunkban is folytonosan kellett bizonygatnia, — hogy a politikai kérdések alapjukban véve hatalmi kérdések: arra a szempontra nem tud felemelkedni, hogy az államférfi hatalma nem végső cél, hanem eszköz csupán. Egész világnézlete ellenkezik e felfogással.

3. Nemcsak politikája, hanem politikai etikája is a kormányzati szempontok kizárólagosságán alapul. Ez az, a mi oly realismust ad megfigyeléseinek; ez az egyszersmind, a minél fogva teljesen téved a végső cél kitűzésében.

Macchiavelli meglátja ennek folytán az államférfiúi hivatás bizonyos szükségképeni erkölcsi alapjait — minő pl. az önfegyelem, — de mindezen erkölcsi erőt csupán a hatalom megszerzésének és megtartásának az eszközévé teszi. Bismarck szemében ez az erkölcsi erő csupán csak egy magasabb célnak eszköze. Ez a magasabb cél is: hatalom; de az állam hatalma és nem az államférfié.

Hogy még a Macchiavelli-féle államférfiiban is szükséges bizonyos fajtájú erkölcsi erő: ez mutatja legjobban az államférfiúi hivatás mély erkölcsi alapjait. De miután nála ez az önfegyelem csupán a hatalmi érdek szolgálatában áll, az ő felfogása eszközzé teszi az erkölcsi erőt s így ez által még immoralisabb. Eszközévé válik a hatalomnak, a mely ezen időkben maga is az önfenntartásnak eszköze.

Az a közélet, melyből ennek a felfogásnak kellett kisarjadnia, maga legjobban bizonyítja viszont a kifelé és befelé

egyaránt szilárd állami élet hiányának erkölestelen hatásait. Egy bomladozó birodalom anarchiájából, egy széttagolt nemzet polgárháborújából sarjadnak e tanok.

De már midőn a fejedelemnél általában szükséges tulajdonságokról beszél — kora romlottságát általánosítván, — nem számol azzal, hogy az emberi természet erkölcsileg nem változhatatlan s hogy így egy fejlettebb erkölcsű közéletben ezek az elvek még czélszerűségi szempontból is helytelenek.

Mind a mellett is kétségtelen, hogy világosan láthatjuk nála azt a modern felfogást, mely ellen utána is még annyian vétettek és vétenek s a mely a specialis viszonyok döntő jelentőségére tanít.¹

Azt is meglátja Macchiavelli, hogy a viszonyok nem annyira alakíthatók, a mint azt pl. a XVIII. században annyian hiszik. Nagyon jól ismeri ő az államférfi egyéniségében, temperamentumában rejlő korlátokat. Elismeri a véletlennek s a szerencsének nagy szerepét. És rámutat arra is, hogy a viszonyok nem mindig változtathatók meg helyes kormányzat által. Az emberek pl. szeretik váltogatni uraikat s így, a kik eleinte az új fejedelem pártján voltak is, idővel ellene fordulnak. Ezen nem lehet változtatni. A mely városnak szabad kormányzata volt — mondja egy más helyen, — ott a szabadságot soha el nem fogják felejteni. Ez is meg nem változtatható tényező. Ugyanilyen az államférfi egyénisége is s az az impetuusos termé-

¹ X. Leo pápához írott értekezésében, mely egy Flórencznek adandó alkotmány tervezetét nyújtja, különösen világosan látjuk azt kifejtve. Kiemeli, hogy amely városban nagy az egyenlőség a lakosok közt, ott nehéz köztársaságot alapítani, míg a hol — mint Flórenczben — nagy az egyenlőség, nehéz egyeduralkodást. Látja tehát, hogy a társadalom tényleges structurája bizonyos fokig determinálja már az államformát. Flórencz polgárságát három társadalmi osztályra osztja s az alkotmányt a szerint tervezi, úgy hogy a hatalomban mindenik bizonyos fokig részesüljön. E részesedési arány kulcsa — a mint az a fentiekből természetes — tisztán abból a szempontból van megállapítva, hogy az államfő hatalmát megszilárdítsa. Mint látjuk, nála a helyes alkotmány csak annyit jelent : az az alkotmány, a mely helyesen osztozhat a hatalomban, midőn ez osztozás elkerülhetetlen. E helyes osztozás azonban szigorúan az adott viszonyok alapján viendő szerinte keresztül. Teljes világossággal átérti, hogy az államnak az adott társadalmi erőkből kell gyökereznie.

szet, a mely II. Gyula sikereit előmozdította, más időkben épen vesztére vált volna.

Minderre rámutat.

De azt mégsem tagadhatjuk, hogy az államművészet lehetőségeit túlnagyra becsüli s túl kevésbé érzi azt, a mit ma annyira érzünk, hogy vannak helyzetek — forradalmak, háborúk stb. — midőn az államművészet bizonyos kérdésekben egyáltalában tehetetlen.

Azonban kétségtelen, hogy a viszonyok fontosságának kiemelése tekintetében s a tapasztalati módszer öntudatos alkalmazása tekintetében Macchiavelli mégis kiválóan modern.

4. A mi a módszert illeti, Macchiavelli kutatási módszerének előnyei nyilvánvalók. A történelemből s a korabeli politikai életből merít, anélkül, hogy a pusztá inductionál megállana. A milyennek az emberi természetet tapasztalta, abból deducálja nagyrészt tanácsait s hogy ezek némelyike hibás, az csak e tapasztalatok szűkkörű voltából következik s kora erkölceinek azon általánosításából, a melyről (a specialis viszonyok kapcsán) fentebb megemlékeztünk.

5. Ki kell végül emelnünk Macchiavelli felfogásában annak nagy jelentőségét, hogy a politikának egy oly részére hívta fel a figyelmet, melyet az elmélet azóta is igen elhanyagolt. Ez az államművészet. Hogy a kormányzás művészet, azt korunk doctrinairjeivel szemben még Bismareknak is folyton kellett hangsúlyoznia. Hogy van egy oly eleme, a melyet lehet tanítani, azt bizonyítja *A fejedelem*.

Midőn azonban Macchiavellinek e tekintetben való kétségtelen érdemeire rámutatunk, itt is constatálnunk kell egyes tévedéseit. Tanácsai részben csak specialis értékűek. Részben pedig értékük latens ténybeli megállapításokban rejlik s ezeknek a kifejtése sokkal fontosabb. Arra is különös súlyt kell helyeznünk, hogy ezek a ténybeli megállapítások elősegítik az államművészetet, de voltaképen tapasztalati ismereteket jelentenek. Ez megtanulható; de ez nem művészet.

A politikai hagyományok ily — specialis és általános — ismereteket örökítenek át; de e mellett czélokot és eszményeket is, melyekből bizonyos cselekedetek önként következnek.

Helyesen látja Macchiavelli, hogy az államművészetre

vonatkozólag inkább adhat útmutatást a politikai történelem. Nem elvont szabályok által, hanem a példa által, melyekben az élet a maga szövevényes egészében mutatkozik. De ennek — épen ennél fogva — nem oly krónikás módon kell megtörténnie, a mint azt helyenként Macchiavelli teszi, hanem úgy, hogy az élet a maga teljességében, egész elevevenségében álljon a szemlélő előtt, hogy a gyakorlati útmutatást keresők maguk találhassák meg az analógiákat és árnyalatokat s hogy az államférfúi ténykedés szemlélete maga fejleszse ki a minden szabályoknál értékesebb politikai érzéket.

*

Ezekben ismertettük *A fejedelem* tanításait. Kerestük, hogy e tanítások mennyiben igazak és hogy a mennyiben nem igazak, e tévedéseknek miben leljük okát. Első sorban azon kor felfogásában találtuk e tévedések okát, melynek tüneteivel világot vetettek reá.

Láttuk, hogy a specialis viszonyok fontosságát milyen mélyen átértette s hogyha a különböző korok különböző erkölcsi felfogásával e tekintetben nem számolt, e tévedése mennyire kora felfogásában gyökerezik.

Láttuk, hogy ugyanezen alaptévedéséből — erkölcsi felfogásának romlottságából — ered az is, hogy a hatalmi szempontoknak nemcsak az eszközök, hanem a célok szempontjából is abszolút értékeléseket tulajdonít, minek következtében magát az állam célját is szükségkép félre kellett ismernie.

Láttuk azt is, hogy ugyanebből a forrásból erednek az államművészetre vonatkozó tanácsainak legfőbb hibái is, melyek ennyiben és e tekintetben még czélszerűségi szempontokból is helyteleneknek mutatkoznak.

Ezek a tévedések elméletét abból a szempontból tették érdekessé, mint korának tünetét s az akkori politikai életbe mélyen bevilágítanak. De rámutatnak egyszersmind a politika legmélyebb alapjaira is, midőn nyilvánvalóvá teszik, hogy világnézetének erkölcstelensége sok tekintetben épen gyakorlati szempontból is értéktelenné teszi a specialis viszonyokra, az állam céljára, a hatalmi szempontokra s az államművészetre vonatkozó fejtegetéseinek bizonyos részeit.

Viszont azt is láttuk, hogy ezen kérdések mindenikének tekintetében mutatkozik Macchiavelli óta bizonyos haladás s midőn sok tekintetben helyeseknek véltük megállapításait, másrészt gyakran helyesbíthetőknak véltük e tanok némelyikét az azóta lefolyt idők tapasztalatai alapján. És az ezek kapcsán támadt fejtegetések nyomán némi feleletet nyerünk arra a kérdésre is, hogy van-e a politikai tapasztalás terén valamely haladás? hogy az miben áll? s hogy annak ténye miből magyarázható?

Minden tudományos haladás nyilvánvaló okain kívül abból is, hogy az örökké változó, örökké megújuló, mindig más és más összetételeket teremtő, soha a régihez egészen nem hasonló államokat teremtő történelem mindig új és új lehetőségeket mutat s mindig újabb és újabb tanulságokra tanít s az emberiség haladása — időnkénti visszaesések ellenére is — egy magasabb erkölcsi felfogás felé vezet, amelynek magaslatairól egy nemesebben érző emberiség lelkében az embernek és az államnak igazi rendeltetése a maga egész eszményi tisztaságában nyilatkozik.

RÉZ MIHÁLY.

A HAZAI NÉMETSÉG.¹

Olyan tételekből indulok ki, melyek általánosan ismertek és mint megdönthetetlenek elismertek. Németország és Magyarország — Ausztriával szövetségben — létében minden időkre egymástól függ. Németország, sőt a német faj Magyarország nélkül egyedül áll Középeurópában és barát nélkül; mi több: ha Magyarország jóindulata nem tartja számára nyitva a kelet felé vivő és politikai meg gazdasági szempontból annyira jelentős átjárót, az egyetlen még rendelkezésére álló világforgalmi út is el van zárva előle. Viszont Magyarország számára a német-séggel való szövetség talán még többet jelent: mert Magyarország a maga történeti egységével és mai hatáiraival az őt körülvevő népek nemzeti aspirációival soha össze nem egyeztethető.

Azonban nemcsak kívülről van a német-ség és magyarság szinte életre-halálra egymásra utalva, belülről sem választja el őket semmi sem egymástól. Sem olyan érzés, mely a múltból táplálkoznék, sem olyan érdek, mely a jövőt nyugtalaníthatná. A magyarság egészen a világháborúig nem játszott a német nép újabb történetében olyan szerepet, melyet ez tudatosan és tartósan döntőnek érzett volna. Így a német nép szélesebb rétegei mindig közömbösen viselkedtek iránta, sőt alig is méltatták figyelmükre. A magyarságnak persze a német név az utolsó századok folyamán sok tekintetben ellenszenves lett, de ma mindenki tudja, hogy az osztrák központosító törekvések nem német-nemzeti, hanem dynastikus-politikai rendszerből fakadtak. Azonban a magyat-

¹ E tanulmány időszerű, kivált a mai viszonyok közt. Politikai irányzatú cikkek közlésétől e folyóirat tartózkodik, de nem zárkozhatik el politikai vonatkozású kérdéseknek tudományos megvilágítása s vitatása elől. S ilyen a jelen tanulmány. Szerk.

ságnak a németiséghez való történeti viszonyában van egy pozitív tétel is : a magyar cultura. Németországból kapta a magyarság a reformáció eszméit és onnan a XVIII. század óta nagyrészt modern tudományos és æsthetikai műveltségét is. Nincs Európában még két nép, mely minden faji különbség ellenére erkölcsi és értelmi világnézetében annyira egyeznék, mint a német és a magyar. És a mint a múltból nem folynak igazi érzelmi ellentétek, hanem csak érzelmi közösség, életérdekeik is minden időkre — mint már a magyar történet kezdetétől fogva — nem ellentétesek, hanem közösek lesznek. A mai világhelyzet világosan mutatja : bármelyiknek nemcsak fönmaradása, hanem gyarapodása is — akár anyagi, akár erkölcsi téren — erősíti és megszilárdítja létében a másikat is.

Nincsen tehát a két nép között sehol sem súrlódás, sem a faji érzésben, sem a nemzeti vágyakban és törekvésekben. Csak egy ponton : t. i. a magyar nemzetiségi politikában, a mennyiben a hazai németiséget érinti. De ez a súrlódási felület — a világtörténeti fejlemények magaslatáról tekintve — annyira jelentéktelen, sőt semmis, hogy megbocsáthatatlan volna, ha káros hatások következnének belőle, vagy akár csak elkedvetlenedés. Ezt minden komolyan gondolkodó és népe sorsáért aggódó németnek is, magyarnak is minden áron és legjobb tehetsége és lelkiismerete szerint meg kell akadályoznia. Épen tudásom és lelkiismeretem kényszerít engem is, hogy a nyilvánosság előtt ¹ szót emeljek.

A kérdés tárgyalásából tudatosan zárom ki az erdélyi szásztságot, melynek a magyarsághoz való viszonya lényeges pontjaiban tisztázottnak tekinthető. Kölcsönös méltányosság és őszinte bizalom a viszálynak mindenkorra elejét veheti. Az erdélyi szásztság különben is távolabb áll tőlem, mert sem személyes összeköttetésem nincsenek vele, sem közvetlen érintkezésből nem ismerem. Annál közelebb érint a többi hazai

¹ A magyar és a német nyilvánosság előtt, mert e czikk német nyelven is megjelenik a *Deutsche Rundschau* e havi füzetében. (A correcturából sajnálatomra látom, hogy a *Deutsche Rundschau* a czikket nem eredeti terjedelmében közli, hanem — a szerkesztőnek hozzám intézett sorai szerint, «német viszonyokra való tekintetből» — nagyobb, leginkább «személyi motívumokat» érintő kihagyásokkal.)

németség kérdése, nevezetesen azé a németiségé, mely Mária Terézia és II. József alatt a Dunán és Tiszán innen és túl telepedett le. Ebből a németiségből, mely itt új otthonot nem ajándékol kapott, hanem — mocsaras pusztaságokból a jólét kertjeit teremtve — arca verejtékével szerzett, származom magam is és vele mindig benső és eleven kapcsolatban maradtam. Joggal mondhatom, hogy ez a délmagyarországi német parasztnép az *én* népem, melyet soha sem tagadtam meg és a melylyel egynek érzem magam örömben-bánatban, a jelenért és jövőért való gondjában.

De a mikor így nyíltan, a mint mindig tettem, az én «sváb» népem mellé állok, egyuttal föntartás nélkül vallomást teszek az én magyar nemzetemről is. Ahhoz a vér köteléke fűz, ehhez a culturáé, melynek levegőjében élek és dolgozom. Fejlődésem hosszú évei alatt a magyarság nemzeti eszményeit maradék nélkül szívtam fel magamban és ép oly kevéssé, mint véretem, tudnám valaha is culturámat elárulni. Ez a két elemi érzés, a népemhez való bűség és a nemzetemhez való szeretet, soha sem került egymással komoly ellentétbe, hanem felbonthatatlan érzés-egységbe olvadt, a mely épen az én magyar hazaszeretetem. És ha magyarság és németiség egyeseknél ily harmonikusan egyesülhet, vajjon akkor a németiség kérdése a magyarsághoz való viszonyában nem volna-e általában is megoldható?

Mindezek után jogom, mint keveseknek, a kik ebben a kérdésben szavukat hallatták, sőt több: kötelességem, szóval és tettel közreműködnöm a megértés útjának egyengetésében. Mint mindenütt, itt is csak az igazság vezet czélhoz és én az igazságról, az *én* igazságomról akarok bizonyosságot tenni, nyíltan és férfiasan, magyar egyenességgel és német becsületességgel. Még pedig mind a két irányban, jobbra és balra, befelé és kifelé. Egyuttal tudom, hogy ezreknek — nem megbízásából ugyan, de — lelkéből beszélek, a kik, apáik kívánságára és velök egyetértve, ugyanazt az utat tették meg, mint én, az ő német fajuktól a magyar culturához. Valamennyiünkre nézve, a kik megtaláltuk helyünket a nemzeti életben és német származásunkat soha sem tapasztaltuk akadálnak, hanem — hála népünk erényeinek! — sokszor ajánlásnak, valamennyiünkre nézve

ez az út nem szakadást, hanem egyesítést jelentett. És e sorok is nem szétszakítani, hanem egyesíteni akarnak.

Tehát, mi az a magyar nemzetiségi politika és hogyan érinti a hazai németséget? Magyarország kezdetről fogva egységes nemzeti állam volt, melyet a magyarság alapított és a melynek vezetését egy évezreden át kezében tartotta. Mind egységét, mind nemzeti jellegét sokszor fenyegette végveszedelem; néha le is teperték idegen hatalmak, melyek keletről és nyugatról oldalba támadták: azonban mindig felemelkedett saját benső erejéből és mindig rákényszerítette ellenségeit és — ha kellett — barátait is nemzeti és állami önállóságának elismerésére. Magától értetődik, hogy a magyarság ma sem — és ma kevésbé mint valaha — hajlandó, államiságának ezen történeti attributumairól lemondani. Ellenkezőleg, izmos, szinte elragadó nemzeti érzésétől, melyben ereje jórészt gyökeresik, elvárható, hogy az ország nemzeti egységét még szorosabban igyekszik szervezni. És ez tényleg így van: a magyar politika, nevezetesen a magyar culturpolitika — nyíltan kimondom, mert kinek használhatnak a szépítgetések és félígazságok? — végeredményben az ú. n. nemzetiségek beolvasztására irányul. Még pedig tudatosan és öntudatlanul, a hogy szülők és előljárók általában ösztönszerűleg töreksenek arra, hogy gyermekeiket és alárendeltjeiket saját képmásukra és nem mindig ezeknek természete szerint neveljék.

Hogy is ne táplálja egy nemzeti érzésű magyar azt a kívánságot, hogy hazája minden polgára az ő, t. i. a magyar nyelvet beszélje! Nem egyezik-e ebben hajszálig minden nacionalista, akár német legyen, akár francia vagy bármi más? Hiszen az egységes nyelv legjobb biztosítéka és legbiztosabb záloga az egységes, azaz megbízható, hűséges állampolgári érzületnek. A mi a nyelvi beolvasztás ezen irányzatában nyilatkozik, a legegyszerűbb önfentartási ösztön, melynek hódító ereje nélkül a magyar nemzeti államra ugyanaz a sors várna, mint Ausztriára: a föderalismus. Az elszakadásnak az a lappangó vágya, mely egyik-másik nemzetiség bizonyos köreiben kétségkívül megvan, merészen és nyíltan lépne fel és a magyar államra nézve annál veszedelmesebbé válhatnék, mivel éppen a legkevésbé megbízható nemzetiségek sűrű tömegekben határosak

külföldi fajrokonakkal. De kire nézve lehet a magyar államiság ilyen elfajulása kívánatos? A nagynémet politikára nézve bizonyára nem, a hazai németiségre nézve meg legkevésbé, mert ez — legnagyobb részében az ország peripheriáin lakva és idegen, nem-magyar nemzetiségekbe élve — áll és bukik a magyarsággal.

A magyar nemzeti politika beolvasztó irányzata tehát tény. El nem vitatható, de egyúttal — legalább bizonyos területeken — meg sem is másítható tény, melylyel a németiségnek legsajátabb érdekében — igazán nagyjelentőségű érdek! — kénytelen-kelletlen meg kell alkudnia. Ez a megalkuvás, mely közel jár a lemondáshoz, kétségkívül fájón érinti a német közérzést, annál fájóbban, mert épen a világháborúban kellett — főkép Oroszország részéről — német telepések kimondhatatlan és meg nem érdemelt szenvedéseinek tehetetlen szemtanújának lennie. Ez az érzés annyira emberi, hogy méltányosan gondolkodó föm nem akadhat rajta, magyar részről sem, hisz mi is azon igyekszünk — mint a Szent László- és Julián-egyesület alapítása bizonyítja — hogy a magyar hazán kívül élő magyar nyelvszigeteket az elnemzetlenedéstől megóvjuk. A németiség ezen érzésén annál kevésbé ütközhetünk meg, mert egy más körülmény is különösen megnehezíti a német lelkiismeretnek, hogy ebbe a faji assimilatióba belenyugodjék: az a tény, hogy valamennyi hazai nemzetiség közül épen a német esik ennek az irányzatnak leginkább áldozatul.

Azonban miért ér el a magyar politika beolvasztó tendenciája a hazai németiségnél nagyobb eredményt, mint a többi nemzetiségnél? Erre a következőkben úgy felelek meg, hogy párhuzamos válaszul szolgáljon arra a másik, általános kérdésre is: Melyek általában azok az utak és eszközök, a melyeken és a melyek által a németek elnemzetlenedése hazánkban végbe megy? Ezek részben történeti fejlemények természetes következményei, részben azonban a magyar politika célirányosságából folynak. Nem tagadható, hogy mind a két módozat a németeknél különösen hatásosnak bizonyul, a nélkül azonban, hogy ez a magyarságnak különösen szándékában volna.

A legfőbb ok, a miért a többi hazai nemzetiségek, különö-

sen a szerbek és románok ellenálló ereje nagyobb, mint a németeké (kivéven az erdélyi szászokat, kiknél a viszonyok sok tekintetben hasonlóak, mint a szerbeknél és románoknál), egyházuk népfaji jellegében rejlik. A magyarok tudvalevőleg nagyobb részükben római katolikusok, kisebb részükben protestánsok (reformátusok és evangélikusok), egészen úgy, mint a németek; a szerbek ellenben (nem tekintve a kevésbé jelentékeny róm. kath. bunjevácokat, sokácokat stb.) kivétel nélkül görög keletiek, és görög vallásúak — részben keletiek, részben katolikusok — a románok is mind. A szerbek és románok ezen vallási különállásának természetes folyománya az egyházi szervezetnek olyan önállósága, mely a két néptörzs faji szervezetének nagy mértékben javára válik és olyan védősánczal veszi őket körül, mely egységüket biztosítja. Mivel egyház és nemzetiség náluk teljesen fűdi egymást, nagyobb tömegekben sohasem nemzetlenedhetnek el, mert inkább kiirtatnák magukat, mintsem hogy vallásukról lemondjanak. A németek híjával vannak ilyen természetes-történeti és ép azért elpusztíthatatlan védősáncznak, sőt a magyarsággal való vallási egyezés elnemzetlenedésüket sok tekintetben egyenesen előmozdítja. Ez tehát a legfontosabb ok, hogy a németek miért olvashatók be hazánkban sokkal könnyebben, mint a többi nemzetiség: minden más ok ebből következik vagy legalább vele növeli erejét és hatását.

Egyházi különállásuknak köszönik a románok és szerbek (az erdélyi szászok is) elsősorban és mind a mai napig középiskoláik, tanítóképzőik és papnevelőik háborítatlan birtokát. Hasonló iskolai intézményeik a németeknek nem voltak hazánkban soha és nincsenek ma sem, mert az erdélyi szász iskolák földrajzi, felekezeti és más okokból alig jönnek tekintetbe. Ez a körülmény népfaji szempontból természetesen a legnagyobb jelentőségű, mert következménye, hogy hazánkban nincs a magyarságtól elkülönülő és egyetemi, vagy legalább középiskolai képzettségű német értelmiség. Német szülők — gazdák és iparosok — becsvágyból és gazdasági szempontból ugyan ezrével küldik fiaikat magasabb fokú iskolákba, de ez a németiségre népfaji szempontból nem jelent számbavehető nyereséget. A közép- és felső-iskolában a német ifjak úgy el-

sajátítják a magyar nyelvet, hogy tulajdonképi culturnyelvükké válik és úgy megszeretik a magyarságot dicsőséges multjával, költőivel és gondolkodóival, hogy a haza és nemzet fogalma általa lesz belső élményükké. Iskoláik elvégzése után többnyire a magyar állam szolgálatába lépnek, de más állásokban is (mint papok, ügyvédek, orvosok stb.) a magyar állameszme képviselőinek érzik magukat és képviselőiként működnek. El kell azonban ismernünk, hogy iskoláztatásuknak ez a módja nem veszélyezteti anyanyelvük ismeretét, mert hisz a német nyelvet és irodalmat — persze szűken mért óraszámában és didaktikai szempontból sem kifogástalanul — minden magyar középiskolában kötelező tárgyként tanítják. Népükkel sem veszítik el rendszerint kapcsolatukat, mert értelmi állásban jórészt visszatérnek fajtestvéreik körébe.

Épen olyan természetesen, mint a művelteké, következik be a városi polgárság elnemzetlenedése. Ezt a jelenséget elsősorban a német fajnak az a készsége magyarázza meg, a melylyel a hatalomban és culturában fölötte állónak nyelvestül és fajostul meghódol. Legfelül azonban Magyarországon a magyarság felsőbb rétege helyezkedett el, mely az ország politikai, közigazgatási és sociális vezetését kezdettől fogva kezében tartja. Körülvéve a tiszteletet parancsoló állami hatalom nimbusától és övezve a szellemi és társadalmi előkelőség fényétől, a magyar nemesség és a magyar tisztviselői kar mindenkor akkora varázst gyakorolt, hogy annak feltörekvő német családok többnyire már első nemzedékükben sem, a másodikban azonban soha sem tudtak ellenállni. Adolf von Harnacknak a balti németekről írt találó szavait variálva, mondhatjuk: Magyarországon mindenki a magyar úri fajhoz (Herrenvolk), az arisztokrátiához tartozott és tartozik, a ki a magyar műveltséget a maga teljességében elsajátította és a többiekkel az ország javára együtt dolgozik. A többi néptörzsnél, a szerbeknél és románoknál sem hiányzik ugyan egészen az uralkodó fajhoz való csatlakozás hajlama: ha azonban egyesek eljutottak is a vezető társadalom magaslátára, nemzeti egyházuk tiltakozva áll útjukba és megakadályoz — mint azt számtalan szellemi vagy anyagi téren kimagasló család története mutatja — többnyire nemcsak minden belső, hanem minden külső együttthaladást is a magyarsággal.

Ez a két röviden jelzett út, mely az értelmi és polgári középosztályt a magyarsághoz vezeti, lényegében olyan történeti, vallási és faji előzményekből folyik, melyek a magyarság közreműködése nélkül jöttek létre. De nem tagadható, hogy a magyarság hatásukat örömmel szemléli és — a hol csak lehetséges — elő is mozdítja. Mit lehetne német részről ez ellen tenni? Magasabb német közoktatási intézményeket kell létesíteni — így hangzik a logikai felelet — és a német polgárságot fajilag szervezni. A pszichologiai felelet korán sem olyan egyszerű és én a legnagyobb határozottsággal állítom, hogy az intelligencia átalakulási folyamata legföljebb korlátozható volna, de sohasem szüntethető meg és hogy a polgári középosztályból és a városi lakosságból már csak legfeljebb egy kis hányad volna megmenthető, de a régi birtokállomány soha vissza nem hódítható. Azonban ennek megengedése is ellenkeznék — a mint már fent kifejtettem — a magyar nemzeti politika lényegével és alapirányzatával. A beolvasztott németiség egyike a legjelentősebb, államföntartó elemeknek Magyarországon és bátran állítható, hogy segítsége nélkül a magyar suprematia a XIX. században alig vagy csak nagy nehézségekkel lett volna föntartható. És ma sem lehet meg a magyarság, melyhez tartozónak nyelvileg alig a lakosság fele vallja magát, középosztályának ezen kiegészülése és erősödése nélkül: feltétlenül szüksége van rá, hogy a húszmillióos országot a magyar államegység szellemében vezethesse és avval áthathassa.

Mi következik ebből? A magyarság soha és semmiképen sem engedné meg, hogy német képességeknek a magyar erőgyűjtőmedencéjébe való önkéntes ömlését mesterséges gátok felállításával megakadályozzák. Hisz a többi nemzetiség történetileg lett és ép azért elpusztíthatlan intézményei úgyszólván idegen testekként terpeszkednek sajgón és bénítólag husában! Ezt nem a politikusok óvatos nyelvén mondom, hanem egész szárazon a magyar néplélek legteljesebb és legközvetlenebb ismeretében. Ne tápláljanak odakint Németországban illúziókat! A német-magyar szövetséget, melynek legodaadóbb ápolói közé természetesen a magyarsághoz csatlakozó németek tartoznak, ebbe — a magyar nemzeti érzésre nézve oly fölülte kényes — ügybe való illetén beavatkozás gyökerében mérgeznék

meg. A magyarság szempontjából ez döntő fontosságú kérdés, olyan kérdés, a hol ezeréves önfentartásáról, melyért özönével hullatott vérral fizetett, a hol egyenesen a faj életéről és haláláról van szó, — és ez mindent megmond! Valóban a nagynémet politika itt keveset nyerhet, de mindent elveszíthet.

Egészen más természetű a problema, ha a magyarságnak nem az értelmiséghez és a városi polgársághoz, hanem a falvakban lakó németiséghez való viszonyát tekintjük. A falusi lakosság, mely a hazai németiség főalkotó részét teszi, lényegesen más helyzetben van a magyarsággal szemben, mint a műveltek és a városok. A beolvasztó tendentia természetesen a falu előtt sem áll meg, — ellenkezőleg! És most a következőkben főkép a magyarsághoz akarok fordulni, a mint az eddigiekben kiváltképpen a németiséghez szóltam. Szavaim ép olyan nyíltak és egyenesek lesznek és a félelem, hogy visszatetszést kelthetnek, nem fog tartózkodóvá tenni. A mint az eddig mondottakban kimutatni iparkodtam, hogy a német óhajok nem egyeztetetők össze a magyar állam szükségyszerűségeivel, most ki akarom fejteni, hogy a beolvasztó törekvések, a mint a német faluval szemben fellépnek, túlmennek ezen állami szükség-szerűségeken.

A beolvasztó irányzat — mint ismételten hangoztattam — a művelt középosztálynál és a városi polgárságnál természetes úton többnyire spontán eredményekhez vezet. A faluval szemben mint tudatos törekvés jelentkezik, mely mint ilyen már magában is kedvetlenséget kelt és alapján mégis eredménytelen marad. Ez a törekvés különböző kísérletekben jut kifejezésre, a melyek közül a legfontosabb, az egyetlen igazán fontos az, mely a magyar népoktatás-politika segítségével igyekszik célhoz jutni.

A magyar törvények állami és felekezeti (ill. községi) népiskolákat különböztetnek meg. A tanítás nyelve az állami iskolákban kivétel nélkül a magyar, a felekezetiekben is az *lehet*, nem-magyar községekben is. Már most tény az, hogy a legtöbb esetben — a szerbek és románok egyházi különállása és nemzeti szervezettsége itt is nagy szerepet játszik az ő javukra — német népiskolákat államosítanak vagy legalább magyar tannyelvűekké változtatnak át, az igaz — ezt el kell ismerni — a szabadon választott iskolaszékek beleegyezésével.

De tudvalevő, hogy a nép hozzájárulását rendszerint a községi hatóságok (jegyzők, plébánosok stb.) tetterős rábeszélő művésze vagy az a körülmény váltja ki, hogy ebben a magyarság szempontjából kívánatos esetben az iskolák főtartási költségét az állam egészben vagy részben magára vállalja. Ez pedig az anyagi gondolkodású és nemzeti tekintetben kiskorú parasztnép szemében elég ok arra, hogy önként alkalmazkodjék, nem tudva, hogy ennek a visszavonhatatlan határozatnak mik a következményei. Persze a magyar tannyelvű iskolákban is *szabad* a gyermekek anyanyelvét tanítani, de oly csekély óraszámban, hogy az eredmény — kivált német gyermekeknél, a kiknek a német irodalmi nyelvet az iskolában kell vagy kellene megtanulniok — majdnem semmi: írókészségük a legdurvább nyelvjárásban tősgyökeres magyar helyesírással nyilvánul.

A nemzetiségi vidékeken felállított vagy átalakított magyar tannyelvű iskolákhoz viszonyítva a német nyelvűek száma (az erdélyi szászokat természetesen nem tekintve) és épen a német nyelvűeké igen csekély: évtizedek folyamán rohamosan és állandóan csökkent és csökken, sokatmondó ellentétben a szerb, román, sőt tót iskolákkal. De még ezekben a német tannyelvű iskolákban is az eredmény a német nyelv szempontjából többnyire vajmi kevésbé kielégítő. Hogy miért van ez így, annak okát nem mondhatom meg határozottan, mert már évek óta nem volt alkalman, az ilyen iskoláknak belső életét közvetlen megfigyelésből megismerni. A fő ok valószínűleg abban keresendő, hogy ezekben az iskolákban is az idő és fáradság jó részét a magyar nyelv tanítására kell fordítani. Hisz a törvény megköveteli, hogy az ilyen iskolákban is a nem-magyar anyanyelvű tanulók a negyedik osztály elvégzése után a magyar nyelvet szóban és írásban bírják. De a tanhatóságoknak is valószínűleg sok helyt részük van az eredménytelenségben, mert ellenőrző tevékenységükben — dicsérve és gáncsolva, büntetve és jutalmazva — főként a magyar nyelvben való előhaladásra vannak tekintettel és az anyanyelvi tanítást alig vagy épen nem méltatják figyelmükre. Hogy ez az eljárás elsősorban a német nyelvű iskolákban termi meg rossz gyümölcsét, világos: a míg ugyanis a többi nemzetiség iskoláinál működő tanítóóság — a papsággal egyvetértésben — a magyar

nyelv tanításában tudatosan és szándékosan rendszerint épen csak annyira iparkodik, hogy a fenyegető büntetést elkerülje: a német tanítók (többnyire német származásúak), a milyen becsületes és igyekvő a német, készségesen követik fölebbvalóik intentióit. Az eredmény az — a mi azelőtt elképzelhetetlen volt! — hogy a németeket ma anyanyelvi iskolai képzettségük tekintetében a szerbek, oláhok, tótok hazánkban nem egy helyt túlszárnyalják.

A magyarságnak természetesen kevés gondot okozhat, hogy német polgártársai a szükséges culturát — magától értetődőleg nemcsak a gépies írni-olvasni tudásról van szó — anyanyelvükön kapják-e vagy sem. Hisz épen az a czélja, hogy magyar culturával lássa el őket, még pedig — így bizonykodnak magyar részről — saját jól felfogott érdekükben, mert ennek a segítségével az állami és polgári életben az eddiginél is jobban boldogulhatnak. De épen ez a kérdés, a döntő kérdés, vajjon culturpolitikuskaink ezt a czélt a megkezdett úton elérik-e vagy egyáltalán elérhetik-e?

Mint áll a dolog? A hazai németiség legnagyobb része a magyarságtól földrajzilag elkülönítve él és másféle nemzetiségektől körülvéve vagy közójük keveredve küzd a legkedvezőtlenebb viszonyok közt léteért. Mi történik mármost avval a kevéske magyar tudománnyal, a melyet az elemi iskolában a gyermekekbe beleoltottak? Minthogy a magyarsággal nincsenek eleven kapcsolatban és így felette ritkán nyílik alkalmuk magyar nyelvismeretük alkalmazására, az évek folyamán majdnem teljesen elpárolog mindaz, a mit tanultak. A mi még megmarad, az, mivel a tanításban a legtöbb fáradságot a nyelv formális elsajátítására kellett fordítani és a kevés reális tudás is az idegen nyelvűség következtében, melyben nyujtották, nem lett igazi szellemi birtokukká, a mi tehát megmarad, az nem egvél, mint fél analphabétaság. Ily módon a német falusi lakosság régi öröklött culturájának magaslatáról feltartóztatlanul és mind mélyebbre sülyed, — valóban nem a magyarság javára! Mert a cultura hatalom, döntő hatalom a létért való küzdelemben és kétségtelen — erre már biztos jelek vallanak — hogy a németiség a többi nemzetiség szintjét meghaladó saját culturája nélkül magára utaltságában nemcsak népfaji és cul-

turális, hanem gazdasági existenciájában is veszélyeztetve van és végre is romlásnak fog indulni. Másrészt nagyon megfontolandó, hogy ez a rendszer a nép jelentékeny részének magyarbarát érzületét is kockára teszi. A szülők, a kik maguk még alapos német elemi oktatásban részesültek, gyermekeik tudatlanságától épenséggel nincsenek elragadtatva és az elégedetlenség hangjai már oly körökben is hallhatók, melyek nem intézhetők el egyszerűen avval, hogy «pangerman»-oknak bélyegezzük. Nincs jobb eszköz arra, hogy a német lakosság széles rétegeit a nemzetiségi agitatio számára fogékonyvá tegyük, mint éppen ez az iskola-politika.

Mint magyar hazafi, a magyarság érdekében mindezek után kérőn és könyörgőn adok azon óhajnak kifejezést, hogy a régi jó német népiskolák faluhelyen ismét visszaállíttassanak és a modern élet kívánalmai szerint fejlesztessenek. Sőt ennél többet kell tenni! Ezt a népet a maga mivoltában és sajátos culturájában magának a magyar államnak kell megóvnia, nevezetesen annak az intelligentiának kell vezetnie és rajta őrködni, mely belőle kikerült. Mint semmiféle más népfaj hazánkban, magára van hagyatva és el van hanyagolva: magára eszméltség nélkül él, nincsenek ideáljai és csak anyagi érdekeket ismer. Hogy az ilyen magárahagyatottság és elhanyagoltatás hová vezet, erre nézve fájdalmasan intő példa a szepesi németek sorsa: meg vannak törve és alig menthetők mái meg. Haszna azonban nem a magyarságnak van belőle, hanem — mint ismeretes — egyedül és kizárólag a szlávoknak, a tótoknak.

Ez az egyetlen fontos kívánság, melyet a németiség, a nélkül, hogy a magyar egységes állam érdekeit sértené, emelhet és a magyarság, a nélkül, hogy magát károsítaná, teljesíthet. Minden egyéb, mint pl. a német nyelv használata a községi életben, az alsóbb igazságügyi és közigazgatási hatóságokkal való érintkezésben, alárendelt jelentőségű és egy kis jóakarattal könnyen eligazítható. Csak ne izgassanak szórszállhasogató kicsinyességek! Vagy a magyar helységnevek kérdése körül mindkét részről szított háborgás — hogy csak egy példát említek — jól megnézve, nem szélmalomharcz-e? Egyfelől minden világosan gondolkodó magyarnak át kell látnia, hogy történetileg keletkezett és évszázadok folyamán megállapodott nevel-et

semmiféle hatalmi szó a nyelvkincsből ki nem parancsolhat. Másfelől minden csak félig is elfogulatlan németnek el kell ismernie, hogy a magyar államnak joga van ahhoz, hogy hivatalos használatban, közokiratokban, postai és vasuti forgalomban egységes elnevezéseket (hisz akárhány községnek hazánkban nemcsak magyar, ill. német, hanem oláh, szerb stb. neve is van) és ekkor természetesen az államnyelvét, követelje. A magyar tudományos akadémia joggal ragaszkodik a régi magyar városnevekhez, a melynek Bécs, Lipcse, Boroszló, Velence stb.; viszont az osztrák vagy német kormány megengedné-e ezek használatát hivatalos vonatkozásokban, saját hatalmi körében?

Összefoglalok. Mértéktartás, igazságosság, az existentialis szükségyszerűségek objectiv méltánylása a két fajt kölcsönös megértéshez vezetheti és kell vezetnie, oly megértéshez, mely a politikai szövetséget minden időre biztosítja és a magyar és német néplelekben mélyen meggyökerezteteti. Persze ez nem lehetséges lemondás nélkül, még pedig mindkét oldalon, de lemondás nélkül nagyot és maradandót nem lehet alkotni.

A németeknek le kell mondaniok arról a kívánságról, hogy vagy két millió németet népfajlag szervezzenek és így Magyarországon bizonyos tekintetben német provinciát neveljenek fel. Erre a célra irányuló törekvésükkel határozottan és elkerülhetetlenül elveszítenék egy húsz milliós állam egységes támogatását és barátságát és hozzájárulnának ahhoz, hogy ne csak Magyarország, hanem az egész monarchia kiforduljon sarkaiból. Evvel az előrelátható katastróphával szemben mi jelentősége van annak, hogy a városi polgárságnak és a középosztálynak néhány tízezer népfaji szempontból is a magyarságba olvad és néhány más ezre magyar iskoláztatása folytán műveltségében magyarrá lesz? Vajjon a német cultura a maga pazar gazdagságában jelentékenyén szegényebb volna-e, ha Lenau magyar költővé lett volna? És vajjon a németiség igazán lényegesen gazdagabb volna-e nemzeti erőben, ha — természetem — Wekerle a maga nagy tehetségét, a helyett hogy a magyar politikának szentelte, a nemzetiségi agitatio szolgálatában elpazarolta volna?

De a magyarságnak is le kell mondania egy vágyról, a mely soha sem mehet teljesedésbe és ép azért csak kárt okozhat. Mert soha sem fog sikerülni és nem sikerülhet, hogy a német

falusi lakosság nagy tömegeit nyelvileg és ethnikailag magába olvaszsa ; iskolapolitikájának mai rendszerével csak gyengítheti és a magyarságtól elidegenítheti. De vajjon igazán komoly rövidséget szenved-e a magyar felsőbbség, ha néhány százezer egyszerű földműves és jóra való mesterember németül beszél, de a mellett jól magyarul érez? Végre is minden virág, melyet ez a németiség hajt és minden gyümölcs, melyet terem, szíves készséggel hull a magyarság ölébe. Ha a hazai németiség nyelvileg külön vonul is fel, harezra sorakozni mindig a magyarság oldalán fog és mindig ugyanazon ellenség, a közös ellenségek mindig ugyanazon csoportja ellen, a haza határain belül és azokon kívül.

Czikkemet azon reményben zárom, hogy szavaim, melyeket tapasztalatból és élményből merítettem, nem fognak egészen hatástalanul elhangzani. Legbensőbb és legbeesületesebb meggyőződéseim kifejezői, az én vallomásom, melynek tartalmáért és kristályosodásáért ifjúságom óta és életem minden fordulójánál sokat vívódtam. És nem esekély küzdelmembe került, míg e vallomás írásba foglalására és közlésére rászántam magamat. Talán kevés köszönetben lesz részem az egyik vagy a másik vagy mindkét oldalról ; én azonban nyugodt lélekkel mondhatom : a mit írtam, az utolsó betűig semmi másért nem írtam, hanem az én magyar nemzetemhez és német népemhez való hűséges szeretetemért.

BLEYER JAKAB.

SZERGIJ ATYA.¹

— Harmadik és utolsó közlemény.¹ —

A mikor Praszkovja Mihailovna visszatért, Szergij a kamrácskában ült és várta őt. Az ebédhez nem ment ki, oda benn ette meg a levest és a kását, a mit Lukeria hozott be neki.

— Hogy-hogy, korábban jöttél, mint ígérted — szólt Szergij Praszkovja Mihailovnához. — Talán már most beszélgethetünk?

— Óh milyen szerencse rám nézve, — ilyen vendég. Elmulasztottam egy órát. Aztán... Óh hányszor álmodtam arról, hogy felkeresem, hogy írok önnek és egyszerre ilyen megtiszteltetés.

— Pasenyka, kérlek, a mit most mondok, tekintsd úgy, mintha gyónnék neked; olyan szavak lesznek azok, a minőket csak Istenhez fogok intézni, halálom órájában. Pasenyka, én nem vagyok szent, sőt egyszerű, közönséges halandó sem vagyok, én bűnös vagyok, piszkos, elvetemült, eltévelyedett, kevély bűnös, rosszabb — nem is tudom ki mindenkinél, — de a leggonoszabb embereknél gonoszabb.

Pasenyka eleinte tágra nyitott szemekkel nézett rá, de aztán, a mikor megértette s elhitte, miről van szó, megérintette Szergij kezét és fájdalmasan elmosolyodva — így szólt:

— Sztiva, te talán nagyítva látod bűnödöt?

— Nem, Pasenyka, én parázna vagyok, gyilkos vagyok, istenkáromló és szédelgő vagyok.

— Óh Istenem, Istenem! Mit kell hallanom? — motyogta Praszkovja Mihajlovna.

— De élnem kell. És én, a ki azt hittem, mindent tudok,

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1917. évi 481. és 482. számában.

a ki másokat tanítottam, hogy hogyan kell élni, én semmit sem tudok s most hozzád fordulok, taníts meg rá.

— Mi lelt, Sztiva, mosolyogsz. Miért mosolyogsz folyton rajtam?

— Jó, jó, hát mosolygok; csak azt mondd meg nekem, hogyan élsz és hogyan töltötted eddig életedet?

— Én? A legutálatosabb, a legundokabb életet éltem. Most büntet is érte az Isten s valóban a legrosszabb, a legkegyetlenebb élet jutott ki nekem . . .

— Hogy mentél férjhez? hogyan éltél az uraddal?

— Minden rosszul sikerült. Férjhez mentem, — szörnyen szerelmes voltam. Apám nem akart beleegyezni a házasságba, de én rá se hederítettem s megesküdünk. S a házasságban, a helyett, hogy segítettem volna férjemnek, féltékenységgel kínoztam őt, mit képtelen voltam magamban legyőzni.

— A férjed ivott, ugy-e? — ugy hallottam.

— Igen s én nem voltam képes leszoktatni róla. Szemrehányásokkal illettem, — de hát ez betegség, — ő nem tudott uralkodni magán s most is emlékszem még, milyen heves jele-
netek voltak közöttünk.

S gyönyörű, a visszaemlékezésektől bánatos szemeit ráfűgesztette Kaszatszkijra.

Ekkor eszébe jutott, hallotta, hogy a férje verte Pasenykát s ránézve az asszony sovány, aszott nyakára, melyen fülei mögött kidülledtek az erek és félig ősz, félig szőke ritkás hajára, — mintha csak tisztán látná maga előtt, hogyan történt ez.

— Aztán egyedül maradtam két gyermekkel, betevő falat nélkül.

— De hiszen volt birtokotok.

— Még Vaszja idején eladtunk mindent . . . fölértük. Élnünk kellett és én semmihez sem értettem, mint mi kisasszonyok általában. És én különösen rossz és gyámoltalan voltam. Így elfogyott az utolsó kopek is. Gyermeketeket oktattam, de magam nem sokat okultam. És ekkor megbetegedett Mitya fiam, — már a negyedik osztályba járt, — és Isten elvette őt. Manecska beleszeretett Vanjába, — a vőmbe. És, mit mondjak, jó ember, csak szerencsétlen.

— Mamuskám — szakította félbe leánya hangja — vedd át tőlem Mityát, nem tudok százfélé szakadni.

Praszkovja Mihajlovna összerezzen, fölállt és félretaposott cipőiben gyorsan kiment az ajtón, de azonnal visszatért, karján kétéves kis unokájával, a ki hátra dőlt s kezeeskível nagyanyja fejkendőjébe kapaszkodott.

— Hol is hagytam félbe? Igen, tudom már, nagyon jó helye volt a vőmnek s főnöke is kedves ember volt, de Vanja nem bírta a munkát és lemondott állásáról.

— Milyen betegségben szenved tulajdonképen?

— Ideggyöngé; ez nagyon szörnyű betegség. Orvosokhoz fordultunk tanácsért s azok azt ajánlották, hogy utazzék el, de hiányoztak hozzá a szükséges feltételek. Én azonban remélem, hogy elmulik a baj. Különösebb fájdalmai nincsenek, de...

— Lukeria! — hallatszott a vő indulatos és gyöngé hangja. — Mindig elküldik valahova, mikor nekem volna szükségem rá. Mamuka...

— Azonnal — szakította félbe beszédét Praszkovja Mihajlovna — még nem ebédelt, nem ebédelhet velünk.

Kiment, valamit rakosgatott ott s aztán összeasszott, sovány kezeit törölgetve, visszatért.

— Ime, ilyen az én életem. Mindenki jajgat, elégedetlenkedik, de Istennek hála az unokák mind pompásak, egészségesek s van is miből élnünk. Ej, de mit is beszélek annyit magamról!

— Miből is éltek tulajdonképen?

— Keresek valamit, egy keveskét. Hogy untam azelőtt a zenét és most milyen jó hasznát veszem. — S kicsiny kezével a mellette lévő szekrényen mintha ujjgyakorlatokat végezne, úgy futott végig rajta sovány ujjjaival.

— Mit fizetnek egy leckeóráért?

— Egy rubelt, ötven kopeket, van olyan, a ki csak harmincz kopeket. De valamennyien jók hozzám.

— S van-e valami eredmény? — kérdezte Kaszatszkij, szemeivel alig észrevehetően elmosolyodva.

Praszkovja Mihajlovna nem hitt mindjárt a kérdés komolyságában s kételkedve nézett Kaszatszkij szemeibe.

— Igen, van. Itt van például egy pompás leány, a mészá-

ros leánya. Jóságos, kedves jószág. — Ha én rendes asszony volnék, bizonyos, hogy a leány atyai összeköttetései révén találnék a vőm számára állást. Így azonban semmit sem érek el s ilyen rossz sorsba jutottak valamennyien.

— Igen, igen, — szólt Kaszatszkij, lehorgasztva fejét. — Hát az egyházi életben hogyan vesz részt, Pasenyka?

— Ah, ne is beszéljen róla. Oly rossz vagyok, annyira elhanyagoltam. Gyermekeimmel imádkozom, néha elmegyek a templomba, de sokszor hónapokig felé sem nézek, csak a gyerekeket küldöm el.

— Hát maga miért nem megy el?

— Igazat szólván — és elpirult — kinos lett volna elviselt ruhában odamenni, leányom és unokáim miatt, új ruhám pedig nincs. Egyszerűen teljesen ellustultam.

— Nos és itthon szokott imádkozni?

— Szoktam, de milyen ima az, csak olyan, egészen gépies. Tudom, hogy nem így kell imádkozni, de hiányzik belőlem az igazi vallásos érzés ; s teljes tudatában vagyok gonoszságomnak.

— Igen, igen. Úgy, úgy — szólt közbe Kaszatszkij, mintegy helyeselve a hallottakat.

— Mindjárt megyek — felelt az asszony veje kiáltásaira s megigazitva kendőjét, kiment a szobából.

Ez alkalommal sokáig nem tért vissza. A mikor visszatért, Kaszatszkij még mindig ugyanabban a helyzetben ült, térdére könyökölve, lehorgasztott fejjel. De a koldus-tarisznya már a hátára volt akasztva.

A mikor az asszony egy ernyőnélküli bádoglámpával újra belépett, Kaszatszkij ráemelte szép, fáradt szemeit és mélyen, mélyen fűlőhajtott.

— Nem mondtam meg nekik, hogy ki ön, — kezdte féltéken — csak annyit mondtam, hogy nemes származású zarándok és hogy már régen ismerem. Jöjjön át az ebédlőbe egy csésze teára.

— Nem . . .

— Hát akkor idehozom a teát.

— Nem, semmi sem kell. Áldjon meg téged az Isten Pasenyka, én elmegyek. Ha irgalmat ismeresz, ne mondd el senkinek, hogy láttál. Az élő Istenre kérlek, senkinek se mondd

el. Köszönöm jószágodat. Le is borulnék lábaid elé, de tudom, hogy az nem esnék jól neked. Köszönöm még egyszer jószágodat s bocsáss meg Krisztus nevében.

— Áldjon meg, atyám.

— Az Isten majd megáld; bocsáss meg a Krisztus nevében.

Indulni akart, de az asszony nem engedte el üres kézzel, — kenyeret, pereczet és vaját adott még neki. Ő elfogadta és elment.

Sötét volt odakünn s Kaszatszkij alig haladt túl két házon, az asszony már elvesztette őt szem elől s csak arról tudta, hol járhat, hogy a főpópa kuttyája ugatott utána.

*

«Hát ezt jelentette az álmom. Pasenyka tökéletesen olyan, a milyennek nekem kellene lennem és a milyen nem voltam. Az alatt az ürügy alatt, hogy Istennek szolgállok, az emberekért éltem, ő pedig Istennek él s azt képzeli, hogy az emberekért él.»

«Igen, egyetlen jó cselekedet, egy ital víz, a melyet minden jutalomra gondolás nélkül adnak, értékesebb az én összes jó cselekedeteimnél. De hát nem volt meg bennem legalább egy szikrányi őszinte vágy, hogy Istennek szolgáljak?» kérdezte magától s a felelet az volt: «De igen, esakhogy mindazt túlszárnyalta és beszennyezte az emberi kevélység. Igen, nincsen Isten annak számára, a ki, mint én is, az emberi hírnévéért él. De keresni fogom Istent.»

S tovább ment, úgy a hogy' Pasenykához jött, faluról-falura, zarándokokkal és zarándok-asszonyokkal társulva, vagy tőlük elválva, Krisztus nevében kenyeret és éjjeli szállást kérve. Olykor-olykor egy-egy harczias gazdasszony vagy egy részeg paraszt szitkokkal rontott neki, de a legtöbbször mégis csak ellátták étellel, itallal, sőt útravalóval is. Urias külseje megnyerő hatással volt sokakra. De voltak olyanok is, a kik éppen ellenkezőleg, mintha csak örültek volna azon, hogy nini, ur volt és ilyen koldusszegénységre jutott.

De szelidsége mindenkit meghódított.

Gyakran megtörtént, hogy valamelyik házban Szentírást találván, felolvasott belőle s az emberek mindig és mindenütt

elérzékenyültek s elcsodálkoztak, hogy annyi új s egyben annyi rég ismert dolgot hallottak tőle.

Ha sikerült neki embertársai szolgálatára lenni tanácssal, vagy írni-olvasni-tudásával, vagy a vizzálykodók meggyőzésével, nem várta meg a hálálkodást, hanem tovább ment. S lassankint újból jelentkezni kezdett benne Isten.

Egy alkalommal két öreg asszony és egy katona társaságában vándorolt. Egy úr és egy úrnő ültek egy ficzánkoló lótól vont kocsiban, a mely mellett egy férfi és egy nő is lovagolt. Az asszony férje és leánya ültek lóháton, a kocsiban pedig az asszony ült egy francia utazóval.

Megállították őket, hogy a francziának megmutassák les pélérins, a kik az orosz nép körében elterjedt sajátságos babonára támaszkodva, munka helyett faluról-falura vándorolnak.

Francziául beszéltek, meg lévén győződve róla, hogy azok nem fogják megérteni.

— Demandez leur — szólt a francia, — s'ils sont bien surs de ce que leur pélérinage est agréable à Dieu.

Megkérdezték tőlük. A vén asszonyok feleltek.

— A hogy Isten fogadja. Lábainkkal kedvére tettünk, szíveinkkel is úgy leszünk-e, nem tudjuk.

Aztán a katonát kérdezték meg, a ki elmondta, hogy egyedül áll a világon s nincs hova mennie.

Megkérdezték Kaszatszkijt is, ki ő.

— Isten szolgája.

— Qu' est ce qu' il dit? Il ne répond pas.

— Il dit qu' il est un serviteur de Dieu.

— Cela doit être un fils de prêtre. Il a de la race. Avez-vous de la petite monnaie?

A francziánál volt valamennyi aprópénz. S mindeniknek adott husz kopeket.

Mais dites leur que ce n'est pas pour les cierges que je leur donne, mais, pour qu' ils se régalent de thé. Teát, teát, pour vous, mon vieux, — mosolyogva mondta a francia s keztyűs kezével megveregette Kaszatszki vállát.

— Krisztus oltalmazzon — válaszolt Kaszatszki, nem téve föl sapkáját s lehajtva kopasz fejét.

Kaszatszkinak ez a találkozás nagyon örvendetes volt

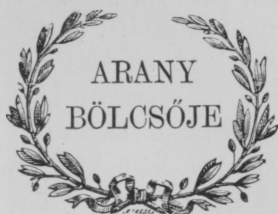
azért, mert megvethette az emberek véleményét s ugyanazt az üres, könnyű dolgot végezte ő is, mint a többiek — alázatosan elfogadta a húsz kopeket, de — odaadta társának, a vak koldusnak. Minél kevesebbet adott az emberek véleményére, annál hatalmasabban jelentkezett benne Isten.

Nyolcz hónapig vándorolt így Kaszatszkij, a kilenezedik hónapban egy kormányzósági városban a menedékhelyen, hol zarándokokkal együtt töltötte az éjt, letartóztatták s mint-hogy nem volt útlevele, az őrségre vitték. Arra a kérdésre, hogy hol az engedélye s ki ő, azt felelte, hogy vándorlási engedélye nincs és hogy ő Isten szolgája. Csavargónak minősítették, bíróság elé állították és száműzték Szibériába.

Szibériában egy gazdag muzsik házánál telepedett le és most is ott él, dolgozik a gazda zöldséges kertjében, oktatja a gyermekeket és betegeket ápol.

TOLSZTOJ LEO után, oroszból

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

ARANY
BÖLCSŐJE

Születése századik évfordulójának ünneplésére a
Kisfaludy-Társaságban.

Jövel ma hozzánk, szállj alá egedből,
Rég megdicsőült halhatatlanunk!
Údító fény sugárzik szellemedből,
Nemes gyönyör veled társalغانunk.
Zord az idő; viharja zúg felettünk,
De téged a viharban sem feledtünk:
Száz év után a hű emlékezet
Bennünket ime bölcsődhez vezet.

Száz év előtt bölcső-dalt énekelve
Jámbor szegénység karja ringatott;
De éjjelenként, rád álmodt lehelve,
Egy tündér: a múzsa csókolgatott.
Eljegyzett önmagának s a hazának,
Hogy csókjai majd gyöngysorokra válnak,
Arany-lantját csodásan pengeted
S elbájolva figyel rá nemzeted.

És útra keltél, mint bérczek tövében
Elrejtve fölbuzgó kristálypatak,
Melynek hullámi szinte észrevétlen
A nyílt szabad rónára omlanak.
Nőttön nő és merre hullámit önti,
Virágmező, egész tavasz köszönti
S tükrében, hogy folyammá változék,
Gyönyörködve nézi magát az ég.

Körünkben második bölcsőt találtál,
 Az már nem ringatott, de fölemelt.
 Versenyre érkező vendége voltál,
 Csak kezdő, de egyszerre ünnepelt.
 Az ifjúkor teremő ihletével
 Merész szárnyon körünkből röppenél fel.
 A pillanat fényes jövőre szólt,
 Vezéresillag feléje *Toldi* volt.

S feltűnt utána, mint varázsütésre
 Egy új világ, egészen a tiéd.
 Hatalmas képzelet gazdag vetése,
 Áldásosabb, mint önmagad hívéd.
 Együtt alkottak ott egy szép egészet
 Báj és erő, természet és művészet,
 Remekművekkel dús, széles határ,
 A nemzet kincse, kincsbányája már.

Kincs nálad a nyelv meglepő zenéje,
 Minővel senki más nem zenge dalt,
 Eszmék fönsége, érzés tiszta mélye,
 Mind a mit ihlető múzsád sugalt.
 S időt muló szép alkotásidon át
 Érezzük a magyar szellem fuvalmát,
 Mely lelkedből, mely lelkünkből fakadt
 S örökségül édes miénk maradt.

El-elmerengettél a régi multba,
 Keresve ott reményt és életet,
 Hol egykor annyi vész zaklatta, dúlta,
 De szét nem dúlta még a nemzetet.
 Fölelbesztéd sírjokból a dicsőket
 S énekeddel márványba vésted őket;
 Zárt ajkukról nagy intés hangzik el:
 Hogy a hazáért élni, halni kell.

Oh! mily közel látnád ma itt csodáit
 A hőstetteknek, hogy dicsfénybe vond!
 Mily fölmagasztosúlva dallanál itt,
 Emelni a hősöknek pantheont!

Vagy lantodon borongó hangra kelne
A honfigond, a hon féltő szerelme ;
Csaták mezőin rémes küzdelem,
Vértengerrel kivívott győzelem.

De most pihenj ; — a hű emlék s a hála
Hadd ünnepelje csendben a napot,
Mely ápoló kis fészket megáldva
Jó kedvében téged nekünk adott.
Napok múlnak, évek évekre dőlnek :
Fénynapja lesz ez a nap az időknek
S míg annyi mást felejtés éje fed,
Sugárban föl-fölragyog neved.

Mint agg madár a költöző seregből,
Rég elmaradtam tőled, tőletek ;
Bölcsődre most száz éves föllegedből
Dalommal íme búcsufényt vetek.
Leszáll az éj, végkép elhallgat a dal :
Emelj föl engem a mennybe magaddal,
Hogy üdvözülten üdvözöljelek
S ott is csodáljalak, szeresselek.

LÉVAY JÓZSEF.

AZ EDDÁBÓL.

Bár az Edda¹ — (ős-anya) — nevezet alatt ismert gyűjtemény Izlandból való és a magát ott legtovább fenntartott ú. n. norræna nyelven van írva, de a benne foglalt mondáknak és mythosoknak legalább egy része eredetére nézve jóval régibb, mint a norvégeknek Izlandban a IX. század végén történt letelepülése, és az angolszászoknak az északi tenger partjairól az V. és VI. században a mai Angliába átköltözésének idejéből, vagyis a germán törzsek széttagozódása és különböző népekre osztása előtti korból való. Sőt van olyan vélemény is, hogy a verses Eddának némely része eredetileg angolszász nyelven készült és csak utóbb — a XI. század táján — fordították norræna nyelvre.

E szemelvény az ú. n. Sæmundar (régembi, verses) Eddából való. A Sæmundar Edda verseiben a sor-végi rimet az alliteratio pótolja, rendszeint két összetartozó fél-sor egyikében egy, másikában két, összesen tehát három hangsúlyos szónak ugyanazzal a mássalhangzóval kezdődése. A magánhangzók egymás-közt mind alliterálóknak vétetnek, pl. az *a* az *o*-val, *i*-vel stb. Előfordulnak betoldások vagy cserék is, a hol az alliteratiók a mi kereszt- vagy ölelkező rímeink alakjára vannak elhelyezve. A verselésnek ez az alakja hozza magával, hogy az ütemesség és összecsengés inkább csak a fennhangon való olvasásnál érezhető ki. A verseknek vers-szakokra tagolása — állítólag — későbbi eredetű. A vers-szakokban a sorok, valamint a sorokban a szótagok száma különböző lehet.

Az alliteratiók elhelyezésénél nem mindenütt követtem az eredeti formát és gyakrabban éltem az eredetiben is több-

* A Rigsthulában a szolga-rend ős-anya.

szőr előforduló szabadsággal. A neveknél megtartottam az eredeti alakokat, a kiejtéshez szükséges csekély változtatással, kivéve ott, hol a nevek (mint pl. a seregestől említett törpéknél és valküroknél) nem is valamely egyént, hanem egy fogalmat akarnak kifejezni.

A fordításnál a Detter-féle (Lipcse, 1903), jegyzetekkel, és a Lünig-féle (Zürich, 1859) szótárral is ellátott kiadásokat használtam.

I. Völuspa.¹

— A látnoknő kinyilatkoztatása. —

- ¹ Figyeljete! most mind, fent, alant egyformán,
Meggzszentelt magzati hatalmas Heimdallnak!
Valfödr tetteiről tesztek tanuságot,
Emlékezve rájok, a régi regékre.
- ² Ősi órjasoktól oktatra örökkön,
Ismeretim vannak időtlen időkről,
A kilencz világról, kilencz külön ágról
Földnek fenekéből fölágazó ős fán.
- ³ Időknek elején, éltében Ymirnek,
Puha homok parton nem habza a hullám,
Még nem vala lent föld, még nem vala fönt menny,
Ásíta a mély úr, — fű nem fakadott még.
- ⁴ Mikor megépíték a magas Midgardot,
S a bolygókat Burrnak fiai fehrakták,
Derűs déli nap, szórt szikrákat a szírtre,
S kizöldült a földön fűk, fák koszorúja.
- ⁵ Az égen a hó nap, hű társa a holdnak,
Próbálta vezetni pompás paripáit;
Nem tudta a nap még, hogy merre tanyázzon,
Hold — hogyan változzék, s hol volna hazája,
A sok kicsi csillag, csillognia hol kell.

¹ A völa — bűvös jósnő a régi pogány korban — látója multnak és jövőnek — valamely vallási ünnepélyen kinyilatkoztatást tesz istenekről és emberekről a világ teremtésétől annak végéig. — Mint az Eddában általában, úgy a Völuspában is a mythologia — legalább részben — a természeti erők és jelenségek allegorizálása, mely symbolumokra az illető helyeken röviden rámutatok.

- 6 Gyorsan az istenek gyűlésbe gyűlének,
Boldog és böles árok beszéltenek arról:
Fényt váltsa homály föl, változzon a hold is,
Hajnalra derüljön dél, s estre hajoljon
Ismét ez: időnek felmérni futását.
- 7 Istenek menének az Ida-mezőre,
Ott házakat, oltárt ormózni magosra,
Mindent megpróbáltak, minden mene nékik.
Készítenek kürtöt, kovácslanak érczet,
Csinálva csavart és csípő-vasat egyként.
- 8 Jó kedvün ott járta javában a játék,
Szín-arany szerszámuk, játék-szerük szint'ügy,
Míg nem jöve el, hajh! a három hatalmas
Orsón fonó asszony óriás országból.
- 9 Gyorsan az istenek gyűlésbe gyűlének,
Boldog és böles árok beszéltenek erről:
Teremteni törpét testéből Ymirnek,
Vörös véreből vagy kék vastag-husából.
- 10 Öreg *Ős-erő* lett ezekből az első,
Terv-Kovács követte, és ketten e törpék
Emberi alkatra alkottak a földből
Törpéket, *Terv-kovács* tanácsira, többet:
- 11 *Kelő-* s *Elfogyó-Hold*, s az ég emelői:
Kelet, nyugvó *Nyugat*, bős *Dél*, borús *Észak*,
Álnot-adó, *Álnok* és az *Állhatatlan*,
Iszonynyal ijesztő *Rém* és az *Iszákos*,
Fekete *Föld-szellem* és a falánk *Farkas*,
- 12 Szelet vető *Csélcsap* s a csodás *Szin-szóró*,
Harmatozó, *Hangzó* elsők hatalomra,
Töprengő, *Tanító* tudásban az elsők.
Eddig e törpéket elmondtam elég jól.
- 14 Ideje idéznem itten a törpéket,
Kebléből kik lettek komor *Ködözőnek*,
Le egészen lángzó, lázadó *Lofár-ig*,
Földből a felszínre föl-föligyekvőket:
— Mélység és magasság megnépesedett mind.
- 17 Három erős isten házából elindult,
S lelték *Askot*, *Emblót*, az első emberpárt;

- Sorsukról végezve még nem vala semmi,
 Még nem lélekzettek, lélektelenek még.
- ¹⁸ Még nem vala bennök ész, érzelem, élet,
 Még nem vala vérök s virúlat az arczon.
 Odhin lelket adott, Hœnir heves érzést,
 A lét lángját, színét Lodurr lehe adta.
- ¹⁹ Ismerem Yggdrasil, az idős kőrisfát,
 Fehér felleg fészkel a fa koronáján,
 Honnan hull a harmat völgyekre, hegyekre,
 Örök zöld a kútnál Urdr udvarában.
- ²⁰ Három hatalmas nő hallgat a fa-törzsnél:
 Vén Verdand, sötét Skuld s Urdr, az utolsó,
 Rúnáikat rójják, rovásra rovás jó,
 Sorsokat kimérnek, semmit se kimélnek,
 Végzet intézői, végek ismerői,
 Jósloí jövőnek, titkoknak tudói.
- ²¹ Magamban ülék kinn, mikor a vén ás jött,
 Töprengve, tusázva ; szemébe tekinték :
- ²² «Mért kérdész, kísértni, vizsgálni kívánva?!
 Mindent tudok, Odhin, — szemed hova teted,
 Zálogba Mimirnek mély, méla vizében.
 Mésert iszik Mimir minden viradatkor
 Valfödr zálogából.» — Tudtok-e ti többet?!
- ²³ Akkor ada nékem aranyat és ékszert,
 Bűvös bölcs beszédet, büszke varázs-vesszőt.
 Lent s fönt, a mi volt s lesz, lelkem szeme látja.
- ²⁴ S villannak elébem vágató valkűrök,
 Robogva az égen, robbanva a földre.
 Vezetőjük *Vérvágy*, *Zivatar* zászlósuk,
 S jó *Dördület* és *Düh*, *Dárdavető*, *Dögvész*.
 Azok az Odhinnak asszony-katonái,
 Világokon végig vágató valkűrök.
- ²⁵ Az volt a világon az első gyilkosság,
 Mikor *Arany-asszonyt* a dárdá ledöfte.
 Tornyos teremekben testit elégették,
 Háromszor égették, háromszor élt újra,
 S bár hányszor égessék, biz' él a boszorkány.
- ²⁶ *Gazdagságnak* hívták a gazt, a hová ment,

- Varázsoló vőla, varázs-vesszejével
 Búvólve szünetlen' bú-bájhoz is érte,
 Szentelen személyek kedvelt szeretője.
- 27 Gyorsan az istenek gyűlésbe gyülenek,
 Boldog és böles árok beszéltenek erről :
 Istenek világot vagy vérbe füröszzék,
 Vagy kapjon kárpótlást köztük valamennyi.
- 28 Lándzsáját lakából Odhin lelöké most,
 S kegyetlen, kemény harcztört legelősször,
 Istenek bástyája bomolva beomlott,
 Hogy hadra kelének a harcziás vánok.
- 29 Gyorsan az istenek gyűlésbe gyülenek,
 Boldog és böles árok beszéltenek erről :
 Ki tölté a léget tele tűzzel, lánggal,
 Órjásnak ki adta az Odr aráját?!
- 30 Thor, a türelmetlen, tüzelve kikelt most,
 Nem szokott meg szótlant' szivlelni ilyesmit.
 Eltűntek az eskük, holt betű : hit, hűség,
 Ketté tört a világ összekötő kapcsa.
- 31 Tudok Heimdall hangzó, harsogó kúrtjéről,
 Órizve örökzöld őszent fa tövében,
 Valfödr zálogából zuhogó zúgását
 Tudom folyamoknak. Tudtok-e ti többet?!
- 32 Nap-keltén, nevelve Fenri farkas fáját,
 Vén banya bóbiskol vas-bokru berekben.
 Neveltjeiből lesz lehető legszörnyebb,
 Óriási ordas, orgyilkosa napnak.
- 33 Hizlalva a holtak hulló teteméből
 Végig az ég alját vérrel vörösíti,
 Nyár jó, de nevetve nem süti ki a nap majd,
 Több s több zivatar zúg. Tudtok-e ti erről?!
- 34 A halmon a hárfá húrját veri Egdir,
 Órjásnő kegyeltje, s kár-örvendőn károg,
 Fölötte a fákon fészkelve Fiallár,
 A rőt tollu madár rémülve rikoltoz.
- 35 Az arany-tarajú Gullinkambi gurgat,
 Bömbölő hangjával hőst harcztörtre hívólag,
 S a halál madara házába' Helának

- A komor vérvörös kakas kukorékol.
- 36 Tudok a végzetes végről, melyet ére
Odhin fia Baldur, a vérvörös arezu.
Felnőtt a fenyéren fáknál magasabbra
A karsu fagyöngynek kedves, kecses ága.
- 37 Láttam, innen röppent lesből a lövés el,
Halálos hatású, Hóduu keze lőtte.
De a Baldur öccse, egy éje születve,
Bátyjáért, Baldurért, bosszúja kiszálla.
Fürtjét se fésülte, kezét se fűröszte,
Míg az al-világra nem vitte a gyilkost.
De Frigg Fensölömben fennen panaszkolta
A Valhalla vesztét. Tudtok-e ti erről?!
- 38 Láttam lánczra kötve kietlen kopáron
Ármányos árulót Loki alakjában
Forró forrásoknál. Sigün, felesége,
Mellette tünődött. Tudtok-e ti erről?!
- 39 Hurkolják már a harez s halál kötelékit,
Kemény kötelékek, készítve belekből!
- 40 Keletről folyam jó fagytól fehér völgyben,
Metsző hideg, mérges Slidur, a mogorva.
- 41 Észkon terem áll, hol tanyáz Sindri törpe,
Alkonyában annak csillámlik arany-fény ;
De délen a másik, döng benne dübörgés,
Oltni szomját ottan iszik Brimir órjas.
- 42 Tudok még egy termet, mely távol a naptól,
Ott éj van örökké, éjszakra az ajtó.
Mérges csepp csorog be minden hasadékon,
Förtelmes kígyókból fent, lent fala fonva.
- 43 Dermesztő vízben ott láttam dideregni
Az eskü-szegőket, az orvul ölöket,
Csalárd csábítókat, sok csalfa barátot.
Holtak szíve vérét ott szíjja a vad szörny,
Tátogó Nidhöggur. Tudtok-e ti erről?!
- 44 Én messzire látok, elmondva ma is már :
Istenek alkonyát, árok aláhulltát.
- 45 Testvér tör testvérré, gyilkolva, tiporva,
Rohan rontására rokon a rokonnak,

- Valkűrök robognak, reng, reszket a mélység,
Ember ember ellen, öldösve le egymást.
- 46 Földi vérfertőzés förtelme a földet,
Ketté törő pajzsok, kard és kopja kora,
Bűn s bosszú előzi világ beomlását.
- 47 Bóg, bömböl a tenger, üszköt fog az ős-fa,
Kurjantva kiáltoz a kemény Gjallár-kürt,
Heimdall hogy belé fú harsányan a kürtbe ;
Mormolva szól Odhin most a Mimir-fővel.
- 48 Erős törzsű kőris, vén Yggdrasill reszket,
Az öreg fa zúg, búg, mert oldva az órjas.
Hél ebe ordítóz odvában üvöltve,
Széttörnek a lánczok, szörnyek szabadúlnak.
- 49 Jó Hrym, a hab omlik, az óceán órjas
Férge hánykolódik, habot habra hajtva,
Sikít a sovár sas, halavány hullákat
Szaggat szét ; szabadúlt a Halál hajója.
- 50 Muspell hajósai hajtják a hajót ott,
Közelve keletről, Loki a kormányos.
Jó rémek fajzatja a Fenri farkassal,
Byleist bátyja ott borzolja a tengert.
- 51 Lohol Surtur délről lobogó lángokkal,
Villogó szablyája vést-hozva világít,
Ormok leomolnak, órjasok inognak,
Mind meghal az ember, — megnyílik a menny is.
- 52 Hol vannak az ások, hol vannak az álfok?!
Recseg órjas ország, ások összegyűlnek.
Kő-kapún keresztül keresve a nyílást,
Ott nyögnek a törpék. Tudtok-e ti erről?!
- 53 Fenyegeti Frigget más fájdalom is még,
Odhin az ordító ordásra mikor csap,
És a Béli-ölő Surturral száll szembe.
— Odhin oda van már, a Frigg szemefénye.
- 54 De vívni jön Odhin vitéz fia Vidárr
A falánk farkassal, s a Loki fiának
Tátogó torkán át tör szívbibe kardja.
Így vesz vala bosszút vérrel az atyjáért.
- 55 Jó a föld védője s vív a veszett szörnynyel,

Leszúrja, de szörnyű rángása a szörnynek
Magát a merészt is a mélybe ledobja.

— Minden lény letűnik a harc mezejéről.

- 56 Feketül a nap fenn ; mélybe merül a föld,
Csillagok eltűnnek. Az éltető ős-fát,
S a fekete mennyet, mely fénytelen áll fenn,
Nyaldossa nyelvével tomboló tűz-tenger,
Lobogó lángokkal mindent megemésztve.

Fordította :

IFJ. SZÁSZ BÉLA.

¹ Heimdall, Odhin fia, az ég öre, közvetítő az ég és föld, istenek és emberek közt ; gyermekei az emberek. — Valfödr vagy Valfadir = Odhin egyik neve.

² Az óriások — jót-ok — a legrégebb, már az istenek és a világ teremtése előtt létezett személyek, a zabolátlan, vad, és az emberre káros természetű erőket képviselik. — Az ős fa — Yggdrasill — a föld közepeből nő fel és mintegy az egész világnak tengelye és táplálója.

³ Ymir a chaosbeli ős óriás, maga a chaos.

⁴ Burr — vagy Bör — a chaosból csodálatos módon támadt Buri fia, kinek fiai : Odhin (az ég), Ve (az égi láng) és Vile (az égi fény) megölték Ymirt és teste különböző részeiből megalkották a világot, melynek közepén egy várat — Midgardot — építettek, amely az emberlakta föld. Burr fiai rakták fel az általuk így teremtett égbe a csillagokat is.

⁵ A nap és hold Mundilfóri gyermekei, a kiket az istenek büntetésből helyeztek az égbe. A csillagok az ős tűzből (Muspel) lettek.

⁶ Az istenek mind Burr ivadékai ; köztük a legelső rangúak az átok.

⁷ Az Ida-mező az istenek gyülekezőhelye. A név — állítólag — a görög mythológiából (Ida hegyè Phrygiában) van kölcsönözve.

⁸ Az óriás-országból jött három nő a végzet fonalát fonó három Norna. Óriásországból jönnek, tehát szintén a legrégebb eredetűek.

¹⁰ A törpék a föld alatt, hegyek méhében laknak és a rejtve működő természeti erőket, az emberi szenvedélyeket s a különböző mesterségeket képviselik. Maguk az istenek csak két törpét teremtettek, s ez a kettő alkotta földből a többi. A 10–16. versszakban felsorolt eredeti neveket megkísérlettem azok jelentéseinek vagy az illető törpe jellemének és működési körének megfelelően magyarra fordítani.

¹⁷ Az istenek az első emberpárt két fából teremtették. Ask = a kőris, Embló — talán — a szilfa.

¹⁸ Odhin a fő-isten (a német Wodán), Hœnir a fény, Lodurr a tűz istene.

¹⁹ Az ős fa kinőtt egészen az égig, úgy hogy koronája a felhős ég.

²⁰ A végzetet intéző három Norna a mult, jelen és jövő kifejezői. A világ-

fát ök öntözik, hogy ki ne száradjon. Végzéseiknek még az istenek is aláveték. — A rúna eredeti jelentése tudás, innen átvive = a tudás jelei, az írás-jelek.

²¹ A vén ás = Odhin. Idútnak, az ifjúság istennőjének az óriások által elrablása után az ásök elkezdtek vénülni.

²² Odhin egyik szemét — a napot — minden este zálogba adja Mimirnek, a ki a tengernek, de a tudásnak is ős forrása, és a zálogba-adás a tudásból való ihatásért történik. A kép a napnak minden este — vagy a hosszú sarki éjszakára való leáldozását, a Mimir méser-ivása a hajnalfényt jelenti.

²⁵ Gullveig az arany istennője. Az arany birtoklása utáni vágy — Gullveig megölése — az ártatlan boldogság végét és harcz, háború kezdetét jelenti. Az arany, akárhányszor újra öntve, megőrzi arany voltát és erkölcsileg megrontó erejét.

²⁷ Az arany általános használata folytán az istenek rövidséget szenvedtek.

²⁸ A lándzsa-jelölkés a had-üzenet jele. A vának tulajdonképen a víznek, a víz termékenyítő erejének istenei, itt mint az égi istenek (ások) ellenfelei szerepelnek.

²⁹ Odr arája = Freyja, a szépség és szerelem istennője.

³⁰ Thor — Odhin és Jörd fia, a mennydörgés istene.

³¹ Heimdall kürtje — a Giallar-kürt — most még Mimirnél van, a ki abból bölcsességet iszik. Megszólalása fogja jelenteni a világ végét. (L. alább 47. versszak.) Valfödr záloga = a tengerbe merült nap. A kép azt akarja jelenteni, hogy a tengerből — a hol a zálogba tett szem van — meginduló erős áramlások is már jelzik az elkövetkező nagy veszedelmet.

³² Fenri, az óriás szörnyfarkas — Loki és a vas erdőben lakó vén óriás nő Angrboda fia. Ettől származnak a napot és holdat kergető s végül elnyelő s ezzel a nagy setéséget okozó többi szörny farkasok. Az eredetiben előforduló tungl szó nemcsak holdat, de általában égi testet jelentvén, legjobbnak találtam itt a nap megöklőjéről szólni.

³⁴ ³⁵ Az istenek közelgő alkonyának örvendő vészmadarak: Egdír (a viharok sasa); Fiallár, a lidércztüzek kakasa, — Gullinkambi, a harczok kakasa, és a Hél madara, a vulkanikus kitörések előidézője. Hél, Héla, Loki leánya, az alvilág istennője. — Gurgat = mély torokhangot ad.

³⁶ Baldur, Odhin és Frigg fia, a fény istene. Halála a napnak vörös színben lealkonyodását jelzi.

³⁷ Hódur a sötétség istene. Baldur öccse a csak most született hajnai vagy tavasz istene, Váli. Frigg a megművelt és lakott föld istennője, Odhin egyik neje, a Baldur anyja. A Valhalla az istenek és az elesett hősök csarnoka. Fensőlöm a Frigg lakhelye.

³⁸ Loki — eredetileg a tűz istene (azonos Lodurral) — később a gonosz-ság istene lett. A többi isten lánokra kötötte egy kopár helyen, a hol — a Loki tűzétől — hóforrások fakadtak fel. Sígün a Loki felesége.

³⁹ A Loki egyik fiának beleiből.

⁴⁰ Slidur folyam az alvilágban (Hélnél) Habjaiban éles kardok úsznak, vize azért olyan metsző.

⁴¹ Ez a két terem az öreg kortól vagy betegségekben meghaltak tartózko-

dási helye. Hihetőleg az északi fény és a vulkanikus kitörések készítésének műhelyeit is akarják jelteni.

^{42 43} Ez a hely a bűnhődés helye. Nidhöggur egy vad sárkány.

⁴⁷ A Giallar kürt megszólalása a világ végét jelenti. — A nagy harcban a vánok levágták Mimir fejét és elküldték Odhinhoz, a ki most a levágott főtől kér tanácsot. A fej mormogása a tenger morgását jelzi, mely mintha rejtelmes dolgokról beszélne.

⁴⁸ Az ások által lelánczolt Loki, Fenri farkas és más szörnyek kiszabdultak. Loki, mióta a gonoszokhoz pártolt, óriásnak említtetik. Höl ebe = Garm, a pokol kuttyája.

⁴⁹ Hrym órjás a Halál hajójának kapitánya. Az óceán férge — a Midgard kigyó, Loki egyik magzatja — iszonyú hánykdással veri a vizet. A tenger medréből kilépni készül. Egdir — a sas — örvend a sok prédának.

⁵⁰ Muspell a mindent megemészlő tűz hazája. Bylcist bátyja szintén Loki.

⁵¹ Surtur Muspell ura.

⁵² Az álfok másodrendű istenek, az egész világon elszórva laknak, némelyek a légben, mások a föld alatt, alárendelt természeti erők, néhol manók. A beomlott sziklák közt a törpék nem találják a megszokott kijáráásokat. Az ások a nagy veszedelemben tanácskozássra jönnek össze.

⁵³ Az eredetiben Hlin — de itt Frigget jelenti. A Fenri farkas Odhint felfalja. Béli egy tél-óriás volt, a kit Frey — a legszebb ás — ütött le egy kürttel. S most Freyt Surtur levágja.

⁵⁴ Vidárr, ás, az Odhin fia. A Fenri farkas a Loki fia.

⁵⁵ A föld védője. = Thor. Megöli az óceán hydráját, a Midgard-kigyót, de ennek végvergődésében fark-csa pápai őt is lesújtják.

SZEMLE.

Madarász Victor.

(1830—1917.)

A történelmi festészetnek az a színpadias, szavaló iránya, a melyet a müncheni Piloty teremtett meg, magyarországi tanítványai közül voltaképen egyet sem tudott maradandóan lebilincselni. Erősen kiélezett világtörténelmi események, világot megrendítő katasztrófák megörökítése helyett valamennyien első sorban az embert keresték hőseikben. A történelmi alakok emberi gyöngéseit, mindnyájunkkal közös érzéseit és indulatait ábrázolták s ezek intensivebb visszatükröztetése végett lehetőleg hétköznapi vagy legalább is episodszerű vonatkozásokban örökítették meg őket. Szívünkhöz, lelkünkhöz így hozták közelebb a történelmet Székely Bertalan, Liezen-Mayer és részben Benczúr s tőle elütő felfogásukhoz hasonlóan előadásmódjukkal is ép úgy eltávolodtak mesterüktől, mint ennek kiválóbb németországi tanítványai.

Piloty a classicizáló festészet formai problémáival szemben ragyogó, de még csak localis jelentőségű coloritjával is a színezésnek igyekezett alkotásain döntő szerepet juttatni, ám decoratív értékénél többet nem ért el ebben a tekintetben. Tartalmasabbá s a művészi jellemzés eszközévé ez csak a tónusok egymásra való hatásának visszatükröztetésével s a fény és árnyék játékának megfelelő összeolvasztásával vált. E téren a francia romantikusok már jóval Piloty működése előtt megelőzték a németeket, a kikhez múlt századbeli úttörő mestereink iskolába jártak.

Madarász Victor 1851—1856 között a bécsi Akadémiában tanult, főleg a Pilotynál is festőibb felfogású Waldmüllertől. A császárvárosból Párizsba, az École des Beaux Arts-ba kerül, hol az eclecticus Cogniet tanítványa lesz, a kinél azonban jóval nagyobb hatást gyakorol művészetére Paul Delaroche († 1856), még inkább az utóbbival rokonlelkű belga Louis Gallait (1810—1887). Így válik szinte egy csapásra Párizsban a történelmi életkép elsőrangú művelőjévé, arat olyan sikereket a művészet akkori emporiumában, mint a minőkben addig magyar mesternek külföldön még alig volt része. 1860-ban a Salon

aranyérmével tüntetik ki. Eugenia császárné képet rendel meg nála a Trinité templom számára. Franciaország legkiválóbb szellemei barátságukra méltatják. Lefesti Thierry Amadét, a nagyhírű történetíró, a kinek lélektől sugárzó remek arczképét 1865-ben a Magyar Tudományos Akadémia képes-termének ajándékozta, a melynek ez még ma is egyik legfőbb dísz.

Műkiállításainkon az 1856-ban festett *A bujdosó álma* című képe elsősorban az emigrációval való vonatkozásainál fogva keltett feltűnést. Izzó képzelete és teremtő ereje, a melylyel alakjait és compositióit szinte kézzelfogható valóságossággal varázsolja elénk történelmi levegővel áthatott képein, *Zách Feliciánján*, de még inkább *Báthory Erzsébetjén* lobban fel először teljes ragyogásban, mely utóbbin a vallás szolgájától vigasztalást váró asszony rémes visióját vetítette vásznára. *Zrínyi Ilona, vizsgálóbírája előtt* című képe 1859-ben méltó pendantje Delaroche hasonló tárgyú *Mária Antoinettejének*. Ezt követi *Hunyadi László siratása*, Madarász legkiválóbb műve, a melyen festői eszközeim korlátlanul uralkodva, ezekkel szinte megrázó módon mélyíti a compositio művészi tartalmát. Gallait-nak is van egy hasonló tárgyú képe: *Egmont és Hoorn a ravatalon*. Madarász compositiója egyszerűbb, művészi tartalmánál, előadása közvetlenségénél fogva azonban bizvást fölébe emelhetjük a nagy belga mesterművének. Mint az emberi lélek velejébe is behatoló psychologus mutatkozott be *Zrínyit és Frangepánt a siralomházban* ábrázoló s szintén még Párizsban 1864-ben festett alkotásával. 1872-ben állami megbízásból készült s *Bethlen Gábort tudósai körében* ábrázoló pályadíjnyertes vázlata tárgyánál fogva inkább decoratív hatású. A történelmi genre-kép terén alkotott utolsó classikus munkáját 1879-ben festette. *A szultán követe Izabella királyné előtt* a czíme ennek s a királyné anyaságában kételkedő szultán emberét abban a pillanatban ábrázolja, a mint meghatottságában Izabella lábai elé borul, a mikor szemeláttára megszóptatja kis fiát, a minek Martinuzzi is tanúja. Az idylli felfogás, a mely ezt a genreszerű jelenetet áthatja, Madarász alkotóereje és érzésvilága gazdagságának újabb ragyogó jele volt. De hogy mily kincsek lakoztak még minden ízében művészi lelkében, arról nem adott többé bizonyosságot. Párizsi ünnepeltetéséhez képest művészetét nálunk vajmi hidegen fogadták. Az akkoriban egy-két, a műhely és a maga modora szempontjából ítélő festőtől irányított fejletlen kritikánk nem értette meg. A mester elkedvetlenedett s 1896-ig semmit sem festett többé. Izabellát ábrázoló bájos compositiója csak a milleniumi kiállításon keltett méltó feltűnést s kései sikerének hatása alatt Madarász, a

kinek közben ujonnan választott pályáján is csak csalódlásban volt része, újból festeni kezdett. Sűrűn vett részt műkiállításainkon, újabb képei azonban már csak a nagy hajótörésből kimentett roncsok voltak.

C—s.

Tárlat.

(Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat téli kiállítása; A Ferenczy-család; Szinyei Merse Pál balatoni képei.)

A művészet művelődésünk talajában, úgy látszik, mégis csak mélyebben vert gyökeret, mint a hogy ezt nálunk eddig általában hitték. A háború viharai nem igen rendítették meg; igaz, hogy még ma is inkább extensiv fejlődésében egy pillanatra sem akasztották meg. Az érdeklődés alkotásai iránt a közönség körében nagyobb, mint bármikor volt. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy a műtárlatok száma a háború folyamán nemcsak hogy nem csökkent, hanem inkább növekedett. Művészeti egyesületeinken kívül a magánvállalkozás a múlt télen fővárosunknak csaknem minden élénkebb forgalmú utcájában rendezett műtárlatokat a háború folyamán üresen maradt bolthelyiségekben. Ezek sorában is nem egy akadt, a melyek rendezésére az üzletieknél magasabb szempontoknak volt befolyásuk. Homicskó Athanáznak, a tavaly 52 éves korában elhunyt kiváló torzkép-rajzolónak művészeti hagyatékát például barátai szintén a magánvállalkozás jellegű Eggenberger-salonban állították ki. Homicskó Jankó János iskolájából került ki; rajzoló készségével, s ha humorának mélységével nem is, de satirájának erejével mesterét is felülmulta. Torzképei valamikor ezrével jelentek meg élczlapjainkban. Az utóbbi években azonban már nem igen szerepelt. A művészeti életünkben főleg az ízlésében megállapodott s' ítéletében önálló közönség hiánya miatt egymást szinte kergető divatok, s még inkább a nálánál élelmesebbek versenye leszorították az érvényesülés színteréről. Homicskó végezetül művészetünk nem csekély kárára már csak asztalfiókjának és barátai szűkebb köre számára dolgozott. Alakjainak szinte kiesztergályozott kerekded formái, nem egyszer édeskés előadásmódja a modern ízlésnek nem mindig felel meg; de kiapadhatatlan képzelete, játszi humora és éles, de sohasem gyilkos satirája olyan jellemvonások, a melyek a modern caricaturából már szinte teljesen kivesztek s a melyeket ez utóbbiban a nyelvöltögetésre emlékeztető szellemtelen torzítás és a gyakran igazságtalan sarcasmus alig pótol.

A Nemzeti Salon a háború folyamán fáradhatatlan egymásutánban rendezti műtárlatait. A tanulságok azonban, a melyeket a háborúnak művészetünkre gyakorolt hatása nyújt, a Képzőművészeti Társulat nagyobb arányú műtárlatán élénkebben domborodtak ki. Épp ezért inkább ez utóbbival foglalkozunk tüzetesebben, annyival is inkább, mert a kiállító művészek itt is, ott is többnyire ugyanazok.

Franziaországtól el vagyunk zárva. Fiatalabb festőink a szinte évről-évre változó művészeti divatokat és hóbortokat többnyire onnan hozták magukkal s keltettek ezekkel a megérdemelnél jóval nagyobb feltűnést a közönség fegyelmetlenebb részének körében, a mi aztán sok komoly művészünknek érvényesülését nehezítette meg s elkedvetlenedését vonta maga után. A háború kitörése óta újabb «irányok» képirásunkban nem merültek föl. A régi jó értékeknek művészetünkben ismét a megérdemelt megbecsülésben van részük. Ennek jótékony hatása idősebb festőgárdánk működésében máris szembetűnő s képviselőinek felfrissült munkakedvében nyilatkozik örvendetes módon. Tölgyessy Arthur *Pipacosos rétje*, Peske Géza *Jó nevelése*, Spányik Kornél olvasó lányt ábrázoló kis festménye, Paczka Ferencz rendkívül tartalmas *Falusi idyllje*, Nádler Róbert *Pletyka* című friss és festői hatású életképe a Képzőművészeti Társulat téli tárlatán mind érdekes példák voltak erre. Zemplényi Tivadar-tól már szintén régen nem láttunk olyan sikerült művészi alkotást, mint a minő most kiállított háborús életképe, a *Könyörgés a békéért*, a melyen útszéli fészület előtt imádkozó falusi embereket örökített meg, rőt esti fénybe boruló háttérrel s ezen phantastikusan gomolygó felhőkkel, a melyek láttára szinte várjuk, hogy foszlányaikból Csaba királyfi serege bontakozzék ki. Igazán a háború lelkét visszatükröztető festménnyel a Sajtó-hadiszállás részéről rendezett háborús kiállításon a Nemzeti Salonban is csak kevés számban találkoztunk. Itt a magyar művészek soraiban báró Mednyánszky László, Vaszary János és Bató József vált ki leginkább háborús hangulatú festményeivel és Márton Ferencz háborús életképeivel, a ki néhány ilyfajta sikerült munkájával a téli tárlaton is szerepelt. Ennek egyik legsikerültebb háborús tárgyú festménye azonban Dobai Székely Andor *Hajnali álom felváltás előtt* című alkotása volt. Széles, hangulatos bukovinai táj előterében teljes felszereléssel a lövészárookban kuporgó, alvó katonákat ábrázolt ezen a vásznán művészünk; nyugodtan szunyadó energiákat, a melyeket nem zavar a már megszokott ágyúszó, a melyek azonban riadó esetén annál hevesebben serkennek támadásra.

Nagyobb igényű háborús kép Sándor Béla compositiója, a melyen vasutra szálló honvédcapat búcsúzását örökítette meg sok

tehetséggel, élénk megfigyelő erővel, de jelentősebb művészi lendület nélkül. A háború kimagaslóbb eseményei megörökítésének ideje alighanem csak a harezi zaj s a háborúval járó nyomasztó viszonyok elmúltával következik be. Az a nemzedék, a mely ezt a háborút túléli, bizonyára ép oly kevéssé hagyja majd elmúlni megörökítés nélkül lélekemelő mozzanatait, mint a régebbi háborúk kortársai sem hőseik cselekedeteit. Ezek megörökítéséhez azonban a művészi ábrázolás eszközeinek jóval nagyobb apparátusa szükséges, mint a minővel festőink a közel múltban, az impressionismus virágzása idején beérték. Hogy régi értelemben vett csataképeket ma még alig látunk, annak oka csak is ez. S hogy mihelyst ilyenekre megbízást kapnak, festőink is tudni fognak jó csataképeket festeni, erre az a komoly munka és alapos készülődés vall, a melynek az eddig művelt műfajok körén belül egész sor festményen tanúi lehettünk. Futó impressiók, vázlatos színfoltok, elmosódó hangulatok helyett a mélyebb felfogás, az előadásban nagyobb biztonság, a mozdulatokban egyre több elevenség kezd érvényesülni. Kész eredményekről ebben az irányban természetesen még nem igen számolhatunk be. A legsikerültebb munkák a legutóbbi téli tárlaton is a megszokott keretbe illeszkedtek; de festői eszközeinek kiszélesítésével, felfogásának mélyítésével s ezzel kapcsolatban tartalmasabb voltával ebben is nem egy művésznünk vált ki. Rudnay Bélától a jellemzés ereje tekintetében még nem láttunk oly kiváló munkát, mint a műve kezelésével és sötét tónusaival most Munkácsyra emlékeztető, kanászt ábrázoló érdekes festménye volt. Béli Vörös Ernő spanyol hatás alatt festett mosónői mozdulataik elevenségével leptek meg. Nyáray Aurél tovább mélyíti kék alaptónusba olvadó fehér árnyalatainak fokozatait s képeinek szinte mindig egyazon staffage alakjával is, ennek festői beállítása révén, igen változatos hatásokat ér el. Edvi Illés Aladár állatképei jellegzetességével és művészi hatásával ma nálunk versenytárs nélkül áll. Juszó Béla kozákja Don Quijote-szerű beállításával némi humoros élt mutat. Komáromi Kacz Endre holdfényes hullámos tengerén sokoldalúságának újabb jelét adta. Felesége festői elrendezésű virágképeinek sorozatát folytatja, a melyeken egy-egy évszak vagy hónap hangulata is nem egyszer szerencsés kifejezéshez jut. A csendélet és a virágképfestés a technikai készség fejlesztésének nem utolsó iskolája. Alighanem ez is oka annak, hogy tárlatainkon az ily fajta munkák száma mindig nagy. Pentelei Molnár János ezuttal a XVII. századbéli hollandiai gyümölcs-csendéletfestők hagyományáiból merített egyik képén. Porcellán agarat ábrázoló festménye a kézzelfogható valóságot utánzó irányának példája, a

melylyel nálunk már szinte iskolát alapított. Frank Frigyes önarcképén kívül most szintén széles kezeléss nem minden grandiositás nélkül festett csöndélet-képpel szerepelt, mely almákkal megakott csipketerítés asztalt ábrázolt. Glatter Gyula deledő teheivel impressionista irányban az állatkép-festés terén tett sikerült kísérletet. Sok erővel festette meg Baránszki E. László szántó lovakat ábrázoló alkonyati képét, valamint M. Merész Gyula megvilágításában kissé mesterkélt arató honvédeit. Páldy Zoltán anecdotás című *Szegyenlős modellje* figyelemreméltó, festői interieurt ábrázol, a miben ezúttal is Bruck Miksa remekelt leginkább, a kin kívül a budapesti papnevelő könyvtárának képével Koszkol Jenő aratott nagy sikert. Méltó feltűnést keltett Kukán Géza darabosan, de igen jellegzetesen megfestett öreg baktert ábrázoló alakjával, a melyen kívül népes compositiója, az *Életmentés a bányában* is komoly törekvésről tanuskodik. Ugyancsak ezúttal először keltett nagyobb figyelmet Haranghy Jenő *Lóvásár* című képével, a mely bár színezésében még nem kiforrt munka, alakjai elevenességével s ezek egybevágó mozdulatainak ügyességével lepott meg. A vízfestmények között Csánki Dénes *Merengés* című képe s Olgyai Viktor tájképei váltak ki. Ez utóbbiak sorában az *Olvadó hó* kiváló mesterünknek talán eddig festett legszínesebb és leghatásosabb munkája. Szlányi Lajos olajfestésű tájképeim ezúttal is mint Körmöczbánya szépséges vidékének dicsőítője mutatkozott be. Friss volt Poll Hugó *Tavasza*, szinte izzó színekben pompázott Kléh János hónapos rózsákat ábrázoló bájos kertrészlete. Merő festőiséget mutattak Czencz János leheletszerűen finom alakjai, különösen igen kifejező *Merengője*. Rippl Rónai József felfogásában kissé zord, de jellegzetes női arcképével a nagy arany érmet nyerte el. Kiváló munkákkal e nemben még Boruth Andor, Veress Zoltán, Stefánia királyi hercegnő arcképével Endrey Sándor, életképszerűen csoportosított két-két alakkal Mányai József és Jámbor Lajos szerepelt. Halmi Arthur angolos női arcképeinek egyikét mutatta be, a melyekkel a háború előtt New-Yorkban aratott sikereket.

A téli tárlat szobrai között a képmás most is túlnyomó számmal szerepelt. Strobl Alajos Berzeviczy Albert és Benczur Gyula magyar márványból faragott mellszobraival jeles példákat nyújtott e nemben. Zala György tartalmas tanulmányfejet állított ki. Kisfaludi Strobl Zsigmond Horváth Mihály püspök történetíró jól jellemzett alakjával, Istók János Gábor Áron székely ágyúöntő szobrával, Horvai János festői hatású síremléktervekkel szerepelt. Nagy sikere volt Damkó József márványból faragott *A bánat* című

félalakjának, a mely eredeti beállításán és rendkívül kifejező voltán kívül szinte classikusan tiszta szobrászi felfogásával keltett feltűnést. Az apró szobrászati munkák sorában Kopits János finom bronz alakja vált ki. Esső Erzsébet háborús vonatkozású vas emlékérmével keltett művészi fejlődése iránt szép reményeket.

A téli tárlatnál nem kevésbé érdekes műkiállítások színhelye volt a mult hét folyamán az Ernst-Museum. Elsőbben kiváló festőnk, Ferenczy Károly lépett itt, s ezúttal családjával együtt, a közönség elé. A Képzőművészeti Társulat téli tárlatán is volt Ferenczynek egy nagyobb méretű és igényű képe, az utóbbi években kiállított heverő, ruhátlan alakjának egy újabb változata, a mely külön kiállításán ismét más változatban szerepelt. Első ily fajta képéhez nagy várakozásokat fűztünk, a többiek azonban szintén csak tónus-tanulmányok, s nem igen viszik előbbre, az első képén kitűzött problémát. Megkapó művészi hatást keltenek egyéb itt kiállított képei, kivált intim felfogású arcképei s köztük mesteri önarcképe. Ezekből most is kiállított két, minden ízében festői rői képmást. Ferenczy Valér kiállításainkon már gyakran szerepelt; józan, de mindig friss és festői hatású képeivel számottevő művészeink egyike. Festményeinek most kiállított gyűjteményében nyugodt, egyenletes fejlődése egész tisztán tárult fel közönségünk előtt, azonkívül mint rajzoló-művész is bemutatkozott. Festményein is hangsúlyozta a rajzot, ezek azonban így is színesek s a természetből ellesett fényhatásaik közvetlen visszatükrözésénél fogva ugyancsak hangulatosak. Az erős megfigyelő erőről tanuskodó couleur locale a legszebben talán *Nagybányai utca* című feliben napsütéses, feliben árnyékos, levegős képén érvényesül, a melyet még 1908-ban festett. Többi képei velencei részleteket ábrázolnak, frissen, színesen, mint például a *Szent Márk temploma*. Kitűnő képmás édes anyjának arcképe. Rézkarczain s az ezekhez készült tanulmányain a rajzban való biztonságot szintén erős festői felfogással párosul. Ezek sorában különösen a háborús kórházakban ellesett festői hatású motívumai szépek. Ferenczy Noémi a gobelin-szövés mestere, ennek a technikának XIV. századi emlékeiből indul ki, üde, friss, leányos képzelete azonban sok eredetiséggel gazdagítja e nemből még vajmi szegény iparművészetünket. A teremtest ábrázoló gobelinje Ádám és Éva s a Paradicsom állatseregletének naiv, de igen ügyesen stilizált alakjaival s pompásan összehangolt színeivel kész remekmű. Többi szőnyegeknek nagy részén az alakok és az ezek keretétől szolgáló ékítmények még nem egyszer nélkülözik a szerves kapcsolatot, compositiójuk is esetleges. A technikának

azonban Ferenczy Noémi korlátlanul ura, azonfelül igazi művészlélek, a ki művészi fejlődésére nézve valóban jótékony hatású művészi környezetben él. Alkotásaival így alighanem még sok meglepetést fog szerezni a művészet barátainak, a kik már első szereplése alkalmával is szinte széjjelkapkodták műveit.

Ferenczy Károly kisebbik fia, Béni, szobrásznak készül s műveinek most bemutatott sorozata alapján ítélve az autodidakták vargabetűkben bővelkedő, kanyargós útján halad. Az erős akarat azonban, a mint ezt nem egy példa bizonyítja, így is célhoz vezeti az igazi talentumot. Hogy Ferenczy Béni az, erről archaistikus felfogású kis-plasztikai munkái tanuskodnak, a melyeken ugyan antik mintaképekre támaszkodik, *Tánczos*-a azonban eredeti tanulmányainak eredménye s mozdulatában és ezzel összhangzó arckifejezésében már is sok olyan jellemző vonást mutat, a melyet szobrászatunkban gyakran sajnálattal kell nélkülöznünk.

A Ferenczy-család kiállítását nyomon követte Szinyei Merse Pál és még néhány művészünk külön kiállítása. A modern tájkép úttörő mestere a mult évben a Balaton mellett nyaralt s a «magyar tenger» sajátos szín-, és fénytüneményei fogékony művészi lelkére természetesen nem maradtak hatás nélkül. Szinte fiatalos hévvel fogott hozzá a felvidéki hűs levegőjű tájak hangulatától annyira elűtő jelenségek tanulmányozásához. A fonyódi hegy alakjával, bokraival még nyilván azért kötötte le figyelmét, mert élénken emlékeztette szűkebb hazájának festői motívumaira. Tóparti s a tó hullámos vizét és színjátékát ábrázoló tanulmányai sorozatán azonban egyre jellegzetesebben tükrözteti vissza a Balaton lelkét, a mely ugyancsak megkapó közvetlenséggel tárul elénk *Háborgó Balaton* című nagy festményén. A hullámos sárgás víztömeg, a hófehér tajték, a háttér violaszínbe vesző hegyei, a hasonló színű felhők s fehér szegélyük fölött a mélységesen ragyogó ég kékje, akkora tónusgazdagságot és a vihartól terhes levegőtől letompítva oly sajátos színharmóniát mutatnak, a melyhez foghatót s a Balatonra nézve jellegzetesebbet festőinknek mindeddig nem igen sikerült visszatükröztetniök. A nagy mester, a kinek művészi pályája kicsinyes művészeti viszonyaink mostohasága miatt derekában megtört, szinte egy emberöltő multán oly friss művészi készséggel ragadta meg ismét ecsetét, mintha egy napig sem pihentette volna s húsz év óta egyre újabb és újabb meglepetésekkel szolgál csodálói egyre nagyobbodó körének. Hiszszük és reméljük, hogy ezek gazdag sorozatában nem balatoni képei az utolsók.

Csók István szintén a Balaton vidékéről merítette most kiállí-

tott képei egy részének tárgyát. Ezek színezése nyugodtabb, mint phantastikus színfoltokból componált alakos képeié, a melyek sorában a kis lányáról festettek merészen széles kezeléssel, a feleségét ábrázoló viszont szinte a mult század derekára valló miniatürszerű aprólékos részletezésével keltett feltűnést. Kisebb méretű, compositiojukban classikus egyensúlyozottságra törekvő színpompás allegóriák sorozatával szerepelt Iványi Grünwald Béla, a ki felfogásával mindinkább Giorgionéra, tüzes színfoltjaival Tiziánra emlékeztet. természetesen a velencei nagy mesterek formai harmóniája nélkül. Stilizált alkotásaival szinte kizárólag decoratív czélokot követ s ezek épp azért most is oly hatással vannak ránk, mintha üvegfestményekhez vagy szőnyegekhez készült cartonokkal állnánk szemben ; jelentős művészi értékük azonban így is elvitázhatatlan. Szinyei, Csók és Iványi társaságában állította ki Feiks Jenő és Alfréd a francia neoimpressionisták modorában festett képeit és Kisfaludi Strobl Zsigmond kisebb szobrainak változatos sorozatát, a melyben vöröskeresztes főúri ápolónőinket ábrázoló kis képmásai tűntek föl felfogásuk előkelőségével.

Plány Ervin 1915 november hatodikán az északi harcztéren két golyótól találva megsebesült s kevéssel azután meg is halt. A fiatal hős művészi hagyatékát szintén kiállította az Ernst-museum. Festményei alig néhány esztendei termés, mégis ritka készütségről, komoly törekvéstről tanuskodnak és nagy sokoldalúságról. Jól megválogatott mintaképei hatása alól még nem tudott ugyan egészen szabadulni, de már így is nagy reményekre jogosított. Ezek megvalósulását az ellenség golyói megakasztották. Művészetünknek Plányn kívül még nem egy hősi halottja van. Hagyatékuk együttes kiállítására a háború után művészeti társulataink jóvoltából bizonyára szintén rá kerül a sor.

D.

ÉRTESÍTŐ.

A Kisfaludy-Társaság Arany-émlékfüzete.

Arany. Négyesy Lászlótól. A költő születésének százados évfordulója alkalmából a Kisfaludy-Társaság ajándéka a magyar tanulóifjúságnak. Budapest, Franklin-Társulat, 1917. Kis 8° 53 l.

A Kisfaludy-Társaság Arany költői dicsőségének és halhatatlan emlékének buzgó szolgálatában minden módot megragad arra, hogy méltóképen hódoljon azon nap emlékének, mely egyik legörökebb büszkeségével ajándékozta meg a magyarságot. Ez évi közgyűlését Arany János születése százados évfordulójának ünneplésére szentelte s hogy ez emlékünnep kegyeletes benyomását az ülésen megjelent közönség s a magyar tanulóifjúság lelkében maradandóvá tegye: egy tetszetős külsejű s tartalmában is e célhoz igazodó füzetet osztott szét közöttük s fog kellő példányszámban eljuttatni az ország minden közép és felsőfokú iskolájának, hogy növendékeik közt a Társaság ajándéka gyanánt osszák szét. A Társaság ezzel azt a célt szolgálja, hogy a mint a kegyelet szava elhangzik, ne szünjék meg vele együtt az az eszméltetés, mely az ünnepély legnemesebb célja, hanem ezt egy kedves figyelemmel emlékül nyújtott füzet évek multán is felébreszsze a magyar közönség legfogékonyabb részében: a tanulóifjúságban. Ez a törekvés immár szinte dicséretreméltó, szép hagyományává lesz a Társaságnak, legnemesebb irodalmi hagyományaink hivatott ápolójának. Így osztották szét a Társaság legelső ülésén a közönség közt Toldy Ferencnek Kisfaludy Károlyról szóló életrajzi vázlatát és 1900-ban, Vörösmarty születésének százados fordulóján Beöthy Zsolt gyönyörű alkalmi füzetét. Ekkor az egésznek a költségét a cultus-kormány viselte, mely most is dicséretes készséggel s teljes megértéssel sietett a Társaság támogatására s jelentékeny összeggel járult hozzá az emlékfüzet költségeihez. Kívánatos, hogy ezután is ily készséggel legyen támogatására a Társaságnak, mely bizonyára a magyar szellemi élet koszorúsainak most nagy gazdagsággal egymás után következő emlékűnepei alkalmával sem

fogja elejteni ezt a gyöngéd s eredményében igen eszméltetőnek ígérkező gondolatot.

Az Arany-émlékfüzet szerzője Négyesy László, kit nemcsak tudós hírneve és finom irodalmi műveltsége, hanem a magyar irodalmi oktatás terén eltöltött hosszú és eredményekben gazdag pædagogiai multja is hivatottá tett a Társaság céljának alapos szolgálatára. Feladatát teljes sikerrel oldotta meg. Szinte csodálatos, mily gazdag anyagot halmozott össze e kis füzetben, a nélkül, hogy fárasztóvá vagy nehézkesé válnék. Ebben kétségtelenül része van előadása lendületén és választékosságán kívül anyaga szerkezeti beosztásának is. Arany költői termelését életével folyton szerves kapcsolatban látva és láttatva, munkásságának méltatását az életrajz folyamába osztja be, az egészet 12 rövid fejezetre tagolva. Az egyes fejezeteket Arany költeményeiből vett 1—2 soros mottók vezetnek be, melyek mintegy rövid foglalatát, vezetőgondolatát vagy jellemző hangulati színt adják annak a fejezetnek s e mellett mintegy kellemes, rövid pihentetőül is szolgálnak az egyes fejezetek közt.

A kis füzet nagy lelkiismeretességgel és alaposítással van írva, annyira, hogy itt-ott szinte úgy érezzük, hogy a sajátlagos célát tekintve előnyére vált volna, ha a szerző valamivel általánosabb és elnagyoltabb vonásokkal rajzol, ha erős, nehéz borát kissé felhígította volna. Biztos ítéllettel és helyes érzéssel használta fel az Aranyról szóló terjedelmes irodalomból mindazt, a mi céljára szükséges volt, de e mellett az egész könyvecskét az Arany költészetébe való komoly és bensőséges elmélyedés, igaz megértés vonja be egységes, meleg tónussal s szerencsésen egészíti ki ezt az a képesség, mely nemcsak maga érti meg e költészet szépségeit és értékét, hanem szabatosan fogalmazott s meggyőzően ható ítéleteiben olvasóival is meg tudja értetni. Vannak igen sikerült, vagy fogalmazásuk újszerűségével szépségével megkapó részletei, minő a *Toldi* méltatása, vagy eredetiségükkel gondolatokat ébresztő részei. Lépten-nyomon érezzük, hogy az író ura egész anyagának és sok mondanivalója közt mindig keze ügyébe esik a legalkalmasabb szó vagy mondat, melynek segítségével eredeti és újszerű világitást is tud vetni anyagára, a hol ezt szükségesnek látja. Külön is kiemelhetjük azt a megállapítását, hogy Aranynak már szabadságharc előtti lyrájában jelentkezik az a meghasonlás, mely Petőfivel szemben valami újszerű, modernebb hangot jelent költészetünkben; vagy, hogy mily meggyőző kapcsolatba hozza az epikus Aranynak lyrái irányba lendülését, a ballada felé térését az ötvenes években egész Európásszerte jelentkező lyrismussal s az epikai szemlélet és epikai optimizmus hiányával. Sikerült s tömör-

ségükben is világos és suggestiv összefoglalások azok, melyekben egyrészt, bevezetőül, Arany jelentőségét és helyét jelöli meg a nemzet-ébredésnek s az új Magyarország megépítésének dicsőséges munkájában, másrészt, befejezőül, Arany költészetének maradandóságát sűríti néhány mondatba, kiemelve Arany hagyatékának azokat az elemeit, melyek beolvadtak irodalmunk fejlődésébe s örök értékeivé váltak a magyarság lelki kincstárának.

Hiszszük, hogy e szép kis könyvecske méltó módon fog hozzájárulni sok magyar ifjú lelkében a százados évforduló ünnepi érzésének elmélyítéséhez, maradandóvá tételéhez s azután is, ha majd levetettük az ünneplő ruhát, ünneplő érzésekbe öltözteti lelköket, eszméltetve őket annak nagyságára, kinek emléke előtt ég most minden magyar szív hódolatának lángja.

— 8.

Görgey ifjúsága.

Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig. — Irta id. Görgey István. Kiadja a Magyar Tud. Akadémia. Budapest, 1916. 1—454. l. Ára 6 korona.

E könyv kéziratát Görgey István készen hagyta az Akadémiára, azon kikötéssel, hogy az csak Görgey Arthur halála után adassék ki; a kiadás költségeiről is gondoskodott. A kézirat felől az Akadémiát Concha Győző tájékoztatta jelentésében, megható szavakkal emlíkezvén meg Görgey Arthurnak a szövegbe foglalt leveleiről; «e levelek — úgymond — úgy általános emberi, mint különleges magyar történelmi szempontból nemzetünkre nézve a lélek mélységeiből fakadó oly revelatiók, melyekhez hasonlóban Rákóczi Ferencz *Confessio*-ja óta része nem volt.»

Görgey István e leveleket saját emlékezései keretébe foglalta. Ez még növeli a könyv becsét, mert vonzón elmondott visszaemlékezései érdekesen világítják meg a Görgey-család viszonyait, melyek közt a szerző és bátyja fölserdültek s általában sok becses adalékkal toldják meg Arthur szűkszavú leveleit. A mint a szerző a családot rajzolja, a toporczy kastélyban kedvencz fiával a haragvó nagyanyát s a szomszédos régi házban a maguk életét, az ős fákat a kertben, melyek alatt egy új sírdomb emelkedik: az anya sírja; a szigorú apát, a ki akaratereje s vas tevékenysége mellett is folyvást pusztul és szegényedik, a kitől gazdag barátja is eltagadja a polgári feleségnek kezére bízott hozományát; a gyermekek életét szegény nemes-úrfiak módjára, az otthoni katonás nevelést, az étellel való

korai küzdelmet: mind ebben gazdag anyagot találna egy regényíró, a kor, a felvidéki nemes házak, az akkori nevelés érdekes rajzához. A lélek búvár az ön maga iránt oly szigorú Arthurban felismerheti az apai vonást; láthatja az ifjú nélkülözéseiből kisarjadni a férfi keménységét, szegénységéből a dacos önértet és becsvágy csiráit; megtalálná zárkozottsága okát s elrejtett gyöngéd érzelmeit, a mint iskoláit elhanyagolva, beteg anyját ápolja, a szünidőben István öcscsét tanítgatja s drastikus eszközökkel oktatja a maga kárán; láthatná már serdülő korban szembe nézni az élet küzdelmeivel, midőn unokatestvére helyett, a ki csak huszár akart lenni, belép a tulli katonai iskola ingyen-helyére, csak hogy atyja nevelési gondjain könnyítsen. Ime egy gyermek, egy tizennégy éves ifjú, a ki már hozzászokott az önfeláldozáshoz és túsüléshez.

Az intézetben s a katonaságnál maga folytatja magán a szigorú atyai nevelést. Életét ettől fogva teljesen megvilágítják levelei, melyeket atyjához és István öcscséhez ír, kivel megosztja tapasztalatait s kihez egyik levelében egész parainesist intéz. Nemcsak a testvéri szeretet sugallja ezt, hanem a zárkozott ember vágya is, hogy legalább a papíron, legalább egy szív előtt kiöntse szívét. Megfigyeli s folyvást neveli magát, mint mondja: «spartai módor». Leveleiben ismételtelen találni ily mondatokat: «...reggeli, ebéd, vacsora, uzsonna stb. már csak üres fogalmak előttem»... «ezt az életmódot... feltűnően jó eredménnyel űzöm — pénzügyeimre nézve» (207. l.). Ehhez persze erőteljes testi szervezet szükséges. Így szerzi meg gárdista-ruháját; adóssága nincs, sőt még öcscsét is segíti. Tetterejéről maga írja: «két emberöltőre elegendőt éreztem magamban és hatáskör után vágyódtam, értvén ez alatt — az egész világot» (165. l.). Jellemének fő vonása az elszántság, a gyors elhatározás, a rögtöni tett, s minden következménynek azonnali levonása. Nem döbben vissza a felelőségtől, a helyzet logikájának kérlelhetlen kivitelétől (170. l.), még feljebbvalóival szemben sem (157. l.). A boldogtalanság érzését «vétkes szegyen»-nek tartaná (221. l.), könnyű lélekre, derült kedélyre törekszik, «jöllehet ez is kevésbbé velm született, mintsem arczom verejtékében magamba nevelt tulajdonom» (163. l.) Maga is tudja, hogy sokan megütözköznek «rejtélyes módor»-án (72. l.). Már ekkor erős hajlama van a gúnnyra; viseletével örömet gúnnyol ki minden ünnepélyest, minden hatást, mint mikor katonatiszti ruhájában végig járja a piacot cseresznyét venni, Pista öcscsének rémületére (108. l.). Megvan benne már az emberek lenézése, önértete és megpróbáltatásai alapján; meg az öngúnny is, mely félvállról veszi a világ bajait; «ha májbajom... még néhány esztendeig hú marad hozzám, akkor a logicát és philosophiát absolváltam, a nélkül, hogy

e két tudományból csak egy értekezést is elolvastam volna» (91. l.). Megvan benne már ekkor a katonapályán túl érő érdeklődés. A mit szülőföldjén s a katonaintézetben nem szerezhettek meg, buzgón tanulja anyanyelvét, magyarul kezdi írni leveleit; sokat olvas, gyakori olvasmányául «líti Julius Cæsart; a magyar írók közül Jósikát alaposan ismeri, de inkább csak a nyelv kedvéért olvas. «Hát te még mindig regényeket olvasol, történet helyett» — kérdi öcscsétől (205. l.). Járatja a *Pesti Hirlap*-ot, s lelkesedve olvassa a halálbüntetés eltörlését (210. l.). Megjelenik életében a szerelem is; keveset ír róla: «Szerelmem regénye sokkal gyöngédebb, semhogy el tudnám beszélni». Titkos mátkaság, a jövő kilátásainak mérlegelése, a remények elhervadása: íme e szerelem története. «Felbontám vérző szívvel e frigyét — írja később — s azt hiszem, helyesen cselekedtem. Ez a katastropha kétszer csaknem életembe került. Én nem tudok panaszkodni! csupán vagy küzdeni és győzni vagy némán veszni el» (299. l.). Nem úgy hangzik-e mindez, mintha a későbbi férfú ajkáról hallanók? Ez a fiatal katonatiszt nagyon hasonlít egy regényhóshöz, de vannak lelkében és életében vonások, melyek tragikai hőssé jelölik ki. Nehezen fér kisszerű viszonyai közé; jelszava az «aut Cæsar, aut nihil»; válságok fenyegetik: a saját érzelmeiben való csalódás s a kiábrándulás a pályából, melyen annyi esztendőt eltékozolt. 1843-ban meghal atyja, kinek kedvéért lépett a katonaiskolába. Rögtön kész az elhatározással: «most már semmi sem marasztana ezen a marionette-pályán» (199. l.), mert «a béke katonája — szánkó, nyár idején» (177. l.). «Hirtelen pályaváltoztatásomnak egyik indoka a törekvés is: hazámat szolgálni» (232. l.). «Undorodom attól a gondolattól, hogy egyedül a megélhetésre álljon az eszem... Az éhenhalástól megóv minden más neme a halálnak» (265. l.). Régi ábrándjához fordul, a természettudományhoz; kivált mezőgazdasági vonatkozásai érdeklik s hamar sikereket ér el; hajtja törekvése «az a nemesebb önzés, melyet erénynek nevezünk» (311. l.). Lembergbe hívják assistensnek: nem megy; képzelete szárnyai Magyarország felé röpitik, írja. Haza is jó Toporczra, Mari nénye birtokán gazdálkodik. Bizonytalan jövővel, de határozott jellemmel, készen áll a végzet embere, várva, hogy a sors órája üssön.

Ritka látvány ez. Kegyetlen iskoláin át mintha a végzet vezető hivatása felé, mintha céltudattal érlelné későbbi sorsára. E levelekben sokszor szinte a későbbi férfi szólal meg az ifjú álarczában, — annyira megvan bennök minden későbbi vonása. Ezzel tökéletesen megvilágítják írójuk jellemét és tetteit, vas következtességet; eloszlatják modoráról a sokat emlegetett homályt, kulcsot adnak egész pályájához, megmutatva, hogy a tett mezején, a hatalom pol-

czán és a kárhoztatás vádlottak-padján mindig ugyanazzal a minden nagy elszánásra és mindenek eltűrésére kész férfival találkozunk, a kit már ifjúkori tetteiből és leveleiből megismerhetni.

Ebben áll e levelek bece. Oly lélektani tanulmányt nyujtanak, melyre szerep vár a történelmi megítélésben is.

v.

Az «Élet» novellás könyvei.

Domonkos István: *Atyámfiai*. 357 l. — Lampérth Géza: *Az én rózsáim*. 309 l. Kiadta az «Élet» irodalmi és nyomda részv. társaság. Budapest, 1914 (valójában: 1915). 8-r. Áruk nincs megjelölve.

A *Bibliotheca Vitae* kissé követelődző czím alatt megindult vállalatnak második sorozatában két novellás kötet van, Domonkos Istváné és Lampérth Gézáé. Közös a szellemük és fölfogásuk: mindkettő erkölcsös, komoly irányú elbeszélések gyűjteménye. Domonkos István új név irodalmunkban — gazdagodik-e vele, ezen köteté alapján nem mernők eldönteni. Vannak érdemei. Gondolatvilágát egészen a magyar nép élete foglalkoztatja, alaposan ismeri a magyar parasztot, jó és rossz feléről egyaránt, s tud a nép nyelvén beszélni. Ezeket az érdemeket azonban egyelőre még igen nagy fogyatkozások borítják homályba, s nagy kérdés, meg tud-e tőlük szabadulni. Még a könnyebben legyőzhetőek közé tartozik előadásának keresettsége és modorossága. Bőbeszédű és terjengős, szereti a hosszú, szükségtelenül tovább képzett szavakat (jóságos, finomabb-szerű, fiatalos formán stb.) és hosszadalmas mondatokat, ismételtet és variál, s a mi sokkal nagyobb baj, ízléstelen tájszavakkal, maga alkotta ikerszókkal, vidékies fordulatokkal czifrázza az elbeszélést: bizonyos sűrített s ép azért művészietlen népiesség árad el kötetén, emlékeztetve a Petőfi-utánzó sallangos költők verseire. Ellenkező természetű modorosság érvényesül hősei lelki életének rajzában. A mit mondanak és tesznek, az egészen természetes nyilvánulása a paraszt-léleknek, de azok a magyarázatok, a melyekkel a szerző akarati elhatározásaikat kíséri, gyakran finomkodók, légiesek, homlokegyenest ellenkeznek a magyar ember józan gondolkodásával, s azok a lelki rugók, a melyekre vissza akarja vezetni tetteiket, sokszor még a műveltek világában is föltűnnének hajszálfinomosságukkal. Ez már mélyebben gyökerező és veszedelmesebb fogyatkozás, viszont már ebben a kötetében is van Domonkosnak egy pár elbeszélése, melyek mentek tőle. Végre a legnagyobb, végzetes gyöngesége: elbeszéléseinek java része vagy a maga egészében vagy

részleteiben unalmas. Domonkos realista. Megfigyeli az életet, ki-
kap belőle egy-egy mozzanatot s azt azon híven elmondja, de nincs
ereje sem arra, hogy a legjellemzőbb részleteket ragadja meg, sem
arra, hogy az önmagában nem elég megragadó tárgyat előadásával
tegye érdekessé. A mese rendszerint összezsugorodik, s események
helyett néprajzot vagy köznapi bölcselkedést nyújt, s még aránylag
jobb novelláiban sem ért a cselekvény kikerekítéséhez. Soká időz
az előzményeknél, a fődologgal hamar végez, s aztán egyszerre
végét szakítja a mesemondásnak. Ez a fogyatkozása a kötet leg-
sikerültebb darabjának, *Az árva* című novellának is. Egy
apátlan-anyátlan fiúnak története, s megindítása szintén szen-
ved a modoros lelki rajz hibájában. Főlépítésében, elrendezésében
nincs semmi művészi, nem is igazi novella, hanem egy derék fiú
szenvedéseinek és örömeinek sorozata egy parasztleány életraj-
zának formájában, de a részletekben sok igaz, megindító elemmel.
Jellemző, hogy ez az elbeszélés a kötet leghosszabb darabja, vagy
hatszor-nyolcszor akkora mint a többi; ha nem pusztá véletlen,
akkor intő jel az író számára, milyen irányban haladjon, hogy egyé-
nisége kibontakozzék és megtisztuljon. Hibáit erős akarattal levet-
kőzheti, ha megtanul műgonddal dolgozni; vajon pótolhatja-e
a hiányokat is, az más kérdés. Attól függ, vajon elbeszéléseinek
unalmas volta pusztán a magára erőltetett modorosságnak követ-
kezménye-e, vagy része van benne képzelete fogyatékoságának is.

Változatosabb és értékesebb Lampérth kötete. Tizennyolcz
prózaí dolgozat teszi a tartalmát; legnagyobb részük rövid, fél-
háromnegyed íves apróság, de van rajtuk kívül a kötetben egy
hosszabb elbeszélés és egy dráma is. Kissé talán nagy is ez a tarka-
ság, s a kötet túlságosan mozgalmas, nyugtalan, a mit még fokoz,
hogy a novella, sőt még a dráma sincs elkülönítve az apró rajzoktól,
jelenetektől. Pedig a dráma megérdemelné a külön helyet, nemcsak
terjedelménél, hanem értékénél fogva is.

A kisebb dolgozatok nem igazi novellák, hanem a rövid elbe-
széléseknek abba a fajába tartoznak, mely vagy egy félszázad óta
a napilapok tárcza-rovatának melegágyában különös buján tenyé-
szik. Meddő dolog volna azon tűnődni, vajon az ujság teremtetten-e
e fajt s kényszerítette rá az olvasókra, vagy a közönség követelése
keltette életre és kedveltette meg az írókkal, ép oly meddő, mint —
küzdeni ellene. Hiú törekvés volna az is, ha az ember meg akarná
értetni költővel, olvasóval, hogy ez a műfaj, bár jogosultságát nem
lehet kétségbevonni — hiszen a költészetben, ép úgy mint állítólag
a politikában és a stratégiában, minden jogosult, a mi sikerül — rend-

kívül nehéz s a művészi erőnek igazi próbaköve. Innen van, hogy az értékes tárcza-novella oly ritka jelenség, de annál gyakoribb, hogy az író bennük az elbeszéléstől más, párhuzamosan haladó mezőkre csap át.

Lampérth tárczái között is van több, mely csak formája szerint elbeszélés, s ezek köztük a legmélyebbek. Egy-egy közéleti igazságot érzékít meg bennük vagy az emberi lélek vágyait szólatatja meg, hol komoly megindulással, hol játszi satirával. A történet, a melynek folyamából leszűrődik az igazság, sovány, sokszor rövidke jelenet vagy épen puszta beszélgetéssé halványodik. A nemzeti érzés erejét példázza Dennergy úr alakjában, a ki színre világpolgár, de harsogó szólamaival akaratlanul elárulja tüzes francziáságát (*A világpolgár*); a magyarságnak hagyományos vonzódását a politika iránt, melynek fölládozza jobb meggyőződését, symbolisálja *Az amerikai*ban; a feminismus nagyhangú, de valójában a női lelket megmérgező tanításait ostorozza azoknak a magyar nőknek sorsában, a kiket egyéniségük érvényesítésének vágya kihajt Párizsba s elvetve maguktól a lelküket állítólag lenyüggő kispolgári békét és nyugalmat, testi-lelki szennyvel váltják meg a sóvárgott függetlenséget (*Madame Kate*). Legkieleztettebb, legcsattanóbb az *Apostolok a villamoson* című jelenete. Egy munkában eltörődött szegény fiú meg szegény leány szabad perceikben arról ábrándoznak, hogy a magyarságot megmentik a culturának, persze az ő sajátos, nyugati mázzal bevont culturájuknak. A befejező mozzanat, mikor a fiatal pár a villamoson találkozik egy csomó bekecses magyar paraszttal, a cultura messiásai a megváltandó néppel, a kötet legfrappánsabb részlete:

— Ezek mindig olvasnak... Még itt a villamoson is olvasnak, — mondja a kalauz méltatlankodva és bizonyos hivatalos szigorral a bekecses emberek felé fordulva.

— Hát ezeknek nincs ögyéb dolguk! — dobja vissza a szót kurtán az egyik bekecses és hegyeset szerzint a távozók után.

A többi tárcza kevésbbé jelentős. Egy részük jobban meg-alapozott és részletesen elbeszélte ötlet vagy anekdota, más részük életkép, de mind ezekben, mind igazi tárcza-novelláiban kevés az újszerű. Sem meséjük, sem alakjaik nem ragadnak meg; a cselekvényből a mozgalmasság, hősei rajzából a lelki mozzanatok ki-mélyítése hiányzik, általán kevés az elbeszélésekben a szín, a fény. De nyujt ezért a szerző némi kárpótlást. Az erős erkölcsi érzéket, az élet tisztult, komoly fölfogását, melyet méltán emelnek ki mint

Lampérth költészetének egyik jellemző vonását, nem számítom ide. Ez a költői hatásnak elengedhetetlen föltétele, de megléte nem érdem, csak a hiánya bűn. Más mozzanatokra czélzok, első sorban a milieu-rajzra, a mindennapi életnek jó szemmel megfigyelt és ügyesen papírra vetett képeire, azután embereinek jellemző beállítására és természetes beszéltetésére (igen jó p. o. a kis vendéglői asztaltársaság rajza az *Anti bácsi kalandja* című elbeszélésben), végül az író derült, kedves optimismusára, mely sok olvasójának megnyeri a szívét. Ebből a szempontból legjellemzőbb Lampérth egyéniségére a *Fehér galamb* című hosszabb elbeszélése. A mint tárczái comprimált elbeszélések, akként ez comprimált regény. «Romantika, csupa romantika» az elbeszélés egyik alakjának szokás-mondása, s ez híven jellemzi magát az elbeszélést is. Romantika, csupa romantika a szegény lovagról, a jólelkű gazdag emberről s annak szerelmes kis leányáról — a megoldás előrelátható, s mivel közben vannak kedves, sőt bájos jelenetek, nem zúgolódunk.

A kötetből messze kiválik a legterjedelmesebb dolgozat, *Az élet völgyében*. Mesedráma öt képben, s nyilvánvaló kapcsolatban Maeterlink nagyhírű *Kék madarával*. Valamint az, ez is köznapi történetet ad, hősei egyszerű, még csak egyéni névvel sem fölrüházott emberek, s a történet egy mély emberi symbolum hordozója. Természetesen nem szabad a magyar író művében a belga költőnek merész, mozgalmas képzeletét és ragyogó színeit keresni, de mind a meseje, mind a symboluma érthetőbb, s a kettőnek kapcsolata egyszerűbb. Maga az élet völgyében lepergő történet, mellőzve egyelőre symbolikus értelmét, a favágó családjának kettős tragédiája. Mialatt a favágó künn jár az erdőben, feleségéhez lerándul a hegyekből a zergevadász. Naponként találkoznak a forrásnál, s a favágó, mivel nem akarja elhinni, hogy csak szíves szavakat váltottak egymással, egy zivataros éjjel megkeresi a hegyekben a vadászt, s lerántja magával a mélybe. Az asszonyt meg a favágó öreg édesanyja kínozza, gyötri halálra. Ezzel párhuzamosan halad a másik tragédia. A favágó fiatal leányának kis barátja elmegy az élet völgyéből a városba, hogy kincset szerezzen s visszatérve fényben, boldogságban éljen a kis leánnyal. Vissza is tér, a mint megígérte, mikorra harmadszor virágozik a hársfa, de holtan: megőrölte, elpusztította a nagy város gyilkos levegője. Kis barátjánja utána hal. E két egymással egyszerűen, de nem művészietlenül összekapcsolt tragédiából természetesen fejlődik ki a symbolikus értelem: a szeretet szavát nem értik meg az életben, a gyanú, pletyka, gyűlölet, pénz- és hírvágy elűzi a földről. Ereje a drámának, hogy ez nem mint valami morális

tanulmány következik a meséből, a cselekvény nem példázza a tetteit, hanem hordozza s minden fordulataival megvilágítja a mélyebb, symbolikus értelmet. Igazi hősei nem is a favágó és neje, hanem a nagyanyó és unokája, a kis leány. Amaz a zord vadászról mesél neki, a ki viharos éjeken megjelenik az élet völgyében s követeli áldozatát, ez meg-meglátja a villám cikázó fényében a rémes alakot s borzasztó hangját kihallja a mennydörgés csattanásából. A kis leány alakja van a legbiztosabban rajzolva. Egész szereplése természetes, következetes. Búcsúja játszótársától igen poetikus, látomásai subiective igazak, s a végső jelenet, mikor lassanként megérti szerelmesének szomorú sorsát, ép oly megható. Nagy kár, hogy a többi alak elmosódottabb vagy nem ily következetesen kidolgozott, s hogy az egész dráma jobban van kigondolva, mint megalkotva. Határozottan el van hibázva a fiatal asszony rajza. Ha őt a «zord vadász» pusztítja el, a méltatlan gyanú, az alaptalan pletyka, akkor ártatlanságát erősebben kellett volna éreztetni a költőnek, s a nagyanyónak boszorkányos gonoszságát, mely a dráma folyamán éles megvilágítást nyer, már az elején is jelezni kellett volna. A mesedrámának alkalmazkodni kell a mese sajátos felfogásához, már pedig a mese nem ismeri a jellem megváltozását, legfőlegb valami természetfölötti ok közreműködése által. Fogyatozása a drámának az is, hogy a bonyodalmat nem tudja megoldani magukkal a szereplőkkel, hanem az utójátékban egy új szereplőt, az allegorizált Szeretetet, kell felléptetnie. A cselekvény folyamán allegorikus lényekkel nem volt dolgunk. Ott, helyesen, élő emberek, az emberi érzések és törekvések symbolumai küzdöttek: itt az allegoria váratlan föllépte bántó, s annál inkább, mert a Szeretet ugyanannak az érzésnek allegorikus ábrázolása, a melyet a drámában a zergevadász testesített meg. E fogyatozások ellenére *Az élet völgyében* komoly alkotás, Lampérthnak eddig nemcsak legnagyobb szabású, de legértékesebb, legköltőibb munkája. Nem utolsó érdeme egyszerű, természetes nyelve, mely népies minden keresettség, költői minden cifrázkodás nélkül. Látszik, hogy a népieskedést nem kellett tanulnia, a költőiséget nem hajszolnia. A dráma eleje rejtetten, a vége nyíltan versben van írva, még pedig ott hangsúlyos, itt mértékes (jambikus) sorokban, s itt is, ott is rímekkel, a többi próza. Jobb lett volna a három technikát nem vegyíteni, s akár verses, akár prózai, de következetesen ugyanabba a formába önteni.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

169

481. SZÁM

1917 JANUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1917

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. FERENCZ JÓZSEF KIRÁLYUNK EMLÉKEZETE. — Beóthy Zsolttól	1
II. FERENCZ JÓZSEF MAGYARORSZÁGON. (Itt tartózkodásai a koronázás előtt.) — Bellaagh Aladártól	16
III. A SEMLEGESSÉG A VILÁGHÁBORÚBAN. — Báró Wlassics Gyulától	39
IV. AZ ANGOL IMPERIALISMUS ÉS A HÁBORÚ. — Balogh Artúrtól	92
V. SZERGIJ ATYA. — Elbeszélés. — Tolsztoj Leó után, oroszról Trócsányi Zoltántól	114
VI. KÖLTEMÉNYEK: <i>Rozsvirágzaskor.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Sevcsenkó Tárász költeményeiből. (Hogy' telik, múlik!... Az Aral-tónál. Alkonyodik.)</i> — Zempléni Árpádtól	129
VII. JOGERŐ A KÖZIGAZGATÁSI ELJÁRÁSBAN. — Baumgarten Nándor könyve.) — Tomcsányi Móricztól	134
VIII. SZEMLE: <i>Thallóczy Lajos. (1857—1916.)</i> — d-től	144
IX. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Közgazdasági teendőink a háború után.</i> (Fellner Frigyes: <i>Ausztria és Magyarország nemzeti jövedelme.</i> — Földes Béla: <i>A nemzetközi kereskedelem elméletéhez.</i> — Hegedüs Lóránt: <i>A magyarság jövője a háború után.</i>) — Fekete Miklóstól	
2. <i>A háború a filozófiában.</i> (Haeckel, Ernst: <i>Ewigkeit.</i>) — Pauler Ákostól	
3. <i>Háborús anthologia.</i> (Gyulai Ágost: <i>Háborús anthologia.</i>) — s-től	148

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szeliński György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADE'MIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GEZA

482. SZÁM

1917 FEBRUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IRÓD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1917

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A SZENT KORONA. — Ferdinandy Gejzától — — — — —	161
II. EMLÉKEIMBŐL I. FERENCZ JÓZSEF KIRÁLYUNKRÓL. — Báró Wlassics Gyulától — — — — —	199
III. A HÁRMAS-SZÖVETSÉG AGÓNIAJA. — Fraknoi Vilmostól — — — — —	208
IV. CSŐDBE KERÜLT-E AZ IDEALISMUS? Prohászka Ottokártól — — — — —	233
V. A FÖLDREFORM MAGYARORSZÁGON. — Sebess Dénestől — — — — —	242
VI. SZERGIJ ATYA. (II.) Elbeszélés. — Tolsztoj Leó után, oroszról Trócsányi Zoltántól — — — — —	258
VII. KÖLTEMÉNYEK: <i>A szalontai temető.</i> — Lévy Józseftől. — <i>Idegen költőkből.</i> (Horatius: <i>Pindarus</i> , Heine: <i>Olyan vagy, mint a kis virág.</i>) — Simonyi Zsigmondtól — — — — —	286
VIII. SZEMLE: 1. <i>Szobrászatunk az utóbbi hat év alatt.</i> — Alexander Bernáttól 2. <i>Sienkiewicz Henrik.</i> (1846—1916) — r. o.-tól — — — — —	289
IX. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Leonardo da Vinci Szépművészeti Muzeumunkban.</i> (Meller Simon: <i>Die Reiterdarstellungen Leonardos und die Buda- pester Bronze-Statuette.</i>) — D.-tól 2. <i>Irodalmi tanulmányok.</i> (Herman Grimm: <i>Aufsätze zur Lite- ratur.</i> — Paula Scheidweiler: <i>Der Roman der deutschen Roman- tik.</i> — Otto Kaus: <i>Dostojewski.</i>) — Rózsa Dezsőtől 3. <i>Asszonyi életművészet.</i> (özv. Báthory Nándorné: <i>Asszonyi életművészet.</i>) — d.-tól — — — — —	311

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utányomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

483. SZÁM

1917 MÁRCZIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA

1917

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. ARANY. — Beöthy Zsolttól — — — — —	321
II. ARANY LELKI ÉLETE. — Riedl Frigyes-től — — — — —	327
III. ARANY BALLADA-KÖLTÉSZETÉRŐL. — Voinovich Gézá-tól	341
IV. IRODALMI HATÁSOK A TOLDI SZERELMÉBEN. — Weber Artúrtól — — — — —	357
V. MACCHIAVELLI MŰVE A FEJEDELEMRŐL. — Réz Mihály-tól	382
VI. A HAZAI NÉMETSÉG. — Bleyer Jakabtól — — — — —	428
VII. SZERGIJ ATYA, (III.) — Elbeszélés. — Tolsztoj Leó után, oroszról Trócsányi Zoltántól — — — — —	442
VIII. KÖLTEMÉNYEK : <i>Arany bölcsője.</i> — Lévay Józseftől. — <i>Az Eddából: Völuspa.</i> — Fordította ifj. Szász Béla — — — — —	449
IX. SZEMLE: <i>Madarász Victor.</i> (1830—1917) — C—s-től 2. <i>Tárlat.</i> (Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat téli kiállítása; a Ferenczy-család; Szinyei Merse Pál balatoni képei.) — D-től — — — — —	462
X. ÉRTESÍTŐ : <i>A Kisfaludy Társaság Arany-émlékfüzete.</i> (Négyesy László: <i>Arany.</i>) — -s-től 2. <i>Görgey ifjusága.</i> (id. Görgey István: <i>Görgey Arthur ifjusága és fejlődése a forradalomig.</i>) — v-től 3. <i>Az «Élet» novellás könyvei.</i> (Domonkos István: <i>Atyámfiai.</i> — Lampérth Géza: <i>Az én rózsáim.</i>) — r. r.-től — — — — —	471

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei:

BENEDETTO CROCE

AZ ESZTÉTIKA
ALAPELEMEI

Fordította

FARKAS ZOLTÁN

Ára kötve 2 korona

DURKHEIM

A SZOCIOLÓGIA
MÓDSZERE

Fordította

Dr BALLA ANTAL

Ára kötve 2 korona 40 fillér

Dr CZIRBUSZ GÉZA

AZ EMBER GEOGRAFIÁJA

Az anthropo-geografia II. része.

Ára 3 korona 40 fillér

KÖLTŐK ÉS ÍRÓK

ÉLET- ÉS JELLEMRAJZOK AZ IRODALOM KÖREBŐL

A Kistaludy Társaság megbízásából szerkeszti FERENCZI ZOLTÁN

Új kötet:

KÉKY LAJOS

BAKSAY SÁNDOR

Ára kötve 3 korona

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította **GYULAI PÁL**. Szerkeszti **HEINRICH GUSZTÁV**.

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1835—1836. **Fluck András dr.** A német birodalom alkotmánya.

1837—1842. **Császár Elemér** Shakespeare és a magyar költészet.

1843—1847. **Kéky Lajos.** Tanulmányok Arany János epikájáról.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Szépirodalmi újdonságok

Ifj. HEGEDŰS SÁNDOR

A LÉLEKBÚVÁR

Fantasztikus regény

Ára 4 korona

KAFFKA MARGIT

ALLOMÁSOK

Regény

Ára 6 korona

LANDAUER BÉLA

A TANÁR

Regény

Ára 5 korona

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

TŰZPRÓBA

Regény

Ára 5 korona

FŐVÁROSI SZÍNHÁZAK MŰSORA

350—353

DREGELY GÁBOR

A KISASSZONY FÉRJE

A M. Tud. Akadémia 1915. évi Vojnits-díjával jutalmazott játék három felvonásban

Második kiadás

Ára 1 kor. 60 fill.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti **RADÓ ANTAL.**

Egy-egy szám ára 36 fillér. Minden füzet külön is kapható

833—835. **Schiller Frigyes.** Stuart Mária. Szomorújáték. Fordította Radó Antal.

836. **Balla Ignác.** Kis emberek.

837. **Leonard Merrick.** Visszahív a múlt. Fordította Sáfár Andor.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható :

Szépirodalmi ujdonságok

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

TŰZPRÓBA

Regény

Ára 5 korona

LACZKÓ GÉZA

NOÉMI FIA

Regény

Ára 5 korona

KAFFKA MARGIT

ÁLLOMÁSOK

Regény

Ára 6 korona

TORMAY CÉCILE

EMBEREK
A KÖVEK KÖZÖTT

Regény

Második kiadás Ára 4 korona

FŐVÁROSI SZINHÁZAK MŰSORA

347—349

VILLÁNYI ANDOR

KIRÁLYNŐM... MEGHALOK ÉRTED!

Romantikus színmű három felvonásban

Ára 1 kor. 20 fill.

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti RADÓ ANTAL.

Egy-egy szám ára 36 fillér. Minden füzet külön is kapható.

833—835. Schiller Frigyes. Stuart Mária. Szomorújáték. Fordította Radó Antal.

836. Balla Ignác. Kis emberek.

837. Leonard Merrick. Visszahív a múlt. Fordította Sáfár Andor.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei:

BENEDETTO CROCE

AZ ESZTÉTIKA ALAPELEMEI

Fordította

FARKAS ZOLTÁN

Ara kötve 2 korona.

JERUSALEM VILMOS dr.

A. F. POLLARD

BEVEZETÉS A FILOZÓFIÁBA

ANGLIA TÖRTÉNETE

A harmadik német kiadás után
fordította

Fordította

SCHÖPFLIN ALADÁR

BÁLINT ERNŐ

Ara kötve 2 korona 40 fillér

Ara kötve 2 korona 40 fillér

SZABÓ DEZSŐ

KÜZDELMEINK A NEMZETI KIRÁLYSÁGÉRT

1505—1526.

Ara 6 korona

TAKÁTS SÁNDOR

ZRINYI MIKLÓS NEVELŐANYJA

Ara 4 korona.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Szépirodalmi ujdonságok

MOLNÁR FERENC

FARSANG

Színmű három felvonásban

Ára 4 korona

LACZKÓ GÉZA

NOÉMI FIA

Regény

Ára 5 korona

MOLNÁR FERENC

KIS

HÁRMASKÖNYV

Elbeszélések

Három kis kötet tokban

Második kiadás

Ára 6 korona

TORMAY CÉCILE

EMBEREK

A KÖVEK KÖZÖTT

Regény

Második kiadás

Ára 4 korona

FŐVÁROSI SZINHÁZAK MŰSORA

347—349

VILLÁNYI ANDOR

KIRÁLYNŐM... MEGHALOK ÉRTED!

Romantikus színmű három felvonásban

Ára 1 kor. 20 fill.

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította **GYULAI PÁL**. Szerkeszti **HEINRICH GUSZTÁV**.

Egy-egy szám ára 20 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1832—1834

FALUSI TRAGÉDIA

SZÉNVÁZLATOK

IRTA SIENKIEVICZ HENRIK

FORDITOTTA TOMCSÁNYI JÁNOS

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

KULTÚRA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei:

JERUSALEM VILMOS dr.

A. F. POLLARD

BEVEZETÉS A FILOZÓFIÁBA

ANGLIA TÖRTÉNETE

A harmadik német kiadás után
fordította

Fordította

SCHÖPFLIN ALADÁR

BÁLINT ERNŐ

Ara kötve 2 korona 40 fillér

Ara kötve 2 korona 40 fillér

ÖTVEN ESZTENDŐ

A NEVELÉSOKTATÁS, AZ IRODALOM, AZ EGYESÜLETI ÉLET TERÉN

Kulturtörténeti kép

Készítette a sok háladatos egyike

Ara 2 korona

Dicső uralkodónk halála alkalmából aktuálissá vált

MÁRKI SÁNDOR dr.

I. FERENCZ JÓZSEF, MAGYARORSZÁG KIRÁLYA

című műve

Számos egykorú rajzzal, képmelléklettel, a szöveg közé nyomtatott képpell és faksimilével.

Ara fűzve 16 korona, díszkötésben 20 korona

SZABÓ DEZSŐ

KÜZDELMEINK A NEMZETI KIRÁLYSÁGÉRT

1505–1526.

Ara 6 korona